

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

НОВІТНЯ ДОБА

ВИПУСК 7

Львів 2019

УДК 94(477)“19/20”

Новітня доба / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 7. 272 с.

У збірнику представлено дослідження з новітньої української та світової історії за період від Першої світової війни і до сьогодення. Наголошено на закономірностях й особливостях розвитку суспільно-політичних і націєтворчих процесів в Україні у контексті історії європейських народів, зокрема становища українського суспільства в умовах тоталітарних режимів. Розкрито особливості українського визвольного руху, воєнної історії, формування державних інституцій, роль культури у становленні громадянського суспільства, вивчення джерел та історичної біографістики.

Contemporary era / [resp. ed. Mykhailo Romaniuk; I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine. Lviv, 2019. Issue 7. 272 p.

The collection presents studies on modern Ukrainian and world history from the First World War to the present. Emphasis is placed on the regularities and features of the development of socio-political and nation-building processes in Ukraine in the context of the European nations' history, in particular the position of Ukrainian society under totalitarian regimes. The features of the Ukrainian liberation movement, military history, formation of state institutions, the role of culture in the development of civil society, the study of sources and historical biography are revealed.

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 11 від 17.12.2019 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Романюк Михайло Васильович, к.і.н. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голембійовська-Тобіаш Анета (Gołębiowska-Tobiasz Aneta), dr (Польща)

Дзеньковський Томаш (Dzieńkowski Tomasz), dr (Польща)

Красівський Орест Якубович, д.і.н., проф. (Україна)

Муравський Олег Іванович, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Пасіцька Оксана Ігорівна, к.і.н. (Україна)

Патер Іван Григорович, д.і.н., проф. (Україна)

Руда Оксана Василівна, к.і.н. (Україна)

Сова Андрій Олегович, к.і.н., доц. (Україна)

Соляр Ігор Ярославович, д.і.н., с.н.с. (Україна)

Стасюк Олександра Йосипівна, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Трофимович Лілія Володимирівна, к.і.н., доц. (Україна)

Цецик Ярослав Петрович, к.і.н., доц. (Україна)

ISSN 2409-434X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРИЇ

УДК [94:334.722](477.83/.86)"193"
DOI: 10.33402/nd.2019-7-3-11

Oksana PASITSKA

*Doctor of Philosophy,
Senior Researcher*

*I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2957-5935>
e-mail: pasitska@ukr.net*

UKRAINIAN INDIVIDUAL ENTREPRENEURSHIP IN HALYCHYNA IN THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY: STATE AND FEATURES OF DEVELOPMENT

The article analyses the state and the features of industrial development of Halychyna focusing on the production process in the largest individual enterprises of Halychyna (construction factory of I. Levynskyi, M. Khamula's carpet factory, «Elegant», «Fama», «Tsentrosoiuz», etc.). The activities of well-known private entrepreneurs, in particular, their achievements in agriculture and industrial production, is elucidated. Emphasis is put on the work of *entrepreneurial* people in the most advanced industries, which included timber manufacturing industry, building, and construction industry, consumer goods manufacturing as well as food and paper industries. The innovative and professional activities of I. Levynskyi, M. Khamula, R. Shukhevych, B. Chaikovskiy, O. Levytskyi, and other entrepreneurs is highlighted; it was due to them that the national economy developed, the slogan «Buy from a local, buy local, be local» («*Svii do svoho po svoie*») had become popular, and the Ukrainian goods started to be competitive in the market. Entrepreneurial activities of the Ukrainians in the late 19th – the first third of the 20th century was one of the forms of economic movement; nowadays, it has become crucial for understanding the current socio-economic situation in Ukraine. While carrying out the research concerning the above-mentioned issues, the critical approach as well as general scientific and special historical methods were applied, which helped to present the Ukrainian business environment as an independent ethno-social formation; at the same time, the industry was viewed as a system that had its own structure and specific features of development.

Keywords: individual entrepreneurship, entrepreneurial people, production, industry, Halychyna, Lviv, the Ukrainians.

In the late 19th – first third of the 20th century Ukrainian individual entrepreneurs were forming as a separate socio-economic group and tried to cover the main industries with their production. Entrepreneurial people united in various professional organizations. Then Halychyna had large, medium, small, and so-called «dwarf» enterprises or handicraft workshops. They were classified by the number of employees. While Poles and Jews were

dominated in the structure of a large and medium-sized private business, Ukrainians owned mostly small companies and handicraft workshops, the number of which increased every year. Ukrainian entrepreneurs were mostly involved in the food, light, chemical, construction, and wood industries.

In historiography Ukrainian individual business environment was studied in the context of the activities of the Union of Ukrainian Merchants and Industrialists in the works of V. Nestorovych. Some researchers, such as O. Noga, R. Shmagalo, and I. Zhuk, A. Kos, and L. Onyschenko, have addressed several studies to the development of ceramic craft and the entrepreneurial activities of Ivan Levynskyi. However, there is no comprehensive study of successful business projects of Ukrainian entrepreneurial people in Ukrainian historiography.

Due to the economic development of cooperation and individual entrepreneurship, from the end of the 19th century, in Lviv started to show up industrial districts, where new industrial companies were built and functioned. One such street was Kzhizhova Street, which was named Potocki Street in the interwar period (now General Chuprynka Street). More than ten companies in this area were famous for their products. That is why the area was named «Ukrainian Manchester». First of all, I. Levynskyi's construction company was associated with «Ukrainian Manchester» in Lviv. It was located in several buildings on the Potocki Street, 58, and on the Yanivska street (nowadays Shevchenko Street). Among Halychanians, including Lviv residents, the word Manchester was associated with the economically developed city and region of England. Manchester was the center of an urban area known as Greater Manchester. In the 19th century, it was Manchester, England, where industry and trade developed rapidly, free trade was promoted, the concept of «Manchester» was documented.

The food industry developed in the Halychyna region, which was represented not only by «Maslosoiuz», «Suspilnyi promysl», «Rii» coops, but also sweets factory «Fortuna Nova» and other ones. Flour milling advanced in Halychyna, and a number of gristmills were operating. Ivan Tsiurapailovych's bakery, «Zoloty Kolos», «AS», «Yakir» were famous for delicious pastries. Lviv factory «Produktsiia», which had been working since the mid-1930s, produced fruit spread, jams, marmalades, juice, and actively competed with similar Jewish companies. Ukrainians also had its own condiment factory «mustard» «Mika» (produced French, tomato, English condiments).

The Ternopil region was well-known by the trade and industrial enterprise of brothers Petro and Ivan Maikiv, whose meat products, including own produced canned meat, were in demand not only in the region but also abroad. Petro Savchynsky's mineral water company «Akva» operated in Stryi. Mr. Pyts, a meat wholesaler with stores in Stryi and Drohobych, who exported meat and meat products even abroad, was considered a Ukrainian millionaire¹. There was also a network of Ukrainian oil companies in Halychyna.

The light industry was associated primarily with the oldest cooperative union «Trud», which gave rise to other individual tailoring enterprises. «Ukrainske narodne mystetstvo», «Hutsulske mystetstvo», «Bazar», «Kometa» coops and «Dendra» shoemaker coop rep-

¹ Яцкевич Л. Промисел Стрийщини у новіших часах. *Стрийщина: історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Жидачівщини і Миколаївщини* / ред. І. Пеленська, К. Баб'як: в 3 т. Нью Йорк: Комітет Стрийщини; НТШ, 1990. Т. 2. С. 377; Важний відживчий середник. *Свій до свого* (Львів). 1935. Грудень. С. 14; *Купчак Д.* Очима репортера на український промисл. *Торговля і промисл* (Львів). 1935. 15 грудня. С. 7–9; *Жовківщина: історичний нарис* / відп. ред. М. Литвин. Жовква; Львів; Балтимор, 1994. Т. 1. С. 131.

resented this branch with dignity. Even Ukrainian soldiers with disabilities were involved in this craft. They sewed national hats: «ukrainky» and «mazepynky», which were sold in Halychyna, Volyn, Pidliashshia, and Polissia. Lviv companies «Borysten», «Emka», «Oma», and others were engaged in tailoring and trade. Fur products could be ordered at Yu. Hlushevskiy's «Khrom» factory, which dyed fur, and sewed fur products. Famous in Halychyna was the mechanical tannery «Astra» in Stryi, which did all set of works from preparing raw leather material to sales.

Describing the leather industry development features, the magazine «Torhovelnii informator» in 1938 wrote: «Recently, the number of Ukrainian merchants in the leather industry is really increasing, but this number needs to grow even more because we have a very long way to go to capture this market»². In the second half of the 19th century, the famous Lviv merchant and businessman M. Dymet tried to advance tannery in the region. He invested a lot of money in the development of the industry, bought a plot in Zamarstyniv, and built a factory run by his son. Unfortunately, due to the illness and death of his son, the business failed. In memory of the famous entrepreneur, the pond in his Zamarstyniv estate was named «Dymetivka»³.

Carpet making was a local feature of the Halychanian light industry. The Kosiv carpet craft was represented by the «Hutsulshchyna» and «Hutsulske mystetstvo» enterprises. In particular, «Hutsulske mystetstvo» had functioned since 1922 under the motto: «For the revival of Ukrainian folk art.» Hutsul carpets were made based on the compositional motifs of ancient patterns. These carpets were original, stately, muted in colors. Mostly they were handmade and painted with vegetable dyes. M. Golubets, a Ukrainian rug making researcher, wrote that «Ukrainian carpet, like Ukrainian song and wooden architecture, is one of the most prominent demonstrations of the Ukrainian people's original creativity»⁴. The Ukrainian carpet reflects centuries-old trade and cultural relations with the East and West. It is a symbiosis of cultures, production techniques because, over the centuries, the Ukrainian carpet has not lost its identity. Ukrainian carpets had a unique technique and shape; they combined «two worlds» – the abstract-decorative East and the naturalistic West. World museums and exhibitions exhibited them. In 1930, «Hutsulske mystetstvo» showed its achievements and professionalism at the Lviv Carpet Exhibition, presented a collection of Ukrainian carpets with local features (of Halychyna, Podillia, Volyn, Kyiv, Poltava regions). Hutsul carpets were sold not only on ethnic Ukrainian lands but also in Poland (Lodz, Warsaw), exported to Sweden, Switzerland, and the USA⁵.

Hlyniiany, in the Peremyshliany district, was famous for carpets production. At the end of the 19th century, Rev. Fylymon Reshetylovych started in the city, the carpets enterprise «Tkatske tovarystvo». After World War I, this craft was famous for a well-known industrialist,

² Бранжі і кон'юктурн. *Торговельний інформатор* (Львів). 1938. 20 листопада. С. 3.

³ Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні 1920–1945. Торонто; Чикаго: Клуб Українських Професіоналістів і Підприємців, 1947. С. 273; Фірма «Текстиль». *Свій до свого*. 1935. Грудень. С. 12; Промисл і торгівля. *Український міщанин* (Львів). 1934. 1 січня. С. 5; Килимарський промисл в Косові. *Український міщанин*. 1934. 14 січня. С. 5.

⁴ Перша виставка килимів і вишивок / у поряд. М. Голубець. Львів: З друкарні Щасного Беднарського, 1930. С. 1. («Гуцульське мистецтво» в Косові).

⁵ Hołubec M. Kilim ukraiński. Wystawa druga. Lwów: Z drukarni Naukowego Tow. im. Szewczenki we Lwowie, 1936. S. 1–16; Перша виставка килимів і вишивок. С. 1–16.

a member of the Union of Ukrainian Merchants and Industrialists, owner of a factory, shop, and numerous real estate Mykhailo Hamula. As of 1939, the total value of the enterprise was estimated at PLN 1 million. Due to the business expansion and the necessity of qualified personnel, there was a need to create carpet courses in Hlyniany and nearby villages. The vendors of raw materials (wool, woolen yarn) were companies from Bilsk, Argentina, and Australia. Design samples for M. Hamula were developed at the Krakow Academy of Fine Arts, Lviv Industrial School, and by Ukrainian artists. Because of its creativeness, Hamula carpets had been recognized at the world and regional exhibitions and fairs. M. Hamula mentioned that in his entrepreneurship, he faced «the most brutal competition». Cooperating with a Viennese merchant, the owner of a carpet wholesale in Lviv, Pylyp Haze, solved his sales issues. He also delivered goods to small Halychanian shops. After the war, M. Hamula founded the Ukrainian cooperative «Vira» in Herrenberg, which produced and sold wooden jewelry and ordinary boxes⁶. Firstly, silk craft in Halychyna was cooperative and developed thanks to the company «Silskyi hospodar», which initiated the cooperative «Shovk».

Successful Ukrainian private and cooperative companies represented the wood industry. As an example, in 1937, Prombank, RSUK, and the agronomic and technical society «Pratsia» united experts in wood processing (joiners, carpenters, wheelwrights, coopers, carvers) from different parts of Halychyna into the carpentry coop «Arho». Among the private companies, it is worth highlighting the company «EAR», which specialized in furniture manufacturing with Ukrainian folk art elements as well as some art carpentries. In Ternopil, furniture was made at Anton Diakiv's Ukrainian factory⁷. The well-known in Lviv was the shoemaking pegs factory «Dendra», which was owned by graduates of the Gdańsk University of Technology. Artisans used local wood to make pegs. The «Narodna torhivlia» supplied the enterprise with raw materials and the «Biblios» with packaging⁸. Dendra's products successfully competed on the market; the company sold products in Halychyna, Volyn, and Poznan. After a factory tour, the journalist of the magazine «Nash Prapor» in 1936 wrote: «Among our young industry, «Dendra» is already a «giant»⁹. There was also the only Ukrainian haberdashery factory «GAR» in Lviv, which produced combs, buttons, mirrors with portraits of Ukrainian historical persons like B. Khmelnytskyi, busts of T. Shevchenko, I. Franko. Among the buyers in demand were pocket mirrors and large framed mirrors, as well as combs made of natural Viennese horns¹⁰.

From the end of the 19th century in the construction industry worked architect Ivan Levynskyi and Vcheliak brothers. During the interwar period, architectural and construction work was carried out by KIR employees. The metalworking industry was represented by the iron goods enterprise «Stal», the A. Zaiats roofing workshop, the M. Brylynskyi bell foundry, the distinction, and devotional workshop «Perun», and the M. Stefanivskyi

⁶ Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. Нью-Йорк: Накладом автора, 1969. С. 15–33, 125–137; Несторович В. Українські купці та промисловці... С. 72–74.

⁷ Провідник до українських фірм і інституцій в краю й за кордоном / під ред. Івана Шавеля. Львів: Накладом видавництва «Українська реклама», 1935. С. 14.

⁸ Панченко П. У відвідинах нашого промислу. *Господарсько-кооперативний часопис* (Львів). 1936. 2 лютого. С. 5.

⁹ «Велико-фабричний розмах». «Дендра» – фабрика шевських кілків. *Наш прapor* (Львів) 1936. 30 березня. С. 3.

¹⁰ Стаємо сильною ногою на ґрунт життя! *Наш прapor*. 1936. 23 березня. С. 3.

locksmith workshop. Andrii Falendysh's construction company was popular in Ternopil, providing jobs for Ukrainian engineers and workers.

Among mineral enterprises dominated brick, quarry, concrete plants like the Yu. Hrytsak's cement plant, the I. Levynskyi's construction plant. O. Onysko's company made high-quality porcelain tableware. The largest construction and mineral enterprises operated outside Lviv, in Stryi, Skoliv, and Nadvirna counties. In Stanislaviv worked S. Snihurovych's company, which specialized in tin, ceramics, and glass manufacturing¹¹.

Significantly successful among Lviv entrepreneurs in the construction and mineral industry was a graduate of Lviv Polytechnic Ivan Levynskyi. Together with his teacher Yu. Zakharevych, he created the union «Zakharevych and Levynskyi». In his original projects were built many buildings, which are the decoration of Lviv, such as the Main Railway Station, Hotel «George», «Narodna hostynnytsia», Chamber of Commerce, Insurance Company «Dnister», Mykola Lysenko Lviv National Musical Academy, etc. They differ by a unique sophistication of style and original design of exteriors and interiors. The buildings are decorated in the Ukrainian style: gold mosaic and ceramic inserts.

While it was one of the largest construction factories in Halychyna, in the early 20th century, the Ukrainian Halychanian ceramics of I. Levynskyi's factory successfully competed with German, Austrian, and Hungarian brands, displacing them from local markets and expanding to the Western European trade area. In addition to Levynskyi's factory, companies in Hlynsk and «Kubin, Brih, Korshenovskiy» were famous in tiles production decorating¹². I. Levynsky's project production company united talented artists. The partner of the businessman was Yu. Sosnovskiy. Competitors of Ukrainian architects in leadership were Alfred Kamenobrodskiy, Vincent Ravskiy, Jan Schultz, Yuliush Cybulskiy, Michal Uliam, Adam Opolskiy, and others¹³.

In the interwar period, instead of I. Levynskyi's ceramic workshop, the sculptor S. Lytvynenko initiated the foundation of the ceramics factory «Oko». It was called the «spiritual heir of Ivan Levynskyi's factory». The factory made and decorated vases, plates, vials (bottles), jugs (pottery for water). The factory carried out tours, organized lectures on Ukrainian ceramics, and intensively advertised their products at the industrial exhibitions and fairs¹⁴.

In the 1920s and 1930s, I. Levynskyi's business traditions were handed down to agronomic and technical society «Pratsia», which had been working since 1920 under M. Stefanivskiy's leadership. The organization brought together more than 100 people, most of them were employees at I. Levynskyi's company. The company owned more than 40% of shares in I. Levynskyi's Joint-Stock Construction Union and owned numerous real estate.

¹¹ Онисько О. Звідомлення фірми «Кераміка». *Свій до свого*. 1935. Грудень. С. 13.

¹² Нога О., Шмагало Р. Між Сходом і Заходом. Кераміка Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. в контексті міжнародних зв'язків: контакти і взаємовпливи. Львів: «Логос», 1994. С. 11, 14; Жук І. Іван Левинський та його будівельна фірма за часів передвоєнної кризи і великої війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. М. Литвин, упоряд. І. Соляр. Львів, 2015. Вип. 25. С. 257.

¹³ Кос А., Онищенко Л. Спадщина великого будівничого. Професор Львівської політехніки Іван Левинський (1851–1919). Львів: Вид-во національного університету «Львівська політехніка», 2009. С. 13–16; Жук І. Іван Левинський та його будівельна фірма .... С. 253–254; Жук І. Львів Левинського: місто і будівничий. Київ: Грані-Т, 2010. С. 25–30.

¹⁴ Стаємо сильною ногою на ґрунт життя! *Науа прапор*. 1936. 23 березня. С. 3.

The Cooperative of Engineering Works (KIR) was famous for its construction, repair, and electrical works. The coop did lights installation in churches. In the store of electrical appliances «Eco», you could buy different electrical equipment: electric ovens, electric water heaters, irons, dryers, electromedical devices, such as lamp «Solux» – a device for light therapy, heating, and stimulation of blood circulation, etc. Also, KIR specialists made batteries, radios, detectors, turntables, speakers. There was also a KIR workshop, where electrical appliances were repaired, in particular phones and buzzers¹⁵. Ukrainian electrical goods competed in price and quality with «Daimon» batteries and flashlights supplied by «Tsentrosoiuz», county unions, coops, and other trade establishments.

Undoubtedly, the technical achievements of the Ukrainian interwar industry were the Ukrainian radio receivers «Ergon», which had been on the market since the 1930s. The company's motto was: «In every Ukrainian house – a good Ukrainian radio receiver «Ergon». Ergon produced four types of radios: two battery-powered and two electric-powered. Battery-powered radios: a three-lamp «Boiaryn» radio receiver covered about 30 radio waves, was extreme energy-saving, and a high-quality «Hetman» radio receiver. Electric-powered radios: a three-lamp «Otaman» and five-lamp «Superheterodyn» and «Kniaz» cost from 135 to 400 PLN. The best elements were used to make radios: capacitors, electrodynamic loudspeakers, and other radio parts of well-known brands «Philips», «Siemens», which were manufactured in Warsaw, Poznan, Gdansk. Highly popular was a four-lamp radio «Hetman» worth 260 zlotys, which worked on short, medium, and long radio waves. About 40 radio waves were tuned¹⁶.

The chemical industry was linked with the «Zoria» chemical factory of O. Levytska and Spilka, in particular with the «Elehant» toothpaste, as well as with the «Tsentrosoiuz» soap factory. The famous pharmacist M. Terletskyi was engaged in the production of different types of soap. In the Halychyna, Ukrainian chemical companies «Etan», «Atma», «Bryliant», «Famoza», «Keros», «Mota», etc. were also known¹⁷.

Ukrainian entrepreneurs were involved in the paper industry. The cardboard and paper factory «Dekoro» worked with many customers. The factory had its own printing house that printed various advertisements, made packaging for industrial goods. Yevhen Nahirnyi, the son of public and economic figure Vasyl Nahirnyi, was the «Byblos» paper mill director. It was here that SUKiP published its publications. Ordinary and creative paper bags were made at the Lviv factory «TOP», in particular for the enterprises «Suspilnyi promysl», «ATA», «Soiuznyi bazar». Ukrainian publishing houses purchased gifts and printing paper from TOP.

R. Shukhevych and B. Chaikivskyi owned advertising company «Fama» (from Latin – publicity, rumor, gossip) that had not only economic but also social and political importance. «Fama» was the OUN's media and business base, its branches worked in the Halychyna, Volyn cities, and abroad. The owners of the enterprise worked closely with Ukrainian publishing houses, in particular with I. Tyktor's publishing concern, magazines

¹⁵ «К.І.Р.» і «Е-ко». Наші технічні досягнення на виставі українського промислу. *Науи пратор.* 1936. 26 березня. С. 3.

¹⁶ Українські радіоприймачі «Ергон». Там само. 29 квітня. С. 3–4.

¹⁷ Наш промисл. *Український міщанин.* 1933. 24 грудня. С. 7.

«Dilo», «Batktivshchyna». Advertisements were also published in Polish, Hungarian, and German newspapers.

«Fama» began its activities by collecting advertisements in various institutions that printed in the press. Gradually, «Fama» was formed as a diversified enterprise with departments of press advertising, printing booklets, production of branded marquee and billboards, window design, organization of advertising exhibitions and fairs, film advertising, production of «addresses» (institutions and companies guide) transport department. Employees of the film advertising department made coupons for film screenings, promoted the cinemas «Atlantyc», «Kopernyk», «Marysenka». Most of the company employees were OUN members who had issues finding a job at state-owned enterprises and institutions. Ya. Lianytsia designed the ads¹⁸.

One of the largest Lviv publishing concerns was owned by I. Tyktor, who had better numbers even than the M. Dombrovskiy's publishing concern «Iliustrovanyi kurier shchodennyi» in Krakow. Each of its publishing events was successful, as a journalist of a one-day newspaper «Svii do svoho po svoie» pointed out. The entrepreneur's success was defined by the merchant's skill, reasonably priced and quality goods, and good advertising. Because of the skills and efforts, «there was no village without the Tyktor press»¹⁹.

The printing house of the Basilian Monastery in Zhovkva stood out among the printing enterprises of Halychyna. 200-300 items were published here annually. The Chuchman brothers in Lviv had their own printing company «Uniiia» with zincography, and lithography departments ran by Halychanian lithographer V. Andreichyn. «Uniiia» specialized in lithographic printing, production of color posters, announcements, maps, etc. This company produced high-quality product labels with replicas of O. Novakivskiy's paintings, V. Kubiyovych's maps, and holiday postcards «pochtivka» of the «Soiuznyi bazar». In the late 1930s in Lviv on Sq. Rynok, 42, there was a cliché company, «Reproductsiia», which took orders on various printing services²⁰.

In the late 19th – first third of the 20th century individual entrepreneurship in Halychyna was a form of a national movement and associated with the slogan «Buy from a local, buy local, be local» («Svii do svoho po svoie»). In the interwar period of the 20th century, Ukrainian entrepreneurs were as a separate ethno-social group; at the same time, social organizations were the expression of their interests. Ukrainian entrepreneurs represented different industries: from light (Mykhailo Hamula's carpets) and food (Klymentyna Avdykovich's sweets) to mineral and metalworking (furnaces, tiles of Ivan Levynskiy, church bells of Brylynski). Women also demonstrated enterprise and took an important place in the Halychyna business environment. The leaders of women's entrepreneurship were Klymentyna Avdykovich and Olena Levytska. Due to the innovative and professional activities of Ukrainian entrepreneurs, in cities of Halychyna were formed separate industrial districts, and Lviv was associated with industrialized European cities and called «Ukrainian Manchester».

¹⁸ Чайківський Б. «Фамма». Рекламна фірма Романа Шухевича. Львів: Мс, 2005. С. 5–70.

¹⁹ Марусин Гр. Концерн «Українська преса». *Свій до свого по своє*. 1935. Грудень. С. 2–3.

²⁰ Графічне заведення «Унія». *Свій до свого*. 1935. Грудень. С. 8; Друкарня Ю. Яськіва і С-ка. Там само. С. 12.

REFERENCES

1. «K.I.R.» i «E-ko». Nashi tekhnichni dosiahnennia na vystavi ukrainskoho promyslu. (1936, Berezen, 26). *Nash prapor* [in Ukrainian].
2. «Velyko-fabrychnyi rozmakh». «Dendra» – fabryka shevskykh kiliv. (1936, Berezen 30). *Nash prapor* [in Ukrainian].
3. Branzhi i koniunktury. (1938, Lystopad 20). *Torhovelnyi informator* [in Ukrainian].
4. Chaikivskiy, B. (2005) «Fama». *Reklamna firma Romana Shukhevycha*. Lviv: Ms. [in Ukrainian].
5. Drukarnia Yu. Yaskiva i S-ka. (1935, Hruden). *Svii do svoho* [in Ukrainian].
6. Firma «Tekstyl». (1935, Hruden). *Svii do svoho* [in Ukrainian].
7. Hołubeć, M. (1936). *Kilim ukraiński. Wystawa druga*. Lwów: Z drukarni Naukowego Tow. im. Szewczenki we Lwowie [in Polish].
8. Holubets, M. (Comp.). (1930). *Persha vystavka kylymiv i vyshyvok*. Lviv, 7–16. *bereznia*. Lviv: Z drukarni Shchasnoho Bednarskoho, 1930. («Hutsulske mystetstvo» v Kosovi) [in Ukrainian].
9. Hrafichne zavedennia «Uniii». (1935, Hruden). *Svii do svoho* [in Ukrainian].
10. Iatskevych, L. (1990). Promysel Stryishchyny u novishykh chasakh. In I. Pelenska, K. Babiak (Eds.), *Stryishchyna: istoryko-memuarnyi zbirnyk Stryishchyny, Skilshchyny, Bolekhivshchyny, Zhydachivshchyny i Mykolaivshchyny* (Vol. 2, pp. 375–378). New York: Komitet Stryishchyny; NTSH [in English].
11. Khamula, M. (1969). *Hlyniany – misto moikh kylymiv*. New York: Nakladom avtora [in English].
12. Kos, A., & Onyshchenko, L. (2009). *Spadshchyna velykoho budivnychoho. Profesor Lvivskoi politekhniki Ivan Levynskiy (1851–1919)*. Lviv: Vydavnytstvo natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika» [in Ukrainian].
13. Kupchak, D. (1935, Hruden 15). Ochyma reportera na ukrainskyi promysl. *Torhovlia i promysl* [in Ukrainian].
14. Kylymarskyi promysl v Kosovi. (1934, Sichen 14). *Ukrainskyi mishchanyn* [in Ukrainian].
15. Lytvyn, M. (Ed.). (1994). *Zhovkivshchyna: istorychnyi narys* (Vol. 1). Zhovkva; Lviv; Baltimore: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
16. Marusyn, Hr. (1935, Hruden). Kontsern «Ukrainska presa». *Svii do svoho po svoie* [in Ukrainian].
17. Nash promysl. (1933, Hruden 24). *Ukrainskyi mishchanyn* [in Ukrainian].
18. Nestorovych, V. (1947). *Ukrainski kuptsi i promyslovtsi v Zakhidnii Ukraini 1920–1945*. Toronto; Chicago: Kliub Ukrainskykh Profesionalistiv i Pidpriemtstv [in English].
19. Noha, O., & Shmahalo, R. (1994). *Mizh Skhodom i Zakhodom. Keramika Halychyny kintsia XIX – pochatku XX st. v konteksti mizhnarodnykh zviazkiv: kontakty i vzaiemovplyvy*. Lviv: «Lohos» [in Ukrainian].
20. Onysko, O. (1935, Hruden). Zvidomlennia firmy «Keramika». *Svii do svoho* [in Ukrainian].
21. Panchenko, P. (1936, Liutyi 2). U vidvidynakh nashoho promyslu. *Hospodarsko-kooperatyvnyi chasopys* [in Ukrainian].
22. Promysl i torhivlia. (1934, Sichen). *Ukrainskyi mishchanyn* [in Ukrainian].

23. *Providnyk do ukraïnskykh firm i instytutsii v kraiu y za kordonom.* (1935). Lviv: Nakladom vydavnytstva «Ukraïnska reklïama» [in Ukrainian].
24. *Staiemo synoi u nohoiu na grunt zhyttia!* (1936, Berezen, 23). *Nash prapor* [in Ukrainian].
25. *Ukraïnski radiopryimachi «Erhon».* (1936, Kviten 29). *Nash prapor* [in Ukrainian].
26. *Vazhnyi vidzhyvchy serednyk.* (1935, Hruden). *Svii do svoho* [in Ukrainian].
27. Zhuk, I. (2010). *Lviv Levynskoho: misto i budivnychi.* Kyiv: Hrani-T [in Ukrainian].
28. Zhuk, I. (2015). Ivan Levynskiy ta yoho budivelna firma za chasiv peredvoïennoi kryzy i velykoi viiny. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 25, 252–266 [in Ukrainian].

Оксана ПАСИЦЬКА

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

Національної академії наук України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2957-5935>

e-mail: pasitska@ukr.net

УКРАЇНСЬКЕ ПРИВАТНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В ГАЛИЧИНІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.: СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ

Проаналізовано стан та особливості розвитку промисловості в Галичині, зокрема виробничий процес у найбільших галицьких приватних підприємствах (будівельна фабрика І. Левинського, килимарня М. Хамули, «Елегант», «Фама», «Центросоюз» тощо). Висвітлено діяльність відомих приватних підприємців, зокрема їхні досягнення у сфері сільськогосподарського та промислового виробництва. Акцентовано увагу на роботі підприємливих людей у найбільш розвинутих галузях промисловості, зокрема деревообробній, будівельній, легкій, харчовій, паперовій. Підкреслено новаторську та професійну діяльність І. Левинського, М. Хамули, Р. Шухевича, Б. Чайківського, О. Левицької та інших підприємців, завдяки яким розвивалася національна економіка, поширювалося гасло «Свій до свого по своє», а українські товари були конкурентоспроможними на ринку. Підприємницька активність українців кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. була однією з форм господарського руху, вона є важливою та показовою для осмислення сучасних суспільно-економічних реалій в Україні. У процесі дослідження вищезазначеної проблематики застосовано критичний підхід, загальнонаукові та спеціальні історичні методи, які допомогли виділити українське бізнес-середовище як окреме етносоціальне утворення, а промисловість як систему, яка мала свою структуру та особливості розвитку.

Ключові слова: приватне підприємництво, підприємливі люди, виробництво, промисловість, Галичина, Львів, українці.

Олег ФІНОГЕНОВ

*здобувач відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6666-1624>
e-mail: fom_178@ukr.net*

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» В ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЛІГИ НАЦІЙ

Зазначено, що в 1920–1930-х роках «українське питання» залишалося невіршеним: жодна європейська держава не обстоювала права українського народу на створення своєї незалежної і соборної країни. Вказано, що сповідуючи ідеали незалежності й соборності України, створене 1922 р. Західноукраїнське товариство Ліги Націй (ЗУТЛН) намагалося, по-перше, актуалізувати «українське питання» на міжнародній арені, по-друге, добитися ревізії рішення Ради послів від 14 березня 1923 р. та виступило з рішучим осудом національно-культурної політики Польської держави в першій половині 1920-х років. Відзначено, що ЗУТЛН на початку 1920-х років – чи не єдина еміграційна структура, створена відомими українськими громадсько-політичними діячами з метою розширення впливу на міжнародному рівні екзильного уряду Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) для вирішення проблеми державного статусу Східної Галичини. Показано, що в 1922–1924 рр. ЗУТЛН виступало на міжнародній арені захисником національно-державницьких інтересів українців Галичини, пропагувало ідею відновлення української державності після закінчення Першої світової війни.

Проаналізовано зовнішньополітичну діяльність товариства, спрямовану на вирішення «українського питання». Схарактеризовано ефективність роботи керівних органів ЗУТЛН, діяльність його представників у Союзі товариств Ліги Націй (СТЛН). Акцентовано на співпраці з політичними партіями Західної України й аналогічним наддніпрянським товариством. Констатовано, що завдяки зусиллям лідерів ЗУТЛН «українське», а точніше «східногалицьке питання», неодноразово дискутували на засіданнях Великої ради і Політичного комітету Генеральної асамблеї Ліги Націй, а світові політики могли одержати достовірну інформацію про факти порушення польською владою прав національних меншин, невиконання своїх міжнародних зобов'язань.

Ключові слова: Західноукраїнське товариство Ліги Націй, Союз товариств Ліги Націй, еміграційний уряд ЗУНР, Східна Галичина, Польська держава.

Утворення Союзу товариств Ліги Націй (1919), Українського товариства Ліги Націй (УТЛН) (1921) – події, які дали західноукраїнській політичній еміграції вагомий

поштовх до утворення Західноукраїнського товариства Ліги Націй. Наприкінці 1921 р. розпочалася кропітка організаційна робота щодо кристалізації ідеологічної платформи та кадрового складу. На ЗУТЛН еміграційний уряд ЗУНР покладав значні надії щодо позитивного вирішення «українського питання» після закінчення польсько-української війни 1918–1919 рр. і встановлення на західних землях України польського владного режиму.

Зовнішньополітична діяльність ЗУТЛН у першій половині 1920-х років – одна з малодосліджених проблем в українській і зарубіжній історіографії. Окремі аспекти теми висвітлено у працях Олександра Кольського¹, Анатолія Круглашова², Володимира Кушніра³, Андрія Мельника⁴, Надії Литвин⁵, Олександра Павлюка⁶, Юлії Рубахи⁷ й ін. Стаття ґрунтується на значних джерельних даних, основа яких – архівні матеріали Центрального державного історичного архіву в м. Львові (ЦДІАЛ України), а саме ф. 355 «Західно-Українське товариство Ліги Націй, м. Відень». Мета статті – проаналізувати зовнішньополітичну діяльність товариства, спрямовану на вирішення «українського питання», охарактеризувати ефективність роботи його керівних органів, діяльність представників у СТЛН, акцентувати увагу на співпраці з політичними партіями Західної України й аналогічним наддніпрянським товариством.

Боротьба проти польського владного режиму на західноукраїнських землях – основна мета ЗУТЛН на міжнародній арені, якій товариство приділяло надзвичайно велику увагу. Ще напередодні створення організації, 4 липня 1921 р., Олександр Марітчак підготував «Звернення до Найвищої Ради Мирової Конференції в Парижі про надання права самовизначення Східній Галичині», у якому детально схарактеризував національну політику Другої Речі Посполитої та виокремив чинники, які, на думку одного з лідерів ЗУТЛН, мали би сприяти відновленню української державності на західноукраїнських землях⁸.

¹ Кольский А. Лига Наций (Ее организация и деятельность). Москва, 1934. 145 с.

² Круглашов А. Проблеми післявоєнного устрою в громадській думці українців Галичини і Буковини (1914–1918 рр.). *Питання історії Великої війни 1914–1918 рр.*: зб. наук. статей. Чернівці, 1995. С. 19–24.

³ Кушнір В. Ліга Націй та міжнародні гарантії прав національних меншин. *Нові технології навчання: наук.-метод. зб.* Київ, 1998. Вип. 22. С. 178–190; Кушнір В. Українське питання на форумі Ліги Націй (1920–1922 рр.). *Наукові зошити історичного факультету.* Львів, 1997. Вип. 1. С. 92–95.

⁴ Мельник А. Статут «Західноукраїнського товариства Ліги Націй» Ю. Романчука, Р. Перфецького як відображення дипломатичної активності емігрантського уряду ЗУНР щодо захисту права українців Галичини на вільне національно-державне самовизначення. *Часопис Київського університету права.* Київ, 2014. Вип. 1. С. 59–63.

⁵ Литвин Н. Віденський період уряду ЗУНР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2009. Вип. 19. С. 266–270.

⁶ Павлюк О. Дипломатія ЗУНР (ЗОУНР). *Нариси з історії дипломатії України.* Київ, 2001. С. 358–377.

⁷ Рубаха Ю. Ліга націй як міжнародний інструмент підтримання миру і безпеки в світі. Львів, 2008. 84 с.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 355. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1–5.

Проаналізувавши ст. 91 Сен-Жерменського договору, відповідно до якого Польська держава визнана тільки «фактичним, мілітарним окупантом Галичини, якої сувереном є держави Антанти», О. Марітчак констатував, що «Польща, яка по всіх розборах апелювала все до почуття права і справедливості народів світа, одержавши по закінченню світової війни при допомозі могучих держав Антанти знова свою самостійність, використовує вже її в початках державного існування для своїх імперіялістичних цілей, бажаючи заволодіти землями, лежачими поза границями етнографічної Польщі та заселеними переважно чужими національностями»⁹.

Представник ЗУТЛН зауважив, що після відновлення незалежності Польська держава найперше «звернула... свою експанзивну політику проти галицьких українців, які заселяючи компактною національною масою Східну Галичину, проголосили в дні 1 листопада 1918 р. самостійну галицьку державу з забезпеченням прав національних меншостей»¹⁰. Він відзначив, що Польща, «маючи на оці великі природні багатства Східної Галичини (нафта, сіль, урожайність рілі і т. п.) та корисне її географічне положення, рушила в перших днях листопада 1918 р. війною проти галицьких Українців, які безпримірною, героїчною боротьбою ставили через 9 місяців завзятий опір польській перевазі»¹¹. Згодом, отримавши від держав Антанти допомогу у вигляді 100-тисячної модерної армії Галлера, польки одержали змогу «заволодіти Східною Галичиною по ріку Збруч»¹².

Громадсько-політичний діяч констатував: «Що більше, Польща, яка свого часу протестувала перед цілим культурним світом проти колонізації Познанщини Прусаками, які будь-що-будь поступали на основі ухвалених парламентарним тілом законів що до території належачої до німецької держави – сама протизаконно нехтуючи споконвічні права місцевого галицького населення до землі, оброблюваної від віків його руками і зрошеної його потом, не маючи признаної Східної Галичини, старається нагально сколонізувати велику посілість Східної Галичини між польське населення, походяче з поза її меж, виключаючи місцеве українське населення від можности набуття землі»¹³.

Після організаційного оформлення ЗУТЛН 30 березня 1922 р. президія товариства направила до Головної ради СТЛН звернення, у якому представлено передісторію утворення ЗУНР і висловлено обґрунтовані претензії українців на відновлення державності в межах Східної Галичини. У документі зазначено, що «Найвища Рада Мирової Конференції своїм рішенням з 25 червня 1919 р. не дозволила польській армії тимчасово окупувати Східну Галичину, прирікаючи, що державне становище сеї території вона вирішить згідно з волею населення, значить на підставі права національного самовизначення... Наслідком отсеї постанови Найвищої Ради був примушений галицько-український Уряд разом з українською галицькою Армією уступити поза границі Східної Галичини, що лишилися під військовою окупацією Польщі»¹⁴.

⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. Арк. 6.

Президія ЗУТЛН переконувала міжнародну спільноту, що становище українців у краї «погіршує ся з кожним днем»¹⁵, оскільки:

- 1) Східна Галичина зазнає польської колонізації;
- 2) ліквідовано українські школи;
- 3) зарито чимало українських просвітніх, культурних, господарських інституцій;
- 4) «Вже третій рік не допускають українську молодь до вищих шкіл»;
- 5) край поділено на польські департаменти (воєводства);
- 6) «Примусово накладають на українське населення Східної Галичини надзвичайні данини на рід польської держави».

Відзначено, що «анальогічні відносини як в Східній Галичині панують під польською окупацією на інших західно-українських землях а саме: Волині, Холмщині, Підлясся, положених на захід від лінії ризьського договору. Українське населення тих земель як переважаюча більшість домагається знесення польської окупації і прилучення до незалежної галицької держави»¹⁶.

У цьому контексті президія ЗУТЛН «предкладає зажалення на поведінку окупаційних органів Головної Раді Міжнародної Унії Товариств Ліги Націй» і просить: «(а) поставити справу Східної Галичини, Буковини і інших західно-українських земель (Волині, Холмщини, Підлясся і Полісся) на денній порядку загальної Конференції Унії, яка відбудеться в червні 1922 р. в Празі; (б) зайнятися положенням поневоленого українського населення згаданих вище земель та підняти відповідні заходи у компетентних чинників для негайного усунення надужит, знесення ворожої окупації та відання адміністрації головних земель аж до остаточного вирішення їх державно-правного становища в руки безсторонної міжнародної комісії; (в) поставити домагання до компетентних чинників остаточного вирішення державно-правного становища згаданих земель»¹⁷.

6 червня 1922 р. на засіданні п'ятої комісії СТЛН у Празі від імені ЗУТЛН із доповідями виступили О. Марітчак («Державно-правне становище східно-галицької справи») та Михайло Лозинський («Історичні основи нашої державности»)¹⁸. Основний лейт-мотив: «Польща поводить ся в тім краю [Галичині – *О. Ф.*] так наче б він до неї належав, нищить адміністраційну інтегральність Східної Галичини, знесла галицьке намісництво і краєвий виділ, а завела на те місце воєводства (департаменти), безправно перевела конскрипцію населення при помочи війська, з примушування його до признавання польської державности в Східній Галичині. Коли населення однодушно виступило з опором проти сего зарядження, цілі села обставлено військом а конскрипційні комісарі проти волі населення самі виповнювали рубрики державної приналежности в користь Польщі. Арешти і в'язниці заповнювалися десятками тисячів спокійних галицьких горожан а знущання і середовічним тортурам не було кінця»¹⁹.

Згодом, на конференції у Будапешті (жовтень 1922 р.), ЗУТЛН запропонувало Головній раді СТЛН схвалити проєкт резолюції, підготовлений товариством, у якому

¹⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 6.

¹⁶ Там само. Арк. 7.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. Спр. 16. Арк. 1.

¹⁹ Там само. Спр. 24. Арк. 7.

висувалася вимога до держав Антанти як тимчасового суверена Східної Галичини (ст. 91 Сен-Жерменського договору) виконати «прислуяче їм прав до сеї території та знесення неправних актів польських окупаційних органів». Водночас «поставлено домаганне до Найвищої Ради на приверненне Західно-Української Республіки, згідно з проявленною в дні 1 листопада 1918 р. волею населення Східної Галичини та усуненне чужинецької мілітарної окупації сего краю»²⁰.

10 листопада 1922 р. президія ЗУТЛН підготувала «Звернення до культурного світа в справі положення у Східній Галичині». Документ традиційно починався коротким політико-правовим аналізом становища території Східної Галичини. Члени ЗУТЛН переконували світову громадськість у тому, що край «становить на підставі мирових договорів окремих держав, котрий відграничено від сусідніх держав Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії державними границями устанавленими Найвищою Радою Мирової Конференції дня 8 грудня 1919 р. (т. зв. лінією Керзона) і Севрським договором з дня 10 серпня 1920 р. Східна Галичина остає на підставі артикулу 91. Сан-Жерменського мирового договору під суверенітетом великих держав Антанти, котрі прирекли вирішити державне становище сеї території по думці волі населення сего краю (постанова Найвищої Ради з 25 червня 1919 р.)»²¹.

Відповідно, відзначала президія ЗУТЛН, «до часу вирішення сего державного становища Східної Галичини Польща ніколи не одержала від держав Антанти мандату до ведення цивільної адміністрації сего краю і являється виключно лише тимчасовим мілітарним окупантом Східної Галичини...»²². Члени товариства наголошували, що як тимчасовий мілітарний окупант Польща не має права вводити в дію будь-яких актів цивільної адміністрації у Східній Галичині, а тим більше поширювати закони Другої Речі Посполитої на цей регіон²³.

ЗУТЛН на конкретних прикладах доводило, що:

а) «Польща неправно розгтягнула обовязуючу силу польських законів на території Східної Галичини, примінюючи їх в цілях фізичного, культурного, економічного і національного знищення української більшости (74,45 %) Східної Галичини...»²⁴, зокрема протиправно застосувала на цій території земельний закон, ухвалений Варшавським сеймом, і проводить у регіоні тотальну колонізацію польським елементом, направленим із-за меж Східної Галичини;

б) упроваджено низку законодавчих актів, відповідно до яких порушено суверенність й інтегральну територіальну цілість Східної Галичини, зокрема: ліквідовано автономію краю (красвий виділ у Львові); «Знесено найвисшу адміністраційну власть в тім краю» (Галицьке намісництво у Львові); край поділено на три воєводства (Львівське, Тернопільське і Станіславівське) й «піддано їх безпосередній владі польському Урядові у Варшаві»; порушено кордони Східної Галичини та територіальну інтегральність цієї території при поділі регіону на воєводства, оскільки «влучено до Львівського воєвідства повіті приналежні на основі мирових договорів до Польщі»;

²⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 3.

²¹ Там само. Спр. 33. Арк. 9.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

«За оборону державного становища Східної Галичини обвинює Українців сего краю о злочин Головної зради супроти польської Республіки, мимо що Східна Галичина не належить до Польщі і становить окремий від неї край»; Польська держава робить усе можливе для винищення українського народу й цілковитого його поневолення – витісняє українську мову з публічного життя, стримує культурний розвій українського народу через заборону українській академічній молоді вступати до Львівського університету й інших вищих шкіл і перетворює українські школи на польські²⁵.

«Безкарність цих всіх практик Польщі довела вкінці до сего, що вона посунула свої анексіоністичні змагання до сего, що зважилася накинути населенню Східної Галичини конскрипції населення на засаді приналежности Східної Галичини до Польщі та розписала навіть і насильно перевела вибори до Варшавського Союму», – сказано в документі²⁶.

Члени ЗУТЛН наголошували, що у випадку бездіяльності світової спільноти, край може поринути у вир нової збройної боротьби на національному ґрунті. «Запанував на цій території Східної Галичини безпримірний терор польського окупанта проти якого населення сего нещасного краю не находячи ні звідки охорони хопилось самооборонної війни, – зауважувала президія ЗУТЛН. – Народ доведений до розпуки і боронячися проти актів винищування і терору палить стирти збіжа і будинків польських кольоністів, польських дідичів і польських адміністраційних урядників у Східній Галичині, ушкоджує залізничні шляхи і інші средства комунікації та нищить поміщення польської адміністрації у Східній Галичині»²⁷.

Так, «в сей спосіб розгоряє у Східній Галичині оружна війна і вибухає полумя кривавої пожежі майже в самім серци Європи, на самій граници і так ще не сконсолідованого Сходу Європи загрожуючи загальному мирови. Вже появилися зброєні відділи, щоб із зброєю в руці стати в обороні винищуваного населення Східної Галичини»²⁸. Товариство зверталось із проханням «положити врешті край сим невиносимим відносинам у Східній Галичині і довести до здійснення героїчних змагань українського народу Східної Галичини до державної незалежности»²⁹.

12 листопада 1922 р. ЗУТЛН підготувало для «Найвищої Ради миру» «Меморіал з представленням нестерпного положення населення Східної Галичини під тимчасовою польською окупацією», який висвітлював основні напрями терору польської влади проти корінного українського населення краю. «Положення у Східній Галичині таке невиносиме і повне грози, що в імени катованого населення Східної Галичини і обороні великих засад і ідей, яким як Товариство Міжнародної Унії Товариств Ліги Націй вірно служило, підносити мусимо поважний наш голос остороги перед небезпеками, які загрожують з причини цього нестерпного положення Східної Галичини під терористичною мілітарною польською окупацією», – резюмували автори документа³⁰. З цих причин, «з уваги... на сю всю грозу положення у Східній Галичині», ЗУТЛН

²⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.

²⁶ Там само. Арк. 12.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. Спр. 33. Арк. 13.

зверталось до «Найвищої Ради Мира» з проханням, щоби світова спільнота «зволила негайно усунути тимчасову мілітарну польську окупацію Східної Галичини і якнайскорше вирішила правно-державне становище сего краю згідно з волею населення і права на національне самовизначення»³¹.

За декілька днів, 15 листопада 1922 р., ЗУТЛН надіслало серію звернень до Найвищої Ради Мирної конференції в Парижі (Франція), Високої Ради послів у Парижі, прем'єр-міністра Кабінету Міністрів у Вашингтоні (США), Високої Ради Ліги Народів у Женеві (Швейцарія), Президії Міжнародного союзу товариств Ліги Націй у Брюсселі (Бельгія), англійського, французького, італійського товариств Ліги Націй та інших світових організацій і провідних світових лідерів із проханням «якнайскоршого скликання для справи Східної Галичини засідання Найвищої Ради Мира і узискати рішення Найвищої Ради Мира що до негайного усунення тимчасової мілітарної польської окупації Східної Галичини та що до означення правно державного становища сего краю або будь то впрост самою Найвищою Радою будьто через віддане вирішення сеї справи Союзови Народів з припорученням негайного устанавлення Союзом Народів на час до вирішення сеї справи тимчасової адміністрації Східної Галичини на місце дотеперішньої мілітарної польської окупації»³².

Вкотре наголошено, що «положенне у Східній Галичині таке невиносиме і повне грози, що в імени катованого населення Східної Галичини і обороні великих засад і ідей, яким як Товариство Міжнародної Унії Товариств Ліги Націй вірно служило, піднести мусимо поважний наш голос осторони перед небезпеками, які загрожують з причини цього нестерпного положення населення Східної Галичини під терористичною мілітарною польською окупацією»³³.

Напередодні оголошення ухвали Ради послів остаточного рішення щодо кордонів Польщі (10 березня 1923 р.) ЗУТЛН застерігало світову спільноту від необдуманих ухвал щодо території Східної Галичини. Члени товариства відзначали, що край має необхідні політичні, економічні та природні умови для «удержання незалежної держави середньої величини», оскільки:

1) територія Східної Галичини охоплює 55 300 км² – більша за Швейцарії, Голландії і передвоєнної Сербії;

2) регіон моноетнічний (українці становлять близько 74,4 % населення або ж 4 055 000 осіб на 5 450 000 осіб усього населення);

3) «Як рільничо-промислова країна може сей край бути для Європи важним доставцем сівців і поживи та природним ринком збуту для західноєвропейського фабричного промислу»;

4) Галичина – природний транзитний край між Заходом і Сходом («система сплавних рік і залізничної сіти через Карпати і в нутрі краю та через своє географічне положення майже в центрі середньої Європи»);

5) Галичина довела в період своєї державної незалежності (1918–1919), що зможе «господарсько вповні удержатися, бо відділена від Європи і Сходу революційними

³¹ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 13.

³² Там само. Арк. 22.

³³ Там само. Арк. 18.

хаосами на Сході і на Мадярщині, та позбавлена всяких ресурсів ззовні, удержувалася вповні при допомозі власних природних багатств в краю»³⁴.

«Вага створення зі всіх західно-українських земель окремої національної держави буде тим більша, що через її створення відпаде раз і на все можливість оружних конфліктів між європейським Сходом а Польщею, – сказано в документі. – Коннаціональна Україна як також і Россія будуть в разі відновлення Галицько-володимирської держави вповні заспокоєні, що природний розвій західноукраїнських земель і національні права і добробут українського населення сих земель являться будуть цілковито забезпечені перед Польщею і її екстремінаційним імперіалізмом»³⁵.

Водночас ЗУТЛН виступило рішуче проти визнання кордонів Польщі по лінії Ризького мирного договору. «Вмаганне таких границь Польщі, які йшли би поза її етнографічну територію, було би явним знесенням як Версальського мирного договору сеї підстави всесвітнього мира, так права на самовизначення і виразно проявленої волі населення українських, білоруських і литовських земель до державної незалежності, котрі силою заняла Польща. А на узасаднення сего нашого застереження підносимо, що занята Польщею українська, білоруська і литовська територія виносить аж 206,873 кілометрів квадратних...»³⁶.

Президія товариства вимагала, «при вирішуванні східних границь Польщі, брано на згляд в першу чергу етнографічні границі розселення і попередно вислухано волю населення вище означеної непольської території, а не кермованося стратегічними зглядами, як сего домагається Польща, та ставляла рішуче домагання, щоби перед вирішенням східних границь Польщі вислухано зокрема легальних представників українського населення сеї території»³⁷.

ЗУТЛН вимагало допустити до нарад конференції Ради послів делегатів Української Національної Ради, як «одиноких легальних представників Східної Галичини і доперва по їх вислухання приступити до вирішення правно-державного становища Східної Галичини»³⁸.

15 березня 1923 р. на засіданні ЗУТЛН у Відні обговорювали інформаційне повідомлення агенції «Ава» про рішення Ради послів щодо східних кордонів Польщі. Учасники відзначали, що «донесення агенції “Ава” говорить загально, що Рада Амбасадорів признала східною границею Польщі лінію Ризького договору. Натомість не говориться в згаданім донесенню чи і на скільки рішення Ради Амбасадорів відноситься також до Сх. Галичини»³⁹.

Зважаючи на відсутність достовірної інформації, учасники наради припустили два можливі варіанти розвитку подій: питання Східної Галичини ще не стало предметом рішення Ради послів і вердикт у цій справі відкладений; «згадане донесення треба розуміти так, що всі землі на захід від лінії Ризького договору, отже також

³⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 25.

³⁵ Там само. Арк. 26.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. Арк. 27.

³⁹ Там само.

Сх. Галичину Рада Амбасадорів признала Польщі, себто що дотично сеї останньої Рада Амбасадорів перенесла свої суверенні права на Польщу»⁴⁰.

Відповідно до першого сценарію розвитку подій ЗУТЛН укотре вимагало «якнайшвидшого вирішення справи Сх. Галичини згідно з волею населення сего краю, яке утворивши свою власну державу і обороняючи її перед польською інвазією, дало ясний і безсумнівний вислів своєї волі, як також згідно з заявою Найвисшої Ради, яка в своїм рішенню з 25 червня 1919 проголосила, що населення Сх. Галичини одержить змогу виконати право самовизначення»⁴¹.

У другому випадку заявляло, що «коли згадане рішення Ради Амбасадорів признало Сх. Галичину Польщі, то се рішення не тільки нарушує право самовизначення населення Сх. Галичини, але також являється недодержанням зобов'язання, яке взяла на себе супроти населення Сх. Галичини Найвисша Рада своїм рішенням з дня 25 червня 1919, нотифікованим обом воюючим сторонам, себто Західно-Українській / Східно-Галицькій / Республіці і Польщі»⁴².

Учасники наради з обуренням констатували: «Коли ж тепер Рада Амбасадорів рішила би признати Сх. Галичину Польщі, не давши населенню Сх. Галичини змоги, виконати право самовизначення, то таке рішення було би ярким порушенням висше наведеного зобов'язання Найвисшої Ради з 25 червня 1919»⁴³. Також відзначено, що пошана міжнародних зобов'язань належить до головних принципів міжнародного права, що становлять основу міжнародних відносин. Коли ж міжнародні зобов'язання – «картка паперу», яку будь-якої мить можна порвати, тоді порушуються основи міжнародного права. З цих причин ЗУТЛН не допускало, щоб Рада послів могла прийняти у справі Східної Галичини рішення, що суперечило зобов'язанням Найвисшої Ради від 25 червня 1919 р., «бо се було би порушенням основних принципів міжнародного права»⁴⁴.

Якщо ж таке рішення справді ухвалено, то ЗУТЛН висловлювало рішучий протест і вважало його спрямованим «на потоптання права самовизначення населення Сх. Галичини і порушення міжнародно-правного зобов'язання». Щобільше, товариство попереджало світову спільноту, що «населення Сх. Галичини уважатиме таке рішення правно неважним та буде боротися проти нього аж до відзискання державної незалежності»⁴⁵.

17 березня 1923 р. ЗУТЛН підготувало «Торжественний протест» проти рішення Ради послів від 14 березня цього ж року. «Західно-українське Товариство Ліги Націй рішуче протистує проти порушення міжнародного права, проти потоптання прав самовизначення населення Східної Галичини і зломання прийятих супроти її населення міжнародно-правних зобов'язань Найвисшої Ради з дня 25 червня 1919, та вважаючи рішення Конференції Ради Амбасадорів правно неважним домагається його нератифікування і спричинення поновного вирішення правно державного

⁴⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 27.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. Арк. 28.

⁴⁴ Там само. Арк. 29.

⁴⁵ Там само.

становища Східної Галичини згідно з волею населення себто на основі його права самовизначення», – мовиться у документі⁴⁶.

Члени товариства наголошували на необхідності перегляду рішення. «В ім'я справедливости, людськості і в інтересі мира апелюємо до парламентів головних держав Антанти і домагаємося спричинення перерішення правно-державного становища Східної Галичини та заявляємо, що населення Східної Галичини боротися буде проти рішення Конференції Ради Амбасадорів з 14 марта ср. аж до відзискання повної державної незалежності», – резюмували автори «Торжественного протесту»⁴⁷.

Загалом ЗУТЛН надіслало низку протестних нот після рішення Ради послів від 14 березня 1923 р.: «1 вересня 1923 в справі ревізії рішення Конференції Амбасадорів з 14 марта 1923 в справі східних границь Польщі і в галицькій справі; 5 вересня 1923 подано до Союзу народів другу ноту в справі в'язнення Митрополита Андрея Шептицького та в справі взборонювання галицькій еміграції повороту до рідного краю відмовлювання паспортів членам нашого Т-ва; перед Засіданням Головної Ради Унії і Комісії Унії для національних меншостей, скликаних до Гагі на 8 і 9 жовтня 1923, внесло наше Т-во дня 20 вересня 1923 меморіал нотою про положення нашого народу під Польщею, а в справі нашого Т-ва з домаганем привернення йому прав заступства в Унії»⁴⁸.

Отже, товариство в 1922–1923 рр. розгорнуло активну зовнішньополітичну пропагандивну кампанію, основне вістря якої спрямовувалося проти прав Польщі на західноукраїнські землі після закінчення Першої світової війни. У численних меморіалах, зверненнях, листах до міжнародних організацій і світових лідерів, ЗУТЛН наголошувало на невіршеності «українського питання», закликало, хоча й безрезультатно, світову громадськість сприяти відновленню української державності.

REFERENCES

1. Kolskii, A. (1934). *Liha Natsyi (Ee orhanizatsiia i deiatelnost)*. Moscow [in Russian].
2. Kruhlashov, A. (1995). Problemy pisliavoiennoho ustroiu v hromadskii dumtsi ukrainsiv Halychyny i Bukovyny (1914–1918 rr.). *Pytannia istorii Velykoi viiny 1914–1918 rr.*, 19–24 [in Ukrainian].
3. Kushnir, V. (1998). Liha Natsii ta mizhnarodni harantii prav natsionalnykh menshyn. *Novi tekhnologii navchannia: nauk.-metod. zb.*, 22, 178–190 [in Ukrainian].
4. Kushnir, V. (1997). Ukrainske pytannia na forumi Lihy Natsii (1920–1922 rr.). *Naukovi zoshyty istorichnoho fakultetu*, 1, 92–95 [in Ukrainian].
5. Lytvyn, N. (2009). Videnskyi period uriadu ZUNR. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 19, 266–270 [in Ukrainian].
6. Melnyk, A. (2014). Statut «Zakhidnoukrainskoho tovarystva Lihy Natsii» Yu. Romanchuka, R. Perfetskoho yak vidobrazhennia dyplomatychnoi aktyvnosti emihrantskoho uriadu ZUNR shchodo zakhystu prava ukrainsiv Halychyny na vilne

⁴⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 31.

⁴⁷ Там само. Арк. 32.

⁴⁸ Там само. Спр. 17. Арк. 3.

- natsionalno-derzhavne samovyznachennia. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, 59–63 [in Ukrainian].
7. Pavliuk, O. (2001). *Dyplomatiia ZUNR (ZOUNR)*. In *Narysy z istorii dyplomatii Ukrainy* (pp. 358–377). Kyiv [in Ukrainian].
  8. Rubakha, Yu. (2008). *Liha natsii yak mizhnarodnyi instrument pidtrymannia myru i bezpeky v sviti*. Lviv [in Ukrainian].

Oleh FINOHENOV

PhD candidate at the Department of Modern History

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6666-1624>

e-mail: fom_178@ukr.net

«UKRAINIAN ISSUE» IN THE ACTIVITIES OF THE WESTERN UKRAINIAN ASSOCIATION OF THE LEAGUE OF NATIONS

In the 1920–1930s, the «Ukrainian issue» remained unsolved. None of the European states defended the right of the Ukrainian people to create their own independent and united country. Declaring the ideals of independence and unity of Ukraine, established in 1922, the Western Ukrainian Society of the League of Nations (ZUTLN) had two important tasks. Firstly, to update the “Ukrainian issue” in the international arena, and secondly, to revise the decision of the Council of Ambassadors of March 14, 1923, and with strong condemnation of the Polish national and cultural policy in the first half of the 1920s. The study notes that in the early 1920s, the ZUTLN was almost the only emigration structure created by famous Ukrainian public and political persons to expand the international influence of the exile government of the Western Ukrainian People’s Republic (ZUNR) to address the state status of Eastern Galicia. In 1922–1924, the ZUTLN defended the national and state interests of Ukrainians in Galicia in the international arena and promoted the idea of restoring Ukrainian statehood after World War I.

The foreign policy activities of the society on dealing with the «Ukrainian issue» is analyzed. The efficiency of ZUTLN governing bodies, the activities of its representatives in the Union of Societies of the League of Nations (STLN), is characterized. Cooperation with political parties of Western Ukraine and a similar Dnieper society is emphasized. It was concluded that thanks to the ZUTLN leaders’ efforts, the “Ukrainian” or, more accurately, the «Eastern Galician issue» was repeatedly discussed at meetings of the Grand Council and the Political Committee of the General Assembly of the League of Nations international obligations. That’s how world politicians could obtain reliable information about national minorities rights violations by the Polish authorities.

Keywords: the Western Ukrainian Association of the League of Nations, the Union of Societies of the League of Nations, emigration government of the West Ukrainian People’s Republic, Eastern Galicia, Polish state.

Сергій ПІДШИБЯКІН

ад'юнкта кафедри гуманітарних наук

Інституту морально-психологічного забезпечення

Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9163-9886>

e-mail: pidshibyakyn1989@ukr.net

ОПЕРАЦІЯ ЧИ «КОТЕЛ»: ДЕБАЛЬЦІВСЬКІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ 2015 РОКУ У ВІЗІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Проаналізовано візії української громадської думки щодо подій на лінії фронту в районі Дебальцевого на Донеччині у січні–лютому 2015 р. Стверджено, що завданням січневого наступу проросійських терористів разом із російськими регулярними військами в 2015 р. була ліквідація «дебальцівського виступу», оскільки ще з кінця липня 2014 р. місто перебувало під контролем української влади; оточення та розгромлення там українського війська; розвиток наступу та захоплення Артемівська і Краматорська. Зазначено, що внаслідок запеклих боїв, які тривали від 27 січня до 18 лютого, російські війська ліквідували «дебальцівський виступ» та захопили, зокрема, важливі для транспортного сполучення населені пункти Вуглегірськ, Чорнухине, Дебальцеве. Констатовано, що значні втрати, завдані ворогові українськими бійцями, змусили його відмовитися від подальших наступальних дій та захоплення нових територій.

Зауважено, що в той момент, як офіційні представники військово-політичного командування (починаючи від президента України Петра Порошенка і до керівників Генштабу Збройних сил України (ЗСУ)) та наближені до них медійні й експертні кола вважали відступ українських військ із Дебальцевого успішно виконаною операцією, що дозволила зберегти особовий склад та боєздатність армії, то опозиційні до влади середовища сприймали цю інформацію скептично, зазначаючи, що насправді як і через віроломність противника, так і нефахові дії української військової верхівки, українські військові спочатку потрапили під Дебальцевим у вороже оточення («котел»), а згодом – втратили контроль над стратегічним залізничним вузлом.

Ключові слова: Дебальцеве, військова операція, «котел», українська громадська думка, політикум, мас-медіа, експертне середовище, Україна, Росія.

Новітня російська агресія проти України, втілена в анексії Криму та окупації частини Донбасу, що тривають досі, ставить перед українськими дослідниками виклик із дослідження витоків і передумов таких російських дій, а також їхній подальший перебіг у контексті сучасної російсько-української війни. Вивчення вказаних аспектів дозволить краще зрозуміти відповідні процеси, а отже, виробити «дорожні карти» для

можливого подальшого врегулювання ситуації у Криму та на Донбасі і рекомендації для українських військових, звичайно ж, не ціною поразки на користь противника.

Досліджувану тематику ще спеціально науковці не вивчали. Події в районі Дебальцевого на тлі сучасного російсько-українського протистояння розглядали Павло Гай-Нижник¹, Віктор Брехуненко, Віталій та Михайло Ковальчуки, Валентин Корнієнко², Олександр Карпюк (Серж Марко)³, Микола Лазарович⁴, Євген Магда⁵, Дмитро Тимчук, Юрій Карін, Костянтин Машовець, Віктор Гусаров⁶, Григорій Перепелиця⁷. Однак комплексного дослідження сприйняття цих подій в українському суспільстві досі немає.

Мета статті – проаналізувати українську громадську думку щодо подій на лінії фронту в районі Дебальцевого на Донеччині в січні–лютому 2015 р., відповідно до інформації, поширюваної серед політичного, медійного й експертного середовищ в Україні.

Рубіж 2014–2015 рр. у зоні антитерористичної операції (АТО) супроводжувався нехтуванням Росією режиму припинення вогню та перешкоджанням діяльності Спеціальної моніторингової місії Організації безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) в Україні на території окупованої частини Донеччини й Луганщини; Російська Федерація (РФ) також не дозволяла Україні відновити контроль над східною ділянкою українсько-російського кордону, через яку постійно забезпечувала свої регулярні й терористичні війська новою технікою, зброєю, особовим складом. За даними тодішнього секретаря Ради національної безпеки та оборони (РНБО) України Олександра Турчинова, на початку 2015 р. на окупованій частині Донбасу перебувало 36 тис. бойовиків російських формувань, зокрема 8,5 тис. солдатів регулярних військ ЗС (збройних сил) РФ, які мали на озброєнні 542 танки, до 990 бойових броньованих машин, 694 одиниці РСЗВ (реактивних систем залпового вогню), 4 – тактичних ракетних комплексів «Точка-У», 57 – зенітно-ракетних комплексів⁸. У результаті, зосередивши на території окупованих частин Донецької та Луганської обл. значні запаси зброї і військової техніки, російські регулярні й терористичні війська наприкінці січня 2015 р. розпочали масштабний наступ на т. зв. Дебальцівський плацдарм, що на Донеччині.

¹ Гай-Нижник П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. 332 с.

² Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України ХІІ–ХХІ ст. / за заг. ред. В. Брехуненка. Київ, 2016. 248 с.

³ Марко С. Хроніка гібридної війни. Київ: Surkov Publisher, 2016. 252 с.

⁴ Лазарович М. Російсько-українська війна (2014–2017 роки): короткий нарис. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. 240 с.

⁵ Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ: Каламар, 2017. 268 с.

⁶ Тимчук Д., Карін Ю., Машовець К., Гусаров В. Вторжение в Украину. Хроника российской агрессии. Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2016. 240 с.

⁷ Перепелиця Г. Україна – Росія: війна в умовах співіснування: монографія. Київ: Стілос, 2015. 879 с.

⁸ Турчинов: на озброєнні у російсько-терористичних військ на Донбасі стоять 542 танки та 4 «Точки-У». УНІАН. 2015. 15 січня. URL: <https://www.unian.ua/politics/1032309-turchinov-na-ozbroenni-u-rosiysko-terroristichnih-viysk-na-donbasi-stoyat-542-tanki-ta-4-tochki-u.html> (дата звернення: 19.08.2020).

Дебальцеве – місто з великим залізничним вузлом, яке лежить на автошляху міжнародного значення М-04, що з'єднує Луганськ із Донецьком. Активні бойові дії в його околицях почалися 24 липня 2014 р., коли українська армія розпочала вивільнення цього населеного пункту від російських терористів, які ще 13 квітня 2014 р. захопили в місті владу, проголосивши його частиною т. зв. ДНР (Донецької Народної Республіки)⁹, а 11 травня тут, як і на решті окупованих Росією територій на Сході України, провели незаконний референдум щодо визнання псевдореспублік¹⁰. 28 липня українські підрозділи звільнили Дебальцеве, що дозволило встановити й обладнати додаткові блокпости в його околицях, а це дало змогу українським силам укріпити позиції, а також звузити кільце навколо Горлівки та Донецька¹¹. Надалі упродовж серпня–грудня 2014 р. у цій зоні відбувалися періодичні бойові зіткнення між українськими військовими та противником, а також обстріли українських позицій, як і самого міста, російськими терористами з установок «Град» та «Ураган». Завдання ж січневого наступу ворога в 2015 р. – ліквідація «дебальцівського виступу», оточення та розгромлення там українського війська, розвиток наступу й захоплення Артемівська і Краматорська. За таких обставин для української сторони було важливим не допустити просування російських військ вглиб української території.

За інформацією Генштабу ЗСУ, загальна чисельність ворожих сил на цей момент становила понад 19 тис. осіб, у розпорядженні яких у районі Дебальцевого було до 120 тис. танків, до 180 артилерійських систем і до 60 одиниць реактивних систем залпового вогню. Внаслідок запеклих боїв, які тривали від 27 січня до 18 лютого, російські війська ліквідували «дебальцівський виступ» і захопили, зокрема, важливі для транспортного сполучення населені пункти: Вуглегірськ, Чорнухине, Дебальцеве. Разом із цим значні втрати, завдані ворогові українськими бійцями, змусили його відмовитися від подальших наступальних дій і захоплення нових територій та дали змогу українським підрозділам уникнути оточення, вийти з району Дебальцевого, утримати бар'єрний рубіж по р. Луганці та закріпитися на плацдармі Луганське–Троїцьке–Попасна¹².

Загалом, за офіційними даними, під час бойових дій в районі Дебальцевого в період від 15 січня до 18 лютого українська сторона втратила 110 бійців загиблими, 270 – отримали поранення, 7 – потрапили в полон, 18 – зникли безвісти (а за весь час оборони Дебальцівського плацдарму, починаючи з 2014 р., загинуло 136 вояків та 331 був поранений)¹³. Ворожі втрати в боях від початку 2015 р. по 18 лютого, згідно з

⁹ Триколон на здани Дебальцевського исполкома. *Информост*. 2014. 13 квітня. URL: <https://inforpost.com/news/2014-04-13-1526> (дата звернення: 19.08.2020).

¹⁰ Депутаты горсовета поддержали проведение референдума. *Информост*. 2014. 5 травня. URL: <https://inforpost.com/news/2014-05-05-1540> (дата звернення: 17.08.2020).

¹¹ Сили АТО звільнили Дебальцеве: терористи панічно тікають, лишаючи зброю. *TCH*. 2014. 29 липня. URL: <https://tsn.ua/politika/sili-ato-zvynili-debalceve-teroristi-panichno-tikayut-lishayuchi-zbroyu-361133.html> (дата звернення: 17.08.2020).

¹² Аналіз бойових дій на сході України в ході зимової кампанії 2014–2015 років. *Міністерство оборони України*. 2015. 23 грудня. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%E2%80%932015-rokiv--16785/> (дата звернення: 17.08.2020).

¹³ Коваленко О. Дебальцівський плацдарм. Невідомі подробиці операції та переговорів у Мінську. *Українська правда*. 2016. 18 лютого. URL: <https://www.prawda.com.ua/articles/2016/02/18/7099435/> (дата звернення: 19.08.2020).

даними тодішнього помічника міністра оборони України Юрія Бірюкова, становили 2 911 убитими¹⁴.

Події в Дебальцевому спричинили дискусію серед української влади та політикуму. Наприклад, президент України Петро Порошенко 14 лютого 2014 р. у ході телефонної розмови з президентом США Бараком Обамою (Barack Obama) висловив занепокоєння розгортанням подій довкола Дебальцево та наголосив на необхідності моніторингу ситуації в цій зоні з боку ОБСЄ для підтвердження припинення вогню, а також домовилися про подальшу координацію зусиль у разі ескалації конфлікту¹⁵. Цього ж дня під час телефонної розмови президента України Петра Порошенка, канцлера ФРН (Федеративної Республіки Німеччина) Ангели Меркель (Angela Merkel) та президента Франції Франсуа Олланда (François Hollande) співрозмовники «висловили занепокоєння ситуацією навколо Дебальцево і домовились пильно стежити за розвитком ситуації», наголосили на необхідності виконання взятих на себе зобов'язань, насамперед, щодо припинення вогню опівночі 15 лютого всіма учасниками переговорів у Мінську 12 лютого 2015 р., зокрема й Росією¹⁶. Зрештою, проти ночі на 17 лютого 2015 р. Петро Порошенко, проводячи телефонну розмову з Ангелою Меркель і президентом РФ Владіміром Путіним (Владимир Путин), закликав вжити всіх заходів для повного й безумовного припинення вогню, особливо в районі Дебальцевого, і почати відведення важкого озброєння під контролем та верифікацією спостерігачів ОБСЄ¹⁷.

Водночас цікаво, що 18 лютого – у час виходу українських військових із Дебальцевого – П. Порошенко вважав не поразкою, а навпаки завершеною операцією ЗСУ та Нацгвардії з планового й організованого виводу частини підрозділів. Президент наголошував, що поставлені завдання українські силовики виконали повністю, адже їхня позиція та успіхи в цій зоні були вагомим аргументом під час переговорів у Мінську, оскільки в результаті Україна «змогла продемонструвати всьому світові справжнє обличчя бандитів-сепаратистів, які підтримувані Росією, що виступала гарантом та безпосереднім учасником Мінських переговорів». Щобільше, своїм вільним виходом із міста, як зазначав П. Порошенко, українська сторона продемонструвала, що протягом всього часу з літа 2014 р. Дебальцеве перебувало під українським контролем, жодного оточення («Дебальцівського котла», про який говорила російська пропаганда) не було й українські частини та підрозділи вийшли повністю з бойовою технікою, попри те, що Росія «вимагала від українських військових скласти зброю, підняти білий прапор і здатися в полон». Натомість українські бійці, за словами українського президента, «з честю підтримали високе звання українського

¹⁴ Бірюков повідомив про загибель майже 3 тисяч бойовиків в районі Дебальцевого. *Українська правда*. 2015. 20 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/20/7059287/> (дата звернення: 19.08.2020).

¹⁵ Порошенко і Обама поговорили про Дебальцеве: потрібен моніторинг ОБСЄ. *Українська правда*. 2015. 14 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/14/7058587/> (дата звернення: 19.08.2020).

¹⁶ Порошенко, Меркель і Олланд пильно стежитимуть за Дебальцевим. *Українська правда*. 2015. 14 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/14/7058577/> (дата звернення: 19.08.2020).

¹⁷ Порошенко при Меркель закликав Путіна припинити вогонь. *Українська правда*. 2015. 17 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/17/7058808/> (дата звернення: 19.08.2020).

захисника Вітчизни, і ... дали по зубам тим, хто намагався їх оточити, і вийшли з Дебальцевого за наказом Верховного головнокомандувача ... після того, як російські військовослужбовці заборонили представникам ОБСЄ рухатися в Дебальцеве для того, щоб засвідчити українську готовність почати відведення важкої артилерії, важкої техніки і продемонструвати відсутність оточення». У результаті українські військові, як стверджував П. Порошенко, «зайняли нові рубежі оборони», а українські дипломати виступили із вимогою під час переговорів з американськими та європейськими партнерами жорсткої реакції світу на порушення РФ Мінських домовленостей, режиму припинення вогню та початку відведення важкої техніки. Врешті, глава держави закликав не розхитувати внутрішню стабільність України через поширення недостовірної інформації щодо перебігу АТО і про, мовляв, несприятливе становище українських військових, та ще раз наголосив, що під Дебальцевим відбулася вдало закінчена операція, а не провал¹⁸.

Тодішній прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк виправдовував наказ Порошенка про вихід частин і підрозділів із Дебальцевого, зазначивши, що таке рішення дозволило зберегти особовий склад ЗСУ й обороноздатність на тому ж рівні, який був досі¹⁹. Водночас очільник ВРУ (Верховної Ради України) Володимир Гройсман закликав світову спільноту звернути увагу на злочинні дії РФ («злодіїв, варварів») на Донбасі, внаслідок агресії якої почали гинути як українські військовослужбовці, так і мирні громадяни²⁰.

Фракція «Блоку Петра Порошенка» (БПП), зокрема її представник Юрій Луценко, підтримував ідею визнання українським парламентом Росії країною-агресором та звернення до парламентів світу з клопотанням про військово-матеріальну підтримку України в цій війні²¹.

Представник фракції «Народний фронт» в українському парламенті Сергій Пашинський стверджував, що події навколо Дебальцевого продемонстрували безрезультативність попередньої тактики офіційного Києва домогтися перемоги над російською агресією переважно «силою права, силою закону», переговорами, а не «силами зброї». Водночас деструктивною, на переконання нардепа, виявилася потужна російська пропаганда, яку проводили російські спецслужби, поширюючи неправдиві свідчення щодо, мовляв, неієздатності українських військових та їхнього потрапляння в «Дебальцівський котел», що насправді було неправдою. За таких умов найбільш дієвим С. Пашинський вважав формування та активізацію Кабінетом Міністрів України політики із прийняття цілого комплексу рішень щодо створення військово-цивільних адміністрацій та постійного штабу, «щоб той тероризм, той геноцид, який російська воєнщина зараз веде на Донбасі, з точки зору гуманітарної,

¹⁸ Заява Президента України з приводу ситуації в Дебальцевому. *Українська правда*. 2015. 18 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/photo-video/2015/02/18/7058988/> (дата звернення: 19.08.2020).

¹⁹ Яценюк: Підрозділи ЗСУ отримали наказ виходити з Дебальцевого для збереження особового складу та обороноздатності України. *Interfax-Україна*. 2015. 18 лютого. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/251336.html> (дата звернення: 19.08.2020).

²⁰ Виступ Гройсмана В. Б. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> (дата звернення: 19.08.2020).

²¹ Виступ Луценка Ю. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> (дата звернення: 19.08.2020).

технічної був ліквідований». Від президента України як верховного головнокомандувача він очікував прийняття відповідних кадрових та мобілізаційних рішень, а ВРУ закликав розглядати та приймати ті рішення, які б реально підвищили боєздатність української армії та дали б сили й інструменти для вирішення конфлікту²². Інформацію щодо російського оточення в Дебальцевому спростовувала ще одна представниця «фронтовиків» – Вікторія Сюмар, хоч і зазначала, що спроба зробити в цьому регіоні котел, аби деморалізувати українське військо, справді мала місце, але українські бійці, завдяки серйозним контрударам, завданим по ворогу, не дозволили реалізувати їхній віроломний план²³. Солідарним із такими позиціями був лідер Радикальної партії Олег Ляшко, який також виступив проти «політики умиротворення агресора» та будь-яких відступів на лінії розмежування, оскільки вони стримували наступ українських силовиків, готових до визволення Донбасу, і водночас сприяли нарощуванню сил противником²⁴.

Олег Березюк із «Самопомочі» висловив із трибуни парламенту підтримку українськими військовослужбовцям, які попри складні обставини боролися з ворогом за бойові позиції з метою не потрапити в оточення під Дебальцевим²⁵ і в результаті виконали поставлене завдання.

Іншої думки дотримувався Юрій Бойко з «Опозиційного блоку», який (як, раніше «регіонали», що сформували основу новоспеченого «блоку») пропонував парламентарям визнати неможливим вирішення конфлікту на Сході України винятково військовим способом, «оскільки на конфліктній території проживає декілька мільйонів українських громадян». А також закликав українську владу провести прямі переговори з РФ про спільні зусилля з припинення вогню із метою забезпечення миру; визнати події на території Донецької та Луганської обл. реальними військовими діями, що призвели до загибелі тисяч українців; вжити всіх заходів для відновлення гуманітарної, соціальної допомоги громадянам України, що перебувають у зонах військового конфлікту (відновлення соціальних виплат); відновити транспортне сполучення з територіями Донецької, Луганської обл. із забезпеченням механізмів запобігання вчинення терористичних актів; звернутися до ООН (Організації Об'єднаних Націй) за наданням миротворчого контингенту для забезпечення миру та безпеки населення в зоні військових дій; забезпечити функціонування українських медіа на всій території Донецької та Луганської обл.; звернутися до ОБСЄ, ООН та інших міжнародних організацій із проською провести об'єктивне розслідування всіх терактів, а також встановити винних у цих злочинах; звернутися до іноземних держав із проханням про негайне надання допомоги Україні для відновлення економіки, що постраждала від військових дій²⁶.

²² Виступ Пашинського С. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> (дата звернення: 19.08.2020).

²³ Виступ Сюмар В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 3 лютого 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5773.html> (дата звернення: 19.08.2020).

²⁴ Виступ Ляшка О. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> (дата звернення: 19.08.2020).

²⁵ Виступ Березюка О. Р. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> (дата звернення: 19.08.2020).

²⁶ Виступ Бойка Ю. А. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> (дата звернення: 19.08.2020).

Різними були думки і в медіа-просторі, хоч всі вони відзначалися більшою критикою щодо дій (чи то пак – бездіяльності) політичного й військового керівництва України на тлі Дебальцевого. Наприклад, на «Націоналістичному порталі» причину успішного виконання операції в Дебальцевому вбачали не у фахових діях командування, яке почасти не розуміло справжньої ситуації на фронті, а у відважності та відданості військовій справі безпосередніх бійців, які, перебуваючи під постійними ворожими обстрілами з важкої зброї, самі мали на озброєнні лише стрілецьку зброю (в той час, як «нагорі» звітували, що військові підрозділи всім забезпечені), але навіть за таких обставин не дозволили противнику сформувати навколо себе оточення, як це сталося під Іловайськом, та вдало вийшли з міста, хоча так і не отримавши від командування жодної підтримки навіть з логістики²⁷.

На шпальтах «Нації і держави» події навколо Дебальцевого охрестили «українськими Фермопілами», однак іронічно відзначали, що якщо у «фермопільській битві» греками керував талановитий полководець спартанський цар Леонід, то українською армією керували «паркетні генерали», через недолугі накази котрих (а точніше почасти їхню відсутність або зволікання) «гинуть у нерівному бою кращі сини нашого народу, справжня еліта, еліта за духом, а не за соціальним статусом», однак саме завдяки своїм зусиллям їм вдалося уникнути оточення попри несприятливі зовнішні й внутрішні обставини та покинути зону Дебальцевого²⁸.

Петро Кралюк, розглядаючи на сторінках газети «День» вихід українських військ 18 лютого 2015 р. із Дебальцевого, стверджував, що навіть якщо ці події і були попередньо спланованою операцією українського військового командування (з чим не погоджувалася низка військових експертів, громадських активістів та волонтерів), а самим українським бійцям вдалося уникнути чергового котла в зоні конфлікту, то втрата Дебальцевого – найбільшого залізничного та транспортного вузла Донбасу, який розташовувався посередині між Донецьком та Луганськом і звідки шляхи ведуть як до Росії, так і до Харкова, контроль над яким українськими військовими значно сковував транспортний рух на території, захопленій проросійськими терористами, у будь-якому разі стала стратегічною втратою для офіційного Києва та здобутком для противника. І це ще не кажучи, на переконання П. Кралюка, про символічне значення Дебальцевого як вияву «українського опору проросійським терористам», яке протягом тривалого часу було значним мотиваційним чинником для української сторони. Зрештою, автор засумнівався і в тезі П. Порошенка про те, що ситуація із виводу війська з Дебальцевого була спланованою операцією, яку успішно реалізовано, зазначаючи, що швидше за все спочатку українська владна верхівка від військових вимагала «триматися до останнього» і лише під тиском громадськості та командирів добровольчих батальйонів, які вимагали від державних і військових очільників втрутитися в ситуацію в Дебальцевому і або надати підкріплення, або вивести звідти українські війська, у Києві обрали останній варіант. Разом із цим, за словами П. Кралюка, усе ж у Дебальцевому справа до котла не дійшла (на відміну від ситуації під Іловайськом) – українські військові покинули населений пункт на своїй

²⁷ Олійник В. Героям – ордени, винних – до відповіді! *Націоналістичний портал*. 2015. 3 квітня. URL: <http://ukrnationalism.com/publications/1210-heroiam-ordeny-vynnykh-do-vidpovid.html> (дата звернення: 19.08.2020).

²⁸ Процев'ят Т. На грані двох світів... *Нація і держава*. (Київ). 2015. 19 лютого. № 8. С. 2.

техніці та зі зброєю, а російські медіа не одержали «гарної картинки», а відтак у цьому сенсі можна було говорити про певний вигравш української сторони, хоч автор і не унеможлилював, що здобуття Дебальцевого спонукає російських бойовиків до подальших захоплень у регіоні та невиконання домовленостей, досягнених у Мінську²⁹.

Валентин Торба рівно за рік після дебальцівських подій констатував, що хоч офіційні представники військово-політичного командування назвали «успішним» відступ українських військ, це досі в багатьох породжує скептичну реакцію, оскільки «визначення відступу зі стратегічного залізничного вузла, як “успішного” взагалі виключило можливість публічного розслідування причин трагедії та визначення винних в прорахунках, що призвели до понад сотні загиблих бійців, і понад 200 – поранених, як і втрати стратегічно важливої території»³⁰.

Волонтер Юрій Касьянов запевняв, що передусім провина за ситуацію в зоні Дебальцевого лежала на вищому командуванні, яке, по-перше, було некомпетентним і нездатним правильно спланувати операцію та організувати оборону, а по-друге, боялося вступати у прямий конфлікт із російськими військовими, не бажаючи провокувати ескалацію протистояння, а тому й зволікало з радикальними рішеннями. Зрештою, за інформацією волонтера, особи, які оперативно планували відхід української армії з Дебальцевого, не комунікували в цьому контексті із вищим командуванням, що, як не парадоксально, дозволило провести цю операцію досить швидко, успішно та менш криваво, ніж могло бути.

Юрій Фоменко, офіцер 43-го ОМПб (окремого мотопіхотного батальйону) ЗСУ у відставці, запевняв, що відступ із Дебальцевого навіть за формальними ознаками не був подібним до планового, адже під час відходу з населеного пункту українська армія навіть не знищувала під'їзних шляхів, аби сповільнити противника. Водночас ще протягом наступних двох тижнів залишки українських підрозділів виходили з дебальцівського оточення, що свідчило про, як мінімум, відсутність координації дій між командуванням і безпосередньо зоною АТО³¹.

У «Комсомольській правді в Україні» ще наприкінці січня 2015 р. фіксували ймовірність утворення котла як у районі Дебальцевого, так і під Маріуполем, Щастям і Станицею Луганською. Зокрема, як відзначали кореспонденти видання, сили т. зв. ЛНР (Луганської Народної Республіки) змогли відвоювати території на півночі, а т. зв. ДНР – на південному заході, а відтак ставало можливим з'єднання військ противника, що могло призвести до закриття єдиного коридору для відходу українських військових, а отже, й потрапляння їх у вороже кільце-оточення. Подальший перебіг ситуації, на думку журналістів, цілком залежав від українських бійців, які утримували позиції біля Троїцького, оскільки в разі, якби їм не вдалося стримати наступ, українські військові під Дебальцевим опинилися б у «мішку» противника.

Станіслав Світличний, полковник ЗСУ у відставці, переконаний, що в такій ситуації найоптимальнішим варіантом для української сторони було дотримання командуванням «гнучкої» тактики – застосування у разі необхідності навіть тактики

²⁹ Кралюк П. Дебальцеве як симптом. *День*. 2015. 23 лютого. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/debalceve-yak-symptom> (дата звернення: 19.08.2020).

³⁰ Торба В. Дебальцеве. Рік потому. *День*. 2016. № 28. 18 лютого. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/debalceve-rik-potomu> (дата звернення: 19.08.2020).

³¹ Там само.

відступу, якщо від цього залежатиме життя бійців на лінії фронту, а не кидання їх під масові обстріли, прагнучи довести кампанію до переможного кінця, як це зроблено під Іловайськом «боязкими та непрофесійними командирами», які свого часу не хотіли брати на себе відповідальності, приймаючи непопулярні, але потрібні рішення.

Тим часом голова Центру прикладних політичних досліджень «Пента» Володимир Фесенко відзначав, що від розвитку ситуації на полях боїв на Донбасі, зокрема в районі Дебальцевого, залежали позиції України в майбутніх мирних переговорах у мінському форматі: т. зв. ДНР та ЛНР намагалися відкинути українські війська якомога далі від столиць обох невизнаних республік, щоби в результаті запропонувати свій варіант лінії розмежування, оскільки лінію, закріплену на 19 вересня 2014 р., вони вважали такою, що була встановлена без їхньої згоди³².

Військовий експерт полковник Геннадій Шульга запевняв, що події, які розгорталися в зоні конфлікту, могли мати зі сторони російських терористів дві цілі: перша – робота на виснаження, утримання української армії у постійній напрузі, щоби при новому раунді мирних переговорів одержати більше бонусів на користь псевдореспублік; друга – ворог міг створювати «ілюзію загального наступу» (хоч реальних сил для масованого наступу по всьому фронту в самопроголошених республік не було) для того, щоб дезорієнтувати українські війська, насправді несподівано здійснивши потужний прорив на одному–двох напрямках. Одним із таких найвірогідніших напрямків експерт вважав Дебальцівський плацдарм, який бойовики намагалися перетворити на котел (на кшталт подій в Іловайську), а відтак вирівняти лінію своєї оборони в Донецькій обл. В умовах такої небезпеки, як стверджував Г. Шульга, українській армії доцільніше було тимчасово поступитися частиною території, щоби зберегти людський ресурс і зміцнити свої позиції.

Водночас військовий аналітик, експерт начальника Генштабу ЗСУ генерал-лейтенант Ігор Романенко був скептично налаштованим до заяв терористів щодо того, що вже наприкінці січня в районі Дебальцевого було створено новий котел. Хоч визнавав, що небезпека російського оточення справді існувала, а тому Генштабу варто би приймати фахові та зважені рішення, щоб такий сценарій противник не реалізував³³.

Аналізуючи ж наслідки боїв за Дебальцеве, начальник аеромобільних військ України 1998–2005 рр. Іван Якубець відзначав, що попри те, що з вересня 2014 р. завдяки першим Мінським угодам українська армія одержала можливість для «перепочинку», перегрупування, переформатування своїх частин й отримання необхідного забезпечення, у боях під Дебальцевим українські бійці «бездарно втратили тисячі одиниць зброї» та покинули важливу стратегічну позицію.

Такої ж думки, висловленої на сторінках «Комсомолки», дотримувався політехнолог Андрій Золотарьов, який був подивований тим, що попри очевидність і прогнозованість того, що т. зв. ДНР та ЛНР захочуть зайняти Дебальцеве як важливу вузлову станцію, яка б дозволяла противнику закріплювати постачання для своїх т. зв.

³² Федченко А., Рябоконт А. Не дасть повторитися Іловайську: на карті АТО прорисовуються три нових котла. *Комсомольская правда в Україні*. (Київ). 2015. 24 янв. № 14. С. 3.

³³ Чепурко В., Прозорова М. Битва за Дебальцеве: назриває новий котел. *Комсомольская правда в Україні*. 2015. 28 янв. № 17. С. 4.

«армій», українське політично-військове командування цього факту не враховувало, зазнавши відтак поразки в цьому районі³⁴.

На шпальтах «Аргументів і фактів в Україні» наприкінці січня 2015 р. відзначали, що на тлі загострення ситуації по всій лінії фронту, найбільш вразливим для України був район Дебальцевого, де зосереджувалося велике угруповання ЗСУ, яке ризикувало потрапити в оточення. У виданні відзначили, що одним із перших на таку загрозу вказував командир добровольчого батальйону «Донбас» Семен Семенченко, до слів якого, як і у випадку з Іловайськом, ніхто не дослухався. У цій ситуації, як стверджував на сторінках газети генерал армії та ексголова Служби зовнішньої розвідки Микола Маломуж, українській стороні варто було задіяти сучасну бронетанкову техніку й артилерію з паралельною розробкою та реалізацією швидкої тактичної операції задля уникнення російського оточення. Водночас серед членів РНБО України, за інсайдерською інформацією «Аргументів і фактів», побутували також погляди, що загроза виникнення в районі Дебальцевого котла була лише відволікаючим маневром, покликаним відтягнути війська з інших ділянок фронту, де і планувався справжній прорив.

У той же момент Юрій Бутусов, як писали журналісти видання, припускав, що у випадку, якщо українська армія зазнає фіаско в Дебальцевому, відразу ж, як і після Іловайська, розпочнуться мирні переговори. При цьому, на думку журналіста та водночас експерта, у цьому разі стане очевидним провал і до того дискредитованої миротворчої стратегії Порошенка, яка в результаті виявилася «розстріляною російськими “Градами”». Щобільше, саме тодішній президент, на думку Ю. Бутусова, особисто був відповідальним за ситуацію в Дебальцево, оскільки саме він призначав кадри до «бездарного Генштабу», дії якого вже, мовляв, неодноразово призводили до трагічних помилок, тим паче на тому тлі, «коли після нових десятків жертв українських патріотів президент надалі вів себе як бізнесмен, а не як національний лідер» (натякаючи на бізнес-минуле п'ятого президента України)³⁵. Водночас уже 5 лютого 2015 р. у виданні стверджували, що українська сторона змогла зробити все необхідне, щоб не повторилася «бійня на кшталт Іловайської трагедії», оскільки бійцям вдалося забезпечити стабільний вихід із Дебальцевого, якщо би виникла така потреба, не допустити ворожого оточення та дати потужну відсіч ворогу на цьому плацдармі³⁶.

Тим не менше, розглядаючи ситуацію з виходом української армії з Дебальцевого, журналіст «Аргументів і фактів в Україні» Іван Балан писав, що навіть за тиждень після виведення бійців було незрозуміло, чи йшлося про успіхи чи про програш української сторони в цих подіях. Адже оточення українського президента наголошувало, що відбулася успішна операція із виходу з ворожого тактичного оточення, то низка військових експертів і журналістів, на кшталт Сергія Рахманіна та Юрій

³⁴ Котляренко О. Как менялась тактика ведения АТО. *Комсомольская правда в Украине*. 2015. 15 августа. № 177. С. 1–2.

³⁵ Дебальцево после наступления ДНР рискует стать вторым Иловайском. *Аргументы и факты в Украине*. (Киев). 2015. 29 января. № 5. URL: <https://aif.ua/politic/ukraine/1435657> (дата звернення: 19.08.2020).

³⁶ Потапова Д., Балан И. Чем опасны надежды на военное решение конфликта на Донбассе. *Аргументы и факты в Украине*. 2015. 5 февраля. № 6. URL: <https://aif.ua/politic/ukraine/1440684> (дата звернення: 19.08.2020).

Бутусова, стверджували, що в Дебальцевому відбулися трагічні події, які начебто стали можливими через невдалі дії тодішнього начальника Генерального штабу ЗСУ Віктора Муженка, який дав розпорядження про вивід військ із котла (саме так вони оцінювали ситуацію в районі) надто пізно – лише після т. зв. «Мінська 2», коли позиція в Дебальцевому вже втратила дотеперішнє значення, оскільки Україна не збиралася більше наступати, і нібито намагався покласти всю відповідальність на «солдатів та офіцерів, які героїчно, попри бездарність та некомпетентність Генштабу, 25 днів відбивали всі штурми і всі атаки, знаходячись в оточенні».

При цьому Юрій Касьянов, волонтер, організатор руху «Армія SOS», наголошував, що випадок із Дебальцевим продемонстрував, що Україна програє війну, а низка поразок на фронті, які межували з «так званими мирними угодами», мовляв, показали «політичне безсилля влади та повну профнепридатність військового командування», яке «поразки називає перемогами, втрати занижує, а у всіх прорахунках звинувачує Кремль», що на тлі нестачі техніки, озброєння та відсутності військової допомоги від «славних демократій Заходу» загрожувало «повною військовою катастрофою, втратою ще більших територій, економічним колапсом та крахом системи державного управління»³⁷.

У тижневику «2000» зауважували, що тема Дебальцевого зайняла значну частину під час переговорів «нормандської четвірки», і була на них своєрідною «розмінною монетою»: якщо П. Порошенко наполягав, що українські війська не перебувають у котлі під Дебальцевим і вимагав разом із європейськими партнерами негайного перемир'я, то російський президент В. Путін стверджував протилежне і відстоював ідею відтермінування припинення вогню на декілька днів (що й сталося). Залишалось невідомим, чи намагалися дебальцівську проблему безпосередньо чи опосередковано додати в текст домовленостей, де в результаті не було названо жодного населеного пункту.

Водночас журналіст тижневика Сергій Бурлаченко відзначав, що насправді українській стороні варто було ще швидше розпочати переговори з бойовиками щодо виходу з Дебальцевого, оскільки у випадку реалізації положень Мінського меморандуму від 19 вересня 2014 р. про відвід артилерії ЗСУ опинились би і так у досить вразливому положенні в цьому районі, оскільки за таких умов практично би втратили важке озброєння, розташоване тут, але завдяки завчасному діалогу могла би виторгувати більш вигідні умови. Зрештою, як стверджував кореспондент, покинення цього району українськими бійцями не означало б передання його під контроль сепаратистам, оскільки він цілком міг би й залишатися територією з українською адміністрацією, однак демілітаризованою (з розміщенням спостерігачів ОБСЄ). Щобільше, на думку С. Бурлаченка, навіть після оточення українських силовиків під Дебальцевим (а він переконував, що там якраз було оточення) можливість саме такої конфігурації зберігалась і цілком могла бути відстоєна під час переговорів у Мінську на рівні президентів взамін на низку поступок сепаратистам (наприклад, щодо одностороннього відведення української важкої артилерії на окремих ділянках або часткове розблокування соціально-економічних зв'язків між офіційним Києвом і т. зв. ДНР та ЛНР). Безініціативність України в цьому питанні, на думку журналіста,

³⁷ Балан И. Послесловие о Дебальцево: Так мы проиграли или победили? *Аргументы и факты в Украине*. 2015. 25 февраля. № 9. URL: <https://aif.ua/incidents/1457037> (дата звернення: 19.08.2020).

була пов'язана як із небажанням української сторони визнавати факт оточення, так і використанням того факту, що саме за наполяганням бойовиків не було укладено негайне перемир'я, для додаткових підстав звинувачувати їх у зриві будь-яких мирних угод, а відтак не використовувати всіх пунктів Мінських домовленостей, наприклад, щодо відведення артилерії. Ще одна причина, на думку кореспондента, пояснювалась тим, що продовження бойових дій під Дебальцевим давало можливість офіційному Києву перевірити реакцію Заходу щодо того, чи буде останній на державному, а не лише на медійному рівні звинувачувати Москву в порушенні Мінських домовленостей, і чи після цього будуть застосовуватися санкції щодо Росії та доставки зброї Україні. Тобто, як узагальнив С. Бурлаченко, «виходило так, що десятки українських військовослужбовців під Дебальцево загинуло лише для того, щоб Київ перевіряв реакцію Європи – і отримав привід перестати виконувати Мінські угоди в зручний для себе момент». Попри це, як прогнозував кореспондент, остаточна здача Дебальцевого, швидше за все, мала би створити додаткові політичні проблеми для українського президента – попри його переможні реляції – і це навряд чи сприяло би підтримці необхідного морального стану армії³⁸.

Отже, у той момент, коли офіційні представники військово-політичного командування (починаючи від президента України П. Порошенка і до керівників Генштабу ЗСУ) та наближені до них медійні й експертні кола вважали відступ українських військ із Дебальцевого успішно виконаною операцією, що дозволила в цілому зберегти особовий склад та боєздатність армії, то опозиційні до влади середовища сприймали цю інформацію скептично, зазначаючи, що насправді як через віроломність противника, так і нефахові дії української військової верхівки українські військові спочатку потрапили під Дебальцевим у вороже оточення («котел»), а згодом втратили контроль над стратегічним залізничним вузлом.

REFERENCES

1. Analiz boiovykh dii na skhodi Ukrainy v khodi zymovoi kampanii 2014–2015 rokiv. (2015, Hruden 23). Ministerstvo oborony Ukrainy. Retrieved from <https://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%E2%80%932015-rokiv--16785/> [in Ukrainian].
2. Balan, Y. (2015, Fevral 25). Posleslovie o Debaltsevo: Tak my proihrali ili pobedili? *Arhumenty i fakty v Ukraine*, 9. Retrieved from <https://aif.ua/incidents/1457037> [in Russian].
3. Biriukov povidomyv pro zahybel maizhe 3 tysiach boiovykiv v raioni Debaltsevoho. (2015, Liutyi 20). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.ppravda.com.ua/news/2015/02/20/7059287/> [in Ukrainian].
4. Brekhunenکو, V., Kovalchuk, V., Kovalchuk, M. & Korniienko, V. (2016). «Bratnia» *na-vala. Viiny Rosii proty Ukrainy XII–XXI st.* (V., Brekhunenکو Ed.). Kyiv [in Ukrainian].

³⁸ Бурлаченко С. Новая партия гибридной войны. *Еженедельник «2000»*. 2015. № 6. 20–26 лютого. URL: <https://www.2000.ua/v-nomere/forum/vlast/novaja-partija-gibridnoi-voiny.htm> (дата звернення: 19.08.2020).

5. Burlachenko, S. (2015, Liutyi 20–26). Novaia partiia hibidnoi voiny. *Ezhenedel'nik «2000»*, 6. Retrieved from <https://www.2000.ua/v-nomere/forum/vlast/novaja-partija-gibridnoi-voiny.htm> [in Russian].
6. Chepurko, V., & Prozorova, M. (2015, Yanvar 28). Bitva za Debaltsevo: nazrevaet novyi kotel. *Komsomolskaia pravda v Ukraine*, 17, 4 [in Russian].
7. Debaltsevo posle nastupleniia DNR riskuet stat vtorym Ilovaiskom. (2015, Yanvar). *Arhumenty i fakty v Ukraine*, 5. Retrieved from <https://aif.ua/politic/ukraine/1435657> [in Russian].
8. Deputaty horsoveta podderzhali provedenie referendum. (2014, Traven 5). *Inforpost*. Retrieved from <https://inforpost.com/news/2014-05-05-1540> [in Russian].
9. Fedchenko, A., & Riabokon, A. (2015, Yanvar 24). Ne dat povtoritsia Ilovaisku: na karte ATO prorisovyvaiutsia tri novykh kotla. *Komsomolskaia pravda v Ukraine*, 14, 3 [in Russian].
10. Hai-Nyzhnyk, P. (2017). *Rosiia proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymsu do viiny na pohlynannia ta sproby znyshchennia*. Kyiv: «MP Lesia» [in Ukrainian].
11. Kotliarenko, O. (2015, Avhust 15). Kak menialas taktika vedeniia ATO. *Komsomolskaia pravda v Ukraine*, 177, 1–2 [in Russian].
12. Kovalenko, O. (2016, Liutyi 18). Debaltsivskyi platsdarm. Nevidomi podrobytsi operatsii ta perehovoriv u Minsku. *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/02/18/7099435/> [in Ukrainian].
13. Kraliuk, P. (2015, Liutyi 23). Debaltseve yak symptom. *Den*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/debalceve-yak-symptom> [in Ukrainian].
14. Lazarovych, M. (2017). *Rosiisko-ukrainska viina (2014–2017 roky): korotkyi narys*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
15. Mahda, Ye. (2017). *Hibrydna ahresiiia Rosii: uroky dlia Yevropy*. Kyiv: Kalamar [in Ukrainian].
16. Marko, S. (2016). *Khronika hibrydnoi viiny*. Kyiv: Surkov Publisher [in Ukrainian].
17. Oliinyk, V. (2015, Kviten 3). Heroiam – ordeny, vynnykh – do vidpovidi! *Natsionalistychnyi portal*. Retrieved from <http://ukrnationalism.com/publications/1210-heroiam-ordeny-vynnykh-do-vidpovidi.html> [in Ukrainian].
18. Perepelytsia, H. (2015). *Ukraina – Rosiia: viina v umovakh spivisnuvannia: monohrafiia*. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
19. Poroshenko i Obama pohovoryly pro Debaltsevo: potriben monitorynh OBSIE. (2015, Liutyi 14). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/14/7058587/> [in Ukrainian].
20. Poroshenko pry Merkel zaklykav Putina prypynyty vohon. (2015, Liutyi 17). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/17/7058808/> [in Ukrainian].
21. Poroshenko, Merkel i Olland pylno stezhytymut za Debaltsevym. (2015, Liutyi 14). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/14/7058577/> [in Ukrainian].
22. Potapova, D., & Balan, Y. (2015, Fevral 5). Chem opasny nadezhdy na voiennoe reshienie konflikta na Donbasse. *Arhumenty i fakty v Ukraine*, 6. Retrieved from <https://aif.ua/politic/ukraine/1440684> [in Russian].

23. Protseviat, T. (2015, Liutyi 19). Na hrani dvokh svitiv... *Natsiia i derzhava*, 8, 2 [in Ukrainian].
24. Syly ATO zvilnyly Debaltseve: terorysty panichno tikaiut, lyshaiuchy zbroiu. (2014, Lypen 29). *TSN*. Retrieved from <https://tsn.ua/politika/sili-ato-zvilnili-debalceve-teroristi-panichno-tikayut-lishayuchi-zbroyu-361133.html> [in Ukrainian].
25. Torba, V. (2016, Liutyi 18). Debaltseve. Rik potomu. *Den*, 28. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/debalceve-rik-potomu> [in Ukrainian].
26. Tri kolor na zdanii Debaltsevskoho ispolkoma. (2014, April 13). *Inforpost*. Retrieved from <https://inforpost.com/news/2014-04-13-1526> [in Russian].
27. Turchynov: na ozbroienni u rosiisko-terorystychnykh viisk na Donbasi stoiat 542 tanky ta 4 «Tochky-U». (2015, Sichen 15). *UNIAN*. Retrieved from <https://www.unian.ua/politics/1032309-turchinov-na-ozbroenni-u-rosiysko-terroristichnih-viysk-na-donbasi-stoyat-542-tanki-ta-4-tochki-u.html> [in Ukrainian].
28. Timchuk, D., Karin, Yu., Mashovets, K., & Husarov, V. (2016). *Vtorzhenie v Ukrainu. Khronika rossijskoi ahressii*. Kyiv: Brait Star Pablyshynh [in Russian].
29. Vystup Bereziuka O. R. Stenohrama plenarnoho zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy 27 sichnia 2015. Retrieved from <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> [in Ukrainian].
30. Vystup Boika Yu. A. Stenohrama plenarnoho zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy 27 sichnia 2015. Retrieved from <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> [in Ukrainian].
31. Vystup Hroismana V. B. Stenohrama plenarnoho zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy 27 sichnia 2015. Retrieved from <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> [in Ukrainian].
32. Vystup Liashka O. V. Stenohrama plenarnoho zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy 27 sichnia 2015. Retrieved from <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> [in Ukrainian].
33. Vystup Lutsenka Yu. V. Stenohrama plenarnoho zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy 27 sichnia 2015. Retrieved from <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> [in Ukrainian].
34. Vystup Pashynskoho S. V. Stenohrama plenarnoho zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy 27 sichnia 2015. Retrieved from <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> [in Ukrainian].
35. Vystup Siumar V. Stenohrama plenarnoho zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy 3 liutoho 2015. Retrieved from <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5773.html> [in Ukrainian].
36. Yatseniuk: Pidrozdily ZSU otrymaly nakaz vykhodyty z Debaltsevoho dlia zberezhenia osobovoho skladu ta oboronozdatnosti Ukrainy. (2015, Liutyi 18). *Interfax-Ukraina*. Retrieved from <https://ua.interfax.com.ua/news/general/251336.html> [in Ukrainian].
37. Zaiava Prezydenta Ukrainy z pryvodu sytuatsii v Debaltsevomu. (2015, Liutyi 18). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.ppravda.com.ua/photo-video/2015/02/18/7058988/> [in Ukrainian].

Serhii PIDSHYBIAKIN

*Adjunct Professor of the Department of Humanities,
Institute of Moral and Psychological support
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9163-9886>
e-mail: pidshyakin1989@ukr.net*

AN OPERATION OR A «KETTLE»: DEBALTSEVE EVENTS AT THE BEGINNING OF 2015 IN UKRAINIAN PUBLIC OPINION

The author analyzes the Ukrainian public opinion on the events on the front line near Debaltseve in the Donetsk region in January-February 2015. It is stated that the offensive in January 2015 of pro-Russian terrorists, together with Russian regular troops, had to destroy the «Debaltseve ledge» as, since the end of July 2014, the city was under the control of the Ukrainian authorities. The task also included the encirclement and defeat of the Ukrainian army, deployment of the offensive, and occupation of Artemivsk and Kramatorsk. As a result of fierce fightings, which lasted from January 27 to February 18, Russian troops destroyed the «Debaltseve ledge» and took, in particular, essential for transport connection settlements Vuhlehirsk, Chornukhine, Debaltseve. The author states that the significant losses inflicted on the enemy by Ukrainian soldiers forced him to abandon further offensive actions and to seize new territories.

While the official representatives of the military-political command (starting with the President of Ukraine Petro Poroshenko and the Chiefs of Staff of the Armed Forces of Ukraine) and loyal media and expert circles considered the withdrawal of Ukrainian troops from Debaltseve a successful operation, that in general saved personnel and combat capability of the army, the opposition was skeptical. It noted that both because of the enemy's treachery and the Ukrainian military leadership's unprofessional actions, the Ukrainian army first was encircled under Debaltseve («kettle»), and later - lost control of the strategic railway junction.

Keywords: Debaltseve, military operation, «kettle», Ukrainian public opinion, politics, mass media, expert community, Ukraine, Russia.

Сергій ПОПКО

кандидат історичних наук

командувач сухопутних військ Збройних сил України

Міністерство оборони України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3050-2517>

e-mail: spopko@uk.net

ВІЙСЬКОВІ НАВЧАННЯ ТА МИРОТВОРЧІ ОПЕРАЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (2014–2016)

Розглянуто особливості участі військовослужбовців Збройних сил України (ЗСУ) в багатонаціональних військових навчаннях, які проводилися у нашій державі та за кордоном 2014–2016 рр. Окупація Кримського півострова Російською Федерацією (РФ), завуальована поява російських військ на території Донецької та Луганської обл., що ознаменувала початок т. зв. «гібридної війни», змушувала керівництво нашої держави активізувати контакти з країнами-членами Північноатлантичного альянсу (НАТО, North Atlantic Treaty Organization), а також значну увагу відвести багатонаціональним навчанням, зокрема в межах програми «Партнерство заради миру». Наголошено, що під час військових навчань («Сейбер Гардіан / Репід Трайдент» («Saber Guardian / Rapid Trident»), «Флеймінг Тандер» («Flaming Thunder»), «Флеймінг Сворд» («Flaming Sword»), «Анаконда» («Anakonda»), «Хантер» («Hunter»), «Комбайнд Резолв» («Combined Resolve») та ін.) військовослужбовці обмінюються знаннями й бойовим досвідом, що зміцнює партнерські відносини, посилює сумісність і здатність працювати разом військових України, держав-членів НАТО та їхніх партнерів.

Вивчено особливості миротворчої діяльності військовослужбовців ЗСУ на початковому етапі сучасної російсько-української війни (операції Організації Об'єднаних Націй (ООН, United Nations Organization) у Кот-д'Івуарі, Ліберії, Афганістані, Місії ООН зі стабілізації у Демократичній Республіці Конго та ін.). Констатовано, що військовослужбовці під час миротворчих операцій здебільша проводили патрулювання в зонах відповідальності, займалися перевезенням персоналу Організації об'єднаних націй (ООН), здійснювали супровід гуманітарних вантажів, контроль за припиненням вогню, а також відводом і виводом військ.

Ключові слова: НАТО, Україна, Партнерство заради миру, міжнародні військові навчання, миротворчі операції, Збройні сили України.

Російська агресія у південно-східних регіонах України (2014) актуалізувала проблему якості практичної підготовки військовослужбовців ЗСУ, їхньої здатності протистояти військовим викликам, які постали перед Українською державою у XXI ст. Саме завдяки військовим навчанням і миротворчим операціям упродовж останніх

років вдалося значно покращити практичні навички військовослужбовців, обмінятися практичним досвідом із зарубіжними колегами.

Участь військовослужбовців ЗСУ в багатонаціональних військових навчаннях у межах програми «Партнерство заради миру», миротворча діяльність – одна з тематичних ніш української історіографії, яка активно заповнюється в останні роки цікавими науковими працями, серед яких дослідження Григорія Перепелиці, Ігоря Кабаненка, Віталія Радецького, Олександра Губаренка, Віктора Нікітюка, Андрія Мирончука, Олександра Пулима, Олега Луника, Ігоря Храбана, Володимира Шкідченка та інших істориків, політологів, військових. Однак на сьогодні чимало проблем досліджуваної теми потребують прискіпливого дослідження з використанням сучасного методологічного інструментарію. Основна мета статті – схарактеризувати миротворчу діяльність ЗСУ на сучасному етапі українського державотворення, проаналізувати перебіг міжнародних військових навчань за участю військовослужбовців ЗСУ, довести, що під час військових навчань українські військові здобували унікальний досвід і знання, що допомагали їм професійно виконувати службові обов'язки у штатних підрозділах ЗСУ.

Військові навчання. Відповідно до Указу Президента України «Про План проведення багатонаціональних навчань за участю підрозділів Збройних Сил України на території України та їх участі у багатонаціональних навчаннях поза межами України у 2014 році і про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2014 році для участі у багатонаціональних навчаннях» передбачалося допустити на територію України для участі в багатонаціональних навчаннях у межах військової співпраці підрозділи збройних сил іноземних держав, передусім США, Республіки Польща (РП), Словацької Республіки, Румунії, Молдови, Угорщини¹.

Зважаючи на російську агресію, у квітні 2014 р. між Україною, Польщею та Литвою був підписаний Рамковий договір про створення спільної військової бригади, яка повинна була почати функціонувати до кінця 2016 р.² Під час візиту Президента України Петра Порошенка до Польщі сторони домовилися пришвидшити створення бригади, яка мала б почати функціонувати вже в першому кварталі 2015 р. Представники польської влади заявляли, що військові цієї бригади не братимуть участі в бойових діях у східних областях України, а тільки «допомагатимуть українській армії у приведенні її у відповідність із західними стандартами»³.

З-поміж масштабних міжнародних заходів, у яких взяли участь військовослужбовці ЗСУ у 2014 р., варто виокремити українсько-американські навчання за участю військових формувань інших держав «Репід Трайдент – 2014»⁴. Принагідно відзначу, що в навчаннях, котрі тривали впродовж 15–26 вересня 2014 р., взяли участь понад

¹ Указ Президента України «Про План проведення багатонаціональних навчань за участю підрозділів Збройних Сил України на території України та їх участі у багатонаціональних навчаннях поза межами України у 2014 році і про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2014 році для участі у багатонаціональних навчаннях». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/341/2014>

² Україна, Польща та Литва визначають структуру спільної військової бригади вже у квітні. URL: https://zbroya.info/uk/blog/5630_ukrayina-polshcha-ta-litva-viznachat-strukturu-spilnoyi-viiskovoyi-brigadi-vzhe-u-kvitni/

³ Там само.

⁴ Там само.

1 200 військовослужбовців із 15 країн (України, Азербайджану, Болгарії, Канади, Грузії, Німеччини, Великобританії, Латвії, Литви, Молдови, Норвегії, Польщі, Румунії, Іспанії та США), а також представників НАТО. США направили до України 200 військовослужбовців (173-тя піхотна дивізія, яка базувалася в Італії)⁵.

Відповідно до Указу Президента України «Про План проведення багатонаціональних навчань за участю підрозділів Збройних Сил України на території України та їх участі у багатонаціональних навчаннях поза межами України на 2015 рік і про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2015 році для участі у багатонаціональних навчаннях» у липні–жовтні 2015 р. передбачалося у межах військової співпраці допустити на територію України для участі у багатонаціональних навчаннях «Сейбер Гардіан / Репід Трайдент – 2015» підрозділи Збройних сил США (до 1 100 військовослужбовців з озброєнням і військовою технікою, до 5 літаків, до 10 вертольотів)⁶.

Практичний досвід ведення бойових дій, здобутий українськими військовими під час багатонаціональних навчань, став додатковим аргументом для влади щодо необхідності збільшення їхньої кількості та розширення географії проведення. Згідно з інформацією речника Міністерства оборони України Олексія Чернобая, у 2016 р. планувалася участь підрозділів ЗСУ у 10 багатонаціональних навчаннях (4 міжнародні – на території України, 6 – за її межами). Серед останніх – багатонаціональне командно-штабне навчання із залученням військ «Сейбер Гардіан – 2016» (Румунія); багатонаціональне тактичне навчання «Флеймінг Тандер – 2016» (Литва); багатонаціональне навчання «Світла Лавина – 2016» (Румунія); багатонаціональне тактичне навчання «Флеймінг Сворд – 2016» (Литва); багатонаціональне командно-штабне навчання із залученням військ «Регекс – 2016» (Боснія і Герцеговина); багатонаціональне командно-штабне навчання із залученням військ «Анаконда – 2016» (Польща)⁷.

Відповідно до Указу Президента України «Про План проведення багатонаціональних навчань за участю підрозділів Збройних Сил України на території України та їх участі у багатонаціональних навчаннях поза межами України на 2016 рік і про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2016 році для участі у багатонаціональних навчаннях»⁸ у 2016 р. передбачалося допустити на

⁵ У Львівській області стартують масштабні міжнародні військові навчання. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/vo-lvovskoy-oblasti-startuyut-masshtabnye-mezhdunarodnye-voennye-ucheniya-633075.html>

⁶ Указ Президента України «Про План проведення багатонаціональних навчань за участю підрозділів Збройних Сил України на території України та їх участі у багатонаціональних навчаннях поза межами України на 2015 рік і про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2015 році для участі у багатонаціональних навчаннях». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/133/2015>

⁷ В Міноборони анонсували участь підрозділів ЗСУ в 10 багатонаціональних навчаннях. URL: <https://www.unian.ua/society/1282740-u-minoboroni-anonsuvali-uchast-pidrozdiliv-zsu-v-10-bagatonatsionalnih-navchannyah.html>

⁸ Указ Президента України «Про План проведення багатонаціональних навчань за участю підрозділів Збройних Сил України на території України та їх участі у багатонаціональних навчаннях поза межами України на 2016 рік і про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2016 році для участі у багатонаціональних навчаннях». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/721/2015>

територію України для участі в багатонаціональних навчаннях у межах військової співпраці підрозділи збройних сил іноземних держав для участі в чотирьох багатонаціональних військових навчаннях⁹.

Як і раніше, одним із наймасовіших серед них став «Репід Трайдент – 2016»¹⁰. Основна мета заходу полягала в підготовці до спільних дій у складі багатонаціональних сил під час коаліційних операцій¹¹. Навчання розпочалися 27 червня 2016 р. на полігоні Міжнародного центру миротворчості та безпеки Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного в Яворівському р-ні Львівської обл. (тривали до 8 липня). Участь у них взяли понад 1 800 військовослужбовців із 14 країн світу. До військових маневрів була залучена бронетехніка й армійська авіація, проводилися також навчальні стрільби зі стрілецької зброї¹². Учасники навчань використовували систему імітації тактичних дій «Miles». Військовослужбовці констатували, що «кожне заняття передбачало використання декількох одиниць військових автомобілів або бронемашин. Окрім вантажівок, використовувалися і БТР-80 та БТР-3Е, броневантажівок «Кугуар» та НММВВ. У кожного зразка техніки є особливості експлуатації й умови безпечного використання. «Ми звертаємо увагу учасників навчання навіть на правила посадки та висадки з техніки. Адже всі учасники польової фази перебувають у повному бойовому спорядженні зі зброєю», – відзначав офіцер-інструктор майор Андрій Колесник¹³.

Начальник Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного генерал-лейтенант Павло Ткачук зазначав, що «присутність на цих навчаннях військовослужбовців із понад десяти країн свідчить про підтримку України на її шляху до свободи і демократії. Вони висловили впевненість у тому, що виконуючи різноманітні спільні завдання, військовослужбовці 13 країн отримали можливість навчати один одного та обмінювалися знаннями і бойовим досвідом. Ці два тижні навчання дали учасникам безцінний досвід та створили основу для продовження майбутньої міцної співпраці»¹⁴. Додам, що в навчаннях було задіяно 200 одиниць військових автомобілів і бойових броньованих машин, 2 вертольоти Мі-8. Американське командування в Європі виділило для проведення «Репід Трайдент – 2016» 2 млн 300 тис. американських доларів¹⁵.

⁹ Указ Президента України «Про План проведення багатонаціональних навчань...».

¹⁰ Учасників українсько-американського навчання «Репід Трайдент-2016» ознайомили із заходами безпеки. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2016/06/27/uchasnikiv-ukrainsko-amerikanskogo-navchannya-repid-trajdent-2016-oznajomili-iz-zahodami-bezpeki-/>

¹¹ На Львівщині стартують масштабні українсько-американські військові навчання. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/na-lvivshhini-startuyut-masshtabni-ukrayinsko-amerikanski-viyskovii-navchannya-680155.html>

¹² Там само.

¹³ Учасників українсько-американського навчання «Репід Трайдент-2016» ознайомили із заходами безпеки. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2016/06/27/uchasnikiv-ukrainsko-amerikanskogo-navchannya-repid-trajdent-2016-oznajomili-iz-zahodami-bezpeki-/>

¹⁴ На Львівщині завершилися українсько-американські військові навчання «Репід Трайдент-2016» за участю 1800 офіцерів та солдатів із 13 країн світу. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2016/07/08/na-lvivshhini-zavershilisya-ukrainsko-amerikanski-vijskovii-navchannya-repid-trajdent-2016-zachastyu-1800-oficeriv-ta-soldatuv-iz-13-krain-svitu-/>

¹⁵ «Стрімкий Тризуб»: НАТО допомагає воякам України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27823977.html>

Важливою подією для військовослужбовців ЗСУ стали багатонаціональні військові протитанкові навчання «Хантер – 2016» (Литва). Вони відбувалися на полігоні в Пабраде впродовж 9–20 травня за участю 1 200 військовослужбовців із Канади, Німеччини, Латвії, Литви, Польщі та США. Основне завдання заходу – тренування навичок знищення бронетехніки. Статус спостерігача на вказаних навчаннях було присвоєно представникам ЗСУ¹⁶.

Багатонаціональні військові навчання «Комбайн Резольв», що відбувалися упродовж 25 серпня – 15 вересня 2016 р. у Федеративній Республіці Німеччина (ФРН), теж проходили за участю представників України. «Важливою складовою навчань стало відпрацювання завдань щодо недопущення жертв серед цивільного населення, об'єднання зусиль урядових, неурядових і міжнародних організацій за допомогою зведених підрозділів цивільно-військового співробітництва, до складу яких входили представники Військових Сил Болгарії, України та США», – відзначали військові аналітики¹⁷. Так, навчання були призначені для «підвищення партнерських відносин, гнучкості, сумісності та здатності працювати разом всім союзникам по НАТО і партнерам в Європі»¹⁸.

Відзначу, що наймасштабніші багатонаціональні військові навчання у 2016 р. за участю українських військовослужбовців сухопутних військ відбулися 7–17 червня у РП («Анаконда – 2016») ¹⁹. У заході взяли участь понад 30 тис. військових із 17 країн НАТО (США, Великобританія, Канада, ФРН, Іспанія, Естонія, Латвія, Литва, Чехія, Хорватія, Албанія, Болгарія, Угорщина, Румунія, Словаччина, Словенія, Туреччина), 4-х держав-учасників програми «Партнерство заради миру» (Швеція, Фінляндія, Македонія, Україна) та самопроголошеної Республіки Косово. У навчаннях було задіяно понад 100 літаків і вертольотів, 12 кораблів і допоміжних суден²⁰. Опосередковану участь військовослужбовці ЗСУ взяли в багатонаціональних навчаннях «Айрон вальф – 2016»²¹.

Також у 2016 р. на базі Центру бойової підготовки сухопутних військ Збройних сил Румунії у м. Чінку проведено багатонаціональні командно-штабні навчання із залученням військ «Сейбер Гардіан – 2016». У заході взяли участь підрозділи збройних сил Румунії, Болгарії та України. Керівний склад й офіцери штабів багатонаціональних підрозділів рівня «батальйон–бригада» тренувалися спільно планувати та здійснювати управління в ході операцій. Особовий склад підрозділів відпрацьовував тактичні елементи, спрямовані на виконання завдань за призначенням з урахуванням досвіду протистояння гібридним формам збройної агресії²².

¹⁶ Дойкин С. Двое раненых на противотанковых учениях в Литве, где заняты и латвийские военные. URL: <http://baltnews.lv/news/20160511/1016413279.html>

¹⁷ Украинские военные приняли участие в международных учениях в Германии. URL: <https://www.obozrevatel.com/society/75409-ukrainskie-voennye-prinyali-uchastie-v-mezhdunarodnyih-ucheniayah-v-germanii--opublikovanyi-foto.htm>

¹⁸ Офицеры ВСУ приняли участие в многонациональных учениях «Combined Resolve VII». URL: <https://inforesist.org/ofitseriy-vsuy-prinyali-uchastie-v-mnogonatsionalnyih-ucheniayah-combined-resolve-vii/>

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Наші військові беруть участь у багатонаціональних навчаннях «Сейбер Гардіан-2016». URL: <http://na.mil.gov.ua/34987-nashi-vijskovi-berut-uchast-u-bagatonacionalnix-navchannyaх-sejbergardian-2016>

Міжнародні миротворчі операції. Важливе значення для нашої держави має участь військовослужбовців ЗСУ в міжнародних операціях із підтримки миру й безпеки²³. Міжнародна миротворча діяльність позитивно впливає на зміцнення авторитету й покращення суспільного образу України на світовій арені²⁴. В умовах російсько-української війни в 2014 р. Міністерство оборони України організувало та практично провело понад 50 планових ротацій національного контингенту й персоналу та забезпечило їхню діяльність у районах виконання завдань. Упродовж року було оптимізовано формат участі ЗСУ в міжнародних операціях, а їхнє представництво зменшено на 193 особи. Водночас додатково направлено для виконання завдань трьох українських офіцерів до складу штабів Операції ООН у Кот-д'Івуарі (дві особи) та Місії ООН зі стабілізації у Демократичній Республіці Конго (одна особа)²⁵.

У 2015 р. основні зусилля Міністерства оборони та Генерального штабу у сфері миротворчої діяльності були спрямовані на збереження наявного формату представництва в міжнародних місіях і продовження виконання взятих Україною міжнародних зобов'язань із залученням мінімально необхідної кількості матеріальних та фінансових ресурсів. У 2015 р. близько 1 000 військовослужбовців ЗСУ у складі національних контингентів і національного персоналу взяли участь у 10 міжнародних операціях із підтримки миру й безпеки під проводом ООН, НАТО та у складі спільних миротворчих сил на території 8 країн світу та районі в Аб'єй²⁶.

У 2015 р. організовано і практично проведено 3 планові ротації українських національних контингентів та 52 осіб українського національного персоналу²⁷. Для розширення представництва ЗСУ в органах управління місій під проводом ООН додатково направлено українського військовослужбовця (офіцера-аналітика Об'єднаного аналітичного центру (SO JMAC (G-2)) до складу Операції ООН у Кот-д'Івуарі²⁸.

Міністерство оборони України повідомляло, що 2016 р. близько 1 000 військовослужбовців ЗСУ у складі 3-х національних контингентів і національного персоналу взяли участь у 10 міжнародних операціях із підтримки миру й безпеки під проводом ООН, НАТО та у складі спільних миротворчих сил на території 8 країн світу та в районі Аб'єй²⁹. Результати виконання завдань українськими миротворцями одержали високу оцінку від керівництва міжнародних безпекових організацій³⁰. У цей період організовано та практично проведено 3 планові ротації національних контингентів та забезпечено участь 43 осіб національного персоналу у складі міжнародних операцій із

²³ За роки незалежності українські воїни провели 27 миротворчих операцій. URL: <https://armyinform.com.ua/2019/07/za-roky-nezalezhnosti-ukrayinski-voyin/>

²⁴ Там само.

²⁵ Миротворча діяльність. *Біла книга 2014. Збройні сили України* / гол. роб. групи: І. Руснак. Київ, 2015. С. 65.

²⁶ Миротворча діяльність. *Біла книга 2015. Збройні сили України* / гол. роб. групи: І. Руснак. Київ, 2016. С. 77.

²⁷ Галузевий державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МО України). Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 5. Арк. 62.

²⁸ Там само.

²⁹ ГДА МО України. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 7. Арк. 86.

³⁰ Миротворча діяльність. *Біла книга 2016. Збройні сили України* / гол. роб. групи: І. Руснак. Київ, 2017. С. 91.

підтримки миру й безпеки (МОПМБ). Водночас, зважаючи на стабілізацію ситуацій у Кот-д'Івуарі та Ліверії, відповідно до положень резолюцій Ради безпеки ООН № 2226 та № 2239 у 2016 р. було скорочено частину 56-го окремого вертолітного загону Місії ООН у Ліверії та авіаційну групу зі складу цього ж загону, котра виконувала завдання у складі Операції ООН у Кот-д'Івуарі³¹.

Особовий склад національних контингентів і персоналу протягом 2016 р. успішно виконував визначені завдання у складі МОПМБ та з гідністю й честью представляв ЗСУ на міжнародній арені. Незважаючи на складну військово-політичну та соціально-економічну ситуацію в державі, вдалося забезпечити функціонування національних контингентів і персоналу на високому рівні, зберегти належний рівень представництва ЗСУ у складі МОПМБ із залученням мінімально необхідної кількості матеріальних і фінансових ресурсів³².

У 2017 р. близько 1 000 військовослужбовців ЗСУ у складі 3-х національних контингентів та національного персоналу взяли участь у 9 міжнародних операціях із підтримки миру й безпеки під проводом ООН, НАТО та у складі спільних миротворчих сил на території 7 країн світу й у районі Аб'ей³³. Результати виконання завдань українськими миротворцями високо оцінило керівництво міжнародних безпекових організацій³⁴.

Враховуючи заплановане Секретаріатом ООН повне виведення всіх військових компонентів Місії ООН з Ліверії (Резолюція Ради безпеки ООН № 2333 (2016)), протягом 2017 р. п'ять осіб національного персоналу ЗСУ припинили виконання завдань у її складі. Крім цього, у зв'язку з повним закінченням Операції ООН у Кот-д'Івуарі у квітні 2017 р. в Україну повернувся останній представник збройних сил, який виконував завдання у її складі³⁵.

Основні зусилля в 2018 р. у сфері миротворчої діяльності були спрямовані на збереження наявного рівня представництва в міжнародних місіях та продовження виконання взятих Україною міжнародних зобов'язань із залученням мінімально необхідної кількості матеріальних і фінансових ресурсів³⁶.

Водночас у межах планового закінчення Місії ООН у Ліверії та відповідно до рішення Президента України у 2018 р. в Україну повернено 56-й окремий вертолітний загін і національний персонал зі складу Місії ООН у Ліверії. Крім цього, у зв'язку з рішенням словацької сторони та на виконання резолюції Ради безпеки ООН від 30.01.2018 р. № 2398 у вересні 2018 р. повернулися два представники ЗСУ, які виконували завдання у складі словацького військового контингенту сил ООН із підтримки миру на Кіпрі³⁷.

³¹ Миротворча діяльність. Біла книга 2016. Збройні сили України... С. 91.

³² Там само.

³³ ГДА МО України. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 11. Арк. 102.

³⁴ Миротворча діяльність. Біла книга 2017. Збройні сили України / гол. роб. групи: І. Руснак. Київ, 2018. С. 131.

³⁵ Там само. С. 132.

³⁶ Миротворча діяльність. Біла книга 2018. Збройні сили України / гол. роб. групи: І. Руснак. Київ, 2019. С. 145.

³⁷ Там само.

У липні 2018 р. Генеральний штаб повідомив, що Міністерство оборони вирішило додатково направити до Афганістану 16 українських військовослужбовців для участі в миротворчій місії, а також ще 2 – до Малі. На липень 2018 р. у 8 миротворчих місіях брали участь 338 наших військових. Українці представлені в місіях у Демократичній Республіці Конго і Південному Судані, Афганістані, Косово (Республіка Сербія), на Кіпрі і в інших країнах. Про те, як готують військових до миротворчих місій, як вибудовується співпраця та наскільки для України актуальна участь у подібних операціях, тимчасовий виконувач обов'язків начальника Головного управління військового співробітництва і миротворчих операцій Генерального штабу ЗСУ полковник Валентин Левчик розповів «Українським новинам»³⁸.

Упродовж 2018 р. організовано та практично проведено ротації 4-х національних контингентів та 39 осіб національного персоналу у складі МОПМБ. Участь України в МОПМБ залишається дієвим інструментом нарощування оперативних спроможностей визначених сил і засобів збройних сил, досягнення ними оптимального рівня взаємосумісності з підрозділами провідних країн, а також дає змогу підтримувати активну позицію держави в міжнародних зусиллях із забезпечення миру та стабільності у світі³⁹.

Отже, у досліджуваній період військовики нашої держави неодноразово брали участь в українсько-американському командно-штабному навчанні «Репід Трайдент» (Україна), багатонаціональному навчанні «Спрінг Сторм» (Естонська Республіка), протитанковому тактичному навчанні «Хантер» (Литва), багатонаціональному навчанні батальйонного рівня «Комбайн Резолв» (ФРН), батальйонному тактичному навчанні «Айрон Вульф» (Литва) тощо⁴⁰. Чимало українських військових після проходження міжнародних навчань залучені до миротворчих операцій ООН (Косово, Республіка Сербія, Демократична Республіка Конго, Ліберія)⁴¹, що підвищує авторитет Збройних сил України.

REFERENCES

1. Doikyn, S. Dvoie raneniykh na protivotankovykh ucheniyakh v Litve, gde zaniaty i latviiskiiye voiennye. Retrieved from <http://baltnews.lv/news/20160511/1016413279.html> [in Russian].
2. Myrotvorcha diialnist (2015). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2014. Zbroini syly Ukrainy* (pp. 64–67). Kyiv [in Ukrainian].
3. Myrotvorcha diialnist (2016). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2015. Zbroini syly Ukrainy* (pp. 75–78). Kyiv [in Ukrainian].
4. Myrotvorcha diialnist (2017). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2016. Zbroini syly Ukrainy* (pp. 91–96). Kyiv [in Ukrainian].
5. Myrotvorcha diialnist (2018). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2017. Zbroini syly Ukrainy* (pp. 131–135). Kyiv [in Ukrainian].

³⁸ «НАТО не відшкочує Україні участь у миротворчих операціях», – полковник Валентин Левчик. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/08/17/nato-ne-vidshkodovuye-ukrayini-uchastu-myrotvorchyh-operatsiyah-polkovnyk-valentyn-levchik/>

³⁹ Там само.

⁴⁰ Сухопутні Війська. URL: <http://www.mil.gov.ua/ministry/sklad-zbrojnih-sil-ukraini/suhoputni-vijska/>

⁴¹ Там само.

6. Myrotvorcha diialnist (2019). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2018. Zbroini syly Ukrainy* (pp. 145–148). Kyiv [in Ukrainian].
7. Na Lvivshchyni startuiut masshtabni ukrainsko-amerykanski viiskovi navchannia. Retrieved from <https://tsn.ua/ukrayina/na-lvivshchini-startuyut-masshtabni-ukrayinsko-amerikanski-vijskovi-navchannya-680155.html> [in Ukrainian].
8. Na Lvivshchyni zavershylysia ukrainsko-amerykanski viiskovi navchannia «Repid Traident-2016» za uchastiu 1800 ofitseriv ta soldativ iz 13 krain svitu. Retrieved from <http://www.mil.gov.ua/news/2016/07/08/na-lvivshhini-zavershilysia-ukrainsko-amerikanski-vijskovi-navchannya-repid-traident-2016-za-uchastyu-1800-oficzeriv-ta-soldativ-iz-13-krain-svitu--/> [in Ukrainian].
9. Nashi viiskovi berut uchast u bahatonatsionalnykh navchanniakh «Seiber Hardian-2016». Retrieved from <http://na.mil.gov.ua/34987-nashi-vijskovi-berut-uchast-u-bagatonacion-alnix-navchannyax-sejber-gardian-2016> [in Ukrainian].
10. NATO ne vidshkodovuie Ukraini uchast u myrotvorchykh operatsiiakh, – polkovnyk Valentyn Levchyk. Retrieved from <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/08/17/nato-ne-vidshkodovuye-ukrayini-uchast-u-myrotvorchyh-operatsiyah-polkovnyk-valentyn-levchyk/> [in Ukrainian].
11. Ofitsery VSU pryniali uchastiie v mnogonatsyonalnykh ucheniiakh «Combined Resolve VII». Retrieved from <https://inforesist.org/ofitseryi-vsu-pryniali-uchastie-v-mnogonatsionalnyih-uchenyiah-combined-resolve-vii/> [in Russian].
12. Strimkyi Tryzub: NATO dopomahaie voiakam Ukrainy. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/27823977.html> [in Ukrainian].
13. Sukhoputni Viiska. Retrieved from <http://www.mil.gov.ua/ministry/sklad-zbrojnix-sil-ukraini/suhoputni-vijska/> [in Ukrainian].
14. U Lvivskii oblasti startuiut masshtabni mizhnarodni viiskovi navchannia. Retrieved from <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/vo-lvovskoy-oblasti-startuyut-masshtabnye-mezhdunarodne-voennye-ucheniya-633075.html> [in Ukrainian].
15. Uchasnykiv ukrainsko-amerykanskoho navchannia «Repid Traident-2016» oznaiomyly iz zakhodamy bezpeky. Retrieved from <http://www.mil.gov.ua/news/2016/06/27/uchasnikiv-ukrainsko-amerikanskogo-navchannya-repid-traident-2016-oznajomili-iz-zahodami-bezpeki--/> [in Ukrainian].
16. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Plan provedennia bahatonatsionalnykh navchan za uchastiu pidrozdiliv Zbroinykh Syl Ukrainy na terytorii Ukrainy ta yikh uchasti u bahatonatsionalnykh navchanniakh poza mezhamy Ukrainy u 2014 rotsi i pro dopusk pidrozdiliv zbroinykh syl inshykh derzhav na terytorii Ukrainy u 2014 rotsi dlia uchasti u bahatonatsionalnykh navchanniakh». Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/341/2014> [in Ukrainian].
17. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Plan provedennia bahatonatsionalnykh navchan za uchastiu pidrozdiliv Zbroinykh Syl Ukrainy na terytorii Ukrainy ta yikh uchasti u bahatonatsionalnykh navchanniakh poza mezhamy Ukrainy na 2015 rik i pro dopusk pidrozdiliv zbroinykh syl inshykh derzhav na terytorii Ukrainy u 2015 rotsi dlia uchasti u bahatonatsionalnykh navchanniakh». Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/133/2015> [in Ukrainian].
18. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Plan provedennia bahatonatsionalnykh navchan za uchastiu pidrozdiliv Zbroinykh Syl Ukrainy na terytorii Ukrainy ta yikh uchasti u bahatonatsionalnykh navchanniakh poza mezhamy Ukrainy na 2016 rik i pro dopusk

pidrozdiliv zbroinykh syl inshykh derzhav na terytoriiu Ukrainy u 2016 rotsi dlia uchasti u bahatonatsionalnykh navchanniakh». Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/721/2015> [in Ukrainian].

19. Ukraina, Polshcha ta Lytva vyznachat strukturu spilnoi viiskovoi bryhady vzhe u kvitni. Retrieved from https://zbroya.info/uk/blog/5630_ukrayina-polshcha-ta-litva-vyznachat-strukturu-spilnoyi-viiskovoyi-brigadi-vzhe-u-kvitni/ [in Ukrainian].
20. Ukrainskiie voennyye priniali uchastiie v mezhdunarodnykh ucheniiah v Germanii. Retrieved from <https://www.obozrevatel.com/society/75409-ukrainskie-voennyye-prinyali-uchastie-v-mezhdunarodnyih-ucheniyah-v-germanii--opublikovanyi-foto.htm> [in Russian].
21. V Minoborony anonsuvaly uchast pidrozdiliv ZSU v 10 bahatonatsionalnykh navchanniakh. Retrieved from <https://www.unian.ua/society/1282740-u-minoboroni-anonsuvali-uchast-pidrozdiliv-zsu-v-10-bagatonatsionalnih-navchannyah.html> [in Ukrainian].
22. Za roky nezalezhnosti ukrainski voiny provely 27 myrotvorchykh operatsii. Retrieved from <https://armyinform.com.ua/2019/07/za-roky-nezalezhnosti-ukrayinski-voyin/> [in Ukrainian].

Serhii POPKO

*PhD, Commander of the Ukrainian Ground Forces
of the Armed Forces of Ukraine
Ministry of Defense of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3050-2517>
e-mail: spopko@uk.net*

MILITARY EXERCISES AND PEACEKEEPING OPERATIONS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (2014–2016)

The features of the participation of military personnel of the Armed Forces of Ukraine (AFU) in multinational military exercises held in our country and abroad in 2014–2016 are considered. The occupation of the Crimean Peninsula by the Russian Federation (RF), the veiled appearance of Russian troops on the territory of Donetsk and Lugansk regions, which marked the beginning of the so-called «Hybrid warfare» forced the leadership of our state to intensify contacts with the member countries of the North Atlantic Treaty Organization (NATO), and pay considerable attention to multinational training, as within the framework of the Partnership for Peace program. During military exercises («Saber Guardian / Rapid Trident»), «Flaming Thunder», «Flaming Sword», «Anakonda», «Hunter», «Combined Resolve» etc.), military personnel exchange knowledge and combat experience, strengthening partnerships, compatibility, and ability of the military of Ukraine, NATO member states, and their partners to work together.

The features of the AFU servicemen's peacekeeping activities at the initial stage of the modern Russian-Ukrainian war (United Nations operations in Côte d'Ivoire, Liberia, Afghanistan, the UN Stabilization Mission in the Democratic Republic of the Congo etc.) are considered. It was stated that during peacekeeping operations, military personnel mainly patrolled the areas of responsibility, transported United Nations (UN) personnel, escorted humanitarian aid, controlled the ceasefire, as well as the withdrawal of troops.

Keywords: NATO, Ukraine, Partnership for Peace, international military exercises, peacekeeping operations, Armed Forces of Ukraine.

Юрій ПОЛТАВЕЦЬ

ад'юнкт кафедри гуманітарних наук

Інституту морально-психологічного забезпечення

Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-7468>

e-mail: poltavec1979@gmail.com

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ ДОЗВІЛЛЯ ТА ПОБУТУ В НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

Висвітлено питання організації культурного життя, дозвілля та побуту курсантів у Національній академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (НАСВ) у Львові. Відзначено, що в основу системи національно-патріотичного виховання НАСВ покладено ідею розвитку української державності як консолідаційного чинника розвитку українського суспільства й української політичної нації.

Стверджено, що основні напрями забезпечення культурного розвитку курсантів НАСВ такі: цикли тематичних заходів, присвячених формуванню любові до обраної професії та військової спеціальності; уроки мужності під час зустрічей із ветеранами Другої світової війни, випускниками НАСВ, нагороджених державними нагородами під час проведення АТО (антитерористичної операції) на Сході України; заходи із вшанування курсантів – відмінників навчання; залучення курсантів, що брали участь в АТО для проведення ВПВ (військово-патріотичного виховання) з учнівською молоддю загальноосвітніх навчальних закладів; концерти та конкурси художньої самодіяльності серед курсантських підрозділів НАСВ; спортивні свята і змагання, зокрема на міжнародній арені; дні пам'яті, особливо вшанування загиблих випускників НАСВ у ході проведення АТО; заходи з душпастирської роботи з боку військових священників (капеланів), спрямовані на задоволення релігійних потреб військовослужбовців і членів їхніх сімей, релігійно-освітня робота, душпастирська опіка й соціально-доброчинна діяльність; широке використання можливостей клубів і бібліотек, кімнат бойових традицій, культурних та історичних закладів м. Львова (театри, музеї, кінотеатри, наукові й художні виставки, експозиції, церкви тощо), зокрема самої НАСВ, із метою якісної організації та проведення вечірнього часу, дозвілля у святкові та вихідні дні.

Ключові слова: НАСВ, військово-патріотичне виховання, дозвілля, душпастирство, побут, навчально-матеріальна база, культурне життя, курсант.

На етапі сучасного розвитку України, у ході активного закладення демократично-правового устрою, утверджуються пріоритети загальнолюдських цінностей. Процес

перегляду соціально-політичних, історико-філософських поглядів відкриває нові можливості в культурному оновленні суспільства. Всі ці зміни висувають принципово нові вимоги до змісту й організації військово-патріотичного виховання та культурологічного забезпечення, зокрема у вищих військових навчальних закладах. У сучасному періоді розвитку культури суспільства та комунікацій ХХІ ст. особливе значення приділяється культурному життю та побуту курсантів, формуванню в них національної свідомості, високої моральної культури та духовності.

Серед виховних напрямів у діяльності вищих військових навчальних закладів сьогодні найактуальніші патріотичне та громадянське виховання як стрижневі, основоположні, що відповідають нагальним вимогам і викликам сучасності й опираються на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін.

Інтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, європоцентричність, пробудження громадянської і громадської ініціативи, виникнення різних громадських рухів, розповсюдження волонтерської діяльності, які накладаються на технологічну й комунікативну глобалізацію, міграційні зміни всередині суспільства відбуваються на тлі сплеску інтересу та вияву патріотичних почуттів і нового ставлення курсантів НАСВ до історії, культури, релігії, традицій та звичаїв українського народу.

Тому сьогодні потрібні нові підходи й шляхи до виховання патріотизму як почуття і як головної якості особистості офіцера Збройних сил України (ЗСУ). При цьому потрібно враховувати, що Україна має давню і величну культуру та історію, досвід державницького життя, які виступають потужним джерелом і міцним підґрунтям виховання курсантів НАСВ. Вони вже ввійшли до освітнього й загальновиховного простору, але теперішні суспільні процеси вимагають їхнього переосмислення, яке відкриває нові можливості для військової освітньої сфери.

Мета статті – проаналізувати культурне життя, організацію виховання, дозвілля та побуту в Національній академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного. В українській історіографії цю проблему не розглядали. Джерельна основа статті – матеріали Поточного архіву НАСВ.

В основу системи національно-патріотичного виховання НАСВ покладено ідею розвитку української державності як консолідаційного чинника розвитку українського суспільства та політичної нації. Важливу роль у просвітницькій діяльності відіграє відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України: Київська Русь, Велике князівство Литовське, військо Запорозьке, Гетьманщина, Українська Народна Республіка, гетьманат Павла Скоропадського, Західноукраїнська Народна Республіка, Карпатська Україна й інші українські визвольні проекти. На особливу увагу заслуговує формування української політичної культури в часи Речі Посполитої та Австро-Угорщини, нове осмислення ролі кримського Ханату як держави кримськотатарського народу, особливо з тривалим воєнним протистоянням і плідною військовою та культурною співпрацею. Особливого значення набуває ознайомлення з історією героїчної боротьби українського народу за державну незалежність протягом свого історичного шляху, зокрема у ХХ–ХХІ ст. (Організація українських націоналістів (ОУН), Українська повстанська армія (УПА), дисидентський рух, студентська Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція Гідності тощо).

На сучасному етапі розвитку України, у ході російсько-української війни, проведення АТО утверджуються нові суспільні цінності. Всі ці зміни висувають принципово

нові вимоги до змісту й організації військово-патріотичного виховання та культурологічної роботи у вищих військових навчальних закладах.

Вивчення історичного досвіду організації побуту та дозвілля, заходів ВПВ, забезпечення духовних потреб і фізичного виховання в НАСВ, зокрема діяльність гуртків, органів морально-психологічного забезпечення, кураторів (викладачів) навчальних груп, дозволить забезпечити належний рівень сформованості особистісних і професійних якостей, достатніх для виконання завдань офіцерові Збройних сил України та відповідатиме вимогам сьогодення.

Організація побуту та дозвілля, ВПВ, забезпечення духовних потреб і фізичного виховання у НАСВ реалізуються на підставі законів України, концепцій, наказів (директив) Міністерства оборони України та Генерального штабу України, аж до видання відповідних наказів начальника НАСВ¹. Окремі аспекти ВПВ почали набувати нового змісту з початком російської агресії щодо України.

Аналіз діяльності командирів (начальників), структур із морально-психологічного забезпечення та викладацького складу щодо проведення заходів ВПВ, організації побуту та дозвілля курсантів, забезпечення їхніх духовних потреб і фізичного виховання впродовж минулих років свідчить про постійну турботу з боку керівного складу НАСВ та священнослужителів (капеланів) УГКЦ (Української Греко-Католицької Церкви) й УПЦ КП (Української Православної Церкви Київського патріархату).

В основу роботи щодо вирішення проблем організації побуту та дозвілля курсантів покладено відродження духовності особового складу через звернення до традицій і глибинних джерел культури народу України, сприяння органічному входженню української національної ідеї в їхню свідомість, виховання відданості конституційному устрою України й готовності до її захисту, відповідність військово-патріотичної та культурної роботи інтересам підготовки кваліфікованих військових спеціалістів для Збройних сил України; залучення широкого кола курсантського складу до художньої самодіяльності та творчості, сприяння розкриттю талантів, залучення курсантів до гуртків художньої самодіяльності за інтересами; створення виставок і концертних програм, кінофільмів, комплексних ігор із профільних дисциплін, зразків образотворчого мистецтва народної творчості, розвиток усіх її видів та жанрів; організація культурного обслуговування курсантів, створення постійних колективів художньої самодіяльності в курсантських підрозділах, зміцнення зв'язків творчої інтелігенції з курсантськими колективами художньої самодіяльності, залучення працівників літератури й мистецтва України, творчої молоді, викладачів навчальних закладів культури та мистецтв України до культурно-шефської роботи серед курсантів; на заняттях кафедри гуманітарних дисциплін курсанти вивчають не тільки теоретичний матеріал, а й набувають практичних навичок поведінки в побуті, ознайомлюються з культурою поведінки у громадських місцях, уміння користуватися столовими приборами; організація зустрічей із найдосвідченішими практичними працівниками в галузі гуманітарних (військових) дисциплін та відомими політичними експертами; покращення рівня методичної роботи, вивчення і широке розповсюдження передового досвіду військово-патріотичної та культурологічної роботи; широке використання центрів

¹ Нормативно-правова база військово-патріотичного виховання. *Міністерство оборони України*. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/vijskovo-patriotichna-robota/normativno-pravova-baza-vijskovo-patriotichnogo-vihovannya/> (дата звернення: 18.09.2019).

культури й дозвілля, кімнат бойової слави, кімнат бойових традицій, музеїв, кіно-театрів, зокрема культурних закладів та інших місць історико-культурної спадщини м. Львова; щомісячне планування з питань морально-психологічного забезпечення, культурно-виховної, просвітницької роботи й організації дозвілля.

У культурологічній і військово-патріотичній роботі в НАСВ повноцінно використовують військові традиції: прийняття військової присяги курсантами першкурсниками, дні відкритих дверей, а також знаменні й пам'ятні дати в історії України та її збройних сил.

Один із важливих аспектів ВПВ – підтримка зв'язків і взаємодія в цих питаннях із місцевими державними, громадськими та релігійними організаціями й рухами, закладами освіти та культури, батьками курсантів, навчальними закладами, творчими і трудовими колективами.

Серед форм ВПВ, забезпечення духовної культури та фізичного виховання в НАСВ найактивніше організують та проводять:

- цикли тематичних заходів, присвячених формуванню у курсантів любові до обраної професії та військової спеціальності;
- уроки мужності в ході зустрічей із ветеранами Другої світової війни, випускниками НАСВ, нагороджених державними нагородами під час проведення АТО на Сході України;
- заходи із вшанування курсантів – відмінників навчання;
- залучення курсантів, що брали участь в АТО, до проведення ВПВ з учнівською молоддю загальноосвітніх навчальних закладів;
- концерти та конкурси художньої самодіяльності серед курсантських підрозділів НАСВ;
- спортивні свята і змагання, зокрема й на міжнародній арені;
- дні пам'яті, особливо вшанування загиблих випускників НАСВ у ході проведення АТО;
- заходи з душпастирської роботи з боку капеланів, спрямовані на задоволення релігійних потреб військовослужбовців і членів їхніх сімей, релігійно-освітню роботу, душпастирську опіку й соціально-доброчинну діяльність.

Цикли тематичних заходів, присвячених формуванню у курсантів любові до обраної професії та військової спеціальності проводять у курсантських підрозділах факультетів НАСВ залежно від спеціальності. Так, на факультеті ракетних військ і артилерії вони відбуваються у різних формах: конференції, семінари, круглі столи, бесіди, відеолекторії, зустрічі з ветеранами Другої світової війни, ветеранами АТО тощо.

Заходи із вшанування курсантів – відмінників навчання проводять із метою популяризації військової професії, створення позитивного ставлення до обдарованих курсантів і мотиваційного чинника серед особового складу щодо навчання. Керівництво НАСВ активно сприяє розвитку освітньої та наукової складової серед курсантського складу, популяризує їхні здобутки в засобах масової інформації, інтернет-сторінках. За підсумками навчання та наукових робіт кращі курсанти отримують заохочувальні відзнаки, премії, грамоти, надсилаються заохочувальні листи в заклади освіти, які вони закінчували до вступу в НАСВ.

З 2015 р. кращих курсантів – учасників АТО залучають до проведення уроків мужності з учнівською молоддю загальноосвітніх навчальних закладів Львівщини.

Їх головна мета – сформувати готовність до захисту Вітчизни, заохотити проходити службу у Збройних силах України як особливому виді державної служби².

Водночас, починаючи з 24 квітня 2017 р., у НАСВ запроваджено відзначення Дня курсанта, коли в навчальному закладі раз на рік протягом дня повноцінними господарями стають молодші командири та курсанти, а отже, йдеться не лише про свято, а й про своєрідний іспит на організаційну та управлінську зрілість майбутніх офіцерів української армії. Такі дні супроводжуються і насиченою культурною програмою. Наприклад, у 2017 р. гостям НАСВ запропоновано демонстрацію рукопашного бою, бойових споможностей курсантів-піхотинців, лицарські бої, пісенні караоке-конкурси тощо, передбачено частування та барбекю, футбольна команда НАСВ провела товариський матч із «молодіжкою» футбольного клубу «Карпати», а закінчився День курсанта-2017 великим гала-концертом за участю рок-гуртів «Штурм» і «Навігатор», співачки Софії Федини та Наталки Самсонової, виконавців Богдана Ковальчина із проекту «Пісні війни» та Віктора Винника, а також студії «Магарич», Сергія Притули і «Вар'яти-шоу». Спеціально на це свято до Львова також було запрошено гурт «Друже музико» з Одеси й Олега Скрипку з гуртом «ВВ»³.

Проведення концертів і конкурсів художньої самодіяльності серед курсантських підрозділів НАСВ, передусім зорієнтовані на формування у військовослужбовців високої духовної культури та моральних якостей, почуття патріотизму, вірності традиціям українського народу й гордості за славні подвиги українських військовослужбовців під час проведення АТО на Сході України, залучення широкого кола курсантів до самодіяльної художньої творчості, розкриття талантів і дарувань, створення постійної художньої самодіяльності⁴.

Для всебічного розвитку курсантів Національної академії, виховання морально-ділових, фізичних якостей, естетичних смаків та культури особистості, патріотичного виховання і належної підготовки курсантів до подальшої професійної діяльності в лавах Збройних сил України створено колективи художньої самодіяльності, спортивні секції: військово-історичний гурток; вокально-інструментальний гурт «Штурм»; «Диксиленд»; гурток естрадного, бального та народного танцю «Віва-Денс» і релігійнознавчий гурток.

У житті курсантів НАСВ фізична підготовка та спорт займає особливе місце. Для цього створено потужну навчально-матеріальну базу, яка постійно вдосконалюється та дозволяє курсантам й офіцерам повністю розкрити свої фізичні здібності.

² Наказ Міністерства освіти і науки України від 28.05.2015 № 582 «Про схвалення Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді». *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0582729-15> (дата звернення: 18.09.2019).

³ У Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного вперше відзначили «День курсанта». *Міністерство оборони України*. 2017. 27 червня. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2017/06/24/u-nacziionalnij-akademii-suhoputnih-vijsk-imeni-getmana-petrasagajdachnogo-vpershe-vidznachili-den-kursanta/> (дата звернення 15.04.2020).

⁴ Наказ начальника НАСВ від 13.10.2017 р. № 731-ОД «Про проведення огляду-конкурсу художньої самодіяльності серед факультетів та Військового коледжу сержантського складу, присвяченого 26-ій річниці Збройних Сил України». *Поточний архів Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного* (далі – Поточний архів НАСВ). Спр. 11. Інв. № 425. С. 66–67.

На території навчального закладу розміщені гімнастичні містечка, стадіон, мініфутбольний майданчик, волейбольний та баскетбольні майданчики, спортивні й ігрові зали для гри у футбол, баскетбол та волейбол, сучасний навчально-тренувальний комплекс, стрілецький тир, майданчик для рукопашного бою, скеледром для проведення занять за бойовою армійською системою (БАРС). На території Міжнародного центру миротворчості та безпеки збудовано сучасні спортивні комплекси⁵.

Особливе значення в Національній академії приділяється пропагуванню героїчних подвигів військовослужбовців, зокрема випускників НАСВ, висвітлення переваг військової служби й увічнення пам'яті про військовослужбовців, які загинули під час виконання військового обов'язку на Сході України. Зокрема, у НАСВ побудовано алею Слави, яку урочисто відкрили 23 серпня 2015 р.

Завдяки наполегливій роботі медіа-групи, окремих викладачів і курсантів, на сторінках журналу академії «Офіцер України» та програми «Звитяга» висвітлено досвід й участь в АТО випускників, офіцерів, курсантів і працівників ЗСУ.

У 2017 р. на XXIV форумі видавців у Львові відбулася презентація книжки «Світла пам'ять героям полеглим, честь і слава героям живим», підготовлена колективом авторів під керівництвом начальника академії генерал-лейтенанта Павла Ткачука. До цієї творчої групи увійшли: полковник Юрій Гусар, підполковник Олег Баб'як, майор Ірина Шаповалова, капітан Тарас Гривул, старший лейтенант Іван Кривий, а також працівники ЗСУ полковники запасу Ігор Махно та Ігор Мосейчонок. Герої цієї книжки – випускники, курсанти, офіцери та науково-педагогічні працівники НАСВ, які пройшли горнило війни на Сході України⁶.

Не останню роль у культурному житті курсантів НАСВ, зокрема у проведенні їхнього дозвілля, відіграє музей історії Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, який у жовтні 2010 р. відкрився з оновленою експозицією. Сам музей складається із дев'яти залів, у яких представлена як історія навчальних закладів, котрі існували раніше на території військового містечка, так й історія самої НАСВ на різних етапах розвитку: австрійсько-польський період 1899–1939 рр.; радянський 1939–1947 рр.; радянський період 1947–1991 рр.; історія українського війська (VIII ст. – 2017 р.). Два зали присвячені військово-навчальному закладу ЗСУ у 1992–2017 рр.; зал випускників НАСВ; зал міжнародного співробітництва НАСВ; зал озброєння та військової уніформи. Зокрема, у залах, присвячених сучасному етапу розвитку навчального закладу, зібрані дані про випускників академії – учасників АТО. Стенди представляють героїв України, офіцерів, нагороджених державними нагородами, списки випускників. Також представлені подаровані музею речі воїнів та різні артефакти, які мають відношення до бойових дій в АТО⁷.

⁵ Навчально-матеріальна база кафедри фізичного виховання, спеціальної фізичної підготовки і спорту. *Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. URL: <http://www.asv.gov.ua/?q=fvsfpis/navchalno-materialna-baza> (дата звернення: 18.09.2019).

⁶ Академія сухопутних військ презентувала книжку про воїнів АТО. *Львівський портал*. 2017. 17 вересня. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2017/09/17/akademiya-suhoputnih-viysk-prezentovala-knizhku-pro-voyniv-ato> (дата звернення: 18.09.2019).

⁷ Музей історії Академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного. *Lviv-online*. URL: <https://lviv-online.com/ua/places/museum/muzej-istoriji-akademiji-suhoputnih-viysk-im-hetmana-petra-sahajdachnoho/> (дата звернення: 18.09.2019).

Важливий напрям культурного життя у НАСВ – душпастирська робота. Душпастирську опіку військовослужбовців закладу організовано відповідно до вимог Наказу Міністерства оборони України № 685 від 14.12.2016 р. «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України» та Наказу Генерального штабу Збройних сил України № 4 від 04.01.2017 р. «Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України». Ця робота спрямована на організацію діяльності військових священників (капеланів) задля задоволення релігійних потреб військовослужбовців і членів їхніх сімей, релігійно-освітньої роботи, душпастирської опіки та соціально-доброчинної діяльності.

Відтак, в академії впроваджено й активно діє програма військового капеланства. Ще 2006 р. низка молодих священників, які до цього як семінаристи активно співпрацювали з Національною академією, створили при Львівській архієпархії УГКЦ релігійну місію «Центр військового капеланства». Завданням цієї структури стала співпраця від імені Церкви зі силовими структурами держави, при цьому найбільш відлагодженою була взаємодія священників Центру військового капеланства саме з Національною академією сухопутних військ. Очолив новостворену структуру о. Степан Сус.

Сьогодні осередками духовного життя НАСВ стали: храм Святого архистратига Михаїла, що перебуває на території НАСВ, та Львівський гарнізонний храм Святих апостолів Петра і Павла, куди курсанти мають змогу ходити на Літургію або знайти духовну підтримку. З 2017 р. ще одним осередком став храм Стрітіння Господнього, відкритий у Львові на вул. Батуринській, неподалік від приміщення загальновійськового факультету та Військового коледжу сержантського складу Національної академії. У ньому також служать священники Центру військового капеланства, які здійснюють душпастирську опіку курсантів, офіцерів і працівників загальновійськового факультету та Військового коледжу.

Душпастирську роботу з військовослужбовцями та працівниками ЗСУ проводять на волонтерських засадах священнослужителі УГКЦ й УПЦ КП. Співпраця священників релігійної місії із НАСВ здійснюється за двома головними напрямками: проведення роботи з курсантами у вигляді зустрічей, організація паломництв та екскурсій, демонстрація фільмів, під час яких обговорюються проблеми етики й моралі тощо; водночас для віруючих курсантів, офіцерів, працівників академії та членів їхніх сімей військові капелани проводять душпастирську роботу і звершують Богослужіння, зокрема регулярно відвідують курсантів НАСВ, які перебувають на лікуванні у Військово-медичному клінічному центрі західного регіону, або ж військових на полігонах під час військових навчань. У роботі капелани не акцентували на конфесійній належності, шанували релігійні переконання військовослужбовців і їхню свободу вибору⁸.

Щороку курсанти та військовослужбовці НАСВ разом із сім'ями вирушають у паломництва до святих місць. Найвіддаленіша святиня – м. Люрд (Франція), де військовослужбовці різних країн спільно моляться за мир у світі. В Україні таким місцем стало с. Зарваниця (Тернопільщина), де відбувається Всеукраїнське військово-

⁸ Стан виконання Наказу Міністерства оборони України від 14.12.2016 року № 685 щодо організації душпастирської опіки військовослужбовців у Національній академії сухопутних військ. *Поточний архів НАСВ*. Спр. 16. Арк. 3–4.

паломництво для українських силовиків. Окрім цього, проходять прощі до Гошева, Крехова, Унева, Раківця та Страдчу⁹.

Одні з найважливіших напрямів роботи з душпастирської опіки в НАСВ – це залучення військових капеланів до адаптації першокурсників та організація їхніх зустрічей з особовим складом у групах і курсах із питань морально-етичного й духовно-патріотичного виховання військовослужбовців під загальною тематикою «Армія та духовність».

З метою якісної організації і проведення вечірнього часу, дозвілля у святкові та вихідні дні широко використовують можливості клубів і бібліотек, кімнат бойових традицій, культурних й історичних закладів м. Львова (театри, музеї, кінотеатри, наукові та художні виставки, експозиції, церкви тощо), засоби масової інформації й друковану продукцію, особливо військову. Кожен курсант має змогу скористатися цими можливостями. Наприклад, у 2017 р. бібліотеку самої НАСВ відвідало 3 263 курсанти¹⁰.

Особливу увагу керівництво НАСВ зосереджує на роботі з першими курсами через впровадження системи кураторства. Кураторами груп призначають досвідчених викладачів та науково-педагогічних працівників. Основна мета системи кураторства – посилення особистої відповідальності й безпосереднього впливу офіцерів-викладачів на якість навчання і виховання майбутніх військових фахівців, формування у них морально-бойових, професійних та особистісних якостей і забезпечення їх тісної співпраці в цих питаннях із командно-виховним складом підрозділів курсантів.

Одні з основних завдань кураторів такі: участь в організації і проведенні заходів військово-патріотичної та культурологічної роботи (тематичних вечорів, вікторин, диспутів, вечорів відпочинку тощо), надання допомоги офіцерам підрозділів в організації і проведенні культпоходів та екскурсій для особового складу, спортивно-масових й інших заходів; активне залучення курсантів до роботи гуртків військового наукового товариства курсантів, надання їм методичної допомоги в написанні наукових робіт, рефератів, статей тощо; періодичне відвідування курсантів, що проживають поза межами академії, вивчення їхніх соціально-побутових проблем, сприяння їх вирішенню; турбота про покращення матеріально-побутових умов курсантів.

Отже, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного – один із провідних навчальних закладів у системі військової освіти Міністерства оборони України, який гармонійно поєднує традиції класичної європейської та вітчизняної військових шкіл, творчо використовує сучасний досвід підготовки військових спеціалістів передових держав світу, високу динаміку розвитку власної навчально-матеріальної бази й науково-педагогічного потенціалу. Особливу увагу тут приділено виховному процесу державницької патріотичної спрямованості, формуванню у курсантів високої мотивації та стійкого прагнення до засвоєння військової професії і практичного застосування одержаних знань і навичок у військах; культурному життю та побуту курсантів, формуванню в них національної свідомості, високої моральної культури та духовності; підтриманні й розвитку кращих бойових і військових традицій держави, збройних сил, військового навчального закладу, виховання особового складу

⁹ Військове капеланство. *Капеланство. info*. URL: <https://kapelanstvo.info/vijskove-kapelanstvo/> (дата звернення: 18.09.2019).

¹⁰ Статистичний звіт бібліотеки Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного за 2017 рік. *Поточний архів НАСВ*. Спр. 34. Арк. 5–6.

на героїчних вчинках випускників, військовослужбовців збройних сил, громадян України, які захищали незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України, брали безпосередню участь в АТО.

REFERENCES

1. Akademiia sukhoputnykh viisk prezentovala knyzhku pro voyniv ATO. (2017, Veresen 17). *Lvivskyi portal*. Retrieved from <https://portal.lviv.ua/news/2017/09/17/akademiya-suhoputnih-viysk-prezentovala-knizhku-pro-voyiniv-ato> [in Ukrainian].
2. Viiskove kapelanstvo. *Kapelanstvo. info*. Retrieved from <https://kapelanstvo.info/viyskove-kapelanstvo/> [in Ukrainian].
3. Muzei istorii Akademii sukhoputnykh viisk im. hetmana Petra Sahaidachnoho. *Lviv-online*. Retrieved from <https://lviv-online.com/ua/places/museum/muzej-istoriji-akademiji-suhoputnykh-viysk-im-hetmana-petra-sahajdachnoho/> [in Ukrainian].
4. Navchalno-materialna baza kafedry fizychnoho vykhovannia, spetsialnoi fizychnoi pidhotovky i sportu. Natsionalna akademiia sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho. Retrieved from <http://www.asv.gov.ua/?q=fvsfpis/navchalno-materialna-baza> [in Ukrainian].
5. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 28.05.2015 № 582 «Pro skhvalennia Kontseptsii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi». Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0582729-15> [in Ukrainian].
6. Normatyvno-pravova baza viiskovo-patriotychnoho vykhovannia. Ministerstvo obrony Ukrainy. Retrieved from <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/viyskovo-patriotichna-robota/normativno-pravova-baza-viyskovo-patriotichnogo-vihovannya/> [in Ukrainian].
7. U Natsionalnii akademii sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho vperше vidznachyly «Den kursanta» (2017, Cherven 24). Ministerstvo obrony Ukrainy. Retrieved from <https://www.mil.gov.ua/news/2017/06/24/u-nacziionalnij-akademii-suhoputnih-viysk-imeni-getmana-petra-sagajdachnogo-vpershe-vidznachili-den-kursanta/> [in Ukrainian].

Yurii POLTAVETS

*Adjunct Professor of the Department of Humanities,
Institute of Moral and Psychological support
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-7468>
e-mail: poltavec1979@gmail.com*

CULTURAL LIFE, ORGANIZATION OF LEISURE AND EVERYDAY LIFE IN THE HETMAN SAHAIDACHNYI NATIONAL ARMY ACADEMY

The paper investigates issues of organization of cadets' cultural life, leisure, and everyday life in the Hetman Sahaidachnyi National Army Academy (NAA) in Lviv. It is noted that the system of NAA's patriotic education is based on the idea of the development of Ukrainian statehood as a unifying factor in the development of Ukrainian society and the Ukrainian political nation. It is claimed that the main directions that provide the cultural development of

the NAA cadets are: cycles of thematic events dedicated to the formation of cadets' love for the chosen profession and military job; courage lessons during meetings with veterans of World War II, the NAA graduates, awarded state awards during the Anti-Terrorist Operation (ATO) in Eastern Ukraine; events to honor top cadets; involvement of cadets-participants of the ATO for carrying out educational military-patriotic activities for secondary school students; concerts and art competitions among the cadet units; sports celebrations and competitions, including international ones; Remembrance Days, especially in memoriam of the NAA graduates who died during the ATO; chaplains' pastoral counseling for military personnel and members of their families, religious and educational work, pastoral care and charity; using of such opportunities as clubs and libraries, rooms of military traditions, Lviv cultural and historical institutions (theaters, museums, cinemas, scientific and art exhibitions, churches, etc.), including the relevant infrastructure of the NAA, for organizing quality evening time, leisure on holidays and weekends.

Keywords: NAA, patriotic education, leisure, pastoral counseling, everyday life, educational and material base, cultural life, cadet.

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94:329.17]:[316.75:27](4+477)"1918/1939"
DOI: 10.33402/nd.2019-7-58-74

Василь СТЕФАНІВ

*кандидат історичних наук
доцент кафедри нової і новітньої історії України
гуманітарного факультету
Українського католицького університету
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0667-7069>
e-mail: vasylstefaniv@gmail.com*

РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ РУХІВ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ У МІЖВОЄННУ ДОБУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Висвітлено міжнародний історичний контекст, у якому формувалися відносини між націоналістичним і консервативним середовищами в міжвоєнній Європі. Здійснено спробу порівняти подібні та відмінні риси у ставленні до релігії поміж націоналістичними рухами міжвоєнної Європи й українським націоналізмом. У процесі роботи використано описовий, порівняльний і структурно-аналітичний методи.

Схарактеризовано складні відносини модерних націоналістичних рухів із традиційним християнством, що були притаманними ознаками інтелектуального й політичного життя всієї тогочасної Європи. У процесі дослідження проаналізовано ідеологічні засади націоналістичних рухів у Центрально-Східній Європі, в яких питання Церкви та релігії посідало важливе місце. Висвітлено роль і місце релігії в ідейній та політичній складових фашизму й нацизму. Наголошено, що питання відношення Католицької Церкви до націоналістичних рухів набрало вагомого змісту після приходу до влади Беніто Муссоліні (Benito Mussolini) в Італії та Адольфа Гітлера (Adolf Hitler) в Німеччині. З'ясовано подібні та відмінні риси у ставленні до релігійного чинника націоналістичного руху в Галичині на тлі подібних процесів у країнах Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: націоналізм, фашизм, нацизм, Польща, Хорватія, Румунія, Кодряну, Павеліч, ОУН, Онацький.

Період кінця XIX ст. – початку ХХ ст. був часом нових геополітичних викликів. На багатьох територіях Європи різні народи поступово dorостають до потреби створення власних держав. Для значної кількості націй того часу важливим елементом національної ідентичності була релігія і конфесійна належність. Формування націоналістичної ідеології сприяло пришвидшенню процесів створення національних держав, а отже, релігійний та конфесійний чинники національної ідентичності на рівні з мовою, культурою, історією відігравав у процесі становлення модерних націй важливу роль. У деяких випадках він був визначальним і життєво необхідним.

Тому питання стосунків Церкви, релігії та радикального націоналізму в міжвоєнний період – актуальне в більшості країн Європи. Одна з головних проблем, котра стояла перед націоналістами в міжвоєнний період, – намагання витворити власне оригінальне світобачення, духовну систему, шкалу цінностей, узгодити свою модерну націоналістичну ідеологію з універсальним християнством.

Загалом в українській історіографії тема ролі релігійного чинника в націоналістичній ідеології залишається малодослідженою. Основна увага дослідників зосереджена на вивченні фактологічного аспекту діяльності українського націоналістичного руху, залишаючи поза увагою ширший європейський контекст. Єдина праця, де висвітлена взаємодія націоналізму та релігії у контексті стосунків Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) й українського націоналістичного руху в міжвоєнній Галичині, – це спільна монографія львівських дослідників «Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)»¹.

Серед монографій західних дослідників, які досліджують феномен націоналізму загалом, варто виокремити напрацювання Ернеста Гелнера (Ernest Gellner)², Дітера Лангевіше (Dieter Langewiesche)³, Пола Лавренса (Paul Lawrence)⁴. Серед праць, що безпосередньо стосуються українського визвольного руху, варто відзначити роботу Джона Армстронга (John Armstrong)⁵. Він, зокрема, висвітлює питання релігії в ідеології та політиці Організації українських націоналістів (ОУН).

Також у західній історіографії варто виділити теоретичні праці про фашизм і націоналізм, у яких зважено й аргументовано розглянуто питання Церкви та релігії в цих ідеологіях. Зокрема, німецький дослідник Вольфганг Віперман (Wolfgang Wippermann) у монографії⁶ порівнює розвиток націоналістичних рухів у Європі. Важливе місце в дослідженні посідає аналіз політики різних Церков щодо нацистської Німеччини. Також треба відзначити працю румунського дослідника Константина Йордачі (Constantin Iordachi)⁷, у якій дослідник розглянув харизму націоналістичного лідера 1920–1930-х років. Корнеліу Кодряну (Corneliu Codreanu). Дослідження К. Йордачі цікаве передусім як певний взірць західної методології дослідження націоналістичних рухів.

Серед інших праць, де висвітлений феномен націоналістичного руху та його ставлення до релігії, варті уваги монографії Майкла Манна (Michael Mann)⁸, Дмитріє

¹ Зайцев О., Беген О., Стефанів В. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки). Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2011. 384 с.

² Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ: Таксон, 2003. 300 с.

³ Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі. Київ: К.І.С., 2008. 237 с.

⁴ Lawrence P. Nationalism. History and Theory. Warszawa, 2007. 235 p.

⁵ Armstrong J. Ukrainian nationalism. Englewood, 1990. 271 p.

⁶ Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982). Київ: Дух і літера, 2008. С. 64.

⁷ Iordachi C. Charisma, Politics and Violence: The Legion of the «Archangel Michael» in Inter-war Romania. Trondheim, 2004. P. 9.

⁸ Mann M. Fascists. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 429 p.

Джорджевича (Dimitrije Djordjević)⁹, Авро Мангеттена (Авро Manhattan)¹⁰, Алессандри Мінербйової (Alessandra Minerbiová)¹¹, спільна монографія Метью Хюджеса (Matthew Hughes) і Кріса Манна (Chris Mann)¹², статті Курта Зонтгаймера (Kurt Sontheimer)¹³, Ензо Колотті (Enzo Collotti)¹⁴.

З огляду на потребу ширшої порівняльної перспективи, важливо проаналізувати ситуацію, що склалася у Польщі, Румунії, Хорватії, а також в Італії та Німеччині, де стосунки радикальних націоналістичних організацій і представників духовенства мали досить вагоме значення для розвитку суспільства й неоднозначно трактовані в історіографії. Вибір продиктований такими мотивами: по-перше, український націоналізм формував свою позицію щодо релігії та християнства, зважаючи на досвід і дії націоналістичних організацій зокрема й цих країн; по-друге, історична специфіка розвитку цих країн Європи має спільні риси з українськими історичними процесами; по-третє, усі країни, вибрані для аналізу, перебувають на історичному, культурному, релігійному пограниччі, як і Галичина.

Загалом європейські націоналістичні рухи можна поділити щонайменше на три групи. По-перше, для держав, які програли війну, притаманною рисою була побудова націоналістичної ідеології на ґрунті реваншистських настроїв, що панували. По-друге, у тих державах, котрі здобули перемогу, націоналістичні ідеї розвивалися на основі зміцнення безпеки своєї нації та на базі поширення впливу на інші народи, щоб забезпечити авторитет власної держави. Метою переможців було створити умови, які б не допустили реваншу країн, котрі програли в Першій світовій війні. По-третє, це – націоналізм, який розвивався, а почасти тільки зароджувався у країнах, що не здобули незалежності. Його виразники були вороже налаштовані проти окупаційних держав, які одержали право керувати їхніми націями. У випадку Галичини український націоналістичний рух виявився насамперед антипольським, що цілком у різній націоналістичній пресі асоціювався із загарбником й окупантом.

Ширший історичний контекст – приклад націоналістичних рухів у Центрально-Східній Європі – вкрай важливий для розуміння ідеології українського націоналізму, зокрема ставлення до релігії.

Після Першої світової війни Польща здобула незалежність і стала багатонаціональною державою, де одночасно розвивалося декілька націоналізмів і співіснували різні християнські конфесії. Питання національних меншин у міжвоєнний період для польського уряду було одним із найголовніших, а української стояло на першому місці¹⁵.

⁹ Djordjevic D. *Fascism in Yugoslavia: 1918–1941. Native Fascism in the Successor States 1918–1945*. California UP, 1971. P. 130

¹⁰ Manhattan A. *The Vatican's Holocaust. The sensational account of the most horrifying religious massacre of the 20th century*. URL: <http://www.reformation.org/holocaust.html> (дата звернення: 10.10.2019).

¹¹ Minerbiova A. *Nacismus*. Prague: Levné knihy, 2007. 192 s.

¹² Hughes M., Mann Ch. *Hitlerovo Nemecko. Život v období třetí říše*. Praha: Columbus, spol. s. r. o., 2002. 224 s.

¹³ Зонтгаймер К. *Як нацизм прийшов до влади*. Київ: Дух і літера. 2009. С. 220.

¹⁴ Collotti E. *Hitler a nacismus*. Praha, 2007. 157 s.

¹⁵ Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*. Львів, 2002. С. 290.

У контексті діяльності польських націоналістичних організацій та партій варто проаналізувати ідеологію декількох основних партій правого спрямування, щоб побачити загальну ситуацію, притаманну польському інтегральному націоналізму¹⁶. Передусім розглянемо ідеологію «Народної демократії», діяльність якої була виражена в «Таборі Великої Польщі» («Obóz Wielkiej Polski»). Ця партія мала чітке націоналістичне спрямування¹⁷ і часто дослідники націоналізму порівнюють її з націоналізмом ОУН¹⁸.

Найвагоміша праця міжвоєнного періоду, що стала програмним документом «Табору Великої Польщі», – твір Романа Дмовського (Roman Dmowski) «Костел, народ, держава»¹⁹. Партію заснував Р. Дмовський 1926 р. Вона ґрунтувалася на принципі лідерства, декларувала націоналістичну й імперіалістичну ідеологію²⁰. Праця «Костел, народ, держава» вийшла 1929 р. і мала значний вплив на формування думок молодого покоління поляків. У середовищі католиків у Польщі її сприйняли з деякими застереженнями, проте загалом реакція, зокрема польського духовенства, була позитивною²¹. У контексті досліджень відносин УГКЦ та українського націоналізму ця праця важлива передусім з огляду на те, як Р. Дмовський намагається поєднати політичне бачення розвитку Польської держави, польську ідентичність із католицизмом як складовою польського національного міфу. Як і Р. Дмовський, який ототожнював Католицьку Церкву з польською нацією, так і частина ідеологів українського націоналізму, будували свою ідеологію навколо конфесійної належності українців. В організацій багатовікового, зокрема принцип лідерства та підтримка молоді.

Розглядаючи стосунки релігії і держави, автор вважає, що націоналізм зародився у католицьких державах Європи – Франції, Італії та Польщі. Він демонструє генезу розвитку націоналізму як явища європейського, а також такого, що притаманне передусім католицьким державам. Сам термін «націоналізм» Р. Дмовський використовує щодо нового національного руху в цих країнах²². Серед ознак нового руху називає ту, яка стала однією з основних, – визнання національних інтересів вищими від інтересів окремої особи²³. Проте ідеї Р. Дмовського, запропоновані в 1929 р., були вже результатом попередніх ідеологічних шукань, оскільки організація «Молодіж всепольська» («Młodzież Wszepolskiej») у 1922 р. декларувала, що найбільше добро – це нація, і лише після того, як у середовищі католицького духовенства ці ідеї були піддані критиці, з'являється брошура Р. Дмовського²⁴, де ставлення націоналістів до

¹⁶ Стефанів В. Інтегральний націоналізм та релігійне питання у Польщі в 1920–1930 рр. *Держава та армія*. Львів, 2008. № 612. С. 134.

¹⁷ Mich W. *Obcy w polskim domu: nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1994. S. 5.

¹⁸ Wereszycki H. *Fascism in Poland. Native Fascism in the Successor States. 1918–1945*. Santa Barbara, 1971. P. 86.

¹⁹ Dmowski R. *Kościół, naród, państwo*. Wrocław, 1993. 37 s.

²⁰ Wereszycki H. *Fascism in Poland*. P. 88.

²¹ Grott B. *Nacjonalizm i religia*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1984. S. 15.

²² Dmowski R. *Kościół, naród, państwo*. S. 24.

²³ Ibid.

²⁴ Grott B. *Nacjonalizm i religia*. S.16.

католицизму та нації дещо змінилося. У Декларації «Тaborу Великої Польщі» також фігурує твердження, що особа, як член нації, відповідальна за свої дії перед нею²⁵.

Простежуючи взаємозв'язок між Католицькою Церквою та націоналістичним рухом, автор вважає, що католицизм попри часткову критику радикальних крайнощів націоналізму визнає його важливість і позитивні сторони. Зокрема, націоналізм, на його переконання, – та сила, яка може протистояти протестантським країнам²⁶. Також із поширенням націоналістичних ідей на початку ХХ ст. зростає популярність католицької віри, особливо на тлі зменшення ролі релігії в кінці ХІХ ст.²⁷, пов'язаної зі секуляризацією суспільства, зокрема з поширенням соціалістичних ідей.

Р. Дмовський вважає, що кінець ХІХ ст. став початком банкрутства протестантського та некатолицького світобачення²⁸. Відтак перша половина ХХ ст. для католицьких націй стає часом відновлення віри у власні сили, у свою роль на міжнародній політичній арені та свою місію²⁹.

Ідеологія католицьких народів, на думку Р. Дмовського, виражається в націоналістичних ідеях, проте, що цікаво, автор декілька разів у цій книзі уточнює, що деякі з них надто радикальні³⁰. Так само частина ідеологів українського націоналізму не поділяла окремих тез, висунених Дмитром Донцовим, вважаючи його погляди щодо релігії неприйнятними.

Щодо стосунків держави та Церкви, то автор має власне бачення ролі цих інституцій у суспільстві. Кожна людина для Р. Дмовського – це передусім, католик, що своєю головною метою має досягнення вічного життя з Богом³¹. Відтак Церква покликана допомогти людині здійснити цю мету, наставляючи її духовно. Отож, автор не бачить суперечності в тому, що Церква має брати участь у світських справах суспільства³². Зокрема, є справи, у яких її думка необхідна. Наприклад, правова й законодавча ініціативи держави мають не суперечити церковним законам³³. Цікава думка і про те, що Церква має стежити за діяльністю державних органів влади й брати участь у сімейному та шкільному процесах виховання молоді³⁴. Така ж наявна і в Декларації «Тaborу Великої Польщі», де чітко зазначено, що «віра польської нації, римо-католицька релігія, мусить займати становище панівної релігії, тісно пов'язаної з державою і її життям, а також становити основу виховання молоді»³⁵. До речі, у документі зазначено, що люди мають право на вільне віросповідання, що свідчить про

²⁵ Deklaracja Obozu Wielkiej Polski. URL: http://www.nop.org.pl/?artykul_id=48 (дата звернення: 10.10.2019).

²⁶ Dmowski R. Kosciól, naród, państwo. S. 26.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid. S. 27.

²⁹ Ibid. S. 28.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Ibid. S. 29.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid. S. 29.

³⁵ Deklaracja Obozu Wielkiej Polski. URL: http://www.nop.org.pl/?artykul_id=48 (дата звернення: 10.10.2019).

декларування «Табором Великої Польщі» демократичних цінностей. Проте релігія, за декларацією, мала би бути під захистом державної влади, і тому виступ проти католицизму трактовано як злочин³⁶.

Проводячи аналогію з ОУН, зокрема з постановами Конгресу українських націоналістів (КУН) 1929 р., можемо бачити деякі відмінності. Українські націоналісти вважали, що держава має контролювати Церкву. А щодо спасіння душі людини, то ідеологи ОУН поєднували цей процес зі служінням нації.

На думку Р. Дмовського, єдина цінність сучасного суспільного устрою – модерна (новочасна) нація, де важливу роль для окремої людини, сім'ї та самої нації відіграє релігія³⁷. Щодо політики, то автор вважає, що треба здійснювати національну політику, яка для католицької нації має бути католицькою, проте не варто релігію застосовувати в політичних цілях, оскільки політика – річ земна³⁸. Як бачимо, ендеки намагалися, принаймні позірно, відкоригувати ідеологію націоналізму відповідно до моралі та вчення католицизму.

Інша радикальна організація Польщі з чіткими націоналістичними ідеями й ідеологією – Національно-радикальна партія (*Oboz Narodowo-Radykalny*). До неї належало молоде покоління польських діячів націоналістичного руху, які також вважали католицизм частиною польської ідентичності: у їхній декларації зазначено, що вони у своїй політиці та світобаченні опираються на католицьку віру³⁹, хоча й відносять до своїх подвигів очищення від «жидівських» впливів студентського життя⁴⁰. Як «Табір Великої Польщі», так і Національно-радикальна партія стояли на тому, що доцільно залучати Церкву до виховання молоді та сім'ї й узгоджувати політичне життя суспільства з католицькою мораллю⁴¹.

Релігійне питання фігурувало і у програмових документах Партії національного єднання (*Oboz Zjednoczenia Narodowego*), лідером якої був Адам Коц (*Adam Koc*). Ця партія, як і попередні, чії ідеології розглянуто вище, вважала католицизм важливим елементом світогляду польської нації, проте декларувала релігійну свободу⁴². На її переконання, господарем у Польщі має бути польський народ як етнічна та духовна спільнота⁴³.

Отже, здобувши незалежність, польські націоналістичні сили передовсім намагалися сформувати таку систему політичної влади, у якій мали домінувати поляки як представники титульної нації. Часто в ідеології польських націоналістів простежується антисемітизм і шовінізм, а також наголошено на католицизмі як націєтворчому чиннику. Це сприяло розвитку українського націоналістичного руху та протиставленню його польському, зокрема і в релігійні площині.

³⁶ Deklaracja Obozu Wielkiej Polski...

³⁷ Dmowski R. *Kosciól, naród, państwo*. S. 37.

³⁸ Ibid.

³⁹ Deklaracja Obozu Wielkiej Polski...

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² Стефанів В. Інтегральний націоналізм та релігійне питання у Польщі... С. 136.

⁴³ Paruch W. *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1935–1939)*. *Polityka narodowościowa państw Europy Środkowowschodniej* / pod red. J. Kłoczowskiego. Lublin, 1993. S. 88.

Ситуація в Румунії після Першої світової війни також була непростюю, особливо щодо політичних, економічних і соціальних проблем. Країна опинилася в таборі переможців у війні й отримала значні території, однак відчувала неабиякий зовнішній тиск. Передусім Росія та Угорщина вимагали певних територіальних поступок і нової делімітації кордонів⁴⁴. Окрім значної угорської національної меншини, вплив мала німецька національна громада, яка в Румунії володіла значним капіталом.

Соціальна структуризація Румунської держави нагадувала ситуацію у Галичині міжвоєнного періоду. Більшість румунського населення проживала в сільській місцевості та займалася сільським господарством. Населення міст за етнічною належністю переважно було німецьким, угорським та єврейським. Останні в Румунії контролювали 40 % торгівлі та кредитного бізнесу і 28 % індустріального сектору. При цьому євреїв у Румунії було лише 4 % від загального населення⁴⁵. Більшість індустріального виробництва та капіталу належала представникам нерумунської національності. Як правило, на економіку і значною мірою на політику впливали німецькі та єврейські бізнесові кола.

Щодо релігійної ситуації, то варто зазначити, що більшість румунів були православними християнами. Вплив Церкви на населення, зокрема на її сільську частину, яка становила 80 % від загальної кількості румунського населення, був певною мірою визначальним. Варто наголосити, що румунські націоналісти діяли у власній державі, на відміну від ОУН, хоч державні органи намагались їм у цьому перешкодити.

Найважливіший документ для дослідження стосунків румунського націоналізму та румунського православ'я – праця лідера, головного ідеолога Легіону архангела Михаїла, створеного в 1927 р., К. Кодряну «Моїм легіонерам»⁴⁶. Згодом Легіон архангела Михаїла одержав назву «Залізна гвардія». Більшість істориків вважає, що ідеологія румунського націоналізму була сформована під значним впливом італійського фашизму й німецького нацизму. Також про особу Корнеліу Кодряну розповідає барон Юлій Евола – італійський філософ, релігійний і політичний письменник, маляр-авангардист, публіцист, прихильник фашистського, расового світогляду⁴⁷. На його думку, лідер легіону – одна з «найбільш благородних і чистих фігур»⁴⁸.

Щодо Церкви та релігії, то К. Кодряну вважав, що керування державою має ґрунтуватися на «вірі в Бога»⁴⁹. Наголошує, існує чітка відмінність між уявленням ролі еліти в українському націоналізмі, зокрема Д. Донцова в міжвоєнний період, і позицією румунських націоналістів⁵⁰. К. Кодряну був переконаний, що існує велика

⁴⁴ Віперман В. Європейський фашизм... С. 108.

⁴⁵ Mann M. *Fascists*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 261.

⁴⁶ Кодряну К. Моим легионерам (отривок). URL: <http://nationalism.org/resouces/articles/Codreanu/Codreanu.htm> (дата звернення: 10.10.2019).

⁴⁷ Міколейко З. Сліпий у Яссах. Еліаде і фашизм. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/eliade.htm> (дата звернення: 10.10.2019).

⁴⁸ Евола Ю. Моя зустріч з Кодряну. URL: <http://arctogaia.com/public/evola/evol-codreanu.htm> (дата звернення: 10.10.2019).

⁴⁹ Кодряну К. Моим легионерам...

⁵⁰ Стефанів В. Інтегральний націоналізм та релігія у Центрально-Східній Європі: короткий огляд проблеми на прикладі Польщі, Румунії та Хорватії. *Acta studiosa historica*. Студентський науковий збірник. Львів, 2010. № 1. С. 111.

різниця між напрямом їхньої діяльності та спрямуванням християнської релігії⁵¹. На його думку, Церква стоїть вище діяльності легіонерів⁵².

К. Кодряну твердив, що Румунській державі пощастило, що «християнство не знає протистояння між універсальною вірою і національною ідеєю: таким чином національна Церква – Православна Церква – могла б стати складовою частиною оновленої держави, як її розуміє національна революція». Попри те зовнішні вияви діяльності Легіону архангела Михаїла були досить агресивними, а прив'язка до Православної Церкви додавала йому прихильників серед вірних. Самі легіонери називали себе «хрестоносцями»⁵³.

Хоч політичні погляди легіонерів були сформовані на основі євангельського вчення, проте загалом румунський інтегральний націоналізм близький до православно-християнського фундаменталізму з чітким тоталітарним спрямуванням і культом лідера. Сам К. Кодряну вважав, що ідеологія його руху відрізняється від фашистської, де панував «принцип форми», та німецького націонал-соціалізму, де основну увагу приділяли «життєвій силі»⁵⁴. У легіонерському русі він відзначав як важливу складову його ідеології саме духовну сферу⁵⁵.

Новою в ідеології румунського легіонерського руху була містифікація – як релігійна, так і національна. Його члени сповідували чотири основні принципи: віру в Бога, віру у свою місію, взаємну любов та пісню⁵⁶. Юліус Евола (Giulio Evola) пише про те, що легіонери практикували молитву, строгий піст й аскетизм⁵⁷.

Важливий також культ героїв. У легіоні існувала «містика мертвих». Ритуал «*Presente!*», який також побутував у фашистів і мав магичні форми, ґрунтувався, зокрема, на пошануванні Йона Моца (Ion Moța) і Василе Маріна (Vasile Marin), які входили до керівництва румунських легіонерів, були друзями Корнеліу Кодряну, воювали на боці франкістів та загинули у громадянській війні в Іспанії і відтак стали об'єктами культу⁵⁸. Більшість націоналістичних рухів у своїй системі цінностей мали такий культ загиблих героїв. В УВО (Української військової організації) та ОУН це – культ героїв Крут.

Попри те, що К. Кодряну творив ідеологію легіону, опираючись на християнське вчення, він також був переконаний, що для досягнення успіху в боротьбі доцільно використовувати й силові методи – особливо до євреїв⁵⁹. Щодо наслідків боротьби Мірча Еліаде (Mircea Eliade), вважав, що легіонерський рух переможе, оскільки

⁵¹ Кодряну К. Моим легионерам...

⁵² Там само.

⁵³ Віперман В. Європейський фашизм... С. 66.

⁵⁴ Евола Ю. Моя встреча с Кодряну...

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ История румынской Железной гвардии. URL: <http://www.codreanu.ro> (дата звернення: 10.10.2019).

⁵⁷ Евола Ю. Моя встреча с Кодряну...

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Элиаде М. Почему я верю в победу легионерского движения. URL: <http://www.codreanu.ro> (дата звернення: 10.10.2019).

вірив у перемогу християнського духу⁶⁰. На його думку, легіонерський рух – це не політичний рух, а християнська революція⁶¹.

Найбільше питань у сучасній історіографії виникає під час дослідження стосунків хорватського націоналістичного руху Усташів і представників католицького духовенства. Особливо дискусійне – щодо форми націоналістичного радикального руху в Хорватії у міжвоєнний період та в час Другої світової війни і впливу католицького духовенства й загалом релігійного чинника на радикалізацію націоналістичного руху.

Хорватський націоналістичний рух формувався в міжвоєнний період у державі Югославія, проте справжнє лице показав у період Другої світової війни. Хорватія у міжвоєнний період постійно потерпала від конфліктів, які виникали на міжнаціональному та міжконфесійному ґрунті⁶². Серби й хорвати становили практично рівні за кількістю населення національні спільноти, відмінні між собою національними, культурними і релігійними традиціями. Радикалізація націоналістичного руху в Хорватії, як і в Україні, була спричинена помилковою політикою щодо національних меншин владної політичної сили. Як у Другій Речі Посполитій, так і в Хорватії з 1920 р., коли на виборах 28 листопада перемогли сербські партії, прийнято Конституцію, що утверджувала централізовану форму правління. Влада не взяла до уваги прав національних меншин та не забезпечила їх культурного й релігійного розвитку⁶³. Така ситуація посилила сепаратизм у колах хорватів і словенців, які не бачили причин для підтримки існування Королівства⁶⁴.

Боротьба між національними спільнотами тривала впродовж усього міжвоєнного періоду. І навіть спроба надати Королівству сербів, хорватів та словенців федеральної форми з перейменуванням його 3 жовтня 1929 р. в Югославію не привела до зменшення радикальних настроїв у суспільстві. Навпаки, попри заборону 1929 р. існування партій із національними й релігійними ознаками в міжвоєнний період у Югославії праворадикальні ідеї стають доволі популярними, про що свідчить кількість націоналістичних організацій, які утворилися в державі⁶⁵. Серед них найпопулярнішими були: Організація югославських націоналістів (ORJUNA), Патріотичний молодіжний фронт, Югославський академічний клуб тощо⁶⁶. Лідером та ідеологом ультраправого націоналістичного руху Усташів був Анте Павеліч (Ante Pavelić). У міжвоєнний період італійські фашисти спонсорували та підтримували розвиток руху Усташів. Сам А. Павеліч і частина його прихильників до початку війни проходили вишкіл на військових тренувальних базах в Італії⁶⁷. А. Мангеттен зазначає, що в міжвоєнний

⁶⁰ Элиаде М. Почему я верю в победу легионерского движения...

⁶¹ Там само.

⁶² Віперман В. Європейський фашизм... С. 116.

⁶³ Там само. С. 117.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Djordjevic D. Fascism in Yugoslavia: 1918–1941. *Native Fascism in the Successor States 1918–1945*. California UP, 1971. P. 130.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Crimes in the Jasenovac Camp. The State Commission of Croatia for the Investigation of the Crimes of the Occupation Forces and their Collaborators. Zagreb, 1946. URL: http://www.jasenovac-info.com/cd/biblioteka/jasenovac1946/jasenovac-1946_en.html (дата звернення: 10.10.2019).

період рух Усташів фінансово підтримували Б. Муссоліні та Ватикан⁶⁸, хоча доказів і документів не наводять.

Усташі передусім вважали, що існує велика відмінність між хорватами – представниками католицької віри та європейськості – і сербами – прихильниками східної культури, сформованої під впливом «візантизму»⁶⁹. Отож, серби, на думку ідеолога й лідера Усташів, були ворогами католицизму – частини хорватської ідентичності та Заходу⁷⁰.

До приходу до влади А. Павеліч не створив масової усташської організації. Він це робить лише після того, як у 1941 р. очолює уряд. Виступаючи за моноетнічну державу Хорватію, Усташі вбачали найбільшу загрозу для неї в особі сербів, тому свій терор, окрім євреїв і циган, повністю спрямували саме проти православного населення – сербів. Хорватські Усташі своєю політикою намагалися створити суто Хорватську національну державу, де належність до релігійної конфесії визначала національну ідентичність (і навпаки).

Найбільшого практичного застосування поглядів Усташі домоглися з початком Другої світової війни за тісної співпраці А. Павеліча з окупаційними нацистськими військами. Багато вбивств сербів відбувалося саме на ґрунті їх релігійної належності до православ'я. У період правління Хорватією Усташі цілеспрямовано винищували православне населення сербів, а також євреїв, або ж насильно перехрещували їх.

Загалом хорватський націоналізм у міжвоєнний період частково подібний до ідеології УВО, зокрема поставленими завданнями: боротьба за незалежність Хорватії, використання індивідуального терору проти опонентів. Однак погоджуюся, що в час Другої світової війни націоналізм Усташів став варіантом фашизму й пішов на колаборацію з нацистами. Це робить неможливим для дослідника порівнювати рух Усташів із націоналізмом ОУН та УПА, яка проводила бойові дії з нацистською Німеччиною в період Другої світової війни.

Ситуація в Польщі, Хорватії і Румунії навколо релігійного питання в ідеологіях націоналістичних рухів частково стала віддзеркаленням релігійної політики в Італії та Німеччині, де націоналістичні сили намагалися підпорядкувати собі Церкву, частково змінити релігію та поставити її на службу партійним інтересам.

У політиці щодо Церкви А. Гітлер оперся на протестантів, проте на початку його правління між Ватиканом і Німеччиною 20 червня 1933 р. було підписано конкордат. Ватикан розумів небезпеку, яку несе А. Гітлер, проте Папа Римський намагався зберегти вплив у Німеччині й не хотів відверто йти на конфлікт. Однак А. Гітлер уже в 1935 р. робить перші кроки до обмеження впливу Католицької Церкви в Німеччині, зокрема її преси. Диктатор змушений це зробити, оскільки католицьке духовенство критикувало політику Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСРПН), особливо Альфреда Розенберга (Alfred Rosenber), і переконувало вірян голосувати за центристські партії⁷¹.

⁶⁸ Manhattan A. The Vatican's Holocaust. The sensational account of the most horrifying religious massacre of the 20th century. URL: <http://www.reformation.org/holocaust.html> (дата звернення: 10.10.2019).

⁶⁹ Беляков С. Идеология усташского движения: между этническим национализмом и фашизмом. URL: [http://www.eunnet.net/proceedings/?base=mag/0039\(01_10-2005\)&xsl=showArticle.xslt&id=a10&doc=/content.jsp](http://www.eunnet.net/proceedings/?base=mag/0039(01_10-2005)&xsl=showArticle.xslt&id=a10&doc=/content.jsp) (дата звернення: 10.10.2019).

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Віперман В. Європейський фашизм... С. 55.

А. Гітлер сформував свою політику щодо католицизму на основі філософських поглядів Гегеля (Georg Hegel) щодо теорії держави – «відвів християнській етиці й самому християнству другорядне місце в системі духовних цінностей Третього рейху. Девальвації християнства в уявленнях Гітлера сприяли й погляди Ніцше, який звинуватив іудеїв та християн у створенні “моралі рабів”, неприйнятної для надлюдини»⁷². В енциклопедії «З великим занепокоєнням» («Mit brennender Sorge»), що вийшла у березні 1937 р., папа Пій XI (Pius XI) розкритикував доктрини нацизму, назвавши їх неопоганством, особливо за расистську політику Гітлера⁷³. Духовенство в Німеччині, зокрема Берлінський єпископ Конрад фон Прейзінг (Konrad von Preysing), Мюнстерський єпископ Клеменс фон Гален (Clemens von Gallen), виступило проти евтаназії, ризикуючи потрапити до списку ворогів гітлерівської Німеччини⁷⁴. Позитивним від підписання конкордату 20 липня 1933 р. було те, що католицькі молодіжні, жіночі, професійні організації продовжували незалежну діяльність⁷⁵, попри те, що під кінець 1933 р. А. Гітлер ліквідував майже всі громадські молодіжні організації. Конкордат дозволив зберегти католицькі школи⁷⁶.

Тим часом Євангельська Протестантська Церква практично не чинила спротиву політиці А. Гітлера. Протестантські Церкви обмежилися критикою неопоганських поглядів А. Розенберга, проте загалом підтримували політику НСРПН⁷⁷. Е. Колотті пояснює таку позицію протестантів передусім їхніми релігійними переконаннями – толерантним покірним ставленням до державної влади. Один із мотивів, що спонукав протестантів підтримати НСРПН, на думку В. Віпермана, – німецькі націоналісти критикували комунізм і демократію⁷⁸. Серед причин, котрі сприяли співпраці протестантських Церков із нацистським режимом, було і спільне бачення організації державної влади: Церкви вважали, що треба подолати роздвоєння між духовною та світською. На їхню думку, таким об'єднавчим актом мав стати християнський імператор, який поклав би край занепаду Європи⁷⁹. Нацисти прагнули охопити всі сфери суспільного життя, зокрема й релігійну, тому така позиція А. Гітлера імпонувала протестантському світогляду. У протестантів сформувалося враження, що німецький народ вибраний і покликаний панувати над іншими, а особливість німців у тому, що Бог мав для них визначене завдання – створити імперію і стати над іншими народами для реалізації Божої волі⁸⁰. Часто націонал-соціалістичні лідери у промовах, спекулюючи релігійними почуттями, наголошували, що створення Імперії німців – це створення Царства Божого.

А. Гітлер формально визнавав автономію Церкви в державі⁸¹. Ще 14 червня 1933 р. було утворено єдину Протестантську Церкву в Німеччині на чолі з єпископом –

⁷² Гудзик К. Гітлер і релігія. *Людина і світ* (Київ). 1996. № 7. С. 38.

⁷³ Collotti E. Hitler a naciismus. S. 67.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Hughes M., Mann Ch. Gitlerovo Nemecko... S. 51.

⁷⁶ Віперман В. Європейський фашизм... С. 64.

⁷⁷ Там само. С. 55.

⁷⁸ Там само. С. 65.

⁷⁹ Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади. Київ: Дух і літера. 2009. С. 221.

⁸⁰ Там само. С. 222.

⁸¹ Collotti E. Hitler a naciismus... S. 67.

Führerprinzip⁸². Протестантський націонал-соціалістичний рух «німецьких християн» на церковних виборах 23 липня 1933 р. завдяки підтримці НСРПН отримав 60 % голосів⁸³. Частина його членів називали себе «штурмовиками Ісуса Христа». Поступово А. Гітлер не тільки став контролювати Протестантську Церкву в Німеччині⁸⁴, але нова Церква (Deutsche Christen) стала опорою нацистського режиму.

В Італії Б. Муссоліні також надав вагомого значення релігійному питанню. Ще в 1928 р. дав чіткий сигнал Ватикану, що хоче знайти спільну мову. Вважав, що «держава мусить знайти для себе моральний фундамент, аби збудувати на ньому своє діло поступу й справедливості, і такий фундамент може їй дати тільки традиційна віра (Гвідо де Люка, «Il Papetto e L'Italia»)»⁸⁵. Найбільшим успіхом Беніто Муссоліні в релігійній політиці, за словами політичного журналіста і члена ОУН Євгена Онацького, також був трактат про примирення між Ватиканом й Італійським Королівством, підписаний 11 лютого 1929 р. Ідеолог італійського фашизму вважав, що фашизм, прийшовши до влади, врятував Італію від старих урядів і консервативних ідеологій, «які підкопували святі принципи релігії, батьківщини і родини»⁸⁶. На думку «дуче», одна з головних місій фашизму – відбудувати націю через віднову релігійних і моральних цінностей⁸⁷.

Провідний діяч ОУН Є. Онацький відзначив, на його думку, позитивні дії італійського керівника. Згадує, що до армії було повернуто капеланів, а в усі державні інституції – від шкіл до судів – християнську символіку. За словами автора, Б. Муссоліні вважав, що всі, хто визнає папу та сповідує католицьку віру, «дивляться на Рим»⁸⁸ і це, на його переконання, мало важливе значення для італійців. За часів Б. Муссоліні при університетах знову відчинено храми⁸⁹, а малозабезпечені сім'ї отримали державні субсидії.

Однак Б. Муссоліні, підписавши конкордат із Ватиканом, сподівався, що держава перейме в Церкви місію виховання молоді. В Італії вже з травня 1929 р., як зазначає журналіст, розходження між фашистським режимом та Ватиканом наростали і вилилися в полеміку у пресі та взаємні заяви католицького духовенства й Б. Муссоліні. Папа Пій XI 14 травня 1929 р. на зустрічі з учнями Мандрагонської колегії заявив, що фашистський режим із молодого покоління намагається виховати завойовників і що Ватикан такої політики Італії не підтримуватиме⁹⁰. У контексті цієї промови папа зауважив, що заради порятунку душі людини, Апостольська столиця відчуває «досить сили, щоб протиставитись самому Дияволу»⁹¹. Так про релігійну політику фашистської Італії відгукувався Є. Онацький.

⁸² Minerbiova A. Nacismus. Prague: Levné knihy, 2007. S. 39.

⁸³ Віперман В. Європейський фашизм... С. 66.

⁸⁴ Collotti E. Hitler a nacismus... S. 67.

⁸⁵ Онацький Є. Навкруги Ватикану. Сторінки з римського щоденника. Прага: Накладом Українського Видавництва «ПРОБОЄМ», 1943. Т. II. С. 32.

⁸⁶ Там само. С. 33.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само. С. 32.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само. С. 41.

⁹¹ Там само.

Погляди Є. Онацького на політику Б. Муссоліні відображають бачення релігійного питання в середовищі ОУН, оскільки фашизм у міжвоєнний період для багатьох політичних діячів та ідеологів націоналізму був певним прикладом для наслідування. У галицькій пресі, як загалом і в газетах міжвоєнного періоду, досить багато місця приділено новинам з Італії, особливо політиці й реформам Б. Муссоліні.

Особливу увагу Є. Онацький приділяє аналізу політики фашизму щодо Сходу. Він згадує, що коли Б. Муссоліні був журналістом, то висловив клич «На Схід». Він вважав, що східні народи багаті й Італія має туди спрямувати свій господарський потенціал⁹². З другого боку, Є. Онацький аналізує політику Ватикану, який, на його думку, відчувши підтримку Б. Муссоліні, прагне поширити католицький вплив на Росію та Україну⁹³. Він, аналізуючи ці зміни в Італії, прагнення Б. Муссоліні та Ватикану поширити вплив на Схід, дійшов висновку, що Італія може почати експансію проти Росії й українські націоналісти можуть використати цю ситуацію.

Є. Онацький наголошував, що із приходом фашистської партії до влади змінилася політика Апостольської столиці щодо Росії, яку він, як представник ОУН, схвалює. Однак згадує, що Ватикан щодо більшовицької Росії та українських і російських емігрантів повівся неоднозначно. Автор пише: «... це були часи, коли європейські політики затянули вуха на всі “гістеричні вигуки” українських і російських емігрантів, що благали... не визнавати уряду катів [більшовиків – В.С.] та блюзнів... Це були часи, коли руки перепродавця краденого та награвано, руку висланця найбільш злочинного та неморального уряду... ласкаво стискали і висланець Папи і сам італійський король, – представники найвищої духовної й світської влади на землі...»⁹⁴.

Іншу важливу річ у поглядах Є. Онацького зауважуємо в його критиці Ватикану. Він писав, що консервативна політика Католицької Церкви впродовж XVIII–XIX ст. не сприяла розвитку національних процесів в Італії. Він вважав позитивним конкордат Церкви та фашистського режиму, оскільки, на думку журналіста, це дозволило об'єднати релігійні католицькі почуття італійців із їх національною свідомістю⁹⁵.

Серед негативів у ставленні до українців, журналіст називає те, що папа Пій XI та Ватикан викреслив із вжитку термін «Україна» й «українці»⁹⁶. Про цей факт він пише: «На аудієнції, що її минулого року Папа Пій XI дав сотці українських галицьких паломників на чолі з митрополитом А. Шептицьким, в своїй довгій промові... Папа не вважав можливим жодного разу вжити страшне слово “Україна” або “Українці”, і говорив лише про “Вашу землю”, “ваш народ” і т. д.»⁹⁷.

Лев Ребет, чільний діяч ОУН, у питанні відносин Католицької Церкви фашистської Італії, вважав, що Церква досить гостро виступала проти окремих ініціатив Б. Муссоліні та протидіяла політиці фашистів у питаннях, які не узгоджувались із християнською мораллю⁹⁸.

⁹² Онацький Є. Навкруги Ватикану... С. 36.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само. С. 38.

⁹⁵ Там само. С. 42.

⁹⁶ Там само. С. 46.

⁹⁷ Там само. С. 47.

⁹⁸ Ребет Л. Папа Пій XII – як державний муж. *Папа Пій XII. Нариси із життя і творчості*. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1956. С. 142.

Історик В. Віперман вважає, що Латеранський конкордат був вигідний більше Католицькій Церкві, оскільки вона одержала право брати участь і співпрацювати з державою «у сфері виховання та сімейного життя»⁹⁹. Проте аналіз подій Є. Онацького більш адекватний до ситуації, яка склалася навколо Католицької Церкви в Італії у міжвоєнний період. Лідер фашистської партії постійно наголошував, що пріоритет для нього – державний контроль і безпосереднє заангажування держави у процес виховання молоді, тому фашисти хотіли використати конкордат із Ватиканом у своїх цілях, але аж ніяк не для посилення ролі папи в італійському суспільстві, як про це пише В. Віперман.

Отже, націоналістичні рухи в Італії і Німеччині спочатку через конкордат із Ватиканом налагоджували контакти з духовенством, проте зразу ж після його підписання намагалися встановити свій контроль над Церквою. В Італії це призводило до боротьби за право держави впливати на процеси виховання молоді, а в Німеччині – до обмеження прав католицьких організацій. Державні установи з 1935 р. постійно проводили політику обмеження впливу католиків на суспільство. Як зазначає В. Віперман, «у процесі здійснення курсу на послаблення релігійних переконань націонал-соціалісти посилили свою кампанію проти релігійних шкіл і католицької преси, аж поки в 1941 р. ті єпископальні бюлетені, які ще збереглися до того моменту, змушені були припинити своє існування»¹⁰⁰.

У підсумку відзначу, що в міжвоєнний період саме фашистська ідеологія розвивалася найбільш стрімко та прогресивно. Тому націоналісти, які підтримували радикальні ідеї і прагнули швидкого реформування та реорганізації власних держав, часто вдавалися до запозичення фашистських поглядів і методів проведення змін. Відтак вплив релігійного чинника на ідеологію українського націоналістичного руху можна повною мірою зрозуміти лише в ширшому історичному контексті, взявши до уваги розвиток відносин між Церквою і націоналізмом у Центрально-Східній Європі, а також простеживши подібні процеси в Італії та Німеччині.

Представники польського інтегрального націоналізму та фашистські партії, які прийшли до влади, а саме НСРПН на чолі з А. Гітлером, хорватські Усташі, Залізна гвардія в Румунії, у своїй ідеології, окрім політичної реальної програми, мали досить значну частку міфічних основ, у які закликали повірити прихильників. Частково нова ідеологія націоналістичних партій нагадувала політичну релігію, оскільки мала свої цінності, своїх героїв, своїх мучеників, своїх Божих посланців-провідників й оригінальний погляд на призначення людини в суспільстві. Найкращим інструментом, за допомогою якого нація мала повірити в їхні ідеї, була Церква.

З другого боку, авторитетна критика Церкви ідей націоналістів могла призвести до краху системи цінностей, яку збудували націоналістичні партії. Творена модерна політична релігія не могла зовсім заперечувати попередню. Більшість проаналізованих націоналістичних рухів будували свої відносини з Церквою із подвійною метою: по-перше, здобути її підтримку, відтак – прихильність вірних; по-друге, використовували авторитет Церкви та релігію у власній політичній діяльності.

Загалом дослідження ролі релігійного чинника в націоналістичній ідеології у цей період потребує зваженого й обережного підходу. Треба констатувати, що досі

⁹⁹ Віперман В. Європейський фашизм... С. 36.

¹⁰⁰ Там само. С. 65.

немає синтетичного наукового дослідження українського організованого націоналістичного руху, як і праці, яка б цілісно розкрила суспільно-політичну роль УГКЦ у Галичині на тлі складного суспільно-політичного контексту міжвоєнної Європи. Для дослідження цього питання потрібно звертатися до історичних джерел, зокрема тих, які мало залучені або ж потребують уведення до історіографічного обігу.

REFERENCES

1. Armstrong, J. (1990). *Ukrainian nationalism*. Englewood [in English].
2. Beliakov, S. *Ideologija ustashkogo dvizheniia: mezhdru etnicheskim natsionalizmom i fashizmom*. Retrieved from [http://www.eunnet.net/proceedings/?base=mag/0039\(01_10-2005\)&xsl=showArticle.xslt&id=a10&doc=/content.jsp](http://www.eunnet.net/proceedings/?base=mag/0039(01_10-2005)&xsl=showArticle.xslt&id=a10&doc=/content.jsp) [in Russian].
3. Collotti, E. (2007). *Hitler a nacismus*. Prague [in Czech].
4. Deklaracja Obozu Wielkiej Polski. Retrieved from http://www.nop.org.pl/?artykul_id=48 [in Polish].
5. Djordjevic, D. (1971). Fascism in Yugoslavia: 1918 – 1941. In P. Sugar (Ed.), *Native Fascism in the Successor States 1918–1945* (pp. 125–134). California UP [in English].
6. Dmowski, R. (1993). *Kosciól, naród, państwo*. Wrocław [in Polish].
7. Eliade, M. *Pochemu ia veriu v pobedu legionerskogo dvizheniia*. Retrieved from <http://www.codreanu.ro> [in Russian].
8. Evola, Iu. *Moia vstrecha s Kodrianu*. Retrieved from <http://arctogaia.com/public/evola/evol-codreanu.htm> [in Russian].
9. Gellner, E. (2003). *Natsii ta natsionalizm; Natsionalizm [Nations and Nationalism]*. Kyiv: Takson [in Ukrainian].
10. Grott, V. (1984). *Nacjonalizm i religia*. Krakow: Uniwersytet Jagielloński [in Polish].
11. Gudzyk, K. (1996). Hitler i religiiia. *Liudyna i svit*. 7, 36-40 [in Ukrainian].
12. Hughes, M., & Mann, Ch. (2002). *Gitlerovo Nemecko. Život v období třetí říše*. Prague: Columbus, spol. s. r. o. [in Czech].
13. Iordachi, C. (2004). *Charisma, Politics and Violence: The Legion of the «Archangel Michael» in Inter-war Romania*. Trondheim [in English].
14. Istoriiia rumynskoi Zheleznoi gvardii. Retrieved from <http://www.codreanu.ro> [in Russian].
15. Kodrianu, K. *Moim legioneram (otryvok)*. Retrieved from <http://nationalism.org/resouces/articles/Codreanu/Codreanu.htm> [in Russian].
16. Langewiesche, D. (2008). *Natsiia, natsionalizm, natsionalna derzhava v Nimechchyni i v Yevropi [Nation, Nationalismus, Nationalstaat. In Deutschland und Europa]*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
17. Lawrence, P. (2007). *Nationalism. History and Theory*. Warsaw [in English].
18. Manhattan, A. (1986). The Vatican's Holocaust. The sensational account of the most horrifying religious massacre of the 20th century. Retrieved from <http://www.reformation.org/holocaust.html> [in English].
19. Mann, M. (2004). *Fascists*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
20. Mich, W. (1994). *Obcy w polskim domu: nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939*. Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].

21. Mikoleiko, Z. *Slipyi u Yassakh. Eliade i fashyizm*. Retrieved from <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/eliade.htm> [in Ukrainian].
22. Minerbiova, A. (2007). *Nacismus*. Prague: Levné knihy [in Czech].
23. Onatskyi, Ye. (1943). *Navkruhy Vatykanu. Storinky z rymського shchodennyka* (Vol. 2). Prague: Nakladom Ukrainського Vydavnytstva PROBOIEM [in Ukrainian].
24. Paruch, W. (1993). Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1935–1939). In Kłoczowski J. (Ed.), *Polityka narodowościowa państw Europy Środkowowschodniej*. Lublin [in Polish].
25. Rebet, L. (1956). Papa Pii XII – yak derzhavnyi muzh. In *Papa Pii XII. Narysy iz zhyttia i tvorchosty*. Munich: Ukrainський Vilnyi Universytet [in Ukrainian].
26. Sontheimer, K. (2009). *Yak natsyizm pryishov do vlady [Antidemokratisches Denken in der Weimar Republik]*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
27. Stefaniv, V. (2008). Intehralnyi natsionalizm ta relihiine pytannia u Polshchi v 1920–1930 rr. *Derzhava ta armiiia*, 612, 133–136 [in Ukrainian].
28. Stefaniv, V. (2010). Intehralnyi natsionalizm ta relihiia u Tsentralno-Skhidnii Yevropi: korotkyi ohliad problemy na prykladi Polshchi, Rumunii ta Khorvatii. *Acta studiosa historica. Studentskyi naukovyi zbirnyk*, 1, 105–118 [in Ukrainian].
29. The State Commission of Croatia for the Investigation of the Crimes of the Occupation Forces and their Collaborators. (1946). Zagreb. Retrieved from http://www.jasenovac-info.com/cd/biblioteka/jasenovac1946/jasenovac-1946_en.html [in English].
30. Wereszycki, H. (1971). *Fascism in Poland. Native Fascism in the Successor States. 1918–1945*. Santa Barbara [in English].
31. Wippermann, W. (2008). *Yevropeyskyi fashyizm: porivnialnyi analiz (1922–1982) [European Fascism: A Comparative Analysis (1922–1982)]*. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
32. Zaitsev, O., Behen, O., & Stefaniv, V. (2011). *Natsionalizm i relihiia: Hreko-Katolytska Tserkva ta ukraïnskyi natsionalistychnyi rukh u Halychyni (1920–1930-ti roky)* (O. Zaytsev, Ed.). Lviv: Vydavnytstvo Ukrainського Katolytskoho Universytetu [in Ukrainian].
33. Zashkilniak, L. & Krykun, M. *Istoriia Polshchi. Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

Vasyl STEFANIV

Doctor of Philosophy

*Associate Professor at the Department of Modern
and Contemporary History of Ukraine*

Humanities Faculty, Ukrainian Catholic University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0667-7069>

e-mail: vasylstefaniv@gmail.com

RELIGION IN THE IDEOLOGY OF EUROPEAN NATIONALIST MOVEMENTS AND UKRAINIAN INTEGRAL NATIONALISM DURING THE INTERWAR PERIOD: A COMPARATIVE ANALYSIS

The article highlights the international historical context in which the relationships between nationalists and conservatives were formed during the interwar period in Europe.

There was made a comparative analysis of similar and distinct attitudes towards religion in the ideology of nationalist movements in interwar Europe and Ukrainian nationalism. For the broader historical context, the example of nationalist movements in Central and Eastern Europe is crucial for understanding Ukrainian nationalism's ideology, including its attitude towards religion. It describes the complex relationships of modern nationalist movements with traditional Christianity, which was a distinct feature of the intellectual and political life of that time in Europe. The study analyzed the ideological foundations of nationalist movements in Central and Eastern Europe, where church and religion occupied a prominent place. Similar and distinctive features of the religion in the nationalist movement in Galicia were analyzed compared to the similar processes in the countries of Central and Eastern Europe. The author states that the representatives of the Polish integrated nationalism and the fascist parties that came to power, namely the National Socialist German Workers' Party (NSDAP) led by A. Hitler, the Croatian Ustasha, the Iron Guard in Romania, had a fairly large proportion of mythical foundations in their political programs and resembled political religion in their ideology. The ultimate instrument by which the nation could believe in their ideas was the Church. However, the modern political religion that was created could not completely deny the previous one. Therefore, most of the nationalist movements analyzed here had built their relationship with the Church, mainly for two purposes: first, to receive its support, hence the commitment of the believers; second, they used the authority of the Church and religion in their political activities.

Keywords: nationalism, fascism, Nazism, Poland, Croatia, Romania, Codreanu, Pavelic, OUN, Onatsky.

Василь ФУТАЛА

*доктор історичних наук, професор
професор кафедри історії України*

Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2521-4710>

e-mail: vfutala@ukr.net

ЧИ БУЛА ЗРАДА В ОУН? (ІСТОРИОГРАФІЧНІ ОЦІНКИ ПРИЧИН І ПЕРЕДУМОВ РОЗКОЛУ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ У 1940 РОЦІ)

Представлено погляди українських і зарубіжних авторів на обставини, що призвели до розколу Організації українських націоналістів (ОУН) у 1940 р. Звернено увагу на питанні т. зв. «зради» в націоналістичному середовищі. Здійснено класифікацію причин кризової ситуації у підпільній організації. Передбачено перспективні напрями дослідження проблеми.

Виділено дві групи пріоритетних причин розколу ОУН 1940 р.: внутрішньоорганізаційні та зовнішні. Із першої групи дослідники виокремили такі причини: тактичні (Степан Ленкавський, Петро Мірчук, Володимир Косик, Михайло Коваль, Ришард Тожецький (Ryszard Torzecki) та ін.), психологічні (Зенон Пеленський, Іван Патриляк) й особистісні (Зиновій Книш, Олександр Ішук). Зазначено, що зовнішні причини розколу були зумовлені німецьким (Анатолій Кентій) або радянським (Ігор Гаврилів) чинниками. Констатовано, що в історичній літературі немає однозначної відповіді на питання: чи була зрада в ОУН? Стверджено рацію проф. Станіслава Кульчицького (який, до речі, очолював робочу групу істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА (Української повстанської армії)), коли він говорив, що зради з боку найближчого оточення Євгена Коновальця не було, а необхідно говорити про запроданство окремих членів, наприклад, Романа Барановського.

Констатовано, що через відсутність надійних історичних джерел і свою заполітизованість немає перспективи вивчення питання про т. зв. «архів Сеніка». Тим не менше, вказано потребу продовження дослідження відносин крайової екікутиви ОУН і Проводу українських націоналістів (ПУН) у 1929–1940 рр. Наголошено, що в контексті політики національної пам'яті в Україні важливе завдання істориків – глибоко проаналізувати уроки розколу ОУН 1940 р., адже сьогодні дуже актуальне питання консолідації та єдності не тільки націоналістичних структур, а й усіх національно-державницьких сил.

Ключові слова: історіографія, історіографічне джерело, ОУН, зрада, розкол.

Після 1991 р. в українському суспільстві, зокрема в наукових колах, виник неабиякий інтерес до націоналізму, відтак, очевидно, й до історії Організації українських

націоналістів. Одне з найбільш обговорюваних питань – утрачена на початку Другої світової війни єдність націоналістичного руху. У повоєнні десятиліття в українському емігрантському середовищі докладалися зусилля, щоби прояснити причини розколу підпільної організації, з'ясувати хто правий, а хто винен. Показово, що в гострій полеміці між опонентами – колишніми учасниками визвольної боротьби – дуже часто фігурувала теза про запроданство окремих діячів ОУН. З огляду на перші спроби реального об'єднавчого процесу між двома гілками націоналістичної організації – ОУН(б) – «бандерівців» та ОУН(м) – «мельниківців», – що спостерігаємо останнім часом в Україні, актуальною залишається проблема наукового осмислення непростих відносин Проводу українських націоналістів (ПУН) і крайової езекутиви (КЕ) ОУН у 1929–1940 рр.

Історію розколу ОУН 1940 р. в історіографічному аспекті вже вивчали Тарас Гривул і Наталія Надурак. Так, перший, зосередивши увагу на публіцистичних працях діячів української діаспори, виділив низку стереотипів, що впливали на вивчення конфлікту в ОУН у 1940 р., та причин, які не сприяли об'єктивному висвітленню цієї події¹. Н. Надурак проаналізувала тенденції, особливості й рівень дослідження українською історіографією процесу розколу в ОУН, визначила дискусійні, найменш досліджені питання у висвітленні кризи в організації у 1938–1941 рр. і зробила висновок, що розкол – одна з найскладніших та малодосліджених проблем історії ОУН в українській історіографії².

Не маючи наміру применшити науковий доробок названих істориків, автор цієї статті ставить за мету представити оціночні визначення провідних дослідників проблеми, навіть зарубіжних, акцентуючи на передумовах розколу ОУН, особливо на т. зв. «зраді» в націоналістичному середовищі. Важливо також класифікувати причини кризової ситуації в організації. Методологія дослідження опирається на принципи історизму, системності, об'єктивності, а також на методи історіографічного аналізу та синтезу.

Уже мовилося, що причини розколу ОУН у 1940 р. першими обмірковували представники української діаспори – колишні її активні діячі. Вони наголошували, що в націоналістичних колах найбільш дискусійними напередодні й після Установчого конгресу українських націоналістів стали концепції об'єднання розрізнених націоналістичних угруповань. Зокрема, цьому факту великого значення надав у розвідці голова Групи української національної молоді в 1926–1929 рр., учасник I Конгресу українських націоналістів у Відні Осип Бойдуник. На його думку, упередження «крайовиків» до закордонного центру ОУН було таким великим, що низка гучних терористичних дій вчинена без його відома³. Про атмосферу недовіри, яка панувала в націоналістичному підпіллі у період організаційного становлення ОУН, писав і Степан Ленкавський – відомий діяч, який також стояв біля її витоків. Так, він

¹ Гривул Т. До питання конфлікту в ОУН 1940–1941 рр. *Український визвольний рух*. Львів: Вид-во «Коло», 2004. Зб. 3: До 75-ліття ОУН. С. 160–171.

² Надурак Н. Розкол в Організації українських націоналістів у відображенні української історіографії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2014. Вип. 24. С. 134–148.

³ Бойдуник О. Як дійшло до створення ОУН. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця, 1974. С. 377.

ствердив, що I Конгрес українських націоналістів «був першою широкою конфронтацією однодумців»⁴.

Петро Мірчук убачав головну причину упередження місцевих керівних кадрів націоналістів до закордонного проводу в його особовому складі⁵. Натомість Зиновій Книш вважав, що найбільша перешкода в роботі керівного центру ОУН – «особисті амбіції деяких людей, відокремленість поодиноких націоналістичних організацій, організований егоїзм і місцевий патріотизм»⁶. Зауважу, що погляди П. Мірчука та З. Книша дуже часто забарвлені виразними партійними пристрастями. Справа в тому, що перший дослідник репрезентує бандерівський, а другий – мельниківський напрями української історіографії ОУН.

Оприлюднивши листування Євгена Коновальця з референтом зовнішньої політики ОУН Дмитром Андрієвським від 1932 р., провідний діяч ОУН Євген Онацький представив позицію голови ПУН на внутрішньопартійні справи. Зокрема, читач довідується, що лідера ОУН сильно турбувала відсутність єдності в націоналістичному середовищі. «Молодий націоналістичний рух на зах. землях нас ще толерує – писав він, – я певний, одначе, що з його скріпленням і внутрішнім оформленням, він, коли ми не намагатимемось знайти спільну мову, витворить свій власний провід... Не виключено, що з бігом часу ми опинимося в ролі УНР, себто станемо центром, що об'єднує соборницьку еміграцію, без зв'язку і впливу на події на українських землях»⁷. Головною причиною можливого розколу ОУН Є. Коновалець вважав те, що ніхто з емігрантських лідерів «не старався навіть побувати час-від-часу на окупованих землях і там приглянутися умовам праці і самому поспробувати безпосередньо ставити той рух. Тоді ПУН не являв би собою відірваного від ґрунту тіла, мав би відповідний досвід і здавав би собі точно справу з того, що на поодиноких займанщинах можливе до переведення, і, врешті, користувався б серед націоналістів на українських землях відповідним авторитетом, як Провід, що не тільки вміє видавати чи то з Женевы, Парижу чи Праги накази, але який теж готовий ті накази серед важких окупаційних умов проводити в життя, їх під чужою займанщиною реалізувати. Людям з наскрізь еміграційною психікою, що живуть уже 10 років у нормальних умовах культурних європейських держав, важко стояти на чолі революційного руху, і то ще такого, що мусить нюансувати методи боротьби відповідно до різних умовин, що існують в різних займанщинах»⁸. Наведені слова Є. Коновальця, уперше оприлюднені 1974 р., найповніше відображають морально-психологічний стан українського підпілля.

На роль психологічного чинника в напружених відносинах між ПУН і КЕ ОУН вказував Зенон Пеленський. «Однією з причин цієї напруги, – писав автор, – було, м. ін., почуття “крайовиків”, що провід ОУН перебуває за кордоном під небезпекою

⁴ Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-й Конгрес українських націоналістів. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця, 1974. С. 409.

⁵ Мірчук П. Революційний змаг за УССД. (Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі»). Нью-Йорк; Торонто; Лондон: Союз українських політ'язнів, 1985. Т. 1. С. 26.

⁶ Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму. Торонто: Срібна Сурма, 1970. С. 108.

⁷ Онацький Є. Коновалець і ПУН перед проблемою розбудови ОУН в Україні. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця, 1974. С. 672–673.

⁸ Там само. С. 673.

проникнення чужих агентур, ладних зловживати Організацією для цілей, чужих українському визвольному зусиллю»⁹.

У повоєнній польській історіографії набула поширення теза західнонімецького дослідника Ганса Рооса (Hans Roos) про «бунт молодих» в ОУН, який був виявом конфлікту поколінь: з одного боку, молодих за віком Степана Бандери, Романа Шухевича, Ярослава Стецька й інших товаришів, а з другого – представників генерації Першої світової війни Євгена Коновальця, Андрія Мельника, Романа Сушка, Рико Ярого й інших¹⁰. Погодившись із цим твердженням, польський правник, прокурор, адвокат Владислав Желенський (Władysław Żeleński) (який, до речі, був представником сторони звинувачення на Варшавському процесі ОУН) додав: «Насправді між цими двома групами існувала глибока принципова різниця не тільки віку, але й ментальності. Вона повинна була привести під час війни до повного розколу організації саме уздовж цієї межі»¹¹.

Найбільше уваги цій проблемі присвятив Ришард Тожецький (Ryszard Torzecki). Він навіть запропонував свій термін – «молодонаціоналістий рух»¹², виділив етапи «бунту молодих». На його думку, незадоволення «крайовиків» закордонним провідом почалося від 1930 р., а на зламі 1932–1933 рр. набрало форми перевороту в КЕ ОУН¹³. Другу фазу кризи в націоналістичній організації спричинили «берлінські вимоги» наприкінці 1933 р. і підписання 26 січня 1934 р. німецько-польського договору. Справа в тому, що німецьке військове керівництво, за твердженням автора, віддало наказ Є. Коновальцю припинити терористичні акти проти Польщі. Ця криза була відвернена «лише через випадок, яким був розгром КЕ ОУН у результаті відплати за вбивство міністра Перацького»¹⁴. Наступний етап спротиву молодих «Закордону» припадає на 1939 р. і пов'язаний із подіями в Карпатській Україні¹⁵. Проаналізувавши повідомлення відділу національностей Міністерства внутрішніх справ Польщі від 8 лютого 1933 р. і 27 лютого 1934 р., Р. Тожецький сформулював «закиди» молодих оунівців на адресу проводу. Серед них виділю: 1) відірваність від краю, утопічні плани без урахування місцевих умов; 2) дотримання застарілих політичних та організаційних поглядів; 3) занедбання справи Великої України, перенесення тягаря боротьби тільки на Галичину; 4) надмірне пов'язання акцій у краю із зовнішньою політикою інших держав¹⁶.

В умовах незалежності України історія відносин ПУН і КЕ ОУН привернула увагу фахових істориків. Великий вплив на формування сучасного бачення проблеми

⁹ Пеленський З. Між двомя конечностями. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця, 1974. С. 507.

¹⁰ Roos H. Polen und Europa. Studien zur polnischen Außenpolitik. 1931–1939. Tübingen: I.C.B. Mohr, 1957. S. 152–154.

¹¹ Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego. Warszawa: «Iskry», 1995. S. 82 (Вперше праця опублікована в 25-у числі «Zeszytów Historycznych» за 1973 рік).

¹² Torzecki R. Geneza rozłamu w Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*. Warszawa, 1969. T. V. S. 148.

¹³ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945. Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. S. 138.

¹⁴ Ibid. S. 133–137.

¹⁵ Ibid. S. 153.

¹⁶ Ibid. S. 151.

справили праці Володимира Косика. На думку цього вченого, розходження в націоналістичному таборі були різні. «Молоді революціонери, писав він, хотіли встановити нову політику і стратегію ПУН, звільнити політику ОУН від будь-якого орієнтуру на лише одну державу (зокрема на Німеччину), встановити контакти із західними державами й віддати перевагу боротьбі власне на Україні. Молоді активісти, крім того, були прихильниками загальної революційної боротьби, яка не повинна надто зосереджуватись на міжнародній обстановці, ні на втратах від репресій радянської влади. Члени проводу ОУН, люди старшого віку, схилилися в основному до більш поміркованої діяльності»¹⁷. Крім того, зауважив історик, молоді націоналісти висловлювали недовіру деяким членам ПУН і вимагали змін у його складі. Вони також заперечували спосіб скликання 27 серпня 1939 р. у Римі II Великого збору¹⁸. Автор переконаний, що розкол націоналістичної організації «був природним наслідком внутрішніх непорозумінь всередині ОУН, а не “махінацією” чужих розвідок чи держав». Однак припускає, що з нього «спритно скористалася Москва, докладаючи всіх зусиль, щоб перешкодити об'єднанню двох ОУН»¹⁹.

Знаний фахівець історії Другої світової війни Михайло Коваль, як і Володимир Косик, вважає визначальними внутрішні причини розколу ОУН. «Серйозні тактичні розходження назрівали давно – надто різношерстим був її склад»²⁰, – констатував він. Далі зробив дещо неочікуваний висновок: «Розкол... слід розглядати як вияв гострого суперництва: кому стояти біля керма в майбутній Українській державі – ветеранам національно-визвольного руху чи вискочкам [підкреслення моє – В. Ф.] із “молодої Генерації”»²¹. З огляду на те, що кількома рядками вище М. Коваль характеризував прихильників С. Бандери як «молодь демократичного походження», то, очевидно, у слово «вискочки» вклав позитивний зміст. Але читач мусить про це лише здогадуватися.

Окремі дослідники ставлять на перший план комплекс внутрішніх чинників (суб'єктивних і об'єктивних), які безпосередньо впливали на деструктивні процеси в середовищі ОУН. Зокрема, Іван Патриляк слушно зауважив: «... закономірність розколу ОУН передовсім була визначена особливостями людської психології. Більшість людей, які десятки років прожили в умовах спокійного, забезпеченого й комфортного життя, “обросли” сім'ями та матеріальними статками, не розуміли тих відчайдухів, що закликали йти під кулі, не боялися потрапити до в'язниць чи таборів. Між двома крилами ОУН ще задовго до 1940 року вже існувала глибока психологічна прірва, яку лише юридично оформили на краківському зібранні 10 лютого. Тобто причиною розриву були давні психологічні розходження між оунівцями-крайовиками та емігрантами. Особистісні конфлікти й тактичні розходження стали лише приводом для проведення складної “хірургічної операції”»²². Натомість Олександр Ішук виокремив

¹⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / ред. О. Романів; пер. з фран. Р. Осадчука]. Львів: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. С. 82.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Косик В. Розкол ОУН (1939–1940). 2-ге вид., випр. й доп. Львів, 1999. С. 3.

²⁰ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. С. 145.

²¹ Там само. С. 146.

²² Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2005. С. 19.

самолюбство окремих діячів націоналістичної організації. «Розкол, – ствердив він, – ... переважно було зумовлено особистими амбіціями і тим, що люди різного віку перебували в одних лавах»²³.

Водночас деякі історики вважають головними зовнішні причини розколу ОУН. Так, згідно зі спостереженнями Анатолія Кентія, німецькі спецслужби «вбачали своє завдання в тому, щоб витиснути все що можна з емігрантських сил і водночас не допустити, щоб їхні амбіції та сподівання переросли у конкретні політичні вимоги. Для цього потрібно було, зокрема, попередити консолідацію різних течій українського національно-визвольного руху, роз'єднати їх, розвести по різних кутках. Так, можливо, виникла ідея розколу ОУН, яка, з погляду нацистів, справляла враження більш згуртованої і монолітної сили у порівнянні з іншими політичними організаціями українства»²⁴.

Зате Ігор Гаврилів намагається довести, що вирішальний вплив на розбрат у лавах ОУН справили московські спецслужби. «Кремлівські шпигуни, – ствердив автор, – використовуючи певні розбіжності в поглядах на тактику ведення визвольної боротьби, а також особисті стосунки між очільниками ОУН, успішно їх підігрівали та поглиблювали. Сам Голова ОУН теж потрапив під їхній вплив, адже щиро бажав поширити діяльність Організації на СУЗ [Східноукраїнські землі – В. Ф.] і тому втратив пильність. Але Є. Коновалець, з його авторитетом, політичним розумом та незламним характером міг протистояти ворожим інспіраціям, тому був ліквідований. Його наступник виявився недалекоглядним політиком з вождівськими амбіціями, які затьмарили йому розум. Це використали вороги через політичних авантюристів у самій ОУН, які ввійшли у його довіру»²⁵.

Тепер деталізуємо історіографічні оцінки попередніх умов, що призвели до кризової ситуації в ОУН. У середовищі українських зарубіжних і вітчизняних дослідників нерідко висловлюється думка, що Провід ОУН не завжди погоджувався із терористичними діями крайових націоналістів проти представників польської адміністрації. Є. Коновалець та його найближче оточення, хоч і не заперечували потреби революційного чину, але виступали проти крайнього радикалізму²⁶. Щодо питання доцільності терору й насильства ОУН, то в українській діаспорній історіографії усталилася думка, що бойові акції радикальних націоналістів не були самоціллю, а лежали у площині тактики ОУН. Безпосередньо її мета полягала в переконанні українців у можливості опору й триманні українського суспільства у стані «постійного революційного кипіння»²⁷.

²³ Див.: Українська головна визвольна рада (УГВР): 75-річчя повстанського парламенту URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30053945.html>

²⁴ Кентій А. Збройний чин Українських Націоналістів 1920–1956: історико-архівні нариси. Київ: Державний комітет архівів України, 2005. Т. 1. Від української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів 1920–1942. С. 167.

²⁵ Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. С. 366.

²⁶ Пеленський З. Між двома конечностями. С. 524; Кентій А. Збройний чин Українських Націоналістів... С. 110.

²⁷ Книш З. Бойові дії ОУН на ЗУЗ у першому десятилітті її існування. *Організація Українських Націоналістів. 1929–1954*. [Б.м.]: Видання першої української друкарні у Франції. 1955. С. 102; Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів (1929–1939). Мюнхен; Лондон;

Однак ідейні розбіжності авторів позначилися на їхніх оцінках окремих бойових дій ОУН. Так, З. Книш ствердив, що саботажну акцію 1930 р. підготувала частина тодішньої КЕ ОУН через підреферентуру юнацтва без відома ПУН²⁸. Такий погляд рішуче відкинув П. Мірчук²⁹, але навіть недостатньо аргументів, щоби спростувати твердження опонента. Сучасні вітчизняні історики не вникають у суть цієї суперечки.

Не менш дискусійне питання про вбивство націоналістами влітку 1931 р. у Трускавці відомого польського політика, українофіла Тадеуша Голувка (Tadeusz Hołowko). Ретельно вивчивши спогади керівника трускавецької бойовки Михайла Гнатіва³⁰, Зиновій Книш дійшов висновку, що «атентат» на Тадеуша Голувка здійснила місцева група ОУН із власної ініціативи, без погодження з вищим керівництвом. В іншому світлі подав суть цієї справи П. Мірчук. Не назвавши джерела інформації, він ствердив, що замах планувала й організувала тодішня КЕ ОУН, точніше три її члени: Іван Габрусевич, Роман Шухевич і Зенон Коссак. Окрім того, автор писав, що згодом голова ПУН Є. Коновалець «апробував атентат і беззастережно перебрав його на відповідальність ОУН»³¹. Із Петром Мірчуком категорично не погоджувався Зиновій Книш, за даними якого, крайовим провідником тоді був Роман Сушко, а не Іван Габрусевич і, крім того, відсутні будь-які документальні відомості про схвалення Євгеном Коновальцем замаху на Тадеуша Голувка. «Тодішній голова ПУН, – писав автор, – допустив тільки можливість у своєму комунікаті представникам ОУН на чужині, що цей атентат могли самочинно виконати низові члени ОУН з помсти за “пацифікацію”»³². Із З. Книшем повністю солідарний О. Бойдуник, який, до того ж, звернув увагу на невизначеність участі З. Коссака в теракті³³.

У зарубіжній українській історіографії існує ще один, але менш поширений погляд на досліджуване питання. 1968 р. на шпальтах газети «Америка» з низкою статей під назвою «Процес Голуфка в Самборі (причинки до історії українського підпілля в ОУН)» виступив Юліан Рабій – колишній захисник націоналістів на т. зв. «самбірському процесі» у зв'язку з нападом на пошту в Трускавці. В одній із них він писав: «Убивство Голуфка було огидним політичним мордом, упрянованим чужими руками, ворожими українському загалові, до якого вжито поліцейських агентів-провокаторів, а виконавцями цього вбивства були спровоковані несвідомі того чину бойовики ОУН, як Білас чи Данилишин, чи хто інший, але в кожному разі не Організація Українських Націоналістів, яка від того морду відпекалася»³⁴. На підтримку тези про польську

Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. Т. 1. С. 138–139; Бойдуник О. Як дійшло до створення ОУН. С. 359.

²⁸ Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму... С. 134.

²⁹ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів... С. 244.

³⁰ Книш З. В сутінках зради (Убивство Тадеуша Голувка на тлі зради Романа Барановського). Торонто: Срібна сурма, 1975. С. 448–466.

³¹ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів... С. 284–285.

³² Книш З. В сутінках зради... С. 446.

³³ Бойдуник О. Як дійшло до створення ОУН. С. 377.

³⁴ Рабій Ю. Процес Голуфка в Самборі (причинки до історії українського підпілля в ОУН). *Америка* (Філадельфія). 1968. 27 липня.

провокацію у вбивстві Тадеуша Голувка виступив відомий у минулому український діяч Іван Кедрин-Рудницький³⁵.

П. Мірчук укотре спробував спростувати подібні твердження, але йому забракло переконливих доказів. Історик обґрунтував причину теракту революційною доцільністю. Тобто Т. Голувка треба було покарати смертю, щоби «відстрашити» інших від співпраці з поляками³⁶.

Серед сучасних українських фахових істориків немає чіткої позиції у цьому питанні. Наприклад, А. Кентій ухилився від будь-яких оцінок, а автор спеціальної праці про Василя Біласа та Дмитра Данилишина Микола Посівнич щодо польського діяча обмежився загальною фразою: «Голувко був відомий серед провідних діячів ОУН як один зі співавторів пацифікації та політик, який здійснював заходи щодо спольщення західноукраїнських земель»³⁷.

У польській історичній науці переважає думка, що Т. Голувко, як активний прихильник порозуміння між поляками й українцями, став жертвою ОУН³⁸. Однак існують інші тлумачення причини смерті посла сейму – це результат поражень у таборі санації. Художню версію цієї історії, яка не закріпилася в літературі, подав Міхал Хороманський (Michał Choromański)³⁹. Не підтвердилася й теза Владзімежа Бончковського (Włodzimierz Bączkowski), що вбивство здійснила «радянська агентура в організації українських націоналістів»⁴⁰.

Потрібно зазначити, що в польській історіографії остаточно не вирішене питання про виконавців замаху. Справжніх убивць Т. Голувка польська поліція не спромоглася відшукати. Теракт приписали бойовикам ОУН В. Біласу і Д. Данилишину, хоча останні під час слідства і на судовому процесі заперечували свою причетність. Видається, що польські історики особливо не переймаються тим, щоби встановити істину. Про це свідчить такий пасаж Анджея Хойновського (Andrzej Chojnowski): «Навіть якщо наявні публікації не розвінчують до кінця усіх сумнівів, справу винуватців смерті Голувка можна сьогодні визнати закритою»⁴¹.

Один із найтрагічніших моментів в історії ОУН – справа з т. зв. «архівом Сеніка». Першим із зарубіжних дослідників заторкнув цю проблему Володимир Мартинець. Він писав, що документи ОУН, які чеська поліція захопила 1933 р. на празькій конспіративній квартирі члена ПУН О. Сеніка, – «другоступеневої вартости»⁴². Із

³⁵ Кедрин-Рудницький І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк: Видавничка кооператива «Червона Калина», 1976. С. 227–230; Кедрин-Рудницький І. У межах зацікавлення. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1986. С. 89–94.

³⁶ Мірчук П. Справа вбивства Т. Голувка. *Визвольний шлях* (Лондон). 1977. Кн. 1. С. 117–124; Кн. 2. С. 228–239; Кн. 3. С. 348–359.

³⁷ Посівнич М. Життя на тлі історії ОУН: Білас і Данилишин. Львів: ТзОВ «ВФ “Афіша”», 2012. С. 51.

³⁸ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy... S. 67; Serczyk W. A. Historia Ukrainy. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2001. S. 326.

³⁹ Choromański M. Słowacki wysp tropikalnych. Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1971. Wyd. 2. S. 204.

⁴⁰ Bączkowski W. Sprawa ukraińska. *Kultura* (Париж). 1952. № 57/58. S. 68.

⁴¹ Chojnowski A. Wstęp. *Tadeusz Hołówko o demokracji, polityce i moralności życia publicznego*. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1999. S. 6.

⁴² Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Вінніпег: [Б.в.], 1949. С. 12.

В. Мартинцем не погодився П. Мірчук. На його думку, в «архіві Сеника» були документи, що стосувалися дуже важливих організаційних справ: склад керівних органів ОУН, список усіх її експозитур за кордоном, повідомлення про фінансові справи ПУН, протоколи засідань Проводу, звіти КЕ ОУН тощо. На переконання автора, 2 500 таємних документів УВО й ОУН (418 оригіналів і 2 055 копій) передав до рук польської поліції хтось із співробітників ПУН⁴³. Тобто П. Мірчук зробив серйозний закид опонентам щодо наявності зради в оточенні Є. Коновальця.

Протилежного погляду в цьому питанні дотримувався З. Книш. У спеціальній праці «Архів Сеника. Історико-критична студія» (Торонто, 1992) дослідник дійшов таких висновків: 1) перед Варшавським процесом ОУН не було одного загального архіву організації, як і окремих архівів провідних діячів; найважливіші документи зберігалися у Є. Коновальця в Женеві та Римі; 2) «архів» сфабрикований польськими спецслужбами; його автентичність заперечив захист підсудних; 3) вірогідно, т. зв. «архіву Сеника» сьогодні не існує, його знищено ще до початку Другої світової війни⁴⁴.

До речі, питання про т. зв. «зраду» в ОУН охоче використали у пропагандивних цілях історики радянської доби. Клим Дмитрук (майор Комітету державної безпеки (КДБ), справжнє прізвище Климентій Гальський) в одній із книг, ідеологічне вістря якої спрямоване проти українського визвольного руху, стверджував, що Омелян Сенік і Ярослав Барановський цілком імовірно співпрацювали з польською контррозвідкою. Підставою для такого висновку стали деякі матеріали із т. зв. «архіву Сеника», які автор віднайшов у Державному архіві Львівської обл. К. Дмитрук писав: «У цих дуже важливих на той час документах були розшифровані прізвища, псевдоніми, становище, місце перебування 62 активних учасників ОУН, містилась важлива інформація про стан в організації, умови конспіративного зв'язку між членами ОУН»⁴⁵.

Мені вдалося ознайомитися із цією архівною справою. У ній містяться матеріали слідства щодо звинувачення студента Празької політехніки, уродженця м. Белз Мирослава Жарського в належності до ОУН. До справи (відкрита 10 червня 1936 р. і закрита 6 листопада того ж року, тобто двома роками пізніше від масових арештів членів крайової ОУН) додані деякі матеріали з «архіву Сеника». Зокрема, «папка» члена ОУН, заступника голови Союзу українських пластунів-емігрантів Євгена Кульчицького, у якій міститься список 10 членів «Пласту»; копія листа Миколи Сціборського до Омеляна Сеника та Ярослава Барановського від 1 серпня 1933 р., у якому перелічені імена українських студентів празьких вищих шкіл, котрі виїхали на канікули додому (під позицією 20 фігурує Мирослав Жарський), а також прізвища 10 студентів, які прибули до краю на постійно після закінчення навчання. На цих молодих людей, як сказано в листі, могла покластися у роботі КЕ ОУН⁴⁶.

Вважаю, що називати пластунів і ще недосвідчену в підпільно-революційній боротьбі студентську молодь «активними учасниками ОУН», м'яко кажучи, недоречно.

⁴³ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів... С. 378–382; Мірчук П. Революційний змаг за УССД... С. 54–63.

⁴⁴ Книш З. Архів Сеника. Історико-критична студія. Торонто: Фондація ім. О. Ольжича. 1992. С. 153–166.

⁴⁵ Дмитрук К. Безбатченки (Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР). Львів: Каменярь, 1972. С. 45–46.

⁴⁶ Державний архів Львівської області. Ф. 11. Оп. 29. Спр. 2218.

Крім того, у цій справі не виявлено «важливої інформації» про стан в організації, умови конспіративного зв'язку тощо. Нема сумніву, що, по-перше, К. Дмитрук видавав бажане за дійсне і, по-друге, копії документів (машинопис, польська мова) не можуть слугувати достовірним історичним джерелом.

Погляди на цю проблему істориків незалежної України також строкаті. Так, Іван Підкова та Роман Шуст переконані, що зізнання окремих підсудних на Варшавському процесі фактично сфабриковані⁴⁷. Анатолій Кентій, Ярослав Сватко й інші вважають празьку частину архіву ОУН доконаним фактом⁴⁸. Станіслав Кульчицький питання про «архів Сеніка» обминає, зате стверджує, що зради з боку окремих членів Проводу ОУН не було⁴⁹.

Польські історики не сумніваються в автентичності документів з «архіву Сеніка» і послуговуються ними як важливим історичним джерелом. Щоправда, наявна й непогодженість позицій. Так, Фелікс Свійонтек (Feliks Świątek) писав, що документи захоплені навесні 1933 р.⁵⁰, а Владислав Желенський ствердив, що це сталося восени того ж року⁵¹. Існують розбіжності в питанні про методи здобуття «архіву». Одні кажуть, що документи вилучені за згодою чеської поліції, інші – всупереч співпраці з чехами, тобто незаконно⁵². Ці, на перший погляд, «дрібниці» стали важливим аргументом для тих, хто заперечує достовірність цього писемного джерела. Польські історики не розглядали питання долі «архіву Сеніка». Припускають, що він спалений у вересні 1939 р.⁵³.

Окремого розгляду потребують праці львівських істориків Миколи Посівнича та Володимира Муравського. Так, перший автор у передмові до підготовленого документального видання «Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів» пише про наявність копій деяких матеріалів Варшавського процесу ОУН у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові⁵⁴. Ознайомившись із документами, на які покликається Микола Посівнич, доходжу висновків: 1) тут містяться протоколи допитів Степана Бандери та його товаришів: Євгена Качмарського, Ярослава Макарушки, Івана Малюци й інших – усього 19 осіб, а також обвинувачувальний акт 23 діячам ОУН; 2) у цьому фонді немає таємних документів націоналістичної організації⁵⁵. В. Муравський розглядає «архів Сеніка» як історичний факт,

⁴⁷ Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України. Київ: Генеза, 1993. Т. 1. С. 81.

⁴⁸ Кентій А. Збройний чин Українських Націоналістів... С. 112; Сватко Я. Місія Бандери. Львів: Галицька видавнича спілка, 2002. С. 24.

⁴⁹ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. С. 312.

⁵⁰ Świątek F. Czy tzw. archiwum Senyka było autentyczne, czy też było to archiwum falsyfikatów? *Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914–1939*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. Т. IX. S. 275.

⁵¹ Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego... S. 52.

⁵² Ibid. S. 81.

⁵³ Świątek F. Czy tzw. archiwum Senyka... S. 280.

⁵⁴ Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / уряд. М. Посівнич. Львів: Вид-во «Мс», 2005. С. 4.

⁵⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 371. Оп. 1. Спр. 74. Т. I.; Спр. 75. Т. II; Спр. 76. Т. III.; Спр. 77. Т. IV; Спр. 78. Т. V.

«важливе джерело правдивої інформації»⁵⁶. На наступній сторінці статті дослідник уже менш категоричний. Він пише, що матеріали Варшавського процесу не збереглися до нашого часу і це «створює додаткові складнощі в дослідженні теми, зокрема, не дає відтворити повного переліку документів і, що найважливіше, підтвердити або спростувати тезу про фальсифікацію матеріалів, чи бодай їхньої частини». Далі з'ясовується, що він не ставить за мету «зробити остаточні висновки щодо цієї запутаної історії». І не дивно, бо наведений документ – Доповідна записка працівника МЗС у справі т. зв. «архіву Сеніка» – спростовує факт захоплення чеською поліцією архіву Проводу ОУН. На мій погляд, зі всіх розмірковувань В. Муравського слушний прикінцевий висновок. Він висловлює сподівання, що «дослідження теми “архіву Сеніка” матиме своє продовження» і що «ця проблема ще містить велику кількість нез'ясованих моментів»⁵⁷.

Отже, аналіз і синтез історіографічних джерел дав змогу виділити дві групи пріоритетних причин розколу ОУН 1940 р.: внутрішньоорганізаційні та зовнішні. Із першої групи дослідники виокремили тактичні, психологічні й особистісні причини. Зовнішні були зумовлені німецьким або радянським чинниками. На винесене у заголовок статті питання – чи була зрада в ОУН? – в історичній літературі однозначної відповіді немає. Погоджуюся з думкою С. Кульчицького (який, нагадаю, очолював робочу групу істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА), що зради з боку найближчого оточення Є. Коновальця не було. Необхідно говорити про запроданство окремих членів, наприклад, Романа Барановського. Вважаю, що історикам не варто «ламати списи» навколо питання про т. зв. «архів Сеніка». Однак у цьому контексті потребує додаткового вивчення питання про вбивство націоналістами відомого польського політика Т. Голувка, зокрема про причетність/непричетність до організації замаху польських або радянських спецслужб. Тобто потрібно продовжити дослідження такої непростой проблеми, як взаємини КЕ ОУН і ПУН у 1929–1940 рр. У контексті політики національної пам'яті на сучасному етапі розвитку України важливе завдання істориків – глибоко проаналізувати уроки розколу ОУН 1940 р., адже сьогодні дуже актуальне інше питання: консолідації та єдності не тільки націоналістичних структур, а й усіх національно-державницьких сил.

REFERENCES

1. Bączkowski, W. (1952). Sprawa ukraińska. *Kultura*, 57/58, 68 [in Polish].
2. Chojnowski, A. (1999). Wstęp. In *Tadeusz Hołówko o demokracji, polityce i moralności życia publicznego* (p. 6). Warsaw: Wyd-wo Sejmowe [in Polish].
3. Choromański, M. (1971). *Słowacki wysp tropikalnych*. Poznań: Wyd-wo Poznańskie [in Polish].
4. Roos, H. (1957). *Polen und Europa. Studien zur polnischen Außenpolitik. 1931–1939*. Tübingen: I.C.B. Mohr [in German].
5. Serczyk, W. A. (2001). *Historia Ukrainy*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

⁵⁶ Муравський В. Документи Міністерства закордонних справ Чехословаччини про так званий «архів Сеніка». *Український визвольний рух*. Львів, 2006. Зб. 6. С. 5–6.

⁵⁷ Там само. С. 18.

6. Świątek, F. (1965). Czy tzw. archiwum Senyka było autentyczne, czy też było to archiwum falsyfikatów? In *Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914–1939* (Vol. IX, p. 275). Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].
7. Torzecki, R. (1969). Geneza rozłamu w Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. In *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej* (Vol. V, p. 148). Warsaw [in Polish].
8. Torzecki, R. (1972). *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945*. Warsaw: Książka i Wiedza [in Polish].
9. Żeleński, W. (1995). Zabójstwo ministra Pierackiego. Warsaw: «Iskry» (Original work published 1973) [in Polish].
10. Boidunyk, O. (1974). Yak diishlo do stvorennia OUN. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (p. 377). Munich: Vydannia fundatsii imeni Yevhena Konovaltsia [in Ukrainian].
11. Posivnych, M. (Ed.). (2005). *Varshavskiy akt obvynuvachennia Stepana Bandery ta tovaryshiv*. Lviv: Vyd-vo «Ms» [in Ukrainian].
12. Havryliv, I. (2012). *Zakhidna Ukraina u 1921–1941 rokakh: narys istorii borotby za derzhavnist: monohrafiia*. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniki [in Ukrainian].
13. Dmytruk, K. (1972). *Bezbatchenky (Pravda pro uchast ukrainskykh burzhuaznykh natsionalistiv i tserkovnykh iierarkhiv u pidhotovtsi napadu fashystskoi Nimechchyny na SRSR)*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
14. Do pyttannya konfliktu v OUN 1940–1941 rr. 2004. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 3, 160–171 [in Ukrainian].
15. Kedryn-Rudnytskyi, I. (1976). *Zhyttia – podii – liudy. Spomyny i komentari*. New York: Vydavnycha kooperatyva «Chervona Kalyna» [in Ukrainian].
16. Kedryn-Rudnytskyi, I. (1986). *U mezhakh zatsikavlennia*. New York; Paris; Sydney; Toronto: Naukove Tovarystvo im. Shevchenka [in Ukrainian].
17. Kentii, A. (2005). *Zbroinyi chyn Ukrainskykh Natsionalistiv 1920–1956: istoryko-arkhivni narysy* (Vol. 1). Kyiv: Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy [in Ukrainian].
18. Knysh, Z. (1992). *Arkhiv Senyka. Istoryko-krytychna studiia*. Toronto: Fundatsiia im. O. Olzhycha [in Ukrainian].
19. Knysh, Z. (1955). *Boiovi dii OUN na ZUZ u pershomu desiatylitti yii isnuvannia. Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv. 1929–1954*. [B.m.]: Vydannia pershoi ukrainskoi drukarni u Frantsii [in Ukrainian].
20. Knysh, Z. (1975). *Vsutinkakh zrazy (Ubyvstvo Tadeusha Holuvka na tli zrazy Romana Baranovskoho)*. Toronto: Sribna surma [in Ukrainian].
21. Knysh, Z. (1970). *Pry dzherelakh ukrainskoho orhanizovanoho natsionalizmu*. Toronto: Sribna surma [in Ukrainian].
22. Koval, M. V. (1999). *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniani viinakh (1939–1945 rr.)*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy» [in Ukrainian].
23. Kosyk, V. (1999). *Rozkol OUN (1939–1940)*. (2nd rev. ed.). Lviv [in Ukrainian].
24. Kosyk, V. (1993). *Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini* (O. Romaniv, Ed., R. Osadchuk, Trans.). Lviv: Naukove Tovarystvo im. T. Shevchenka u Lvovi [in Ukrainian].
25. Kulchytskyi, S. V. (1999). *Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939 rr.)*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy» [in Ukrainian].
26. Lenkavskiy, S. (1974). Natsionalistychnyi rukh na ZUZ ta 1-y Konhres ukrainskykh natsionalistiv. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (p. 409). Munich: Vydannia fundatsii imeni Yevhena Konovaltsia [in Ukrainian].

27. Martynets, V. (1949). *Ukrainske pidpillia. Vid UVO do OUN*. Winnipeg: [B.v.] [in Ukrainian].
28. Mirchuk, P. (1968). *Narys istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv (1929–1939)* (Vol. 1). Munich; London; New York: Ukrainske vydavnytstvo [in Ukrainian].
29. Mirchuk, P. (1985). *Revoliutsiyni zmah za USSD. (Khto taki «banderivtsi», «melnykivtsi», «dviikari»)* (Vol. 1). New York; Toronto; London: Soiuz ukrainskykh politviazniv [in Ukrainian].
30. Mirchuk, P. (1977). Sprava vbyvstva T. Holufka. *Vyzvolnyi shliakh (London)*, 1, 117–124 [in Ukrainian].
31. Mirchuk, P. (1977). Sprava vbyvstva T. Holufka. *Vyzvolnyi shliakh (London)*, 2, 228–239 [in Ukrainian].
32. Mirchuk, P. (1977). Sprava vbyvstva T. Holufka. *Vyzvolnyi shliakh (London)*, 3, 348–359 [in Ukrainian].
33. Muravskiy, V. (2006). Dokumenty Ministerstva zakordonnykh sprav Chekhoslovachchyny pro tak zvanyi «arkhiv Senyka». *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 6, 5–6 [in Ukrainian].
34. Nadurak, N. (2014). Rozkol v Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv u vidobrazhenni ukrainskoi istoriografii. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 24, 134–148 [in Ukrainian].
35. Onatskyi, Ye. (1974). Konovalets i PUN pered problemoiu rozbudovy OUN v Ukraini. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (pp. 672–673). Munich: Vydannia fundatsii imeni Yevhena Konovaltsia [in Ukrainian].
36. Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armii: Istorychni narysy. (2005). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
37. Pelenskyi, Z. (1974). Mizh dvoma konechnostiamy. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (p. 507). Munich: Vydannia fundatsii imeni Yevhena Konovaltsia [in Ukrainian].
38. Pidkova, I. Z., & Shust, R. M. (1993). *Dovidnyk z istorii Ukrainy* (Vol. 1). Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
39. Posivnych, M. (2012). *Zhyttia na tli istorii OUN: Bilas i Danylyshyn*. Lviv: TzOV «VF “Afisha”» [in Ukrainian].
40. Rabii, Yu. (1968, Lypen 27). Protses Holufka v Sambori (prychynky do istorii ukrainskoho pidpillia v OUN). *Ameryka (Philadelphia)* [in Ukrainian].
41. Svatko, Ya. (2002). *Misiia Bandery*. Lviv: Halytska vydavnycha spilka [in Ukrainian].
42. Ukrainska holovna vyzvolna rada (UHVR): 75-richchia povstanskoho parlamentu. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/30053945.html> [in Ukrainian].

Vasyl FUTALA

Doctor of Historical Sciences, Professor

Professor of the Department of History of Ukraine

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2521-4710>

e-mail: vfutala@ukr.net

WAS THERE BETRAYAL IN THE OUN? (HISTORIOGRAPHICAL EVALUATIONS REASONS AND PREREQUISITES FOR THE SPLIT OF THE NATIONALISTS ORGANIZATION IN 1940)

The study presents views of Ukrainian and foreign authors on the circumstances that led to the split of the OUN in 1940, pays attention to the so-called “betrayals” in the nationalist environment, carried out the classification of the causes of the crisis in the underground organization, provides promising areas of research problems.

There are two groups of priority reasons for the split of the OUN in 1940: internal and external. From the first group, some researchers have singled out the following factors: tactical (Stepan Lenkavskiy, Petro Mirchuk, Volodymyr Kosyk, Mykhailo Koval, Ryszard Torzecki, etc.), psychological (Zenon Pelenskiy, Ivan Patryliak) and personal (Zynovii Knysh, Oleksandr Ischuk) character. External causes of the split were due to German (Anatolii Kentii) or Soviet (Ihor Havryliv) factors. In the historical literature, there is no unambiguous answer to the question: was there betrayal in the OUN? Right-wing professor Stanislav Kulchytskyi, who was in charge of a historical working group at the Government Commission for the Study of the OUN and UPA, stated there was no betrayal by Yevhen Konovalts’ inner circle. It is necessary to talk about the betrayal of individual OUN members, such as Roman Baranovskiy.

It is alleged that due to the absence of reliable historical sources and its politicization has no prospects of study question about the so-called «Archive of Senyk». Nevertheless, historians should continue exploring the relationship between the OUN Regional Executive and the Ukrainian Nationalist Leadership in 1929–1940. It is emphasized that in the context of Ukrainian national memory policy, historians’ important task is a deep analysis of the lessons of the OUN split 1940. After all, the question is very relevant to today’s consolidation and unity not only nationalist structures but also all national-state one’s forces.

Keywords: historiography, historiographical source, OUN, betrayal, schism.

Людмила БАЛЕЦЬКА

*аспірантка кафедри нової та новітньої історії України
Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
науковий редактор Редакційно-видавничої групи
«Науковий центр історичних студій Волині»
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3091-3401>
e-mail: ludmyla.baletzka@gmail.com*

ПРОТИСТОЯННЯ УПА З РАДЯНСЬКИМИ ПАРТИЗАНАМИ ТА ПОЛЯКАМИ НА КАМІНЬ-КАШИРЩИНІ (1943–1944)

Проаналізовано боротьбу Української повстанської армії (УПА) проти радянських партизанів і польських воєнізованих формувань на території Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у період нацистської окупації. На основі архівних джерел простежено процес формування радянського партизанського руху та польського націоналістичного підпілля, а також причини й перебіг протистояння. Окреме місце відведено українсько-польському.

Проаналізовано національний склад радянського партизанського руху й участь у ньому польського населення. Виокремлено основні напрями українсько-польського протистояння: боротьба поляків проти УПА в лавах німецької поліції та складі радянського партизанського руху. Простежено відносини між українцями й поляками в період перебування мешканців району у складі Польської держави та на початку Другої світової війни. Викладено й систематизовано наймасштабніші воєнні операції вояків УПА з радянськими партизанами та польськими військовими формуваннями, стратегію і тактику їх реалізації. Здійснено спробу класифікувати військові операції за хронологічним та проблемним підходами. Зроблено висновки про масштаби військових операцій та їх значення. Акцентовано увагу на ідеологічному протистоянні між УПА, радянськими партизанами й польськими підпільними формуваннями, методи реалізації ідеологічної боротьби.

Ключові слова: Український національно-визвольний рух, Українська повстанська армія, польські воєнізовані формування, радянські партизани, українсько-польське протистояння, Камінь-Каширський р-н, німецько-нацистська окупація, військова операція.

У здобутті Україною незалежності важливе місце посідає боротьба з радянськими партизанами та польськими воєнізованими формуваннями в роки Другої світової війни. Українські націоналісти в цей час змушені були вести боротьбу на трьох фронтах.

Протистояння між українськими націоналістами й радянськими партизанами привертало увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків, серед яких варто відзначити: А. Кентія, О. Гогуна, В. Ковальчука, В. Лозинського, Г. Мотику, І. Патриляка,

В. Сергійчука, В. Трофимовича, О. Вовка, І. Марчука та ін. Значний вклад у вивчення українсько-польського протистояння зробили В. В'ятрович, О. Каліщук, М. Кучерепа й ін. Попри фахове висвітлення діяльності українського національно-визвольного руху, маловивченою залишається локальна історія: міст, сіл і районів.

Мета статті – простежити процес наростання протистояння між УПА, радянськими партизанами та поляками на території Камінь-Каширського р-ну в період німецької окупації. Її досягнення передбачає виконання таких завдань: на основі архівних джерел і наукової літератури визначити причини, перебіг та результати протистояння українських націоналістів проти радянських партизан і польських формувань; простежити процес становлення різних військово-політичних сил на території району.

У період німецької окупації Камінь-Каширський р-н, як і вся Волинь, став ареною запеклої боротьби різних військово-політичних сил: німецько-нацистських окупантів, радянських військ, українських націоналістів, радянських партизанів та польських підпільних формувань різного штибу. З початком війни українські націоналісти опинилися у досить складному становищі: з одного боку, їм довелося боротися з радянськими партизанами, які представляли інтереси Радянського Союзу, а з другого – з польськими воєнізованими формуваннями, котрі керувалися директивами Лондонського еміграційного уряду, який не визнавав права українців на самовизначення.

Для УПА важливою проблемою стала активізація радянської партизанки. Важливими чинниками у боротьбі з червоними партизанами була їх добра обізнаність із місцевістю, перевага в озброєнні та кваліфікованих військових кадрах. Серед переваг УПА в цій боротьбі варто відзначити прихильність до неї населення, за рахунок чого повстанці мали своїх інформаторів у селах району, продуктові склади та притулок. Радянські партизани, які часто вдавалися до насильства, грабежів і мародерства, такою прихильністю не послуговувалися.

У липні 1941 р. Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ЦК ВКП(б)) ухвалив постанову про організацію боротьби в тилу ворожих військ. Відповідно до вимог постанови, партійні органи створили об-, рай- та міськкоми, а також сотні підпільних організацій, партизанських загонів і розвідувальних груп¹. Процес формування партизанських груп на території Камінь-Каширського р-ну розгорнувся під керівництвом Миколи Коніщука*. З документів Державного архіву Волинської обл. дізнаємося, що з початком війни М. Коніщук евакуювався до Києва, де від обкому Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) одержав завдання повернутися в Камінь-Каширський р-н та організувати партизанський загін у тилу противника. Таке ж мав і Карп Бабиш, колишній голова сільської ради с. Великий

¹ Кондратюк К. Партизанський рух на Волині (1941–1944 рр.) URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/12126/1/Kondratyuk.pdf> (дата звернення: 30.06.2019).

* Микола Парамонович Коніщук («Крук», «Крюк») народився 1914 р. у с. Грива. 1934–1939 рр. був членом та організатором осередку Комуністичної партії Західної Білорусі (КПЗБ) у с. Грива (Камінь-Каширський повіт перебував у складі Поліського воєводства і там діяла КПЗБ). З 1939 р. по 25 червня 1941 р. – голова Гривенської сільської ради та завідувач районного відділу соціального забезпечення. На посаді сільського голови проводив акції зі зачищення села від т. зв. «ворогів народу». За його сприяння частину сімей висилено до Сибіру. Така політика призводила до спротиву населення. У селі почала діяти група опору під назвою «зелені». Після війни – заступник голови райвиконкому. Вбитий 27 вересня 1948 р. у с. Грива за невідомих обставин.

Обзир². Для виконання поставлених завдань М. Коніщук 21 липня 1941 р. був переведений на територію Камінь-Каширського р-ну³. У серпні 1941 р. організував кілька підпільних партизанських груп у селах району. Перша така створена 18 серпня 1941 р. у с. Набруска. Її ядром стала сім'я Неродів – брати Олександр («Володимир Тур») та Іван («Ястреб»). 28 серпня 1941 р. до групи долучилося ще п'ять осіб, серед них брати Микита й Максим Нероди⁴. У листопаді М. Коніщук створив антинімецьку групу з 11 осіб у с. Великий Обзир на чолі з К. Бабичем⁵, а також групу, яку очолював голова Карасинської сільради Г. Карплюк⁶. У листопаді 1941 р. біля р. Стохід, неподалік с. Набруска, сформовано партизанську базу⁷. 15 грудня 1941 р. до групи Миколи Коніщука приєднався дядько братів Неродів Франек Мазурек (*Franek Mazurek*) («Кінор») зі с. Гулівка Маневицького р-ну⁸. Йому було відомо, що в районі діяла група польських партизанів на чолі з Юзефом Собесяком (Józef Sobiesiak) («Максом»). Згодом групи М. Коніщука та Ю. Собесяка домовилися про спільні дії в боротьбі проти німців⁹. Основними завданнями партизанських підрозділів, які діяли на території Західного Полісся, були терористичні акти щодо представників окупаційної адміністрації та командного складу німецької армії, збір розвідувальної інформації про військові частини, а згодом діяльність українського й польського національного підпілля, поширення власного впливу в регіоні. У березні 1942 р. значна частина розрізнених підпільних груп і відділів сформувалася в партизанський загін, який очолював М. Коніщук¹⁰.

10 липня 1942 р. групи М. Коніщука («Крюка») у складі 100 осіб, Ю. Собесяка («Макса») – 30 осіб, П. Самчука («Бондаренка») – 30 осіб об'єдналися в лісі Красний Бір Камінь-Каширського р-ну. У такому складі вони діяли до жовтня 1942 р.¹¹.

У звітах М. Коніщук стверджував, що його загін знищив 250 вояків УПА й німців¹². Однак ні в архівних матеріалах, ні в науковій літературі інформації про сутички між українськими націоналістами та загоном не виявлено.

Згодом на перебіг подій у районі неабияк впливали білоруські партизани. Зокрема, з документів знаємо, що в червні 1942 р. із бригади Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії (ГРУ ГШ ЧА) полковника Григорія Лінькова («Баті») до Червоного бору Камінь-Каширського р-ну був направлений диверсійний загін молодшого політрука Насекіна (ім'я не встановлено). На початку листопада

² Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. 597. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 14, 17–18.

³ Бондарчук А. І. Обірване коріння нації. Волинська хрестоматія. Київ, 2011. С. 455–456.

⁴ Кмединський В. Стохід палає. *Радянське Полісся* (Житомир). 1988. 14 червня. № 72. С. 3.

⁵ Хроніка воєнних літ. *Радянське Полісся*. 1984. 18 квітня № 47. С. 2.

⁶ Савчук П. Камінь-Каширський район в Другій світовій війні. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край*. Луцьк, 1988. С. 276.

⁷ Кмединський В. Стохід палає. *Радянське Полісся*. 1988. 21 червня № 75. С. 3.

⁸ Там само.

⁹ Там само. 2 липня. № 79. С. 3.

¹⁰ Савчук П. Камінь-Каширський район в Другій світовій війні. С. 276.

¹¹ Держархів Волинської обл. Ф. П. 13. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 85.

¹² Там само. Арк. 87.

1942 р. полковникові Антону Бринському («Дяді Петі») доручено вирушити в Україну для командування загонами Сазонова, Насекіна та Картухіна. Полковник Г. Лінков, скеровуючи А. Бринського, рекомендував йому звернути увагу на загрози, які несуть українські націоналісти. Наприкінці грудня 1942 р. А. Бринський провів нараду з командирами та заступниками місцевих партизанських груп і загонів, у результаті під своїм керівництвом він об'єднав партизанський рух Волинського Полісся¹³. У спогадах М. Коніщук підтверджує, що його партизанський загін у кількості 500 осіб влився в партизанське з'єднання А. Бринського¹⁴.

Партизанське з'єднання «Дяді Петі» активно діяло у трикутнику Любешівського, Ратнівського, Камінь-Каширського р-нів¹⁵. Антон Бринський на території Камінь-Каширського р-ну перебував до початку 1943 р.¹⁶. У червні 1943 р. на Волинь прибуло Чернігівське партизанське з'єднання під командуванням О. Федорова¹⁷. Зауважу, що саме в цей період почалася активна фаза протистояння між радянськими партизанами й українським визвольним рухом. Створена в цей час на просторах Волинського Полісся УПА та розгортання її бойових формувань посилили протистояння з радянським партизанським рухом. Бойові формування УПА прагнули закріпити свій вплив на цьому терені¹⁸. «З настанням 1943 р. обстановка в цій місцевості ускладнилась», – зазначав польський підпільник Вацлав Клімашевський (Wacław Klimaszewski)¹⁹. В одному зі звітів командир загону ім. В. М. Молотова Лавринович (ім'я не встановлено) повідомляв: «З квітня 1943 р. став розвиватись український націоналістичний рух, який набув масштабного поширення в ряді населених пунктів району: Хотешов, Бузаки, Черче, загалом по двох районах Ратнівському та Любешівському налічувалось близько 3000 тис. осіб»²⁰. Водночас у північно-східній частині Волинського Полісся зосереджувалися найбоєздатніші формування радянських партизан. В Українському штабі партизанського руху (УШПР) були плани створити постійний плацдарм у вигляді партизанських зон для ведення військових дій у західному і південно-західному напрямках. Такі плани обмежували зону дій для УПА та несли загрозу підпіллю. УПА мала завдання силами груп «Турів» і «Заграва» знищити партизанське з'єднання О. Федорова. Однак наступ був відбитий. Восени 1943 р. протистояння між двома силами посилювалося. Цьому сприяло наближення лінії фронту до західноукраїнських земель, що становило небезпеку для УПА²¹.

¹³ Сухий А. Початок ескалації протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Острог, 2018. Вип. 27. С. 118.

¹⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 597. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 17–18.

¹⁵ Гика В. М. Партизанська боротьба на Волині як складова народного опору у Великій вітчизняній війні. Статті та повідомлення. *Архіви України*. 2010. № 2. С. 75.

¹⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 597. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 24зв.

¹⁷ Савчук П. Камінь-Каширський район в Другій світовій війні. С. 276.

¹⁸ Реабілітовані історією. Волинська область. – Луцьк, 2010. Кн. 1. С. 67.

¹⁹ Чирко Л. Кличуть спалені села. *Радянське Полісся*. 1982. 16 грудня. С. 3.

²⁰ ОУН-УПА в Беларусі. 1939–1953 гг. Документи и материалы / за ред. В. И. Адамушко и др.). Минск, 2012. С. 121.

²¹ Реабілітовані історією. Волинська область. С. 67.

У боротьбі українського визвольного руху проти радянських партизанів на 1943 р. варто виокремити декілька напрямів. Найперше, ідеологічна боротьба, яка полягала в завоюванні симпатій серед населення. З боку українських націоналістів активна пропагандивна й агітаційна робота (агітки, інформлістівки із закликом до боротьби поневоленних народів тощо). Радянські партизани також проводили чимало пропагандивних заходів серед населення. Доповідаючи про свою роботу, А. Бринський в одному зі звітів зазначає, що його з'єднання провело 11 мітингів у селах на захист радянської влади²². У спогадах командир Чернігівського партизанського з'єднання О. Федоров наводить випадок у с. Угриничі Камінь-Каширського р-ну, де один із радянських партизанів проводив агітаційну роботу в церкві, одягнувши рясу.

Однак основним напрямом боротьби варто вважати військовий. У силу доброї розвідувальної роботи і націоналісти, і радянські партизани знали про розташування військових баз один одного, проте досить часто існував умовний поділ кордонів. Очевидно, на території Полісся він проходив по р. Стохід. Чимало конфліктів між сторонами відбувалося на побутовому ґрунті, зокрема під час заготівлі провізії. До прикладу, 28 жовтня 1943 р. у с. Борки виникла сутичка між націоналістами та радянськими партизанами при спробі націоналістів вивести худобу, у якій останні змушені були відступити²³. У звіті загону ім. Орджонікідзе зазначено: «29 жовтня 1943 р. при виконанні господарської операції в с. Черче група наших вояків наскочила на засідку українських націоналістів...»²⁴. 3 листопада 1943 р. українські націоналісти організували засідку поблизу с. Горки: «Дорогою їхало 7 червоних, в результаті було вбито 3-є, здобуто 2 ружья, 4 м овса, 1-го коня, 3-є поранено»²⁵.

Доволі часто заручником військових конфліктів між ворожими силами ставало мирне населення, яке втрачало все, що наживалося протягом життя. Один із таких випадків описує місцевий краєзнавець І. Пушук. У 1943 р. під час бою повстанців із радянськими партизанами у с. Гута-Боровенська останні, щоби краще бачити відступ повстанців, не погребували підпалити людські оселі. Зі спогадів очевидців знаємо, що в цьому бою обидві сторони мали по троє загиблих²⁶.

З рапорту командування 2-ї групи партизанського загону ім. А. В. Суворова бригади ім. В. М. Молотова Шубітідзе (ім'я не встановлено) дізнаємося, що 17 червня 1943 р. радянські партизани здійснили напад на українських націоналістів у с. Черче. Тоді ж у с. Хотешів знищено 20 націоналістів і спалено 50 житлових споруд²⁷. Із пізнішого звіту загону ім. Суворова під командуванням Істоміна (ім'я не встановлено) дізнаємося про сутички націоналістів із радянськими партизанами в с. Деревок та с. Пнівне 26–27 вересня 1943 р. За радянськими даними бій тривав 2–3 год, у результаті знищено 10 націоналістів і 30 «ворожих будинків». В іншому звіті йдеться про

²² Держархів Волинської обл. Ф. 597. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 6, 8, 9.

²³ ОУН-УПА в Беларусі. 1939–1953 гг. С. 86.

²⁴ Там само. С. 68.

²⁵ Там само. С. 92.

²⁶ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / упоряд. і авт. комент. І. Пушук; за заг. ред. Я. Федорчука. Луцьк, 2011. С. 58.

²⁷ ОУН-УПА в Беларусі. 1939–1953 гг. Документы и материалы. С. 44–45.

4-х вбитих та 5-х поранених²⁸. У звітах партизани вказують, що спалені були саме ворожі будинки, аргументуючи тим, що під час пожежі в них розривалися патрони та гранати. 9 листопада 1943 р. під командуванням керівника розвідки Гавлиловича (ім'я не встановлено) в районі м. Камінь-Каширська в будинку оточено та ліквідовано двох націоналістів²⁹. Розвідка українських націоналістів доповідала, що проти ночі 16 листопада 1943 р. зі сторони с. Невір через с. Острівок на с. Велимче приходила група червоних партизанів близько 50 осіб. Імовірно, група підричників³⁰.

У січні 1944 р. німці через поспішний відступ до Ковеля за домовленістю з українськими повстанцями залишили останнім провіант у м. Камінь-Каширський³¹. Однак упродовж 13–16 січня 1944 р. червоними партизанами із загону ім. А. Суворова бригади ім. В. Молотова під командуванням комісара Чубасва (ім'я не встановлено) була проведена військова операція проти українських націоналістів із метою їх витіснення з міста. Наштовхнувшись на опір націоналістів, які переважали в силі, партизани змушені були відступити. Наступну спробу витіснення націоналістів із міста червоні партизани зробили 20–25 січня 1944 р. 22 січня вони його зайняли³². Очевидно, тоді повстанці відступили до Хотешова, де були облаштовані їхні схрони³³. Під час цієї операції вони вбили шістьох націоналістів і захопили трофеї: мотоцикл, продукти тощо³⁴. У березні 1944 р., знаючи про перебування бази повстанців у Хотешові, червоні партизани навідалися «у гості» та реквізували запаси продовольства і провіанту³⁵.

16 травня 1944 р. на хут. Угнач поблизу с. Хеленик партизани під час нападу на заставу УПА вбили трьох націоналістів, трьох – взяли в полон, заволоділи двома гвинтівками³⁶.

2 лютого 1944 р. група партизанів під командуванням Миколи Наумова була направлена в націоналістичний район Ольбле Ляцке за продуктами для загону. У селі між розвідкою УПА й партизанами зав'язався бій, у результаті якого, за даним партизанських звітів, націоналісти відступили в с. Деревок³⁷.

Командир партизанського з'єднання А. Бринський у звіті за жовтень 1942 р. – січень 1944 р. стверджував, що його з'єднання вбило 179 націоналістів³⁸. В іншому (за січень 1943 р. – січень 1944 р.) – цифри значно менші, зокрема партизани провели 8 боїв із націоналістами та вбили й поранили 27 осіб³⁹.

Інший напрям боротьби українських націоналістів – протистояння з польськими воєнними формуваннями, які тривалий час готувалися до повстання на цій території.

²⁸ ОУН-УПА в Беларусі. 1939–1953 гг. Документи и материалы. С. 64, 124.

²⁹ Там само. С. 86.

³⁰ Там само. С. 94.

³¹ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. С. 25.

³² ОУН-УПА в Беларусі. 1939–1953 гг. Документи и материалы. С. 125.

³³ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. С. 25.

³⁴ ОУН-УПА в Беларусі. 1939–1953 гг. Документи и материалы. С. 125.

³⁵ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. С. 111.

³⁶ ОУН-УПА в Беларусі. 1939–1953 гг. Документи и материалы. С. 128.

³⁷ Там само. С. 125–126.

³⁸ Держархів Волинської обл. Ф. П-597. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 6, 8–9.

³⁹ Там само.

До початку Другої світової війни Камінь-Каширський р-н входив до складу Польської держави, а в Камінь-Каширську й околицях жили етнічні поляки, серед яких значна кількість осадників.

Польська влада різними способами – ополячуванням корінного населення, колонізаторською політикою, порушеннями під час виборів, репресіями – намагалася зменшити вплив українців на громадсько-політичну ситуацію в регіоні⁴⁰. Поляки, на відміну від українців, мали багато державних преференцій: отримували кращі землі, можливості кар'єрного росту і професійного розвитку. Однак серед місцевого населення за цей час сформувалися усталені стосунки, непоодинокими були та змішані шлюби. На початку війни тут місцеве населення воліло зберігати спокій і не входить в конфронтацію між собою.

Однак значна частина поляків у період війни не приховувала надій на збереження українських етнічних земель у складі відновленої Польщі. Боротьба українських націоналістів за власну незалежну державу суттєво заважала цим планам. Польський еміграційний уряд намагався будь-якою ціною відновити довоєнні кордони. Виконавцями волі польського уряду на Волині стали військові формування Армії Крайової (АК) та підпільні організації.

Архівні матеріали свідчать про існування на території району польської національної повстанської організації, яка у випадку війни Радянського Союзу з Англією могла підтримати збройне повстання на території Західної України з метою відновлення Польської держави. Ядро її місцевого осередку перебувало на території колонії Майдан. Одним з учасників був поляк Стефан Щепан (Stefan Szczepan). У лютому–березні 1940 р. він створив ще один осередок у с. Верхи. Стефан Щепан завербував до цієї організації Миколу Корнійовича Ковальчука і Павла Гнатовича Ковальчука, також до неї входив українець Федір Якович Муха. На зборах розглядали питання про вербування нових учасників і наявність зброї. Усіх їх за рішенням військового трибуналу засуджено до вищої міри покарання – розстрілу⁴¹.

Із початком Другої світової війни місцеве керівництво осередку Організації українських націоналістів (ОУН), усвідомлюючи складність ситуації як для польського, так і для українського визвольного руху, тяжіло до співпраці з поляками. Однак польська сторона такі пропозиції не розглядала⁴².

Українсько-польське протистояння у краї розпочалося через перебування поляків у складі німецької поліції та їхню участь у радянському партизанському русі. Активне протистояння між українським і польським визвольними рухами розпочалося 1943 р. Як відомо, у березні українська поліція зі зброєю в руках перейшла до УПА. Її місце зайняли поляки, яких німці активно залучали до своїх лав. У районі

⁴⁰ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942–1944). *Український визвольний рух*. Львів, 2003. Зош. № 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. С. 95.

⁴¹ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. п. Спр. 5576. Арк. 338–340.

⁴² Пушук І. А. Волиняни про «Волинь – 43»: Українська пам'ять про польську експансію на український північний захід у 1938–1944 рр.: усноісторичний аспект. Волинська область, Рівненська область, Південна Волинь (Кременеччина), Берестійщина, Підляшшя, Холмщина. Луцьк, 2017. С. 549.

чимало польських поліцаїв були мешканцями колонії Кримне⁴³. Поляки вважали, що зв'язок із німецькою адміністрацією гарантує їм безпеку та відновить їхні права на території Західної Волині.

18 травня 1943 р. УПА видала звернення до поляків: «Ви перші охоче зголосилися на їх місце і допомагаєте німцям здійснювати бандитську роботу. Сьогодні ви є сліпим знаряддям у німецьких руках проти нас... Ви нині підпалюєте наші села й розстрілюєте наше населення. Але пам'ятайте: якщо польська громадськість не вплине на тих, які пішли до адміністрації, на фольксдойчів у поліцію та не вплине на те, щоб вони покинули ці місця, то гнів українського народу вилиється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, спричинена вами, відіб'ється на вас»⁴⁴. Будучи в лавах німецької поліції, поляки, очевидно, відчули перевагу в можливостях й озброєнні тощо.

Опираючись на свідчення очевидців і документальні джерела, можна ствердити, що поляки поводитися доволі розкуто й зухвало. Очевидці тих подій у спогадах зазначають, що на відміну від польської поліції, німецькі окупанти вели себе стриманіше та людяніше. Починаючи з вересня 1943 р., територія району стала полем українсько-польського протистояння. Цьому сприяло декілька подій. Одна з них – блискача операція українських повстанців із захоплення німецького гарнізону в м. Камінь-Каширський, проведена 19 серпня 1943 р. Це дозволило повстанцям поповнити озброєння, запаси продовольства та певний час контролювати місто. У ній першими були ліквідовані польські поліцаї, а приміщення їх постою – спалено. Інша подія, що суттєво вплинула на протистояння, – спалення 22 вересня польської колонії Майдан і знищення кількох поляків у с. Верхи. Донині залишаються невідомими її ініціатори та кількість жертв. Чимало старожилів із навколишніх сіл стверджують, що, ймовірно, спалення польської колонії – провокація німців, які прагнули спричинити конфлікт між українцями та поляками. Адже більшість повстанців були місцевими мешканцями, а тому люди їх знали⁴⁵. Що стосується жертв, то їхня кількість варіюється від 50 до понад 100. У післявоєнний час туди звезено останки близько 130 загиблих із декількох колоній⁴⁶. Попри відсутність точної інформації щодо кількості жертв серед польського населення, ця подія стала однією з найтрагічніших в історії району. Очевидно, вона й була причиною україно-польського протистояння на Камінь-Каширщині.

Перші жертви відплати за спалення колонії Майдан – мешканці с. Верхи. 24 вересня на село налетіло 12 німецьких літаків. Після бомбардування вступили польські поліцаї. Очевидиця подій Ганна Миколаївна Купріянич у спогадах зазначала: «Там де поляки йшли, нікого в живих не zostавляли»⁴⁷. Свідки пригадують випадок, як німецький солдат шепнув жінці ламаною російською: «... ховайся, за нами слідують поляки, а вони – не пожаліють». Поранених поляки добивали багнетами, живцем

⁴³ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. С. 34.

⁴⁴ Сливка Ю. УПА і українсько-польське протистояння. *Український визвольний рух*. Львів, 2003. Зош. № 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. С. 118–119.

⁴⁵ Романюк Н. Верхи палили дванадцять фашистських літаків. *Вісник+К*. 2016. 22 вересня. № 38. С.17.

⁴⁶ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. С. 47.

⁴⁷ Романюк Н. Верхи палили дванадцять фашистських літаків. С.17.

кидали у вогонь⁴⁸. Старожили розказують, що навіть німці були вражені такою жорстокістю. Мешканці с. Карасин, Карпилівка, Стобихівка, Радошинка, що стали наступними жертвами, також підтверджують злочинну поведінку польських поліцаїв.

У період війни значна частина поляків боролася проти українського націоналізму в лавах радянської партизанки. Польське населення вступало до загонів Ю. Собеська, М. Коніщука, П. Самчука⁴⁹. Одним із таких симпатиків був Вацлав Клімашевський, який працював лісником у колонії Майдан. У період німецької окупації він долучився до прихильників партизанського руху за протекцією Михайла Гарбарука, вчителя з с. Карпилівка. До цієї організації входили якийсь Прохор (ім'я не встановлено) із с. Карасин і Анатолій Куницький, вчитель із с. Стобихва. У будинку М. Гарбарука відбувалися збори, на яких обговорювали план дій. М. Гарбарук мав тримати зв'язок з організацією в Ковелі й вести розвідку про рух поїздів на залізничному вузлі, про дислокацію німецьких формувань. Прохор і А. Куницький мали встановити зв'язки з партизанами. В. Клімашевському доручено вести розвідку на території Камінь-Каширського р-ну та збирати зброю. У вересні 1942 р. представники цієї організації встановили зв'язок із партизанською групою під командуванням старшого лейтенанта Петра Василенка зі з'єднання «Дяді Петі». Останньому передано сотню патронів до гвинтівок і дві гранати. Варто зазначити, що представники цієї підпільно-розвідувальної організації не були членами партизанського загону. У 1943 р. В. Клімашевський вступив до польського загону ім. Т. Костюшка. З цим загonom, яким командував Роберт Сатановський (Robert Satanowski), підрозділи УПА мали постійні сутички в районі с. Пневно, Кримно, Видерта, Ворокомле, Залісся. У лютому 1943 р. створено більшовицький українсько-польський загін ім. Котовського, що входив до складу бригади під командуванням Каплуна (ім'я не встановлено). У березні 1944 р. із низки польських загонів створено три бригади⁵⁰.

Краєзнавець І. Пушук стверджує, що всього на території Камінь-Каширського р-ну в ситуаціях, пов'язаних з українсько-польським протистоянням, виявлено: українців, убитих поляками, – 19; а поляків, убитих українцями, – 170⁵¹. За польськими даними, у Камінь-Каширській окрузі вбито 500–550 поляків⁵².

Отож, радянський партизанський рух на теренах Камінь-Каширського р-ну формувався переважно з місцевих жителів. Процес формування груп розгорнувся під керівництвом М. Коніщука. У березні 1942 р. він сформував перший радянський партизанський загін. З червня 1942 р. на території району діяли також білоруські партизани під керівництвом А. Бринського, які мали конфлікти з українськими націоналістами. З червня 1943 р. українські націоналісти увійшли в активну фазу протистояння з радянськими партизанами чернігівського з'єднання О. Федорова.

Українсько-польське протистояння в районі почалося в 1943 р. зі вступом поляків на службу до німецької поліції. Також поляки були активними учасниками радянського партизанського руху. Залишається відкритим питання кількості жертв з обох

⁴⁸ Федорович О. Живе пам'ять про спалені села. *Полісся*. 2013. 5 листопада. № 89. С. 1, 3.

⁴⁹ Савчук П. Камінь-Каширський район в Другій світовій війні. С. 276.

⁵⁰ Там само. С. 275–276.

⁵¹ Пушук І. А. Волиняни про «Волинь – 43»... С. 552.

⁵² Савчук П. Камінь-Каширський район в Другій світовій війні. С. 275.

боків. Ця тема потребує подальшого ширшого вивчення. На мою думку, наявна на сьогодні в науковій літературі статистика потребує детальнішого аналізу й уточнень.

REFERENCES

1. Adamushko, V. Y. (Ed.). (2012). *OUN-UPA v Belarusi. 1939–1953 hh. Dokumenty i materialy i dr.* Minsk [in Russian].
2. Bondarchuk, A. I. (2011). *Obirvane korinnia natsii. Volynska khrestomatiia.* Kyiv [in Ukrainian].
3. Chyrko, L. (1982, Hruden 16). Klychut spaleni sela. *Radianske Polissia*, 3 [in Ukrainian].
4. Fedorchuk, Ya. (Ed.), Pushchuk, I. (Comp.). (2011). *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Kamin-Kashyrskiy, Liubeshivskiy, Ratnivskiy i Starovyzhivskiy raiony.* Lutsk [in Ukrainian].
5. Fedorovych, O. (2013, Lystopad 5). Zhyve pamiat pro spaleni sela. *Polissia*, 89, 1, 3 [in Ukrainian].
6. Hyka, V. M. (2010). Partyzanska borotba na Volyni yak skladova narodnoho oporu u Velykii vitchyzniani viini. Statti ta povidomlennia. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 75 [in Ukrainian].
7. Khronika voiennykh lit. (1984, Kviten 18). *Radianske Polissia*, 47, 2 [in Ukrainian].
8. Kmetsynskiy, V. (1988, Cherven 14, 21; Lypen 2). Stokhid palaie. *Radianske Polissia (Zhytomyr)*, 72, 3; 75, 3; 79, 3 [in Ukrainian].
9. Kondratiuk, K. Partyzanskyi rukh na Volyni (1941–1944 rr.). Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/12126/1/Kondratiuk.pdf> [in Ukrainian].
10. Kosyk, V. (2003). Polsko-ukrainska trahediia pid chas Druhoi svitovoi viiny (1942–1944). *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 2, 95 [in Ukrainian].
11. Kuryliuk, O. I. (Ed.). (2010). *Reabilitovani istoriiei.* Volynska oblast (Vol. 1). Lutsk [in Ukrainian].
12. Pushchuk, I. A. (2017). *Volyniany pro «Volyn – 43»: Ukrainska pamiat pro polsku ekspansiiu na ukrainskyi pivnichnykh zakhid u 1938–1944 rr.: usnoistorychnyi aspekt.* Volynska oblast, Rivnenska oblast, Pivdenna Volyn (Kremenechchyna), Berestiishchyna, Pidliashshia, Kholmshchyna. Lutsk [in Ukrainian].
13. Romaniuk, N. (2016, Veresen 22). Verkhy palyly dvanadtsiat fashystskykh litakiv. *Visnyk+K*, 38, 17 [in Ukrainian].
14. Savchuk, P. (1988). Kamin-Kashyrskiy raion v Druhii svitovii viini. Proceedings of the Scientific Conference: *Mynule i suchasne Volyni: Oleksandr Tsynkalovskiy i krai.* (p. 276), Lutsk [in Ukrainian].
15. Slyvka, Yu. (2003). UPA i ukrainsko-polske protystoiannia. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 2, 118–119 [in Ukrainian].
16. Sukhyi, A. (2018). Pochatok eskalatsii protystoiannia mizh radianskym partyzanamy u ukrainskym povstansko-pidpilnym rukhom na Volyni. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*, 27, 118 [in Ukrainian].

Liudmyla BALETSKA

*Postgraduate Student at the Department of Modern and Contemporary History of Ukraine
Lesya Ukrainka Eastern European National University
scientific editor of the Editorial and Publishing Group
«Scientific Center for Historical Studies of Volyn»
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3091-3401>
e-mail: ludmyla.baletzka@gmail.com*

CONFRONTATION OF THE UPA (UKRAINIAN INSURGENT ARMY) WITH THE SOVIET PARTISANS AND THE POLES IN KAMIN-KASHYRSKYI DISTRICT (1943–1944)

The article analyzes sources of the Ukrainian Insurgent Army's struggle against the Soviet partisans and Polish units on the territory of Kamin-Kashyrskyi district of the Volyn region during the Nazi occupation. The archival sources traced the formation of the Soviet partisan movement and the Polish nationalist underground, as well as the causes and course of the confrontation. A special place in the article is given to the Ukrainian-Polish confrontation.

The author analyzes the national composition of the Soviet partisan movement and the Polish population's participation in it. The main directions of the Ukrainian-Polish conflict are distinguished: the Poles' fight against the UPA as part of the German police and the Soviet partisan movement. The study identified relations between Ukrainians and Poles when the district's inhabitants were a part of the Polish state and at the beginning of World War II. The most large-scale military operations of the UPA soldiers with the Soviet partisans and the Polish units, the strategy, and tactics of their implementation have been outlined and systematized. An attempt has been made to classify military operations by chronological and problematic approach. The conclusions about the scale of military operations and their importance are made. The article focuses on the ideological confrontation between the UPA, the Soviet partisans, and the Polish underground formations, implementation of the ideological struggle methods. The article will be useful for a wide scientific community interested in the local history of the Ukrainian national liberation movement.

Keywords: Ukrainian National Liberation Movement, Ukrainian Insurgent Army, Polish units, the Soviet partisans, the Ukrainian-Polish confrontation, Kamin-Kashyrskyi area, German-Nazi occupation, military operation.

Ігор ДРОГОБИЦЬКИЙ

*кандидат історичних наук
викладач кафедри теорії та методики навчання
Івано-Франківського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8718-9544>
e-mail: drogobutsky@ukr.net*

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ РОЗГОРТАННЯ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ З ОКУПАЦІЙНИМИ РЕЖИМАМИ В СЕРЕДОВИЩІ ОУН(Б) (1942–1944)

Наголошено на значенні зовнішніх і внутрішніх чинників у справі кристалізації ідеї національного війська. Представлено особливості уявлень про шляхи досягнення мети діяльності в середовищі керівництва Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН (б)) у зазначеному хронологічному періоді.

Окреслено бачення представниками названого тодішнього напрямку суспільно-політичного життя краю ролі збройних сил у справі реалізації ідеї національної державності. При цьому наголошено на факті тяглості традиції боротьби за втілення державницьких устремлінь нації.

Висвітлено особливості формування військової доктрини націоналістичного крила національного руху Опору періоду Другої світової війни. Окреслено поступовість та етапність процесу усвідомлення необхідності у створенні власних збройних сил. Хронологію дослідження обумовлено намаганням проаналізувати особливості ідеологічного супроводу процесу розгортання збройних структур. Акцентовано на специфіці реалізації концептуальних напрацювань керівництва націоналістичного руху в обставинах тодішньої дійсності. Цим зумовлено використання у процесі вивчення визначеної теми компаративного підходу.

Вказано на роль зовнішніх чинників, зокрема окупаційних режимів, у процесі формування національних збройних сил, а їхньою присутністю обумовлюється виникнення та утвердження бачення про неминучість боротьби на декілька фронтів у процесі здобуття національної державності.

Стверджено, що в умовах сьогодення розпрацювання вказаної тематики зокрема та витворення об'єктивної картини національної минувшини загалом належать до головних аспектів формування належної державницької позиції у вітчизняному соціумі.

Ключові слова: збройна боротьба, військо, державність, рух Опору, націоналізм, ідеологія, Українська повстанська армія, Українська народна самооборона.

Національно-визвольний рух періоду Другої світової війни загалом і нацистсько-радянський військовий конфлікт зокрема тісно пов'язані з явищем збройного опору

пригноблених народів репресивно-окупаційним системам націонал-соціалізму й більшовизму. Вітчизняний соціум не виняток.

Постання збройних структур у системі націоналістичного крила українського національного руху Опору треба вважати тривалим і багатограним процесом. Вивчення означеної сфери вимагає послідовності, комплексності та системності в аналізі причин, передумов і, власне, еволюції різних військових інституцій. У цьому контексті важливим етапом дослідження стає визначення ідеологічних підвалин збройної активності та необхідності створення національних збройних сил.

Розробка зазначеної тематики уможливило більш повне представлення минулщини вітчизняних збройних сил і розвитку національної військової традиції. В умовах сьогодення належне сприйняття широким загалом цих невід'ємних елементів процесу національного державотворення може розглядатися як дієвий інструмент у протидії окремим інформаційним штампам та історичним перекрученням, що їх застосовують проти вітчизняного соціуму в обставинах інформаційного протистояння.

Історіографічне підґрунтя означеної проблематики представлене напрацюваннями вітчизняних учених із діаспори. Серед них можна виділити як тих, хто був причетний до згаданих подій безпосередньо (наприклад, Микола Лебедь¹), так і тих, хто представляв ідеологічне крило ОУН(б) за кордоном (Петро Мірчук²). Між сучасних українських дослідників окремі аспекти визначеної тематики представлені в роботах грона дослідників. Результатом їхньої праці є як колективні роботи³, так і монографії⁴.

При дослідженні теми акцентовано увагу на зіставленні інформації із джерельних матеріалів, що перебувають у вільному доступі (здебільша це документи націоналістичного крила руху Опору)⁵, з уведеною до наукового обігу у процесі розсекречення архівів радянських спецслужб⁶. Мета статті – висвітлити особливості формування військової доктрини націоналістичного крила національного руху Опору періоду Другої світової війни.

¹ Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2012. Ч. I. Німецька окупація України. 158 с. (Репринт видання [б.м.в.], 1946).

² Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. Документи і матеріали. Львів: Просвіта, 1991. 448 с. (Репринт видання. Мюнхен, 1953).

³ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: історичні нариси / редкол.: С. В. Кульчицький (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2005. 495 с.

⁴ Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич: Посвіт, 2016. 696 с.; Патриляк І. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. Львів: Часопис, 2012. 512 с.

⁵ Для прикладу: Постанова III Надзвичайного Великого Збору ОУН(б) «За що бореться Українська Повстанча Армія (УПА)» (серпень 1943 р.). *Літопис Нескореної України. Документи, матеріали, спогади* / відп. ред. Я. Лялька; в 2-х кн. Львів: Просвіта, 1993. Кн. I. С. 198–200; ОУН і УПА в 1943 році: Документи / відп. ред. С. Кульчицький; упоряд.: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. Київ, 2008. С. 204–224.

⁶ Наприклад: Із протоколу допиту НКДБ чільного діяча ОУН О. Луцького про засідання проводу ОУН в жовтні–грудні 1943 р. та участь в них Р. Шухевича. *Літопис УПА. Нова серія*. Київ; Торонто, 2007. Т. 10: Життя і боротьба «Тараса Чупринки» (1907–1950). Документи і матеріали / упоряд.: С. Богунов, В. Даниленко, А. Кентій, С. Кокін, В. Лозицький, М. Посівнич. С. 422–426.

Діяльність ОУН(б) у царині розбудови військових структур напередодні нацистсько-радянського зіткнення відбувалася у контексті рішень II Надзвичайного великого збору (II НВЗ) (квітень 1941 р.). Олександр Луцький стверджував, що «в ділянці військовій – конгрес [II НВЗ – *І. Д.*] прийняв постанову, що єдиною силою, при допомозі якої можна створити українську державу є її власна армія, тому організація [ОУН(б) – *І. Д.*] повинна вжити всіх заходів до створення цієї армії»⁷.

Згодом «лінія й тактика боротьби були чітко визначенні в постановах трьох конференцій...: з вересня 1941 р., квітня 1942 р., 1 лютого 1943 р. та постановах III Великого Збору [III НВЗ – *І. Д.*] ОУН (б) із серпня 1943 р. ... в них було стверджено, що: 1) український нарід проводить безкомпромісову боротьбу за власну державу в новій дійсності проти німецьких окупантів, 2) ... подібно, як гітлерівська Німеччина намагається поневолити Україну, большевицька Москва ніколи не зрезигнує з багатих українських земель та завжди намагатиметься відновити своє панування над Україною»⁸. Наголошу, що в наведеному документі чітко простежується перспектива неминучого протистояння у декількох векторах, зокрема антирадянському й антинацистському.

У ракурсі такої будучності треба розуміти тези рішень III НВЗ ОУН(б) (21–25 серпня 1943 р.; Козівський р-н, Тернопільська обл.), якими чітко визначено, що «збройна сила українського народу – це основна передумова перемоги в його боротьбі за УССД [Українську самостійну соборну державу – *І. Д.*] ... Організована збройна й політична сила українського народу – це єдина гарантія успіхів на зовнішньому відтинку нашої боротьби»⁹.

Опосередковано означене спрямування військового будівництва підтверджує інша офіційна документація. У тексті постанов III Конференції ОУН(б) (17–21 лютого 1943 р.) стверджено: «... проведення і здійснення революційно-визвольних планів і цілей нашої боротьби за УССД, небезпека червоного і білого московського чи другого зовнішнього імперіалізму інших народів, окупантські плани і практики німецького імперіалізму, вимоги збереження українських народніх мас та організування їх планової оборони і самооборони перед масовим фізичним винищенням та цілковитим економічним грабунком окупантами, – ставили і ставлять перед нами завдання поширювати, скріплювати та творити нові окремі осередки організованої сили народу»¹⁰. У резолюціях III Конференції ОУН(б) наголошено, що «тільки

⁷ Протокол допиту Луцького Олександра Андрійовича від 31 липня і 1 серпня 1945 р. *Літопис УПА. Нова серія*. Київ; Торонто, 2007. Т. 9: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945 / упоряд.: О. Ішук, С. Кокін. С. 332.

⁸ Прокоп М. «Вировий В. В.» Сталінсько-большевицькі імперіалістичні намагання і наша відповідь. *Літопис Української Повстанської Армії*. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1995. Т. 24: Ідея і Чин: орган Проводу ОУН, 1942–1946 / ред.: Ю. Маївського і Є. Штендери. С. 293.

⁹ Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21–25 серпня 1943 р. (неповний текст). *Літопис Української Повстанської Армії*. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1995. Т. 24. С. 236–237.

¹⁰ Постанови III Конференції Організації Українських Націоналістів Самостійників Державників (неповний текст). *Літопис Української Повстанської Армії*. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1995. Т. 24. С. 139.

організований збройно-політичний чин українського народу під керівництвом його революційно-визвольного проводу доведе до створення УССД»¹¹.

Треба вважати, що вирішальну роль у концептуалізації розбудови збройних сил відіграли засідання Центрального проводу (ЦП) ОУН (б) (9–13 квітня 1943 р.)¹² та згаданого III НВЗ ОУН(б), який фактично готувався як IV Конференція. У програмних документах III НВЗ зазначено: «Перехід до нової тактики йшов у боротьбі і був диктований не теоретичними міркуваннями, але вимогами самого життя. Практика вспіла дати докази правильності цих змін. III-й Надзвичайний Великий Збір ОУН прийняв до відома тактику в минулому та визнав правильним її перехід до збройних форм»¹³. Загалом же «справу збройної сили» визнавали однією з найбільш значущих поряд із напрацюванням програми дій у випадку повернення більшовицького режиму і питаннями об'єднання¹⁴.

У постановах III НВЗ констатовано: «Сучасний період визвольної боротьби українського народу позначається великим зростом національної свідомості й політичної активності на всіх землях, що виявляється ... в безпосередній участі мас в боротьбі, зокрема у її нових самооборонних та військових формах. ... Тільки одно-стайною боротьбою український народ здобуде Українську Самостійну Соборну Державу. Тому нашим завданням є залучити якнайширші народні маси до планової, активної боротьби. В сучасний передреволюційний період залучування народніх мас до боротьби проходить у формі їх активної участі: а) в політичних діях, б) в самооборонних діях, в) у військових діях. ... Збройна сила українського народу – це основна передумова перемоги в його боротьбі за УССД»¹⁵. Саме серпнем 1943 р. датована і листівка з текстом постанови III НВЗ ОУН(б) «За що бореться Українська Повстанча Армія (УПА)» зі стислим викладом програмових цілей збройної боротьби¹⁶.

Доречно констатувати, що 1943 р. позначився закінченням кристалізації доктрини, зміст якої зводився до твердження про те, що «Української держави не побудуємо, спираючись тільки на засобах пропаганди. Там, де вона не вистарчає, мусить прийти чинник сили. ... Сьогоднішня ситуація ... вимагає спішного перетворювання народу в один спаяний фронт. Вона змушує до творення в прискішеному темпі збройної сили та певних органів державного апарату»¹⁷.

При цьому керівництво організації чітко означає основних противників – нацизм і більшовизм. Протистояння з ними обумовлювало необхідність боротьби на два фронти. Це вказувало на необхідність формування національних збройних сил. Констатовано, зокрема, що «на українській території вже четвертий рік кипить

¹¹ Постанови III Конференції Організації Українських Націоналістів... С. 139.

¹² Витяг із протоколу допиту Степаняка М. Д. (від 25 серпня 1944 р.). *Літопис УПА. Нова серія*. Київ; Торонто, 2007. Т. 9. С. 87–89.

¹³ Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів. С. 227.

¹⁴ Там само. С. 228.

¹⁵ Там само. С. 236.

¹⁶ Постанова III Надзвичайного Великого Збору ОУН(б)... Кн. I. С. 198–200.

¹⁷ Палідович М. «Моряк Ю. М.». Одним фронтом назустріч майбутньому. *Літопис Української Повстанської Армії*. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1995. Т. 24. С. 237–

велетенська боротьба двох кольосів ... Україна тієї війни не розпочинала, але мусить її кінчити, коли не хоче загинути»¹⁸.

Однією із заперук успіху обраного напрямку військової діяльності вважали згуртування народу та належне спрямування його потуги. У пропагандивних документах стверджувалося, що «тільки організований і озброєний нарід зможе вдержатися й перемогти в переломові дні заломлювання і пересування фронтів і кордонів на Сході, в дні поразок одного імперіалізму й змагань другого відновити своє панування над Україною»¹⁹.

Значення широких мас у процесі творення збройних сил вдало констатовано в пізніших інструктивних матеріалах: «Сучасну імперіалістичну політику вважає український народ найдогіднішим моментом, щоб скинути ярмо загарбників, знищити їхню силу та створити УССД. Цій найвищій меті підпорядкував український народ всі свої сили. Для цієї мети створив теж і власну збройну силу УПА, яка збройним чином має знищити ворога і досягнути перемогу»²⁰. Як видно, пропагандисти ОУН(б) у цьому конкретному випадку не акцентували на значенні організації у вказаному процесі, наголошуючи на народному вимірі протистояння з окупантом.

До складових бачення протистояння з агресорами та реалізації мети у вигляді УССД потрібно віднести ідею про необхідність розгортання антиімперських виступів уярмлених народів. У цьому контексті стверджено, що «з хвилею, коли ... Москва і Німеччина, розпорошили свої сили ... на поле бою виринули поневолені народи. Розгорілися партизанські бої на запліллях імперіалістичних фронтів. Потворилися національні армії поодиноких народів і почали бити імперіалістичних загарбників. Загорівся повстаннями Кавказ, Балкани і Прибалтійські країни. Ні Москва, ні німці не в силі припинити цих повстань»²¹. Михайло Степаняк стверджував, що один з способів активності збройних одиниць, підпорядкованих ОУН(б), передбачав просування «на схід України і навіть за її межі, аж до Кавказу, в Білорусію і т. д., де піднімати народи до повстання проти СРСР»²².

Водночас простежується намагання обґрунтувати наявною дійсністю невідворотність створення національних збройних сил – «боротьба коштує Україні дуже дорого. Однак шойно така люта і безоглядна боротьба могла збудити Україну і відкрити очі всім без виїмку Українцям, що одинокий вихід і спасіння – це стати такими ж лютими і безпощадними, як і вороги, створити таку ж тверду і на все рішену армію, як її мають вороги, і тоді, коли вороги скривавляться і втомляться довгою війною, кинути цю армію до вирішного бою за свою справу»²³.

¹⁸ Стрілецькі вісті. Орган Військового Штабу Воєнної Округи (ВШВО) II. 1944. Ч. 2. *Літопис УПА. Нова серія*. Київ; Торонто, 2009. Т. 13: Воєнна Округа УПА «Буг» 1943–1952. Документи і матеріали / упоряд.: В. Мороз, О. Вовк. Кн. II. С. 390.

¹⁹ Волошин Р. «Борисенко А. С.» На шляхах збройної боротьби. *Літопис Української Повстанської Армії*. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1995. Т. 24. С. 246–247.

²⁰ Командирам і політвиховникам відділів і підвідділів УПА-3 «Буг» («Буг» VI, 15 березня 1945 р.). *Літопис УПА. Нова серія*. Київ; Торонто, 2008. Т. 12, кн. I. С. 167. Порів.: Piwowarczyk J., *Etyczny sens tej wojny. Doświadczenia lat wojny 1939–1945. Fakty. Postawy. Refleksje* / red. W. Bartoszewski. 2 wyd. Kraków: Znak, 2009. S. 462, 464.

²¹ Стрілецькі вісті... С. 390.

²² Витяг із протоколу допиту Степаняка М. Д. (від 25 серпня 1944 р.). С. 92–93.

²³ Стрілецькі вісті... С. 390.

Варто відзначити, що при формулюванні визначальних причин постанови збройних загонів керівництво ОУН(б) брало до уваги наявні умови військово-політичної дійсності. Так, командувач групи «Турів» на Північно-Західних українських землях (ПЗУЗ) Юрій Стельмашук у матеріалах слідчої справи, по стилю відредагованих працівниками радянських органів безпеки, головною передумовою процесу розгортання збройних загонів під егідою ОУН(б) вважав необхідність протистояння Червоній армії (ЧА)²⁴.

Подібна лінія притаманна свідченням М. Степаняка, який, згідно з протоколом допиту, стверджував, що нагальність потреби організації збройних сил з об'єднанням для цього зусиль усіх течій національно-визвольної гілки українського руху Опору обумовлювалася перспективою оволодіння територією України військами ЧА. У цьому контексті збройне повстання проти більшовиків розглядали як один із чинників тиску на союзників СРСР по антигітлерівській коаліції у справі підтримки ними ідеї незалежності України. Власне для здійснення цього виступу й потрібні були збройні сили²⁵.

Отже, керівництво ОУН(б) розглядало збройну боротьбу як один із вирішальних чинників досягнення основної мети руху. Водночас кристалізація бачення форм такого роду активності, його тактичних завдань, як і саме постанови збройних структур відбувалися на тлі дискусій.

Вагомою спонукою до розгортання військового будівництва як на стратегічному, так і на тактичному рівнях потрібно вважати обставини окупаційної дійсності. На певному етапі діяльність ЦП ОУН(б) у зазначеній царині характеризувалася запізнілістю відповіді відносно викликів, що виникали. Неоднозначним треба вважати намагання ОУН(б) жорстко зберегти за собою абсолютну першість у справі творення національного війська. Проте безсумнівним залишається факт, що військове будівництво, започатковане й розвинене представниками націоналістичного крила національного руху Опору в часі радянсько-нацистського конфлікту, стало не тільки фундаментальним елементом боротьби за УССД у середині ХХ ст., а й вагомим чинником реалізації цієї складової національної ідеї наприкінці ХХ ст.

REFERENCES

1. Ilnytskyi, V. (2016). *Karpatskyi kraj OUN v ukrainskomu vyzvolnomu rusi (1945–1954)*. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].
2. Iz protokolu dopytu NKDB chilnoho diiacha OUN O. Lutskoho pro zasidannia provodu OUN v zhovtni–hrudni 1943 r. ta uchast v nykh R. Shukhevycha. (2007). In S. Bohunov, V. Danylenko et al (Comps.), *Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 10, pp. 422–426). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
3. Komandyram i politykhnovnykam viddiliv i pidviddiliv UPA-Z «Buh» («Buh» VI, 15 bereznia 1945 r.). (2008). In *Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 12(1), p. 167). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
4. Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). *Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv i Ukrainska Povstanska Armiia: istorychni narysy*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

²⁴ Протокол допиту Стельмашука Юрія Олександровича від 9 лютого 1945 р. *Літопис УПА. Нова серія*. Т. 9. С. 431.

²⁵ Витяг із протоколу допиту Степаняка М. Д. (від 25 серпня 1944 р.). С. 85–86.

5. Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2008). *OUN i UPA v 1943 rotsi: Dokumenty*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Lebed, M. (2012). UPA. Ukrainska Povstanska Armiia. Yii geneza, rist i dii u vyzvolnii borotbi ukrainskoho narodu za Ukrainsku Samostiinu Sobornu Derzhavu (Vol. 1). Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. (Original work published 1946) [in Ukrainian].
7. Mirchuk, P. (1991). *Ukrainska Povstanska Armiia 1942–1952. Dokumenty i materialy*. Lviv: Prosvita. (Original work published 1953) [in Ukrainian].
8. Palidovych, M. (1995). «Moriak Yu. M.». Odnym frontom nazustrich maibutnomu. In *Litopys Ukrainskoi Povstanskoi Armii* (Vol. 24, pp. 237–243). Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
9. Patryliak, I. (2012). «Peremoha abo smert»: ukrainskyi vyzvolnyi rukh u 1939–1960-kh rr. Lviv: Chasopys [in Ukrainian].
10. Piwowarczyk, J. (2009). Etyczny sens tej wojny. In W. Bartoszewski (Ed.), *Doswiadczenia lat wojny 1939–1945. Fakty. Postawy. Refleksje* (pp. 462, 464). (2nd rev. ed). Kraków: Znak [in Polish].
11. Postanova III Nadzvychainoho Velykoho Zboru OUN (b) «Za shcho boretsia Ukrainska Povstancha Armiia (UPA)» (serpen 1943 r.). (1993). In Ya. Lialko (Ed.), *Litopys Neskorenoi Ukrainy. Dokumenty, materialy, spohady* (Vol. 1, pp. 198–200). Lviv: Prosvita [in Ukrainian].
12. Postanovy III Konferentsii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv Samostiinykiv Derzhavnykiv (nepovnyi tekst). (1995). In Yu. Maivskyi, Ye. Shtendera (Eds.), *Litopys Ukrainskoi Povstanskoi Armii* (Vol. 24, p. 139). Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
13. Postanovy III-ho Nadzvychainoho Velykoho Zboru Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv, shcho vidbuvsia v dniakh 21–25 serpnia 1943 r. (Nepovnyi tekst). (1995). In Yu. Maivskyi, Ye. Shtendera (Eds.), *Litopys Ukrainskoi Povstanskoi Armii* (Vol. 24, pp. 236–237). Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
14. Prokop, M. (1995). «Vyrovnyi V. V.» Stalinsko-bolshevytski imperialistychni namahannia i nasha vidpovid. In Yu. Maivskyi, Ye. Shtendera (Eds.), *Litopys Ukrainskoi Povstanskoi Armii* (Vol. 24, p. 293). Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
15. Protokol dopytu Lutskoho Oleksandra Andriiovycha vid 31 lypnia i 1 serpnia 1945 r. (2007). In O. Ishchuk, S. Kokin (Comps.), *Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 9, p. 332). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
16. Protokol dopytu Stelmashchuka Yuriia Oleksandrovycha vid 9 liutoho 1945 r. (2007). In O. Ishchuk, S. Kokin (Comps.), *Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 9, p. 431). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
17. Striletski visti. Orhan Viiskovoho Shtabu Voiennoi Okruhy (VSHVO) II. 1944. Ch. 2. (2009). In V. Moroz, O. Vovk (Comps.), *Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 13(2), p. 390). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
18. Voloshyn, R. (1995). «Borysenko A. S.» Na shliakhakh zbroinoi borotby. In *Litopys Ukrainskoi Povstanskoi Armii* (Vol. 24, pp. 246–247). Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
19. Vytiah iz protokolu dopytu Stepaniaka M. D. (vid 25 serpnia 1944 r.). (2007). In *Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 9, pp. 87–89). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].

Ihor DROHOBYTSKYI

Ph.D. in History,

*Lecturer of the Department of Theory and Methods of Education
of Ivano-Frankivsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8718-9544>

e-mail: drogobutsky@ukr.net

AN EVOLUTION OF THE CONCEPT OF THE DEPLOYMENT OF AN ARMED STRUGGLE AGAINST THE OCCUPATION REGIMES AMONG OUN(B) (1942–1944)

The article covers the features of the military doctrine formation of the national resistance movement's nationalist wing during World War II. The gradual process of forming a conscious conviction to create its own armed forces is outlined.

The specificity of the conceptual military developments of the nationalist movement's leadership in the objective circumstances of the time is emphasized. This predetermines the use of a comparative approach in the process of research.

Emphasized the importance of external and internal factors in the crystallization of the idea of the national army. Ideas about ways of achieving the goal of activities in the OUN(B) leadership environment in the designated chronological period are specified.

The role of external factors, in particular occupation regimes, in the process of formation of national armed forces is pointed out. Their presence led to the emergence and assertion of the inevitability of struggle on several fronts while gaining national statehood.

The vision of the role of the armed forces in the realization of the idea of national statehood is represented by the representatives of the direction mentioned above of social and political life. The author stressed the tradition of fighting for the realization of the nation's state aspirations. Working on outlined topics and creating an objective picture of the national past relate to the essential aspects of the formation of a proper state position in society.

Keywords: armed struggle, army, statehood, resistance movement, nationalism, ideology, Ukrainian Insurgent Army, Ukrainian People's Self-Defense.

УДК 94:[343.819.5:[343.261-052:323.28]:356.15](=161.2)
(438)"1939/1945":[355.5:614.8]+159.96-058.65]
DOI: 10.33402/nd.2019-7-108-123

Олеся ІСАЮК
доктор філософії,
молодший науковий співробітник
Національного музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6339-0438>
e-mail: isaiuk.o@gmail.com

МЕРЕЖА СПРОТИВУ ЧЛЕНІВ ОУН(Б), УВ'ЯЗНЕНИХ У КОНЦТАБОРІ АУШВІЦ: ПРИКЛАД ТРАНСФОРМАЦІЇ ТАКТИКИ ВИЖИВАННЯ В ТАКТИКУ СПРОТИВУ НА ОСНОВІ ДОСВІДУ ПІДПІЛЬНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Розглянуто формування тактики спротиву, вибудованої ув'язненими в концтаборі Аушвіц членами Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН (б)), за активної участі психологічно-морального чинника в контексті погляду на проблему Бруно Беттельхайма (Bruno Bettelheim) та Віктора Франкла (Viktor Frankl). Зазначено, що теоретичні моделі обох дослідників, частково сформовані на основі власного досвіду політв'язнів нацистських концтаборів, акцентовані на значній ролі в ефективності моделі виживання збереження автономії мислення, здатності до вибудовування альтернативних режиму моделей дійсності та збереження мотивації, що ґрунтується на меті, головна умова досягнення якої – звільнення з концтабору.

Також для підкріплення подібної психологічної моделі запропоновано низку щоденних дій та ритуалів. Основним засновком визначено те, що в середовищі ОУН(б) задовго до ймовірного ув'язнення у концтаборі на підставі звичної для ОУН підпільної тактики та морально-психологічних вимог до членів організації сформувався свого роду *modus vivendi*, який охоплював більшість необхідних для виживання пунктів у парадигмі Беттельхайма. Такий висновок зроблено на підставі аналізу механізмів спротиву членів ОУН(б) в Аушвіці, порівняно з їхньою тактикою до ув'язнення. Зазначено, що в цьому випадку ідея здобуття незалежної України відіграла роль мотиваційної, ірраціональної у конкретних умовах, для реалізації якої потрібні щоденні зусилля, що визначили альтернативний нав'язуваному порядку денний та забезпечили монополію на вибудовування власної ієрархії цінностей, а це тягнуло за собою формування тактики поведінки, альтернативної концтабірним порядкам, а не уникання їх, як у звичній моделі виживання.

Ключові слова: тактика виживання, тактика спротиву, монополія на побутові рішення, ОУН(б), «Бандера-групе», Аушвіц, концтабір.

Члени ОУН(б), ув'язнені в Аушвіці з липня 1942 р. по січень 1945 р., становили малочисельну й далеко не найголовнішу частину в'язнів-українців. Попри це були прикладом побудови достатньо ефективної мережі опору концтабірній реальності

та машині знищення, спрямованій передусім на політичних в'язнів, враховуючи, що однією з основних цілей концентраційних таборів було знищення категорій народонаселення країн Європи та самої Німеччини, зарахованих до «расових ворогів» або «ворогів Райху». Доказ ефективності – достатньо високий відсоток тих ув'язнених оунівців, які пережили Аушвіц, – з приблизно 600 осіб за членство в організації у «марш смерті» в січні 1945 р. вирушило 385 осіб, тобто більшість¹.

Не спричиняє особливих сумнівів твердження, що велике значення в успішності мережі спротиву, організованої ув'язненими членами ОУН(б), мав досвід підпільного життя та ув'язнення, адже задовго до війни організація сформувала ефективну підпільну структуру, яка охоплювала як прийоми підпільної боротьби на волі, так і стратегію поведінки в ув'язненні. Значну її частину становили моральні вимоги до члена організації, що, як буде показано далі, мало важливе значення у контексті специфіки ситуації концтабору. Також достатньо тривалий період існування організації дав можливість накопичити колективний досвід опору на основі сукупності особистого й усунути ті моменти, що не виправдали себе або ж були неефективними. Проте в концтаборі він не став панацеєю, оскільки умови дуже відрізнялися від усього до-теперішнього, зокрема й ув'язнення. Перш за все, умови утримання були винятково жорсткими. Кількість і скупченість в'язнів – суттєво вища, що тягнуло за собою вкрай низький рівень гігієни та масову смертність. Окрім того, постійне перемішування і переміщення в'язнів ускладнювало налагодження менш-більш постійних контактів та вираховування донощиків.

На відміну від тюремного ув'язнення, де допускали відвідини родичами і друзями й обмін листами, хоч і регламентований та підцензурний, у нацистському концтаборі ізоляція від світу була цілковитою. Наприклад, розстрілювали за одну спробу наблизитися до огорожі, а листи могли писати тільки окремі категорії ув'язнених. Також в'язниця не була автономною одиницею, яка забезпечувала своє існування окремо від господарства регіону, тоді як концтабір – максимально ізольований від регіону.

Крім того, привілейовані в'язні в тюрмі завжди залишалися «зв'язною ланкою» між адміністрацією та рештою собі подібних. У концтаборі вони були частиною репресивної системи і, по суті, забезпечували важливу, з погляду розмиття солідарності та зміщення ерархії пріоритетів, ситуацію, коли частина в'язнів фактично була складовою підтримання репресивної системи і майже адміністрації: «Крім цих двох категорій німецької влади, кожен концтабір мав ще “свою”, “самоуправну” владу, що рекрутувалася з самих в'язнів: бльокових і штубових в таборі та оберкапів, капів і форарбайтерів при праці... Здавалось би, що введення самоуправи було виявом доброї волі признати в'язням деякі права. Та в дійсності це було зовсім не так: всі оті “представники самоуправи” були, звичайно, виконавцями найжорстокішого терору й давались в'язням більше взнаки, як есесмани...»². На привілейованих, т. зв. «промінентах», трималися реєстрація та облік в'язнів, розподіл харчів, дисципліна і дотримання табірних правил на найнижчому рівні.

¹ Малащук Р. З книги мого життя. Спомини. Торонто: Видання Видавничої спілки «Гомін України» і Дослідного Інституту «Студіюм», 1987. Т. 1: Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу. С. 307.

² Мірчук П. В німецьких млинах смерті. Лондон: Український союз політичних в'язнів, 1957. С. 151–152.

Дріб'язкова регламентованість життя ув'язнених та фактична всездозволеність представників адміністрації та конвоїрів створювала ситуацію, яку дослідник теми Кшиштоф Дунін-Вонсович (Krzysztof Dunin-Źasowicz) визначив як «абсолютний ризик»³. На практиці це означало, що покаранням за будь-яку провину найчастіше була смерть. Також в Аушвіці, як і в інших концтаборах Третього Райху, сформувалася специфічна єрархія із власними законами, які відрізнялися не тільки від прийнятих у суспільстві норм, а й від реалій тюремної єрархії.

Максимально врегульована дійсність концтаборів і всевладдя їх єрархії створювали ситуацію, коли організованим спротивом трактувалося будь-що, навіть підпільне культурне життя, яке, по суті, було спробою хоч якось реалізувати звички, основані на культурному інстинкті⁴. У такій ситуації, з погляду дослідників проблеми, опір як такий у концентраційному таборі передбачав три етапи:

– боротьба за фізичне виживання «з дня на день»: порятунок слабших і хворих, підміна номерів, переховування від селекцій, передача залишків їжі або ліків, одержання «посад» чи праці в майстернях для політичних в'язнів;

– боротьба за гідність (підпільне релігійне життя, психологічна підтримка, підпільні культурні події);

– свідомі спроби нанести шкоду нацистській системі, під якими розуміли диверсії та планування і здійснення втеч⁵.

По суті, перший етап вважається опором постільки, поскільки одна з цілей ув'язнення в концтаборі – саме фізичне знищення в'язня. Якщо останній належав до категорії, призначеної для знищення, таке виживання теж було спротивом доти, доки він залишався живим. Попри це опір як такий передбачав перспективу, відповідно був неможливий без вибудування внутрішнього сенсу того, що відбувалося, і формулювання для себе сенсу опору. Як наслідок, у процесі модифікації тактичних прийомів, звичних для ОУН, в умовах концтабору на одне з чільних місць виходили психологічний та інформаційний чинники протистояння. Передусім, основний акцент переносився на збереження власної особистості максимально притомною та мінімізацію впливу травматичних чинників. Особливо важливим цей чинник ставав у контексті того, що одним із найголовніших наслідків для в'язнів були глибокі травматичні зміни особистості – аж до деформації. У підсумку щоденної боротьби за фізичне існування формувалася специфічний психотип, відомий зі спогадів як «старий номер», тобто в'язень, адаптований до умов концтабору. Найдетальніше розроблений і найбільш аргументований погляд на роль психологічного чинника в ефективності опору на цей момент представлено у дослідженнях Б. Беттельхайма та В. Франкла⁶.

Бруно Беттельхайм виходить із кількох принципових, на його думку, ознак зрілої дорослої особистості. До них належать виняткова монополія на прийняття рішень щодо власної особи й об'єктивна здатність приймати рішення, ґрунтуючись на власній

³ Dunin-Źasowicz K. Ruch oporu w hitlerowskich obozach koncentracyjnych. 1933–1945. Warszawa: PWN, 1983. S. 47.

⁴ Ibid. S. 49.

⁵ Ibid. S. 52.

⁶ Bettelheim B. The informed heart: A study of the psychological consequences of living under extreme fear and terror. London: Peregrine Books, 1986; Frankl V. ...trotzdem Ja zur Leben sagen. Eine Psycholog erlebt das Konzentrationlager. Muenchen: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2007.

системі переконань. В умовах концтабору, на переконання Б. Беттельхайма, у ході спроб пристосуватися до травматичних умов, особистість набуває інфантильних ознак, починає підсвідомо асоціювати себе з особою, яка створила або підтримує травматичну ситуацію, поступово поступаючись власною прерогативою рішень щодо себе та звужуючи горизонт планування⁷. Відповідно, найперша мета тактики виживання полягає у тому, щоби зберегти власний контроль над прийняттям рішень хоча б у дрібницях і виробити власне ставлення до того, що відбувається, яке би відрізнялося від нав'язуваного. За таких обставин одні з умов виживання у концтаборі в сенсі збереження цілісної особистості – це внутрішній модус контролю та наявність «референтної групи», з якою особу пов'язують емоційні зв'язки і яка виступає своєрідним «цензором», здатна схвалити належну дію чи засудити неналежну. Б. Беттельхайм називає низку методів, які дають в'язневі змогу зберегти власну автономність у питанні прийняття рішень й оцінки навколишньої ситуації: раціоналізація факту перебування в концтаборі, що передбачало формулювання причини, яка робила в'язня небезпечним для влади; позиціонування себе як мученика в інтересах інших; емоційне відсторонення від усього, що відбувалося; вибіркова непам'ять – не тільки щодо поточного перебування у концтаборі, а й щодо попереднього життя, що передбачало тримати в пам'яті лише потрібне для виживання; мрії про майбутнє як форма формування візії майбутнього; постійна турбота про збереження їжі, якщо вдавалося її роздобути; постійне збереження анонімності, тобто уникання особистого контакту з представниками табірної адміністрації; розмови з іншими в'язнями⁸.

У системі поглядів В. Франкла, які, зрештою, стали основою Третьої Віденської школи психотерапії, центральне місце займає поняття сенсу життя. На думку вченого, для виживання у концтаборі принциповими вимогами є знаходження сенсу власного перебування тут, розташування його в системі координат, яка піддається логічному узгодженню. Додаткові й неминучі елементи відчуття «сенсу» – це віра у власне майбутнє і свідомість мети – «В'язень, який втратив віру у майбутнє – своє майбутнє, приречений»⁹. Аналізуючи поняття мети, В. Франкл закінчує міркування ілюстрацією: «Слова Ніцше: “Той, хто знає, навіщо жити, може витримати майже будь-яке як” – можуть стати провідним гаслом для всіх психотерапевтичних і психогігієнічних зусиль задля порятунку ув'язнених»¹⁰.

У багатьох випадках міркування обох фахівців перетинаються. Приклад цього – спостереження Б. Беттельхайма про те, що ув'язнені з політичних причин легше переносили адаптаційний період і їх було важче зламати, адже ті розуміли, що потрапляння сюди – реалізація ризику, пов'язаного з протистоянням нацистському режиму¹¹ і, фактично, частина тієї суспільної функції, яку вони взяли на себе. Ця аргументація близька до зауваження В. Франкла щодо того, що самосприйняття себе в концтаборі й факту перебування тут прямо пов'язані з меншою або більшою

⁷ Ibid. P. 101–102.

⁸ Bettelheim B. The informed heart... P. 171–235.

⁹ Frankl V. ...trotzdem Ja zur Leben sagen... S. 89.

¹⁰ Ibid. S. 91.

¹¹ Bettelheim B. The informed heart... P. 120–121.

можливістю вижити¹². Для демонстрації дії цього принципу він наводить приклади двох в'язнів: один із них вважав концтабір цілковитим кінцем усього, порівнюючи шлях від вагону до бараків із похороном, інший – трактував ув'язнення як виклик¹³.

Також обидва дослідники погоджуються, що неправильно розглядати високу емоційно виражену мотивацію як невроз. В. Франкл називає такого типу мотивацію «екзистенційною кризою», вважаючи її вияви симптомами того, що людина не відчуває сенсу в тому, чим займається повсякдень (зокрема і фах), або ж усвідомлює недосягненість мети «на тепер». Б. Беттельхайм зауважує: «Подібна поведінка, якою відзначаються деякі групи, ... оберігала від розпаду особистості в умовах стресу»¹⁴. Як приклад такого «псевдоневрозу», він наводить групи ув'язнених свідків Єгови, стверджуючи, що ті виявили «незвичні вершини людської гідності та моральності»¹⁵, на підставі власної етичної системи, за якою жили до ув'язнення, а також груп засновників кібуців, з яких постала держава Ізраїль¹⁶.

Для забезпечення реалізації усіх названих умоглядних конструкцій, необхідне дотримання кількох умов на рівні побуту. Перш за все, важлива присутність групи однодумців, з якими у в'язня наявний емоційний контакт, що ґрунтується на родинних зв'язках, дружбі, спільності професії, належності до тієї чи тієї спільноти, причому критично важливо, щоб її учасники мали спільний погляд на факт ув'язнення.

Друга важлива умова – умовне відокремлення від ув'язнювачів. Цій меті служила низка універсальних прийомів виживання – вибіркова пам'ять тільки необхідного для виживання, емоційне дистанціювання, розуміння себе як частини більшого цілого, використання кожної вільної хвилини для відновлення сил або догляду за собою, «гублення» серед маси, що сприяло виведенню себе із зони уваги вартівників і табірних «промінентів», одержання таких робіт, які дозволяли перебувати у приміщенні та давали доступ до додаткових продуктів і теплого одягу. Б. Беттельхайм слушно зазначає, що більшість цих методів не забезпечували повного відокремлювання, щоби більше, вимагали контакту з представниками табірної адміністрації, але це було об'єктивним наслідком механізмів табірної життя¹⁷.

Підсумовуючи, можна ствердити, що для виживання – як вузько фізичного, так і в сенсі збереження особистості – в умовах концтабору (за винятком ситуацій із прямою фізичною загрозою, на кшталт газової камери та розстрілу), принципово важлива передумова наявності певних характеристик й обставин:

– власна етична система поглядів, яка служить мотиватором до дій і визначає поведінку в конкретній ситуації;

– уміння розташувати перебування у концтаборі в логічній системі «причина–наслідок» через формулювання адекватної відповіді на запитання «чому я тут?»; надання сенсу подіям, що розгортаються;

¹² Frankl V. ...trotzdem Ja zur Leben sagen... S. 87.

¹³ Ibid. S. 88–89.

¹⁴ Bettelheim B. The informed heart... P. 20.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid. P. 21.

¹⁷ Ibid. P. 83.

- сприйняття перебування у концтаборі як виклику або перешкоди, яку треба здолати;
- існування мети, часто ірраціональної у принципі й напевне ірраціональної як на умови концтабору;
- здатність до прийняття рішень, що ґрунтуються на власній системі переконань і власних уявленнях що добре, а що ні;
- збереження власної монополії на прийняття рішень на рівні щоденного побуту;
- візія власного майбутнього;
- наявність невеликої групи, поєднаної глибокими емоційними зв'язками, яка є «групою підтримки» в контексті власних переконань.

Дотримання усіх цих умов давало змогу зберегти контроль над розумінням ситуації і бодай сильно обмежену, але монополію на побутові рішення, що створювало перешкоду для прийняття правил гри табірної адміністрації, спрямованих на психологічне й фізичне знищення в'язня.

Ув'язнені члени ОУН(б) потрапили в Аушвіц, маючи досвід подібних протистоянь, а також навички підпільної тактики. Утім, враховуючи різницю умов, їхня стандартна тактика мусила модифікуватися, щоб її носії змогли вижити. Зауважу, аналіз системи опору неможливий без врахування того факту, що саме собою потраплення до концтабору було кардинальною зміною у житті та пов'язане з виникненням однозначної і прямої загрози життю, відповідно – травматичним, що робить принциповою умовою виживання достатньо швидке відновлення психологічної рівноваги та психологічної готовності до спротиву, а це неможливе без розташування себе і дійсності в мінімально логічній системі координат¹⁸. Виконання такої операції означало перехід від виживання як такого до спротиву. Попри те, що на практиці учасники мереж спротиву користувалися тими ж методами, що й в'язні, які перебували на рівні тактики виживання, існувала низка принципових відмінностей. Утім, залишаються незрозумілими конкретні механізми пристосування підпільно-конспіративного досвіду до ситуації Аушвіцу та формування на їхній основі системи спротиву. Обидві ці проблеми і перебувають у центрі уваги цього тексту. Механізм та суть таких модифікацій, які дозволяли формувати ефективну систему спротиву в контексті поглядів Б. Беттельхайма та В. Франкла, і є метою розгляду дослідження. На особливу увагу заслуговують конкретні прийоми збереження автономії та формування тактики виживання у контексті збереження власної ієрархії пріоритетів.

Основне джерело дослідження теми – спогади членів ОУН(б) про ув'язнення в Аушвіці. У контексті зазначеного акценту на еволюцію методів і тактичних прийомів довоєнної ОУН в умовах ув'язнення у концтаборі для формування ефективної системи спротиву, особливе значення мають спогади тих, хто ще до війни був активним членом ОУН(б) та залишив їх і про довоєнний період, зокрема Миколи Климишина¹⁹, Омеляна Ковалья²⁰, Романа Малащука²¹. Окреме місце серед них посідає Петро Мірчук, який хоч і залишив тільки спогади про ув'язнення в Аушвіці, проте написав ще й

¹⁸ Bettelheim B. The informed heart... P. 147–149.

¹⁹ Климишин М. В поході до волі. Детройт, 1977. Т. 1; 1987. Т. 2.

²⁰ Коваль О. Спомин мого життя. Львів, 2016.

²¹ Малащук Р. З книги мого життя... Т. 1.

фундаментальну працю «Нарис історії ОУН», що охоплює історію довоєнної організації аж до вибуху Другої світової війни і є одним із найдетальніших досліджень теми. Як часто буває, коли автор дослідження одночасно очевидець та співучасник подій, то текст стає дещо автобіографічним. Відтак частина «Нарису...» присвячена тактиці підпільної боротьби й внутрішній етиці націоналістів, яка, як уже показано при аналізі понять «тактика виживання» і «тактика спротиву» в контексті концтаборів, мала не менш важливе значення, ніж конспіративні вміння.

Перш ніж приступити до обговорення прийомів спротиву, варто коротко розглянути той багаж підпільного протистояння з позиції в'язня, з яким члени ОУН(б) потрапили в Аушвіц.

Внаслідок частих арештів, які інколи, як у випадку справи вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького (Bronisław Pieracki), ставали стихійними, поступово серед підпільників вироблялася тактика поведінки в ув'язненні. Вона також стала частиною вишколів для членів організації. У поєднанні з уже зазначеним моральним дисциплінуванням це інколи давало суттєвий пропагандивний ефект без особливих зусиль. Приклад – поведінка Степана Бандери та товаришів на Варшавському процесі, якою так захоплювалася польська преса²².

У тривалішій перспективі, після закінчення слідства та судового процесу, перебування у польській в'язниці не вимагало постійних специфічних зусиль. Як результат, на перший погляд, поведінка засуджених членів ОУН не відрізнялася від інших в'язнів, за винятком кримінальних. Утім, аналіз текстів спогадів членів ОУН, ув'язнених тривалий час, дає змогу виокремити дві деталі, які принципово відрізняли їх від решти. Перша – високий рівень внутрішньої солідарності: «Комуністи, які сиділи за шпіонажу, говорили, що ми не повинні були націоналістами, тільки комуністами. Вони ніколи спілки не мали»²³. Одночасно з формальним старостою окремої камери ув'язнені націоналісти зазвичай мали власного неформального лідера, як правило, найстаршого в організаційній ієрархії серед ув'язнених у конкретній в'язниці. Після отримання кимось посылки з дому все їстівне ділили порівну між усіма членами «спілки».

Другий момент – постійні просвітницькі практики. Їх можна розглядати як інерцію активного просвітництва на волі та як один із способів побороти в'язничну нудьгу. Крім того, інтелектуальні заняття – це стандартна манера поведінки для політичних в'язнів, більшість із яких були інтелігентами. До прикладу, Микола Климишин опрацьовував словник, Ярослав Карпинець продовжував вивчення технічних дисциплін, розв'язуючи завдання з підручника, який йому прислали з волі. Обов'язковим елементом своєрідного культурного життя членів ОУН у в'язниці було святкування – бодай ритуально-умовне – церковних свят зі збереженням українських традицій. На Різдво 1937 р. до в'язниці «Святий Хрест» прибув о. Йосип Кладочний, який уділив таїнство сповіді та відправив коротке урочисте Богослужіння у греко-католицькому обряді. Оскільки дехто отримав у посылці з дому кутю та інші обрядові страви або їхні елементи, та ув'язнені також зуміли організувати імпровізований Святвечір²⁴.

²² Климишин М. В поході до волі. Т. 1. С. 145–147; Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті рр.): Нариси інтелектуальної історії. Київ: Критика, 2013. С. 283–284; 288–290.

²³ Климишин М. В поході до волі Т. 1. С. 197.

²⁴ Там само. С. 203–204.

У концтаборі велику роль відігравав досвід підпільної боротьби в цілому. У випадку ОУН(б) – прийоми низової організації та комунікації. Зазвичай основою організаційної структури організації були т. зв. «п'ятірки», відомі також як «звена» – групи молоді по п'ятеро осіб (звідси і назва системи). Оунівці контактували у справах підпілля винятково між собою та безпосереднім керівником «п'ятірки», який підтримував зв'язок зі старшими в організаційній сфері. Якщо в одному й тому ж населеному пункті було дві та більше «п'ятірок», то кожна з них діяла окремо²⁵. В ідеалі, кожна мала бути законспірована настільки, щоби члени не мали підстав підозрювати інших у належності до підпілля. Такі «п'ятірки» могли організувати для виконання окремого специфічного завдання, як у випадку розвідувальної жіночої під керівництвом Марії Кос²⁶.

При такій організації та рівні конспірації внутрішньо організаційна комунікація відбувалася за принципом «з рук у руки», особливо на низовому рівні. У спогадах оунівців різних періодів часто повторюється мотив, згідно з яким їх залучають до підпільної діяльності старші віком друзі або колеги по навчанню чи різного роду клубах і гуртках за зацікавленнями²⁷. Пізніше саме вони «передавали» нових членів організації далі по зв'язкових лініях.

Для формування навичок, необхідних для підпільної діяльності та збройної боротьби, для членів ОУН проводили відповідні вишколи. Їх програма охоплювала не лише військові аспекти, а й можливості боротьби в різних галузях: економіка, культура, пропаганда (у вузькому значенні терміна) тощо. Це означало, що членів організації привчають до вміння вибудовувати тактику спротиву в будь-якій сфері та розглядати будь-яку ситуацію як потенційне поле для спротиву в разі потреби. Сильний військовий елемент у системі вишколу підпільників²⁸ мав додатковий ефект сприяння формуванню сильної мотивації, «чуття ліктя», відчуття інституційної належності, внутрішньої дисципліни.

Попри безкомпромісність у протистоянні для ОУН притаманно було одночасне послідовне чітке відокремлення від ворога, задеклароване, зокрема, у позиції «Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї!» та послідовних побутових практиках, на кшталт відмови від алкоголю та сигарет, торгівля якими була державною монополією, і використання його ж потужностей, до прикладу, позиція щодо мобілізації українців у польську армію: вона цілком допустима, оскільки це – можливість пройти військовий вишкіл і навчитися користуватися зброєю, що пізніше мало пригодитися організації²⁹.

Суттєве місце в щоденній реальності ОУН посідали просвітницька та пропагандивна складові. Організація видавала легальні й нелегальні журнали та газети, частина яких «перейшла у спадок» від періоду Української військової організації

²⁵ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. С. 120

²⁶ Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках. Львів, 2010. С. 96.

²⁷ Див.: Ганушевський М. Роман Шухевич у моїх споминах. *Літопис УПА. Нова серія*. Київ; Торонто, 2007. Т. 10: Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907–1950). Документи і матеріали; Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки-учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Київ: Смолоскип, 2003.

²⁸ Детально див.: Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН... С. 86–89.

²⁹ Там само. С. 90–91.

(УВО): «Український голос», «Студентський шлях», «Розбудова нації», «Сурма», «Український націоналіст», «Націоналіст», «Бюлетень Крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ», «Юнак»³⁰. Відтак її члени та симпатки всіх вікових категорій були надійно охоплені пропагандою, забезпечувалося вчасне інформування про поточні політичні події і внутрішньо організаційні справи. Такий ефект досягався завдяки роботі мережі зв'язкових та розповсюджувачів підпільної преси.

Також постійною практикою ОУН була участь її членів у ритуалах, пов'язаних із меморіалізацією подій визвольних змагань та їх учасників. Передусім ідеться про насипання символічних стрілецьких могил, використання наявних як місця для урочистого вшанування річниць відомих боїв і публічних демонстративних панахид на честь полеглих. Звична також участь у меморіальних заходах та демонстраціях, які організовували представники легального сектору, а також їх охорона. Яскравий приклад – демонстрації протесту з приводу угорських претензій на території Закарпаття й меморіальний похід 1 листопада 1938 р. на честь 20-ї річниці Листопадового чину. Інколи сама ОУН виступала ініціатором й організатором публічних символічних акцій, переважно тих, які безпосередньо її стосувалися. До прикладу, організоване биття в церковні дзвони у вечір страти В. Біласа і Д. Данилишина 24 грудня 1932р.³¹ та організація трауру, що означало скасування усіх гучних зборів і розважальних заходів у травні 1938 р. після одержання звістки про загибель полковника Є. Коновальця.

Усі ці практики ґрунтувалися на залученні до дії зі сильним символічним навантаженням великої кількості людей. Повторюваність таких прийомів виховувала відчуття ідентичності та належності, основаних на спільних ритуалах, і формувала розуміння, що належність до чого-небудь (спільноти борців за незалежність України, як позиціонувала себе ОУН), неможлива без активної участі в діях, які принаймні позиціонують наявність спільноти та декларують її ідентичність і наміри. Сама собою організаційна робота, пов'язана з підготовкою церемоній, сприяла формуванню та закріпленню навичок взаємодії й емоційного контакту між окремими членами ОУН.

Цим організаційна практика не обмежувалася. Особливістю ОУН були вимоги, що поширювалися на поведінку та щоденні активності кожного без винятку члена. Вони були кодифіковані у «12 прикметах характеру українського націоналіста» і «44 правилах життя українського націоналіста»³². На практиці регулювали принципи прийняття рішень окремим членом і моральні, якими той мав керуватися. Обидва параметри чітко залежав від факту належності особи до ОУН. Сама собою така практика виховувала внутрішню дисципліну, розуміння важливості власного вкладу в загальну репутацію та, враховуючи широку охопленість молоді мережею, фактично створювала передумови для формування певного соціального типу, який характеризувався високою соціальною відповідальністю, здатністю до представництва та взяття відповідальності за інших, внутрішньою зібраністю і вмінням жити, підпорядковуючи власне життя достатньо строгим вимогам.

В умовах ув'язнення в Аушвіці на початковому етапі опір формувався спорадично за принципом «свій до свого по своє», відтворюючи таку стандартну схему першого

³⁰ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1. С. 121–125.

³¹ Чайковський Д. Білас і Данилишин. Нью-Йорк, 1972. С. 242.

³² Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1. С. 127–130.

етапу спротиву, як взаємодопомога в міру можливостей заради забезпечення виживання кожного з учасників мережі зокрема. Так, Микола Климишин, випадково відшукавши купу покинутого напризволяще взуття, зумів непомітно відібрати з неї для себе і товаришів³³. Після того, як охоронець зауважив, що в нього добра німецька вимова, яка дає можливість скерувати його на роботу у приміщенні й менше виснажуватися фізично, він зазначив, що є й інші такі люди. Очевидно, йшлося про товаришів з ОУН(б)³⁴.

Початковий етап охоплював також пошук контактів за принципом спільної країни походження. Цей параметр був не випадковим, оскільки передбачав спільну мову спілкування, що зменшувало час для налагодження контакту. Українцям було складніше, адже їхньої державної належності, що ґрунтувалася на культурно-політичній ідентичності, офіційно не існувало – перебувала в розмитому стані між позиціями, які пропонував офіційний поділ: Польща, Радянський Союз, Чехословаччина³⁵.

Роль контактера виконав Борис Вітошинський³⁶. Особливе значення мало знайомство групи ув'язнених націоналістів із Богданом Комарницьким, який перебував в Аушвіці з 1940 р., вважався «старим номером», тобто належав до категорії в'язнів, що мали низку неписаних привілеїв і зазвичай знали особисто представників адміністрації³⁷. Завдяки зв'язкам Б. Комарницького націоналістам вдалося потрапити на менш виснажливу роботу, де наглядачі-«капо» були відносно людяними³⁸.

Наявність стабільного місця в менш-більш «доброму командо», тобто такому, де робота була менш виснажливою, у приміщенні й існувала можливість «організації», тобто крадіжок їжі та одягу, забезпечувала той рівень пристосованості до життя в Аушвіці, який дозволяв більш системно й усвідомлено формувати мережу опору.

Насамперед організовано систему координування, управління і зв'язку. Оскільки в умовах підпілля в концтаборі, внаслідок обмежених можливостей в'язня впливати на події, зв'язок об'єктивно міг ґрунтуватися тільки на особистій довірі між учасниками підпільної мережі, досвід «п'ятірок» і «трійок» тут дуже придався. Якого вигляду в Аушвіці набув цей механізм, сформульований за принципом «передай другому», можна зрозуміти зі спогадів М. Климишина, який узяв на себе обов'язки лідера «Бандера-групе» (як тут називали ув'язнених членів ОУН(б)).

На першому етапі неформальним керівником «Бандера-групе» був Степан Ленкавський³⁹. Із залишених спогадів незрозуміло, чому очільником став саме він. Найімовірніше, через особистий авторитет у групі, котра прибула сюди 22 липня 1942 р., або тому, що за віком був чи не найстаршим у ній. Після прибуття до концтабору наступної, де неформальним лідером був М. Климишин, якийсь час – принаймні до закінчення т. зв. карантину – керівництво групою опиралося на спорадичні контакти. Так тривало до випадкової зустрічі С. Ленкавського і М. Климишина під

³³ Климишин М. В поході до волі. Т. 2. С. 102.

³⁴ Там само. С. 107.

³⁵ Марунчак М. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. Вінніпег, 1996. С. 89.

³⁶ Климишин М. В поході до волі. С. 103.

³⁷ Коваль О. Спомин мого життя... С. 77–78.

³⁸ Там само. С. 79.

³⁹ Климишин М. В поході до волі. С. 97.

час вечірнього апелю. С. Ленкавський перебував у дуже виснаженому стані й був переконаний у швидкій загибелі, тому передав повноваження неофіційного керівника М. Климишину. Надалі, у міру того, як новоприбулі «бандерівці» ознайомлювалися з правилами життя в Аушвіці та налагоджували власні контакти, персональний контакт за обговореною схемою став основою комунікації у справах спротиву.

За деякий час після відокремлення «Бандера-групе» в окремому приміщенні «штубовим», тобто старшим у кімнаті й відповідальним за дотримання формального порядку, заведеного адміністрацією Аушвіцу, призначили Льва Ребета⁴⁰. Це створило ситуацію, коли формальне і неформальне керівництво групою перебувало в різних руках. Із погляду підпільної практики, розподіл легальних офіційних постів був цілком нормальним, але функції керівника групи вимагали постійного контакту з табірною «аристократією» та представниками адміністрації, особливо, коли йшлося про уникнення транспортування до іншого концтабору або покарання когось із членів групи. За правилами табору, звичайний в'язень не міг звернутися до в'язня на посаді та будь-кого з членів адміністрації під загрозою негайної смерті. Відповідно, ситуація вимагала поєднання в одній особі формального та підпільного керівництва. Крім того, наскільки можна судити зі спогадів, сам М. Климишин вважав неетичною і незручною, з погляду керованості та координації дій у групі, ситуацію, коли формальним керівником був Л. Ребет, а підпільним провідником – він⁴¹. Передача повноважень цього разу відбулася формально – на підпільних зборах усі присутні таємним голосуванням висловилися за поєднання функцій і підпільного керівництва, і формального в руках Л. Ребета. Він керував «Бандера-групе» до двох ситуацій, які спричинили загальне незадоволення. Перша – одного з українців, Михайла Кравціва, записано у транспорт; друга – Володимира Дейчаківського мали покарати побиттям – теоретично існувала можливість переговорити з лагерельтесте про відміну або принаймні послаблення покарання, але Лев Ребет не скористався нею. Обидві ситуації спровокували звинувачення в недбайливому виконанні обов'язків і, у підсумку, повернення М. Климишина на «посаду» підпільного провідника⁴².

Сам М. Климишин доволі часто використовує у спогадах формулювання на зразок «мене не повідомили», «мені не сказали»⁴³, що додатково свідчить про існування серед членів ОУН(б) в Аушвіці внутрішньої системи оповіщення про важливе. Фактично, йдеться про модифікацію під специфічні умови звичних для практики довоєнної ОУН прийомів конспіративного спілкування. Зрозуміло, сильно полегшувало ситуацію те, що з часом усі учасники «Бандера-групе» виявилися зібраними в одному приміщенні. Але навіть у цьому випадку на них поширювалися винятково жорсткі правила концтабірного режиму. Згідно з ними, після відбою було абсолютно заборонено засвічувати світло чи розмовляти. За таке «порушення» карали побоями, які в ситуації хронічного виснаження організму могли стати фатальними.

Наступний етап формування мережі – вироблення системи розподілу між учасниками «Бандера-групе» їжі й теплого одягу, який вдавалося роздобути. Взагалі,

⁴⁰ Климишин М. В поході до волі. С. 140.

⁴¹ Там само. С. 141.

⁴² Там само. С. 141–142.

⁴³ Там само. С. 140–141.

«організація», тобто крадіжка їжі, де була можливість і розподіл її між слабшими членами «своєї» групи – один із найпоширеніших способів спротиву серед в'язнів Аушвіцу.

Розподіл у «Бандера-групі» відбувався приблизно так: щовечора, перед тим, як гасили освітлення, М. Климишин обходив по черзі всіх в'язнів-українців, кого міг, причому не тільки оунівців, але, як правило, колишніх остарбайтерів родом із Центральної та Західної України, і розпитував, чи мають їжу, взуття, верхній одяг. Не задовольняючись ствердними відповідями, просив показати, передбачаючи, що частині признатися у відсутності чогось не дозволить гордість. Після такої перевірки давав завдання т. зв. «старим нумерам» роздобути потрібне по можливості⁴⁴.

Крім того, була налагоджена система постійного підгодовування зовсім знесилених. Двом членам «Бандера-групі», Теодорові Галемі та Ярославові Климові, вдалося влаштуватися на роботу в команду, яка розвозила хліб серед в'язнів. Це давало можливість збирати і їсти розкришений, завдяки чому обидва постійно були ситі й мали можливість розподіляти між товаришами ту порцію, яку їм видавали легально. Для розподілу передавали М. Климишину, а той, як підпільний керівник усієї «Бандера-групі», розподіляв її між тими, хто потребував⁴⁵.

Система матеріальної підтримки учасників мережі сягала «ревіру» (так в'язні називали табірний шпиталь): «До Коваля підійшов наглядч і дав йому пайок хліба: “Передав тобі твій колега Миколай [Микола Климишин – *О. І.*]” – сказав він... Він заховався під одіялом, притискаючи хліб до брудних грудей...»⁴⁶.

Постійним елементом практики опору у «Бандера-групі» була культурно-організаційна складова. Наприкінці 1942 р. зроблено першу спробу друку самвидавного альманаху. До імпровізованої редакційної колегії увійшли Данило Чайковський, Петро Мірчук, Борис Вітошинський, Петро Балей та Омелян Коваль⁴⁷. Альманах «видали» на цигарковому папері, пишучи вручну.

Метод поширення таких самвидавів був класичним – «з рук до рук». Причому кур'єрами між редакцією та потенційними читачами були ті, хто завдяки табірній «посаді» мав можливість порівняно вільно пересуватися між двома його частинами, оскільки жіночий концтабір був частиною т. зв. Аушвіцу-2, відомого як Біркенау, який перебував на відстані близько 3 км від Аушвіцу. Цю роль взяв на себе Михайло Марунчак, який працював у табірному шпиталі. Із «ревіру» щотижня до Біркенау переносили стерилізатор і в його порожнину можна було вкласти те, що треба переправити. Ніс стерилізатор в'язень під конвоем спеціально призначеного есесівця. М. Марунчак задалегідь клав кореспонденцію і непомітно витягав її уже в Біркенау⁴⁸.

Апофеозом спроб налагодження культурного життя і просвіти з елементами пропаганди за зразками, засвоєними на практиці підпільної діяльності протягом 1930-х років і під час перебування у польських в'язницях, було видання підпільного

⁴⁴ Кардаш В. Справжній друг і провідник у боротьбі за Українську державу. Львів: «Меморіал», 1992. С. 734.

⁴⁵ Климишин М. В поході до волі. С. 110.

⁴⁶ Чайковський Д. Хочу жити! Образки з німецьких концентраційних таборів. Львів, 2009. С. 65.

⁴⁷ Коваль О. Спомин мого життя. С. 104.

⁴⁸ Марунчак М. Українські політичні в'язні... С. 127–128.

журналу «Жіноча недоля». Всього вийшло два випуски⁴⁹. Примірник одного з них вдалося забрати зі собою одній з ув'язнених – Марії Стахів⁵⁰.

Крім цього, в'язні зібрали імпровізовану бібліотеку: «Різним способом зорганізували ми собі скромну бібліотечку: один з наших друзів, працюючи назовні табору електротехніком, відшукав тут українця-інженера, що, як фахівець, провадив на приналежному до Авшвіцу полі плантації коксагізу. Вони обидва стрічалися при праці щодня і через цього українця-інженера діставали ми українські газети й інші різні видання, як також відомості про українське життя»⁵¹.

Ув'язнені «бандерівці» також зуміли організувати святкування Різдва, принаймні в 1944 р.⁵². Наскільки його можна відтворити зі сукупності спогадів, підготовка і саме святкування виглядали менш-більш так. За якийсь час до свята ті з організаторів, хто мав доступ до пральні, роздобули шмат чистого полотна, який використали як святкову скатертину. Інші знайшли ялинку – деревце, мабуть, потайки викорчували ті, що працювали в робочих бригадах поза межами табору. За окремими даними, ялинку позичили у в'язнів-поляків, які відзначали Різдво за Григоріанським календарем. Також приготували імпровізовану кутю – сухарі, відкладені протягом кількох останніх тижнів, залили штучним медом. Окрім цього, серед різдвяних страв була «хлібівка» – розмочений хліб у воді; «пелі», тобто варена картопля «в мундирах» і хліб із поцупленою з есесівської кухні ковбасою⁵³.

На вечерю, «організовану» бандерівцями, запросили в'язнів родом із Центральної України. Серед них було кілька підлітків, які потрапили сюди за втечу з примусових робіт, полонений офіцер Червоної армії (ЧА) Степан Хлющ, селянин Дем'ян Зінченко й інші. Після вечері в'язні наважилися заколядувати, хоча, якби їх почула варта, то свято закінчилося би трагічно.

На щодень зусиллями М. Климишина запроваджено певні сталі ритуали. Зокрема, щовечора відбувалася свого роду політінформація, коли краще обізнані учасники групи розповідали решті про те, що діється у світі⁵⁴. Обов'язковим елементом закінчення дня була молитва⁵⁵. Такі малопомітні елементи фактично вибудовували для ув'язнених власний ритм життя, альтернативний до нав'язуваного адміністрацією, і дозволяло сформувати свою монополію на прийняття рішень, принаймні в безпосередньому побуті.

Це – нестандартна практика на загальному фоні: «Коли ми дбали, щоб рано і після роботи помитися і дотриматися максимуму гігієни в тих умовах, наші французи ходили або лежали під бльоками, чекаючи на апель. ... встрявали в розмову з деякими французами, щоб довідатись про їх моральний стан і причини їхнього опущення. Відповіді були майже однозначні – “пощо дбати про гігієну, коли ми всі призначені тут на погибель”. Цей песимізм і здетермінованість були причиною поголовної

⁴⁹ Мірчук П. В німецьких млинах смерти. С. 119.

⁵⁰ Коваль О. Спомин мого життя. С. 105.

⁵¹ Мірчук П. В німецьких млинах смерти. С. 119.

⁵² Там само. С. 106; Петелицький С. До Освенціму за Україну. Ванкувер; Торонто; Київ: Суспільна служба України, 2000. С. 52–55; Коваль О. Спомин мого життя. С. 108–109.

⁵³ Петелицький С. До Освенціму за Україну. С. 54.

⁵⁴ Мірчук П. В німецьких млинах смерти. С. 120.

⁵⁵ Кардаш В. Справжній друг і провідник.... С. 711.

смертності. ... перевірів весь транспорт з Франції, за несповна рік від часу прибуття в липні 1942 року ... при житті залишилося всього 40 осіб ... у нас навпаки – була здетермінованість пережити всі лагери і поневір'яння і дожитись вільної і незалежної Української держави»⁵⁶. Така логіка – це фактичний відповідник однієї з важливих передумов виживання, яка детермінувала всі інші прийоми, – виставлення собі ірраціональної, як на умови концтабору, мети виживання, що потребувала щоденних зусиль. Віктор Франкл ілюструє цю логіку вже цитованими словами Фрідріха Ніцше: «Якщо знаєш, заради чого, витримаєш майже кожне як».

Загалом помітно, що метаморфози, яких зазнавали окремі прийоми підпільної ОУН в умовах концтабору, переважно зводилися до еволюції стандартних підпільних. Утім, якщо взяти до уваги проаналізовану парадигму виживання Б. Беттельхайма та спостереження К. Дуніна-Вонсовича, складається враження, що на інерції сформованої задовго до ув'язнення в концтаборі власної етичної системи ув'язненим оунівцям вдалося вибудувати парадигму виживання як успішного протистояння зусиллям тоталітарного режиму змістити ієрархію цінностей в'язнів і підпорядкувати їхню емоційно-вольову сферу його бажанням. У будь-якому випадку, окремі елементи звичної для ОУН підпільної тактики, підкріпленої програмними установками, виявилися добрими складовими тактики виживання за моделлю, яку описав Б. Беттельхайм. Із позиції цієї парадигми, низку елементів тактики ОУН практично відтворювали і втілювали чимало її головних елементів.

Передусім, довоєнна практика «п'ятірок» та «трійок» перетворилася на формування референтних груп, які в умовах концтабірного ув'язнення забезпечують моральну підтримку і своєрідний контроль за стійкістю. Справа в тому, що такий метод організації разом із заборонаю на розголошення організаційних справ навіть серед своїх, з одного боку, формував навички обережного поводження з інформацією, а з другого – оскільки практично єдиним, із ким можна обмінятися інформацією, був товариш по «трійці», то між учасниками «п'ятірок» формувалися тісні особистісні взаємини на підставі спільних переконань і діяльності. У підсумку «п'ятірка» на момент потрапляння у концтабір являла собою міцно злитовану на емоційному рівні групу, що забезпечувала моральну підтримку й виступала «контролером», який був запобіжником від недостойної поведінки, за логікою, продемонстрованою Дж. Герман та Д. Гроссманом⁵⁷, а загалом підтримував упевненість у правильності власної тактики.

Акцентування на здобутті незалежності України сформувало для ув'язнених членів ОУН(б) ірраціональну мету з мотиваційним елементом, спроможну забезпечити практично всі необхідні елементи стратегії виживання за парадигмою Б. Беттельхайма та В. Франкла, за винятком тих, які потребували фізичного ресурсу. Особливо важливим у цьому контексті виявилось те, що частиною ідеології ОУН(б), як і довоєнної ОУН, були вимоги до щоденної поведінки підпільника й члена організації. Так, ще задовго до ув'язнення у концтаборі було сформоване чітке розуміння єдності поступової щоденної дрібної дії і стратегічної мети. Це дозволяло швидко сформулювати шляхи її досягнення в будь-якій ситуації і тим самим швидко сформулювати власну,

⁵⁶ Коваль О. Спомин мого життя. С. 100–101.

⁵⁷ Див.: Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання. Львів: Вид-во Старого Лева, 2016; Grossman D. On Killing. The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society. New York: Back Bay Books, 1996.

повністю альтернативну й опозиційну до мети, у цьому випадку, нацистів срархію пріоритетів і логіку дій. Ця перебудова охоплювала вибудовування логічної послідовності, яка дозволяла припинити сприйняття ув'язнення як катаклізму, проти якого нема шляхів протидії. Зрозуміло, таке сприйняття деморалізувало в'язня та вбивало волю до опору. Альтернативою, як у випадку ув'язнених оунівців, була схема, згідно з якою ув'язнення у концтаборі – тільки етап протистояння, що виростало з протилежності мети самих «бандерівців» і ворога в особі каральної системи Третього Райху. Треба зауважити, що навряд чи така швидка, майже автоматична перебудова була б можливою без постійних просвітницьких практик у підпіллі.

Вимоги до підпільника поширювалися й на практики щоденного життя і це несподівано зіграло на користь членів ОУН(б), що опинилися перед необхідністю вижити в умовах Аушвіцу. Низка вимог до підпільника на рівні щоденної побутової активності забезпечила автоматичне зберігання монополії на прийняття рішень у побуті, а отже, і розуміння себе як чогось принципово іншого та ворожого до того, що пропагує нацистська система.

У підсумку можна ствердити, що та модель особистої і групової поведінки, яку пропагувала ОУН(б), у багатьох моментах відповідала моделі виживання, сформованої В. Франклом і Б. Беттельхаймом значною мірою теж на підставі досвіду ув'язнення у концтаборах. Причини й механізми такого стану речей мають стати предметом подальшого дослідження.

REFERENCES

1. Bettelheim, B. (1986). *The informed heart: A study of the psychological consequences of living under extreme fear and terror*. London: Peregrine Books [in English].
2. Chaikovskiy, D. (1972). *Bilas i Danylyshyn*. New York [in Ukrainian].
3. Chaikovskiy, D. (2009). *Khochu zhyty! Obrazky z nimetskykh kontsentratsiinykh taboriv*. Lviv [in Ukrainian].
4. Dunin-Łasowicz, K. (1983). *Ruch oporu w hitlerowskich obozach koncentracyjnych. 1933–1945*. Warsaw: PWN [in Polish].
5. Frankl, V. (2007). *...trotzdem Ja zur Leben sagen. Eine Psycholog erlebt das Konzentrationlager*. Munich: Deutscher Taschenbuch Verlag [in German].
6. Grossman, D. (1996). *On Killing. The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. New York: Back Bay Books [in English].
7. Hanushevskiy, M. (2007). Roman Shukhevyych u moikh spomynakh. In *Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 10). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
8. Herman, Dzh. (2016). *Psykhologichna travma ta shliakh do vyduzhannia*. Lviv: Vydvo Staroho Leva [in Ukrainian].
9. Kardash, V. (1992). *Spravzhnii druh i providnyk u borotbi za Ukrainsku derzhavu*. Lviv: «Memorial» [in Ukrainian].
10. Klymyshyn, M. (1977, 1987). *V pokhodi do voli* (Vols. 1-2). Detroit [in Ukrainian].
11. Koval, O. (2016). *Spomyn moho zhyttia*. Lviv [in Ukrainian].
12. Malashchuk, R. (1987). *Z knyhy moho zhyttia. Spomyny* (Vol. 1). Toronto: Vydannia Vydavnychoi spilky «Homin Ukrainy» i Doslidnoho Instytutu «Studiiium» [in Ukrainian].
13. Marunchak, M. (1996). *Ukrainski politychni viazni v natsyistskykh kontsentratsiinykh taborakh*. Winnipeg [in Ukrainian].

14. Mirchuk, P. (1957). *V nimetskykh mlynakh smerty*. London: Ukrainskyi soiuз politychnykh viazniv [in Ukrainian].
15. Mirchuk, P. (1968). *Narys istorii OUN* (Vol. 1). Munich; London; New York: Ukrainske vydavnytstvo [in Ukrainian].
16. Petelytskyi, S. (2000). *Do Osventsimu za Ukrainu*. Vancouver; Toronto; Kyiv: Suspilna sluzhba Ukrainy [in Ukrainian].
17. Posivnych, M. (2010). *Voienno-politychna diialnist OUN u 1929–1939 rokakh*. Lviv [in Ukrainian].
18. Savchyn, M. (2003). *Tysiacha dorih. Spohady zhinky-uchasnytsi pidpilno-vyzvolnoi borotby pid chas i pislia Druhoi svitovoi viiny*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
19. Zaitsev, O. (2013). *Ukrainskyi intehralnyi natsionalizm (1920–1930 ti rr.): Narys intelektualnoi istorii*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Olesia ISAIUK

Doctor of Philosophy,

Junior Researcher

Lontsky Prison National Memorial Museum

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6339-0438>

e-mail: isaiuk.o@gmail.com

A NETWORK OF OUN(B) MEMBERS' RESISTANCE IMPRISONED IN THE AUSCHWITZ CONCENTRATION CAMP: AN EXAMPLE OF THE TRANSFORMATION OF SURVIVAL TACTICS INTO RESISTANCE TACTICS BASED ON THE EXPERIENCE OF UNDERGROUND CONFRONTATION

The article discusses the formation of resistance tactics built by members of the OUN(B) prisoners in the Auschwitz concentration camp with the active involvement of a psychological and moral factor in the context of looking at the problem of B. Bettelheim and V. Frankl. The theoretical models of both researchers, partly formed based on their own experience as political prisoners of the Nazi concentration camps, emphasize the significant role in the effectiveness of the survival model of preserving the autonomy of thinking, the ability to build reality models alternative to the positions of the regime and maintain motivation, based on the aim, the main condition for which is to get out of the concentration camp. A number of daily activities and routines are also offered to support this psychological model. Long before the probable detention in the concentration camp, a sort of *modus vivendi* was formed in the OUN(B) based on the usual OUN clandestine tactics and moral and psychological requirements for members of the Organization, which included most of the necessary elements of survival tactics, developed by Bettelheim. One from the most important elements of its was ability of own system of views spreading to another prisoners, what served as the first phase of transformation into wide resistance movement. This leads to an analysis of the mechanisms of resistance of OUN(B) members in Auschwitz, compared to their pre-prisoner tactics and comparison between internal requirements for OUN members and Bettelheim's survival complex.

Keywords: survival tactics, resistance tactics, monopoly on household decisions, OUN(B), Bandera Group, Auschwitz, concentration camp.

Наталія НАДУРАК

кандидат історичних наук, викладач

Івано-Франківського коледжу ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5978-1900>

e-mail: nnadurak@ukr.net

ІДЕЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗАРУБІЖНИХ І РАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ В ОЦІНЦІ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН

Проаналізовано особливості та рівень дослідження українською зарубіжною і радянською історіографіями діяльності Організації українських націоналістів (ОУН) у 1930–1940-х роках. Здійснено історіографічне осмислення та порівняльний аналіз праць із цієї проблеми, описано методологічне й ідейне протистояння українських зарубіжних і радянських авторів. Визначено дискусійні, найменш дослідженні питання та зроблено висновок, що в радянській історіографії щодо українського націоналістичного руху формувався «образ ворога», фальсифікувалися події. Підсумовано, що загальноприйнятими твердженнями радянських істориків були звинувачення керівництва ОУН у співпраці з німецькими спецслужбами та польським урядом, а також закиди про керівний вплив на ОУН УГКЦ (Української Греко-Католицької Церкви).

Наголошено, що радянські автори вводили до наукового обігу документальні джерела радянських спецслужб, у яких подавали численні факти співпраці населення з ОУН і дані її активної діяльності на Західній Україні. А також відзначено, що велика кількість історичних праць із цієї проблеми вказують на її вагомість та актуальність у 1950–1980-х роках. З'ясовано, що значний здобуток української зарубіжної історіографії вказаної проблеми – перше поглиблене вивчення різних аспектів діяльності ОУН і створення значного наукового доробку. Водночас зауважено, що в методологічному плані ці дослідження перебували на межі мемуаристики й історичної розвідки, адже на їх зміст вплинула належність авторів до певної течії українського націоналістичного руху.

Вказано, що характерною рисою значної частини українських зарубіжних публікацій була політизованість у викладі матеріалу, свідоме замовчування невідгдних для себе проблем та приховування фактів, однак саме українські зарубіжні історики довели, що в 1930–1950-х роках вагомою політичною силою на західноукраїнських теренах був український націоналістичний рух, який набув безпрецедентного розвитку та популярності. Проаналізовано спогади учасників визвольного руху, які стали важливим доробком української зарубіжної історіографії. Висновано, що й українська зарубіжна, і радянська історіографії були активними репрезентантами протистояння політичних систем, які конкурували, а їхні дослідження не відповідають критеріям науковості.

Ключові слова: українська зарубіжна історіографія, радянська історіографія, сучасна українська історіографія, Організація українських націоналістів, український націоналістичний рух.

Від моменту організаційного оформлення українського визвольного руху в Організацію українських націоналістів у 1929 р. розпочалося активне висвітлення її діяльності західноукраїнськими авторами. Чимало брошур у 1930-х роках видано як прихильниками, так і політичними противниками, однак діяльність ОУН міжвоєнного часу не знайшла в них об'єктивного відображення. У 1940–1980-х роках вивчення діяльності ОУН відбувалося в УРСР та за кордоном, коли на висвітлення проблеми як радянськими, так і українськими зарубіжними істориками впливали методологічні засади й ідеологічні переконання, що панували в їхньому середовищі. Безперечно, центром вивчення історії ОУН на той час була українська зарубіжна історіографія.

Дослідженням особливостей радянської історіографії діяльності українського націоналістичного руху займалися як радянські вчені Микола Варварцев, Анатолій Санцевич та Наїна Комаренко¹, так і сучасні науковці, зокрема Анатолій Русначенко, Дмитро Веденєєв та Геннадій Биструхін, Людмила Гриневич, Василь Футала, Валентин Іваненко й Віктор Якунін². Загалом треба вказати, що українські радянські історіографічні дослідження характеризувалися провінційністю та ізоляцією від світових історіографічних процесів, що було наслідком панування марксистсько-ленінської методології в умовах СРСР. Зовсім інші розвідки українських зарубіжних істориків. Олександр Оглоблин наголосив, що потрібно врахувати вирішальну роль обставин місця й часу, адже після Другої світової війни історична наука в Україні цілком підпорядковувалася догмам панівної ідеології – політичним цілям комуністичного режиму³. Розкритикував фальшування історії ОУН радянськими публіцистами еміграційний

¹ Варварцев Н. Н. Национализм в обличье советологии: Критика современной буржуазной историографии Украины. Киев: Наук. думка, 1984. 262 с.; Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. Киев: Наукова думка, 1986. 208 с.; Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945–1982). Київ: Вища школа, 1984. 142 с.

² Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2002. 519 с.; Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. Київ: Генеза, 2006. 408 с.; Гриневич Л. В. Історія ОУН, УПА на тлі політичної боротьби в сучасній Україні. *Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА, 1996–1998 рр.* Київ, 1999. С. 4–61; Футала В. Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921–1939). Дрогобич: «Коло», 2010. 456 с.; Футала В. Становлення Організації українських націоналістів (ОУН): здобутки і проблеми дослідження. *Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. праць ДДПУ ім. Ів. Франка; голов. ред. Н. Скотна. Дрогобич, 2003. Вип. 11. С. 116–126;* Футала В. Суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі: історіографія: автореф. дис. д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2011. 36 с.; Іваненко В. В., Якунін В. К. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: монографія. Дніпропетровськ: «АРТ-ПРЕС», 2006. 424 с.

³ Оглоблин О. П. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1963. С. 5.

автор Денис Квітковський⁴. Як твердить А. Русначенко, «ці роботи були покликані зображати крайнощі, найчорніші сторони боротьби, але замовчувати її суть і здобутки»⁵. Д. Веденєєв, Г. Биструхін та Л. Гриневич підсумували, що радянська історіографія виробила суто негативний критичний алгоритм висвітлення феномена українського визвольного руху, наповнивши його ярликами і штампами на зразок «український буржуазний націоналізм», «прислужник імперіалізму», «антинародний»⁶. Важливе і твердження, що радянська історіографія, зважаючи на політичні умови існування, від початку виникнення стала активним учасником психологічно-політичного протистояння демократичної й комуністичної систем, і досить часто саме воно було головною метою дослідження, яке не мало нічого спільного з об'єктивністю. Зокрема, В. Футала наголосив, що для радянської історіографії притаманні високий ступінь заідеологізованості, цитатно-ілюстративний виклад матеріалу, войовнича термінологія, процвітання колективних робіт, поступова уніфікація наукового стилю⁷.

Перші ґрунтовні дослідження діяльності ОУН належать перу саме українських зарубіжних авторів. Із характеристикою особливостей української зарубіжної історіографії руху українських націоналістів у розвідках виступили радянський історик М. Варварцев, українські зарубіжні дослідники Ом. Матла (П. Терещук), Л. Шанковський, І. Лисяк-Рудницький, В. Косик⁸, однак саме сучасні вітчизняні науковці А. Кентій, А. Русначенко, Д. Веденєєв та Г. Биструхін, Л. Гриневич, О. Вовк, Я. Примаченко (Шолох), В. Футала, А. Атаманенко, О. Ясь, Я. Сенік, Н. Надурак⁹

⁴ Квітковський Д. Пост імені Ярослава Галана. *Мої міркування: збірник публіцистичних творів 1970–1977 рр.*: у 2-х ч. / упоряд. і зред. В. Верига. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. Ч. 2. С. 326–333.

⁵ Русначенко А. М. Народ збурений... С. 397–398.

⁶ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб... С. 37; Гриневич Л. В. Історія ОУН, УПА на тлі політичної боротьби... С. 6.

⁷ Футала В. Суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі: історіографія: автореф. дис. д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2011. С. 13.

⁸ Варварцев Н. Н. Национализм в обличчє советологии... 262 с.; Матла О. Історичні нотатки. Торонто: Гомін України, 1985. 303 с.; Терещук П. Роздуми над однією книжкою. Дивовижний «ребус» польських фальсифікаторів: З приводу однієї «історичної» праці. Торонто; Нью-Йорк, 1979. 134 с.; Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії: Українська воєнно-історична наука в період між двома війнами (1921–1939). *Український історик*. Нью-Йорк; Мюнхен, 1970. Ч. 4(28). С. 67–76; Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен: Сучасність, 1973. 444 с.; Косик В. «Український історик» про ОУН-УПА. *Український історик*. 1994. № 1–4. С. 82–89.

⁹ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: історико-архівні нариси. Київ, 2005. Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. С. 14–18; Русначенко А. М. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1999. 324 с.; Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб... С. 22–94; Гриневич Л. В. Історія ОУН, УПА на тлі політичної боротьби... С. 4–26; Вовк О. Висвітлення тематики ОУН і УПА в журналі «Український історик». *Український історик* (Нью-Йорк). 1994. № 1–4. С. 90–95; Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2009. 20 с.; Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. Київ, 2010. 182 с.;

зробили перші по-справжньому об'єктивні, наукові, неупереджені спроби критичного аналізу концепцій української зарубіжної історіографії проблеми, наголошуючи на їхніх методологічних вадах і пропонуючи свої шляхи подолання такої ситуації. До початку 1990-х років центром вивчення історії ОУН була саме українська зарубіжна історіографія, а започаткували дослідження колишні учасники визвольного руху. Однак, за твердженнями сучасних українських істориків, особливістю значної частини цих публікацій було свідоме замовчування невідповідних для себе проблем, приховування фактів і матеріалів, здатних завдати шкоди іміджу зарубіжних центрів в очах української діаспори та світової громадськості. Також категорично негативно зображували противників націоналістів – польську владу та радянський режим, гостро сприймали й критикували всі їхні кроки і кожного їх представника чи прихильника. Однак, зважаючи на досягнення сучасних українських історіографів, все ще залишається нагальною потреба дослідження, яке би висвітлило цілісну картину розвитку та особливості методологічного й ідеологічного протистоянь української зарубіжної і радянської історіографії діяльності ОУН у 1930-х роках. Мета дослідження – історіографічне осмислення й порівняльний аналіз праць українських зарубіжних і радянських авторів із зазначеної проблеми.

У радянській історіографії діяльність ОУН охарактеризовано такими термінами: «антинародна», «антирадянська», «злочинна», «шпигунсько-диверсійна». Головна мета всіх акцій організації у творах радянських істориків визначена як прагнення зашкодити радянській владі та комуністичному руху як в УРСР, так і за кордоном, зокрема

Шолох Я. Л. До проблеми концептуальних засад північноамериканської історіографії ОУН і УПА. *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. праць; відп. ред. Ю. А. Пінчук. Київ, 2002. Вип. 11. С. 138–153.; Шолох Я. Л. Зарубіжна історіографія ОУН і УПА (Матеріали до бібліографії). *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. праць; відп. ред. Ю. А. Пінчук. Київ, 2004. Вип. 14. С. 498–518; Футала В. Взаємини Проводу Українських Націоналістів і Крайової Екзекутиви ОУН у 1929–1939 рр. крізь призму бачення українських і польських істориків. *Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис: «100 років від дня народження Романа Шухевича»* / гол. ред. М. Кугутяк. Івано-Франківськ, 2008. Ч. 14. С. 489–497; Футала В. Дискусійні питання історії ОУН (1929–1939): порівняльний аналіз доробку української і польської історіографії. *Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*. Дрогобич, 2005. Вип. 16: Історія. С. 74–83; Футала В. Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921–1939). Дрогобич: «Коло», 2010. 456 с.; Футала В. Суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі...; Атаманенко А. Образ української зарубіжної історіографії. *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*; голов. ред. В. А. Смолій. Київ, 2006. № 2, ч. 1. С. 255–283; Атаманенко А. Українські інтелектуальні співтовариства в західній діаспорі: спроба типологізації. *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2009. № 4. С. 193–209; Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів. *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2005. Вип. 1. С. 333–358; Сенік Я. Іван Світ про українців Далекого Сходу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки* / відп. ред.: І. Пасічник, Л. Винар, ред. А. Атаманенко. Острог: РВВ Національного університету «Острозька академія», 2008. Вип. 11. С. 354–365; Надурак Н. М. Український праворадикальний рух 1920–1941 рр.: історіографія: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Переяслав-Хмельницький, 2014. 20 с.

в Польщі¹⁰. На думку публіцистів Володимира Беляєва та Михайла Рудницького, терористичні акти ОУН проводила проти польських діячів й урядовців, опозиційних до Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski), крім того, ці замаху сприяли завоюванню симпатій організації серед селянства¹¹. Про співпрацю ОУН із польською владою йдеться у праці Віолетти Добрецової, яка твердила про переговори Євгена Коновальця у 1928 р. із польськими урядовцями щодо створення західноукраїнського легіону у складі польської армії для боротьби проти СРСР¹². Радянський історик Валентин Руднев описав такі види антирадянської діяльності ОУН, фінансованої США, Німеччиною, Польщею й іншими капіталістичними державами, як створення підпільних шпигунсько-диверсійних організацій в УРСР, насадження своїх агентів у центральні органи КПЗУ (Комуністичної партії Західної України), терористична акція проти газети «Сила» в 1930 р. і вбивство 1933 р. радянського посадовця Олексія Майлова у Львові¹³. Діяльність українських націоналістів в УРСР, зокрема організацію Спілки визволення України, Українського націоналістичного центру, Української військової організації (УВО), в публіцистичній формі описав Назар Сирота¹⁴. Висвітлюючи історію Волині міжвоєнного часу, Роман Оксенюк зобразив ОУН співником польської влади у протистоянні КПЗУ, на рахунок якої записав численні саботажні акції, організатором яких насправді була ОУН¹⁵. Про антирадянську співпрацю ОУН з урядом УНР (Української Народної Республіки) йдеться у праці Юрія Гая¹⁶. Михайло Герасименко та Богдан Дудикевич назвали ОУН «добровільною поліцією Польської держави», що здійснювала політику

¹⁰ Смолич Ю. Вороги людства та їх найманці. Київ: Держполітвидав УРСР, 1953. 120 с.; Карпенко О. Ю. Селянські повстання в Польщі в 1932–1933 рр. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. 132 с.; Герасименко М. П., Дудикевич Б. К. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.). Київ: Держполітвидав УРСР, 1955. 246 с.; Гурладі Н. С. Проти фашизму і війни, за владу рад і возз'єднання з Радянською Україною. (З історії революційного руху молоді в Західній Україні 1929–1939 рр.). Львів, 1959. 50 с.; Кравець М. М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр. Київ, 1959. 236 с.; Масловський В. И. В боротьбі з ворогами соціалізму. Очерки історії класової боротьби на селі в період побудови основ соціалізму в західних областях України 1939–1945. Львів: Вища школа, 1984. 187 с.; Панчук М. І. У полум'ї класових битв. (Про боротьбу КПЗУ за інтернаціональне згуртування західноукраїнських трудящих, проти буржуазного націоналізму). Київ: Політвидав України, 1979. 214 с.; Твердохліб В. Ю. Молодь Західної України у боротьбі за возз'єднання (1919–1939). Львів: Вища школа, 1983. 134 с.; Цьох Й. Т. Глашатай возз'єднання. Львів: Вища школа, 1973. 159 с.

¹¹ Беляєв В. П., Рудницький М. І. Під чужими прапорами. Київ: Радянський письменник, 1958. С. 33.

¹² Добрецова В. В. Буржуазний націоналізм – знаряддя реакції. Київ: Політвидав України, 1978. С. 137.

¹³ Руднев В. В. Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародної реакції. Київ: Держполітвидав УРСР, 1955. С. 99–116.

¹⁴ Сирота Н. Й. Ганебний шлях українських буржуазних націоналістів. Київ: Товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР, 1959. С. 14–15.

¹⁵ Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1970. С. 174–271.

¹⁶ Гай Ю. І. З ким і проти кого: Ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців». Київ: Молодь, 1980. 224 с.

фашизації «Просвіти», «Рідної школи», кооперативів й усунення з них комуністів¹⁷. Іван Васюта описав гостре протистояння ОУН із КПЗУ, зокрема погроми приміщень профспілок, читалень «Просвіти» й інших масових організацій, які перебували під впливом комуністів¹⁸. Такої ж позиції дотримувалися Володимир Твердохліб і Май Панчук¹⁹. Узагальнювальний історичний нарис діяльності українського визвольного руху в міжвоєнний період прагнули дати Євстафій Гальський (Клим Дмитрук), Сергій Даниленко, Володимир Замлинський, Віталій Масловський та інші автори, які використали в дослідженнях, окрім преси, листування та спогадів, ще й документальні джерела радянських спецслужб, у яких подані численні факти співпраці населення з ОУН і розглянута її активна діяльність на Західній Україні. Звичайно, інтерпретація цих джерел викривлена, ОУН у їхніх дослідженнях постає лише невеликою групою, «бандою людей», що прагнули влади та грошей. Скажімо, К. Дмитрук навмисне акцентував увагу на співпраці ОУН із Німеччиною²⁰. С. Даниленко твердив, що ОУН і УГКЦ спеціально провокували польський уряд на проведення «пацифікації»²¹, а вбивство радянського посадовця О. Майлова у Львові 1933 р. оцінив як німецьке замовлення²². Надзвичайно критичним в оцінці діяльності ОУН був В. Масловський, який розглянув їх протистояння із комуністичним рухом Західної України, Буковини й Закарпаття²³.

Надзвичайно багато уваги в радянській історіографії відведено огляду питання взаємин ОУН з УГКЦ. Оскільки вони були ідейними противниками та опонентами радянської влади, висвітлення цих відносин заангажоване і ненаукове. Такий підхід притаманний публікаціям Р. Симоненка, К. Дмитрука, С. Даниленка, Ю. Римаренка, В. Добрецової, І. Миговича, О. Вовка, А. Шиша, В. Замлинського й ін.²⁴. Висвітленню

¹⁷ Герасименко М. П., Дудикевич Б. К. Боротьба трудящих Західної України... С. 130–131.

¹⁸ Васюта І. К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні. 1921–1939. Львів: Вища школа, 1988. 174 с.

¹⁹ Твердохліб В. Ю. Революційно-визвольна боротьба трудящих Прикарпаття (1921–1939 рр.). Львів: Вища школа, 1974. 122 с.; Панчук М. І. У полум'ї класових битв...

²⁰ Дмитрук К. Безбетченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. Львів: Каменярь, 1974. 237 с.; Дмитрук К. Жовто-блакитні банкроти: документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті. Київ: Дніпро, 1982. 399 с.; Дмитрук К. Причетні: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції. Львів: Каменярь, 1981. 327 с.; Дмитрук К. Утверджуючи ідеологію соціалістичного інтернаціоналізму. Київ: Політвидав України, 1987. 293 с.

²¹ Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради. 2-е вид. Київ: Наукова думка, 1972. С. 99.

²² Там само. С. 132, 143–144.

²³ Масловський В. І. Дорога в безодню. Львів: Каменярь, 1978. 208 с.; Масловський В. И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины 1939–1945. Львов: Вища школа, 1984. 187 с.

²⁴ Симоненко Р. Г. На утриманні реакції. (Український буржуазний націоналізм – ворог миру і суспільного прогресу). Київ: Вид-во політичної літератури України, 1977. 142 с.; Дмитрук К. Безбетченки...; Дмитрук К. Е. С крестом и трезубцем. Москва: Политиздат, 1980. 224 с.; Дмитрук К. Е. Свастика на сутанях. Київ: Політвидав України, 1973. 342 с.; Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради. 339 с.; Даниленко С. Т. Уніати. Москва: Политиздат, 1972. 223 с.; Римаренко Ю. И. Буржуазный национализм и клерикализм. Киев: Изд-во политической литературы Украины,

зв'язків ОУН із УГКЦ та Ватиканом присвячена збірка статей «Під чорними крилами Ватікану», у якій мовилося про матеріальне й ідейне підпорядкування ОУН Церкві²⁵. Р. Симоненко вважав, що УГКЦ активно впливала на формування ідеології і організації оформлення ОУН, оскільки, на думку історика, її структура та спосіб діяльності відтворювали багато чого із практики ордену єзуїтів, а призначення провідної верхівки ОУН освячували церковні владики²⁶. С. Даниленко навіть вважав створену в Римі Українську семінарію ім. Й. Кунцевича закладом, де готують членів ОУН до боротьби проти СРСР²⁷. Фальсифікацією є твердження автора, що саме Ватикан наказав польській владі проводити паціфікацію 1930 р., а ОУН допомогти їй забезпечити знищення «носіїв прогресивних ідей соціалізму» і ліквідувати Православну Церкву на цих землях²⁸. Юрій Римаренко, Леонід Гамольський, В'ячеслав Шевцов та деякі інші автори²⁹ навіть нафантазували альянс ОУН зі «світовим сіонізмом», що було одним із виявів антисемітизму, який панував у СРСР із 1950-х років. Відмінні твердження щодо антисемітизму в ОУН і нібито вчинені злочини проти єврейського населення в міжвоєнний період наявні у праці Петра Ковальчука, а щодо «расистської теорії» Дмитра Донцова – Олега Вовка³⁰.

Не оминули увагою радянські історики й питання участі ОУН в обороні Карпатської України. Степан Білак репрезентував позицію радянської історіографії, що німецькі керівні кола були зацікавлені у створенні «маріонеткової держави» – Карпатської України, яка мала стати плацдармом для подальшої експансії на схід

1986. 140 с.; Добрецова В. В., Маянська Л. П. Зловісний союз українського буржуазного націоналізму та уніатської церкви. Київ: Знання, 1979. 46 с.; Добрецова В. В. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму: Про контрреволюційну діяльність буржуазно-націоналістичних і клерикальних організацій на західноукраїнських землях у 20–30-х роках та боротьбу проти наших прогресивних сил. Львів: Вища школа, 1976. 204 с.; Мигович І. І. Преступний альянс: О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма. Москва: Политиздат, 1985. 190 с.; Мигович І. І. Уніатська церква і український буржуазний націоналізм. Київ: Вища школа, 1981. 142 с.; Вовк О. Л. Отрута під солодким медом: Критика емігрантських клерикально-націоналістичних концепцій. Львів: Каменяр, 1984. 132 с.; Шиш А. З. З чужого голосу. Ужгород: Карпати, 1982. 128 с.; Замлинський В. О. Шлях чорної зради. Львів: Каменяр, 1969. 168 с.

²⁵ Під чорними крилами Ватікану: зб. статей / В. Беляев, М. Рудницький, Б. Дудикевич, Г. Кирилюк. Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1955. 64 с.; Правда про унію: документи і матеріали / ред. кол.: Д. А. Яремчук (голова) та ін.; упоряд.: Ю. Ю. Сливка (керівник колективу) та ін. 3-те вид. Львів: Каменяр, 1981. 448 с.

²⁶ Симоненко Р. Г. На утриманні реакції... С. 85–86.

²⁷ Даниленко С. Т. Уніати. С. 41.

²⁸ Там само. С. 83.

²⁹ Римаренко Ю. І. Антикоммунистический альянс. (Критика идеологических и социально-политических доктрин международного сионизма и украинского буржуазного национализма). Київ: Наукова думка, 1981. 216 с.; Римаренко Ю. І., Панчук М. І. Змова причетних. (Спілкування українських буржуазних націоналістів та сіоністів). Київ: Знання, 1975. 62 с.; Гамольський Л. В. Тризуб і «зірка» Давида. 2-ге вид. Дніпропетровськ: Промінь, 1977. 223 с.; Шевцов В. Д. Український буржуазний націоналізм у коричневій уніформі. Київ: Наукова думка, 1981. 150 с.

³⁰ Ковальчук П. Антисемітська діяльність українських націоналістів. Київ: Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1965. 39 с.; Вовк О. Л. Перевертні. Дніпропетровськ: Промінь, 1985. 128 с.

Європи, а також для підготовки до антирадянського походу, а ОУН як союзниця повинна допомогти їм у цьому³¹. Незважаючи на ідейну зашорошеність праць, С. Білак усе ж досить ґрунтовно розкрив основні моменти створення Карпатської Січі та її структуру. К. Дмитрук також вважав, що саме за німецьким наказом ОУН взяла участь у створенні Карпатської Січі, та висвітлив активні намагання у 1940 р. розширити організаційну мережу на Буковині³². У колективному виданні «Український буржуазний націоналізм: загострення ідейно-організаційної кризи, крах антирадянських підступів» автори всі важливі проблеми боротьби організації також показали крізь призму «німецько-оунівської співпраці»³³.

Зі середини 1980-х років, незважаючи на жорстке панування визначеної режимом методології написання історичних праць, у радянській історіографії все ж з'явилися праці, у яких історики заторкнули чимало важливих і ще не висвітлених проблем з історії українського визвольного руху. Так, у документально-публіцистичному виданні Томаш Ржезач (Tomáš Řeráč) і Валентин Цуркан (Valentin Zurkan) досить точно розкрили бойові акції та замаху, здійснені ОУН³⁴. Володимир Трощинський, Степан Макачук, Юрій Сливка, Петро Сардачук і Михайло Швагуляк також виважено та досить інформативно висвітлили її діяльність. В. Трощинський, зокрема, основну увагу зосередив на аналізі організаційної сітки, керівних органів та антирадянських акцій, проведених ОУН, намагався показати її тісну співпрацю з УНДО (Українським національно-демократичним об'єднанням), спрямовану проти СРСР³⁵. Ю. Сливка використав чимало цінних архівних джерел і відзначив, що на тлі загального занепаду впливу українських партій, які скомпрометували себе угодовською політикою, з другої половини 1931 р. почали швидко зростати позиції ОУН³⁶. П. Сардачук і М. Швагуляк зуміли показати погляд ОУН на Карпатську Україну як зародок самостійної Української держави, а за умов підтримки Німеччиною цієї події і майбутнього захоплення нею Західної України й УРСР, реалізацію основної мети ОУН – встановлення соборної Української держави³⁷.

Після Другої світової війни основними центрами історичної науки на еміграції стали Український вільний університет у Мюнхені, Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) в Парижі, Український католицький університет у Римі, університетські центри Канади та Сполучених Штатів Америки (Едмонтон, Торонто, Нью-Йорк та ін.). Однак еміграційні історики були позбавлені тісного контакту з вітчизняними колегами і, по суті,

³¹ Білак С. М. Народ за ними не пішов. Ужгород: Карпати, 1981. 216 с.; Білак С. М. Слуга кількох господарів. Ужгород: Карпати, 1977. 91 с.

³² Дмитрук К. С. Жовто-блакитні банкроті: документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті. Київ: Дніпро, 1982. С. 27–28.

³³ Український буржуазний націоналізм: загострення ідейно-організаційної кризи, крах антирадянських підступів / заг. ред. В. П. Чередниченка. Київ: Вища школа, 1986. 240 с.

³⁴ Ржезач Т., Цуркан В. Розшукуються... Київ: Політвидав України, 1989. С. 81–88.

³⁵ Трощинський В. П. Найманці фашизму. (Українські буржуазні націоналісти на службі гітлерівців у міжвоєнний період 1921–1939 рр.). Київ: Наукова думка, 1981. С. 49.

³⁶ Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ: Наукова думка, 1985. С. 230; Сливка Ю. Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті в 1938–1939 рр. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1966. 70 с.

³⁷ Сардачук П. Д., Швагуляк М. М. Насувалась воєнна гроза... Ужгород: Карпати, 1984. С. 115.

українська зарубіжна історіографія почала розвиватися власним шляхом. Її специфічною рисою стало те, що історики не мали широкої джерельної бази для досліджень, тому головну увагу спрямували на публікацію аналітичних розробок із проблем української історії. Вперше оцінку діяльності ОУН подано у збірці статей «Організація Українських Націоналістів. 1929–1949»³⁸. Важливі також статті Зиновія Книша про бойову діяльність ОУН у Західній Україні, Миколи Капустянянського про військову підготовку членів організації напередодні Другої світової війни, Дмитра Кармазина (Петра Голубенка) та Якова Шумелди про діяльність ОУН на території УРСР, Петра Стерча про український націоналістичний рух на Закарпатті й Буковині. У книзі «Карпато-Українська держава» Петро Стерчо проаналізував залежність питання існування Карпатської України від політики Німеччини, причини орієнтації ОУН на німецьку владу, проте не висвітлив питання конфлікту керівництва Карпатської Січі з урядом Августина Волошина³⁹.

Чимало важливих даних про діяльність ОУН містить збірник «Євген Коновалець та його доба»⁴⁰. Так, у статті Лева Ребета розкрито територіальну сфферу організації на західноукраїнських землях, розглянуто проблему соціальної бази. Про перші акції, проведені на початку 1930-х років на Західній Україні, та їх оцінку членами Проводу українських націоналістів (ПУН) й іншими українськими еміграційними організаціями йдеться у статті-спогадах Дмитра Андрієвського. Погляди Є. Коновальця на процес оформлення ОУН та майбутні форми її діяльності у Західній Україні висвітлено у статті Євгена Онацького. Про боротьбу визвольного руху на Волині, Холмщині, Поліссі, Підляшші йдеться у статті Михайла Коржана. Проблеми організаційного оформлення та діяльності українського націоналістичного руху на Буковині, організації преси і пропаганди в ОУН присвячені твори Д. Квітковського⁴¹.

Звернувшись до спогадів учасників та безпосередніх виконавців акцій ОУН, член ПУН й один з ідеологів ОУН Володимир Мартинець описав проведені антипольські бойові акції, проаналізував їх значення⁴². Висвітлюючи питання «пацифікації» 1930 р., визнав, що безпосередньою причиною її проведення став саботаж, організований УВО.

Різні аспекти діяльності ОУН висвітлив Петро Мірчук. Він охарактеризував найбільші акції протесту та політичні процеси над її членами⁴³. Водночас однією з

³⁸ Організація Українських Націоналістів 1929–1954: збірка статей у 25-ліття ОУН. Париж: На чужині; Видання Першої Української Друкарні у Франції, 1955. 448 с.

³⁹ Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто: НТШ, 1965. 288 с.

⁴⁰ Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця, 1974. 1019 с.

⁴¹ Квітковський Д. Боротьба за українську ідею: збірник публіцистичних творів / упоряд. і зред. В. Верига. Детройт; Нью-Йорк; Торонто, 1993. 603 с.; Квітковський Д. В кузні ідейної зброї ОУН. *Непогасний огонь віри: збірник на пошану полковника Андрія Мельника, голови ПУН* / ред. З. Книш. Париж: Націоналістичне вид-во в Європі, 1974. С. 371–382; Квітковський Д. Євген Коновалець і Буковина. *Боротьба за українську ідею*: зб. публ. творів / упоряд. і зред. В. Верига. Детройт; Нью-Йорк; Торонто:, 1993. С. 19–37.

⁴² Мартинець В. Українське підпілля: Від УВ.О. до О.У.Н.: спогади і матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. Вінніпег, 1949. С. 26, 40–51, 62–144.

⁴³ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів: в 2-х т. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське Вид-во, 1968. Т. 1: 1920–1939. 642 с.

перешкод, що в нього виникли при опрацюванні й систематизації історії ОУН, був брак джерельної інформації. Участь автора в ОУН(б) також вплинула на об'єктивність дослідження. Основними формами пасивного спротиву організації П. Мірчук назвав бойкоти, а активного – акції індивідуального терору проти представників окупаційної влади та «хрунів», «саботажі» (нищення ворожого майна й дезорганізація комунікацій) та «екси» (експропріаційні напади на державні установи). Розкрив організаційні відносини ПУН і КЕ (крайової ексекутиви) й описав конфліктні ситуації, зокрема в контексті бойових акцій, які часто КЕ проводила без погодження з ПУН⁴⁴. Детально описав П. Мірчук усі бойові акції й замаху ОУН, арешти та судові процеси над її членами, проте оцінив їх досить суб'єктивно, вважаючи всі людські жертви виправданими, а таку діяльність організації безпомилковою⁴⁵. Добре висвітлено й саботажну акцію, що мала на меті протистояти колонізації польських поселенців і вилилась у підпали майна польських колоністів (літо–осінь 1930 р.) у Західній Україні. Проте П. Мірчук прямо не пов'язав саботажні акції та початок «пацифікації» у вересні 1930 р.⁴⁶ Історик відзначив, що з призначенням на пост крайового провідника Степана Бандери у 1933 р. відбулася зміна в бойовій діяльності ОУН – припинено проведення «ексів» і посилено індивідуальний терор. Також відбулося пожвавлення у сфері пропаганди націоналістичних ідей через підпільні видання та поширення впливу на українські студентські й інші молодіжні організації⁴⁷.

Грунтовно розкрито події та ситуацію в організації після вбивства 15 червня 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького (Bronisław Pieracki). Дослідник висвітлив таку гостру проблему історії ОУН, як спосіб отримання польською поліцією т. зв. «архіву Сеника» (звіти, протоколи й інші записки ПУН, які зберігалися у Празі під опікою Омеляна Сеника і Ярослава Барановського), який розкрив важливі таємниці КЕ та став підставою акту обвинувачення проти 12 членів ОУН. Автор засумнівався у ймовірності передання архівних документів чеською поліцією польській, вказавши на підозри щодо Я. Барановського⁴⁸.

Розкривши всі моменти Варшавського та Львівського процесів 1935–1936 рр., П. Мірчук героїзував обвинувачених українських націоналістів та їхніх захисників, наголосив на важливості міжнародного розголосу справи через виявлення факту надання фінансової допомоги ОУН литовським урядом. Історик відзначив, що 1935 р. запроваджено нову тактику діяльності КЕ, згідно з якою головний наголос зроблено на внутрішній підготовці та вишколі організаційних кадрів. Однак помітно, що П. Мірчук критикує цей «новий курс». Автор згадав про розбудову організаційної мережі на теренах Волині, Полісся, Холмщини і Підляшшя та створення окремої КЕ на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ) на початку літа 1935 р.⁴⁹.

Безперечним внеском П. Мірчука в дослідження діяльності ОУН стало висвітлення участі організації у боротьбі за Карпатську Україну. Основною перешкодою

⁴⁴ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів... С. 266, 284–285.

⁴⁵ Там само. С. 142, 285–290.

⁴⁶ Там само. С. 239–251.

⁴⁷ Там само. С. 324–328.

⁴⁸ Там само. С. 373–381.

⁴⁹ Там само. С. 440.

успішної діяльності Карпатської Січі з Генеральним штабом автор називав небажання ПУН допомогти озброєнням і фінансами, а також встановлення заборони членам КЕ переходити на Закарпаття.

До недоліків праці варто віднести те, що П. Мірчук зовсім не дослідив соціальний склад руху. Велика увага автора прикута до особистостей керівників руху й окремих епізодів бойової діяльності, які він надто романтизує і героїзує. Недостатньо глибоко розкриті особливості діяльності ОУН за кордоном, більше уваги звернено на роботу в Західній Україні. Також поверхово висвітлено заходи організацій на теренах підрадянської України, джерелами для чого стала радянська й закордонна преса. Дослідник згадує окремі моменти, що спричинили кризу та розкол в ОУН, однак чітко не виокремлює причини й послідовність подій, що спричинили його. Також не підсумовано діяльності ОУН у 1930-х роках.

Чимало важливих фактів з історії ОУН П. Мірчук висвітлив у праці «Революційний змаг за УССД»⁵⁰, де розглянув діяльність групи «культурників» або «просвітянців» в організації, очолені Олександром Кандибою-Ольжичем. Напружені стосунки ОУН із Державним центром УНР та акції протесту, проведені ОУН проти радянського режиму на міжнародній арені, описані в інших працях⁵¹.

Досить ґрунтовно висвітлив різні аспекти діяльності ОУН З. Книш, однак через його належність до ОУН(м), ці праці містять досить суб'єктивні й упереджені твердження. Автор розглянув основні аспекти бойової діяльності новоствореної ОУН, її тактику та військову підготовку членів, розкрив важливі організаційні моменти, зокрема питання злиття УВО й ОУН⁵². Детально проаналізував проведення та наслідки вбивства членами ОУН у Трускавці 29 серпня 1931 р. посла сейму Тадеуша Голувка (*Tadeusz Holówko*), який був прихильником польсько-українського порозуміння⁵³. З. Книш описав підготовку, проведення й наслідки бойової акції ОУН у Городку 1932 р., а також розголос судової справи над її виконавцями – Василем Біласом і Дмитром Данилишиним⁵⁴. Важливим внеском у висвітлення Варшавського та Львівського процесів над членами КЕ ОУН стало його двотомне дослідження⁵⁵. З. Книш записав і видав низку спогадів учасників визвольного руху, які дають змогу відтворити реалії боротьби рядових оунівців, що були далекими від свого керівництва, а також можливість дослідникові не лише відчувати атмосферу подій, а й побачити

⁵⁰ Мірчук П. Революційний змаг за УССД. Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі». Нью-Йорк; Торонто: Лондон: Союз українських політ'язнів, 1985. Т. 1. 222 с.

⁵¹ Мірчук П. «З мого духа печаттю»: У 25-ліття боротьби ОУН. Нью-Йорк; Торонто: Організація Оборони Чотирьох Свобід України; Ліга Визволення України, 1954. 30 с.; Мірчук П. Українська визвольна справа і українська еміграція. Торонто: Ліга Визволення України, 1954. 79 с.

⁵² Книш З. Бойові дії в початках ОУН. *Так перо пише...*: вибранні статті. Торонто: Срібна Сурма, 1965. С. 5–26; Книш З. Дрижить підземний гук: спогади з 1930–1931 років у Галичині. Вінніпег, 1953. 342 с.; Книш З. 3 таємних документів польської окупації Західної України. Торонто: Срібна Сурма, 1983. 288 с.

⁵³ Книш З. В сутінках зради. Убивство Тадеуша Голуфка на тлі зради Романа Барановського. Торонто: Срібна Сурма, 1975. 659 с.

⁵⁴ Книш З. Городок. Торонто: Срібна Сурма, 1973. 552 с.

⁵⁵ Книш З. Варшавський процес ОУН: у 2-х т. Торонто: Срібна сурма, 1986. Т. 1. 674 с.; Т. 2. 535 с.

долю окремого члена підпільної організації⁵⁶. Проте жодна з праць З. Книша не є комплексним дослідженням і не охоплює усіх аспектів діяльності ОУН.

Достатньо уваги питанню розвитку українського визвольного руху присвятив у працях один із керівників та ідеологів ОУН Л. Ребет⁵⁷. І хоча він не уник деяких особистих упереджень, зокрема в оцінках дій С. Бандери та західноукраїнських політичних партій міжвоєнного часу, все ж висвітлення окремих питань досить виважене. Л. Ребет багато уваги приділив роботі КЕ, розкрив склад соціальної бази ОУН, її організаційну структуру та перші успіхи діяльності. Визначивши відмінні функції ПУН (ідеологічна та зовнішньополітична робота) та КЕ (організаційна, бойова, виховна) у визвольній боротьбі до початку Другої світової війни, Л. Ребет зауважив, що з моменту, коли «терен та сфера діяльності обох цих провідних груп покрилися», то в 1939 р. виникли суперництво та брак взаємної довіри, що довели до конфронтації номінального закордонного керівництва з фактичним на західноукраїнських землях⁵⁸.

Чимало праць українських зарубіжних істориків присвячено висвітленню участі ОУН у боротьбі за Карпатську Україну. Насичені фактичним матеріалом стаття Степана Росохи та спогади Антіна Кущинського, у яких детально описані умови створення Карпатської Січі, перебіг боїв⁵⁹. Культурно-просвітницьку діяльність ОУН тут розкривають спогади О. Кандиби⁶⁰. У сучасному виданні спогадів Вікентія Шандора детально описано ситуацію, що передувала створенню Карпатської Січі, участь членства ОУН у її формуванні та звернено увагу на безкомпромісність і надмірну революційність членів ОУН, яка в умовах Чехословаччини не завжди була доцільною, наголошено на переоцінюванні керівним штабом своїх сил та засуджено його непорозуміння з урядом А. Волошина

⁵⁶ Книш З. В яскині лева: Українець у польському підпіллі. На підставі записок і матеріалів Тадея Гордона. Торонто: The New Pathway, 1958. 123 с.; Книш З. Вогонь родиться з іскри.: Розповідь Степана Касіяна (Карпа), його спогади з підпілля і партизанки / літ. запис З. Книша. Торонто: Срібна Сурма, 1967. 248 с.; Книш З. Говорить Підгір'я: Розповідь Володимира Мокловича, колишнього бойового референта Округної Команди УВО в Станиславові. Чикаго: Ukrainian American Printing and Publishing Co., Inc., 1958. 99 с.; Книш З. Голос з підпілля: Розповідь Кривоноса. Торонто: Срібна Сурма, [б. р.]. 99 с.

⁵⁷ Ребет Л. Світла і тіні ОУН. Мюнхен: Український самостійник, 1964. 131 с.; Ребет Л. Теорія нації. Мюнхен: Сучасна Україна, 1955. 160 с.; Ребет Л. Формування української нації. Мюнхен: Сучасна Україна, 1951. 47 с.

⁵⁸ Ребет Л. Світла і тіні ОУН... С. 56–57.

⁵⁹ Історія українського війська / І. Крип'якевич, М. Капустянський, Б. Гнаткевич та ін.. 2-ге вид., доп. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. 837 с.; Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: Спогад. Буенос-Айрес: Вид-во Юліяна Середяка, 1981. 224 с.; Росоха С. Карпатська Січ 1938–1939 рр. *Історія українського війська (1917–1995)* / упоряд. Я. Дашкевич. Львів: Світ, 1996. С. 468–481.

⁶⁰ Кандиба О. Вояки – будівничі: про організацію національної сили Української Національної Оборони та «оборонної організації українства – власної збройної сили Карпатської Держави. *Карпатська Україна в боротьбі*: збірник. Відень: Видання Української Пресової служби, 1939. С. 33–53; Кандиба О. Вояки-будівничі. *На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні*: збірник статей, спогадів і документів / збір. й упоряд. Колегія Дослідів Історії Українського Націоналістичного Руху; зред.: К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. Торонто; Нью-Йорк: Вид-во «Новий Шлях», 1985. С. 37–46.

щодо дій в окремих ситуаціях⁶¹. Про дипломатичну гру СРСР щодо Карпатської України та західноукраїнських земель як ціни німецько-радянського порозуміння, про боротьбу з українським визвольним рухом після 1939 р. йдеться у праці Мирослава Прокопа, який осудив недостатню підготовленість та обізнаність ОУН із методами придушення визвольних рухів більшовицькою владою⁶².

Висвітленню діяльності ОУН в УРСР присвячені розвідки Юрія Бойка, який вважав, що підпілля УВО в Наддніпрянській Україні почало діяти на початку 1920-х років, однак через більшовицький терор було швидко зліквідоване і відновилося аж у 1927–1928 рр., а брала в ньому участь переважно інтелігенція⁶³. Автор вказав, що головними завданнями підпільників були «проникнення на відповідальні пости культурного будівництва», поширення серед інтелігенції націоналістичних ідей, зокрема через «Розбудову нації», а згодом – проникнення в Червону армію (ЧА). Про діяльність українського націоналістичного підпілля у 1920–1930-х роках в УРСР йдеться у праці Дмитра Солов'я, де описано передачу підпільної націоналістичної літератури, численні арешти⁶⁴.

Огляд соціальної бази руху в Західній Україні здійснив Зенон Пеленський⁶⁵. Форми та значення участі жіноцтва в ОУН висвітлили Ірина Павликовська, Марта Богачевська-Хом'як, Оксана Стецько-Романишин⁶⁶. Важливу джерельну інформацію для дослідження періодики організації містить праця Євгена Місила, де описано пресу й неперіодичні видання, друковані в Польщі у 1918–1939 рр.⁶⁷. Досить добре відображено боротьбу ОУН у 1930–1940-х роках у працях Степана Галамая та Лева

⁶¹ Shandor V. Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A Political and Legal History. Cambridge: Harvard University Press, 1997. P. 165–189.

⁶² Прокоп М. Україна і українська політика Москви. 3-тє вид. [Б. м.]: Сучасність, 1981. Ч. 1: Період підготовки до Другої світової війни. С. 133–135.

⁶³ Бойко Ю. Євген Коновалець і Осередньо-Східні Землі. [відтворення видання «На чужині» 1947 року]. Тернопіль, 1991. 62 с.; Бойко Ю. Націоналізм на Східноукраїнських землях у добі Коновальця. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації ім. С. Коновальця, 1974. С. 577–617.

⁶⁴ Соловей Д. Голгота України: в 2-х ч. Вінніпег: Український Голос, 1953. Ч. 1: Московсько-більшевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. 300 с.

⁶⁵ Пеленський З. Між двома конечностями. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації ім. С. Коновальця, 1974. С. 502–524.

⁶⁶ Павликовська І. На громадський шлях: З нагоди 70-ліття українського жіночого руху. Філадельфія: Накладом Світової Федерації Українських Жіночих Організацій, 1956. 80 с.; Bohachevsky-Chomiak M. Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1988. 460 с.; Стецько-Романишин О. Націоналістичне жіноцтво в добі Євгена Коновальця. *Визвольний Шлях: суспільно-політичний, літературний і науковий місячник*. Лондон: Українська Інформаційна Служба, 1989. Кн. 5(494). С. 521–531.

⁶⁷ Місило Є. Бібліографія української преси в Польщі (1918–1939) і Західно-Українській Народній Республіці (1918–1919). Едмонтон: Вид-во Канадського ін-ту українських студій Альбертського ун-ту, 1991. 250 с.

Шанковського⁶⁸. Ще однією темою для досліджень стало вбивство Є. Коновальця та його наслідки для майбутнього ОУН⁶⁹.

Чимало праць іноземними мовами видано закордонними українськими громадськими організаціями, відділами пропаганди ОУН, зокрема присвячені вбивствам Є. Коновальця та С. Бандери, участі ОУН у захисті Карпатської України, короткому огляду визвольної боротьби ОУН⁷⁰. Про основні напрями та методи боротьби ОУН, поширення підпільної боротьби на Східну Україну, зовнішньополітичну орієнтацію ОУН напередодні та на початку Другої світової війни йдеться у праці Олега Мартовича, однак у книзі помітні деякі фактологічні неточності⁷¹.

Чимало важливого про діяльність підпілля у Західній Україні містять спогади учасників ОУН, видані переважно в еміграції, проте вони не позбавлені суб'єктивних оцінок. Написані переважно в художньо-публіцистичному стилі, вони важкі для опрацювання, містять фактологічні неточності й оцінку тих чи тих подій на основі власного бачення чи переживання. Однак потрібно враховувати і їхні переваги, адже автори відтворили атмосферу національно-визвольної боротьби, подали важливі факти з підпільної діяльності низових клітин ОУН, описали побут українських політичних в'язнів у тюрмах. Ці спогади виявляють багато вагомих і досі незнаних моментів з історії організації⁷². Про підпільну боротьбу рядового членства ОУН на

⁶⁸ Галамай С. П. Боротьба за визволення України. 1929–1989. [репринтне видання 1991 р.]. Львів: Каменяр, 1993. С. 493–498.; Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр. Мюнхен: Вид-во «Український самостійник», 1958. 370 с.; Шанковський Л. Українська Повстанська Армія. *Історія українського війська (1917–1995)* / упоряд. Я. Дашкевич. Львів: Світ, 1996. С. 482–695.

⁶⁹ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. Буенос-Айрес: Вид-во Юліана Середяка, 1983. 181 с.; Кутько Я. Пекельна машина в Роттердамі: Історія убивства полк. Євгена Коновальця на основі тогочасних матеріалів та сучасних свідчень: в 3-х ч. Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: Українська Вільна Громада в Америці, 1952–1953. Ч. 1: На авансцені. 1952. 64 с.; Ч. 2: За лаштунками підпілля. 1953. 47 с.; Ч. 3: П'ята колона Валуха. 1953. 46 с.

⁷⁰ Ukrainian resistance: The Story of the Ukrainian National Liberation Movement in Modern Times. New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1949. P. 19–38; Assassines par Moscou. Petlura – Konovaletz – Bandera. Munich, 1962. 77 s.; Martynowych O. The Ukrainian Bloc Settlement in East Central Alberta, 1890–1930: A history. Alberta: Culture and Multiculturalism, 1985. 422 s.; Murdered by Moscow: Petlura – Konovaletz – Bandera: Three leaders of the Ukrainian National Liberation Movement assassinated at the orders of Stalin and Khrushchov. London: Published by the Ukrainian Publishers Limited, 1962. 76 s.; Poland and Ukraine. Past and Present / ed. by Peter J. Potichnyj. Edmonton; Toronto: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980. 365 s.; German-Ukrainian Relations in Historical Perspective / eds. Hans-Loachim Torke and John-Haul Himka. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1994. 239 s.

⁷¹ Martovych O. Ukrainian Liberation Movement in modern times. Edinburgh: Scattish League for European freedom, 1950. P. 62–95, 124.

⁷² Бойові друзі: збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945): в 2-х т. / записав і упоряд. В. Макар. Торонто: Вид-во Видавничої Спілки «Гомін України», 1993. Т. 2. 1993. 480 с.; В боротьбі за Українську державу / зред. М. Марунчак; післямова Є. Гриніва. [репринтне вид. 1990 р.]. Львів: Меморіал, 1992. 1303 с.; Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто; Онтаріо: Срібна Сурма, 1971. 312 с.; Голяш-Мар С. Підпільні друкарні та їх друковане слово. *Бойові друзі: збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945)*: в 2-х т. / записав і упоряд. В. Макар. Торонто: Вид-во Видавничої Спілки «Гомін

західноукраїнських землях в кінці 1930-х – на початку 1940-х років, про сприйняття ним розколу йдеться у спогадах Володимира Макара, Степана Мудрика (Мечника), Любові Комар, Романа Малащука, Василя Бородача, Максима Скорупського, Василя Романа, Мирослава Харкевича, Юрія Пундика⁷³. Про зв'язки ОУН із німецькими керівними колами, військову підготовку членства при німецькій армії йдеться у збірках спогадів учасників Дружин українських націоналістів (ДУН) та праці Мирослава Кальби⁷⁴. Важливе джерело для дослідження історії ОУН, зокрема політичних процесів над її членами, – книга спогадів відомого адвоката Степана Шухевича, який у хронологічному порядку досить об'єктивно висвітлив плин подій⁷⁵.

Окрему гілку української зарубіжної історіографії становлять роботи учасників чи прихильників різних українських політичних організацій за кордоном, що конкурували з ОУН. Панас Феденко більше уваги звернув на терористичні методи діяльності організації, які, на його думку, призводили до жорстокої реакції з польського боку та жертв серед мирного українського населення⁷⁶. Він осудив конфлікт ОУН з українським легальним політичним сектором і вбивства лояльних до влади українців, розкритикував залучення до підпільної діяльності шкільної та студентської молоді. Досить резонансними стали спогади адвоката Костя Паньківського, який твердив, що ОУН не брала до уваги позиції інших українських політичних угруповань та здійснювала терор проти власних земляків⁷⁷. Критично діяльність ОУН висвітлив

Україні», 1993. Т. 2. С. 48–83; Західня Україна під большевиками IX.1939–VI.1941: збірник / за ред. М. Рудницької. Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці, 1958. 494 с.; Островерха М. Обніжками на битий шлях. Нью-Йорк, 1957. 144 с.; Штуль-Жданович О. Ціною крові: Спогади про діячів ОУН / Фондація ім. О. Ольжича. Нью-Йорк; Торонто; Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. 591 с.

⁷³ Макар В. Спомини та роздуми: зібрання творів: у 4-х т. Торонто; Київ, 2001. Т. 4: Береза Картузка. Роки неволі та боротьби. 519 с.; Мечник С. Під трьома окупантами: спогади українського революціонера-підпільника. Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1958. 208 с.; Комар Л. Процес 59-и. [другий наклад]. Ньюарк; Нью-Джерзі: ПРОЛОГ, 1991. 75 с.; Малащук Р. З книги мого життя: спомини: в 2-х т. Торонто: Гомін України; Студіум, 1987. Т. 1: Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу. 358 с.; Бородач В. Стежками рідної землі. Brentford; Онтаріо, 1970. 183 с.; Скорупський М. У наступах і відступах: спогади. Чикаго: Видання Української Американської видавничої спілки і Чикаго, 1961. 256 с.; Роман В. Моя праця і боротьба: спогади члена ОУН. Мюнхен: Накладом автора, 1983. 114 с.; Харкевич М. Я вас не забув. Спомини 1935–1945. Нью-Йорк; Чикаго: Накладом Українсько-Американської Фондації «Воля», 1997. 288 с.; Пундик Ю. У полум'ї дружнього слова: зб. вибр. статей / ред. і впоряд. В. Михальчук. Париж: Українське Слово, 1983. 453 с.

⁷⁴ Дружини Українських націоналістів в 1941–1942 роках. [Б. м.]: Наша Книгозбірня, 1953. 126 с.; Кальба М. Дружини Українських Націоналістів. Детройт: Видання ДУН, 1992. 143 с.; Туди де бій за волю: Збірник військово-політичних матеріалів у пам'ять Максима Скорупського – Макса Курінного УПА / Фондація ім. О. Ольжича у Великій Британії; збір. й упоряд. Колегія; техніч. ред. В. Михальчук. Лондон; Париж: Перша Українська Друкарня у Франції, 1989. 479 с.; У лавах дружинників: Спогади учасників / зібрав і упоряд. М. Кальба. Денвер: Видання ДУН, 1982. 159 с.

⁷⁵ Шухевич С. Моє життя: спогади. Лондон: Видання Української Видавничої Спілки, 1991. 619 с.

⁷⁶ Феденко П. Український рух у 20 столітті. Лондон: Вид-во «Наше слово», 1959. С. 240–260.

⁷⁷ Паньківський К. Від держави до комітету. 2-ге вид. Нью-Йорк; Торонто, 1970. 149 с.; Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944. 2-ге вид. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. С. 133–151.

у спогадах член УРП (Української радикальної партії) Іван Макух, який осудив її терористичні акції⁷⁸. Тома Лапичак також розкритикував небажання ОУН порозумітись з іншими українськими політичними групами та її жорстокі методи боротьби⁷⁹. Наскрізь емоційні й претензійні брошури колишнього учасника ОУН Василя Нича, який звинуватив очільників організації в невмілому керівництві, меркантильності, байдужості до проблем рядових членів⁸⁰.

Поява в середині 1970-х – на початку 1980-х років в українській зарубіжній історіографії наукових праць з історії ОУН, наприклад, творів Анатолія Бедрія, знаменувала початок нового етапу в дослідженні проблеми. Історик у центрі дослідження поставив проблему існування двох підходів до реалізації концепції національно-визвольної революції, центральне місце в якій займало питання творення всенародної повстанської армії⁸¹. Події Карпатської України, смерть Є. Коновальця, потребу вибору зовнішньополітичної тактики напередодні війни автор назвав причинами загострення протистояння між прихильниками двох підходів, що вилилося в організацію Революційного проводу (РП) ОУН. Усе ж у праці помітна деяка романтизація та героїзація діяльності руху, автор критикує дії ОУН(м), підтримуючи ОУН(б). Достатньо уваги історії організації присвячено в загальних дослідженнях Тараса Гунчака і Богдана Кравченка, хоча в них ще помітна деяка романтизація діяльності українського визвольного руху⁸². Науковими є розвідки сучасного українського зарубіжного дослідника В. Косика⁸³. Описуючи ситуацію, у якій опинилася Західна Україна в 1930-х роках, автор висновує, що саме в цих умовах безпрецедентного розвитку набув український націоналізм. В. Косик зауважив, що ОУН стала найголовнішою політичною силою, яка діяла на українських територіях у Румунії та Чехословаччині. Історик описав боротьбу організації проти радянської окупації у 1939–1941 рр., організацію збройних акцій проти членів НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ) і судові процеси над оунівцями.

Українська зарубіжна та радянська історіографії виникли й існували за відмінних політичних умов. Адже після Другої світової війни історична наука в Україні цілком підпорядковувалася догмам панівної комуністичної ідеології, що диктувало методологію, тематику та висновки праць дослідників, у яких український визвольний рух мав засуджуватись як злочинне угруповання, і тому не варто було сподіватися на об'єктивне висвітлення його діяльності. Водночас чимало творів українських зарубіжних істориків також досить політизовані та відображають ідеологічні переконання

⁷⁸ Макух І. На народній службі / заг. ред. С. Довгалі. Дітройт: Видання Української вільної громади Америки, 1958. С. 290–308, 397–410, 420–421.

⁷⁹ Лапичак Т. Український націоналізм. Критика і оборона. Нью-Йорк: East side press, 1962. 144 с.

⁸⁰ Нич В. Звернення до українського народу в справі роздору. Нью-Йорк, 1954. 48 с.; Нич В. Провокатори УВО-ОУН. Друге звернення до українського народу в справі роздору. Нью-Йорк, 1956. 47 с.

⁸¹ Бедрій А. ОУН і УПА. Нью-Йорк; Лондон; Мюнхен; Торонто: Українська Центральна Інформаційна Служба, 1983. 64 с.

⁸² Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / пер. з англ. В. Івашко та В. Корнієнко. Київ: Основи, 1997. 423 с.

⁸³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / пер. з фр. Р. Осадчука. Париж; Нью-Йорк; Львів: Атлас, 1993. 659 с.

їхніх авторів, що були учасниками різних течій націоналістичного руху. Тому варто наголосити, що і українська зарубіжна, і радянська історіографії були активними репрезентантами протистояння політичних систем, що конкурували, а їхні дослідження не відповідають критеріям науковості.

Радянська історіографія негативно висвітлювала й оцінювала діяльність ОУН, вдаючись до фальшування дійсності, перекручень та довільної інтерпретації фактів. У радянській історіографії щодо українського націоналістичного руху формувався «образ ворога», широко застосовували лексичні штампи, відбувалася постійна підміна понять. Радянські історики дотримувалися загальноприйнятих тверджень, що керівництво ОУН підпорядковувалось і постійно співпрацювало за оплату з німецькими спецслужбами та нацистськими керівними колами, що організація час до часу вдавалася до співпраці з польським урядом, а до керівництва ОУН безпосередньо була причетна УГКЦ й Ватикан. Незмінним для радянських авторів стало твердження про співпрацю ОУН із німецькими керівними колами у створенні «маріонеткової держави» Карпатської України. Основною метою українського визвольного руху проголошено антирадянську діяльність, боротьбу з комуністичним рухом Західної України та підготовку війни проти СРСР, а не боротьбу з польською владою. Піддавали сумніву й висміювали основну мету ОУН – боротьбу за Українську самостійну державу. Оцінюючи форми діяльності організації, радянські історики постійно твердили, що український визвольний рух керувався винятково «злочинними» методами та тактикою дій.

Більш виважені, значно інформативніші й коректніші окремі праці радянських істориків середини–кінця 1980-х років, які зуміли залучити значний обсяг архівних джерел. Незважаючи на тенденційність праць, дослідники до наукового обігу вводили документальні джерела радянських спецслужб, у яких подавали численні факти співпраці населення з ОУН і дані її активної діяльності на Західній Україні. Звичайно, інтерпретація цих фактів викривлена, проте варто сказати, що велика кількість праць із цієї проблеми вказує на її значимість.

Значними здобутками української зарубіжної історіографії зазначеної проблеми можна вважати перше поглиблене вивчення різних аспектів діяльності українського визвольного руху та створення значного наукового доробку. Описуючи важку ситуацію, у якій опинилася Західна Україна в 1930-х роках, історики довели, що саме в цих умовах безпрецедентного розвитку й популярності набув український націоналістичний рух, який став на той час найголовнішою політичною силою. Українські зарубіжні дослідники сформували солідну історіографічну базу дослідження діяльності ОУН у 1930-х роках, інтенсивно долучали до наукового обігу підпільні видання, мемуарну літературу, матеріали урядових органів іноземних держав. Водночас у методологічному плані їх дослідження перебували на межі мемуаристики й історичної розвідки, їм бракувало виважених оцінок діяльності українського визвольного руху. На особливості розгляду проблеми суттєво вплинуло гостре та багатолітнє протистояння між українським визвольним рухом і радянським режимом, а також між авторами, які були членами чи прихильниками «бандерівців», «мельниківців» або ж різних українських політичних організацій, які конкурували з ОУН. Українська зарубіжна історіографія сформувала певну традицію дослідження історії ОУН, особливостями якої були вибірковість у висвітленні форм і методів діяльності українського визвольного руху, замовчування гострих та незручних проблем, що кидали тінь на організацію (методи індивідуального терору й жорстокість проти цивільних противників,

українців, лояльних до польської влади, та членів комуністичного руху Західної України, самочинне проведення низовими клітинами ОУН бойових акцій і наслідки її терористичної діяльності).

Отже, варто пам'ятати, що початковий імпульс студіюванню історії українського визвольного руху на Заході дали його учасники, тому їхнім працям притаманні романтизація та героїзація руху, пропагандизм, надмірна емоційність, ідейно-політична заангажованість, зокрема вплив політичної диференціації авторів, брак серйозного аналізу історичних обставин, у яких функціонував рух, та виважених узагальнень історичного матеріалу. Не досить ґрунтовно висвітлено організаційну структуру ОУН, проблему її соціальної бази. Українські зарубіжні автори досить коротко описали поширення впливу та діяльність ОУН в українських громадських і молодіжних організаціях. Українська зарубіжна історіографія недостатньо ґрунтовно розкрила особливості та форми діяльності ПУН за кордоном. По-різному інтерпретовано питання існування й отримання польською владою т. зв. «архіву Сеника», що стало ще одним чинником посилення міжфракційного протистояння в організації. Українські зарубіжні автори, передусім учасники ОУН, намагалися дослідити причини існування провокації та зрадництва в організації, вказуючи на персональні проблеми в ПУН і масовий набір членства, а також оцінити їх наслідки для єдності руху, однак на оцінки дослідників впливала власна належність до певного політичного угруповання. Досить побіжно розглянуто процес розбудови організаційної мережі на теренах Волині, Полісся, Холмщини, Підляшшя, Буковини. Суперечливі твердження дослідників, які намагалися висвітлити факт існування та діяльність окремих підпільних клітин ОУН на східних землях України в 1930-х роках. Детально розкрито всі моменти Варшавського та Львівського процесів 1935–1936 рр., котрі героїзовано, особливо постать С. Бандери. Чимало праць українських зарубіжних істориків присвячені висвітленню участі ОУН у боротьбі за Карпатську Україну, проте не розкрито проблеми протистояння Генерального штабу Карпатської Січі й уряду А. Волошина. Важливий доробок історіографії – видання численних спогадів учасників визвольного руху, які, проте, містять фактологічні неточності та суб'єктивні оцінки подій.

Із проголошенням незалежності України відбувся значний сплеск історичних досліджень, зокрема у вивченні діяльності українського визвольного руху. Про значне зацікавлення цією темою свідчить чимала кількість захищених кандидатських і докторських дисертацій, вихід у світ ґрунтовних монографій, аналітичних та фактологічних статей, проведення численних конференцій, круглих столів. Так розпочато новий якісний етап вивчення історії ОУН.

REFERENCES

1. Assassines par Moscou. Petlura – Konovaletz – Bandera. (1962). Munich [in French].
2. Atamanenko, A. (2006). Obraz ukrainskoi zarubizhnoi istoriohrafii. *Eidos: almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, 2(1), 255–283 [in Ukrainian].
3. Atamanenko, A. (2009). Ukrainski intelektualni spivtovarystva v zakhidnii diaspori: sprobа typolohizatsii. *Eidos: almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, 4, 193–209 [in Ukrainian].
4. Bedrii, A. (1983). *OUN i UPA*. New York; London; Munich; Toronto: Ukrainska Tsentralna Informatsiina Sluzhba [in Ukrainian].

5. Bieliaiev, V. P., & Rudnytskyi, M. I. (1958). *Pid chuzhymy praporamy*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk [in Ukrainian].
6. Bieliaiev, V., Rudnytskyi, M., Dudykevych, B., & Kyryliuk, H. (Eds.). (1955). *Pid chornymy krylamy Vatikanu: zb. statei*. Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vyd-vo [in Ukrainian].
7. Bilak, S. M. (1977). *Sluha kilkokh hospodariv*. Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].
8. Bilak, S. M. (1981). *Narod za nymy ne pishov*. Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].
9. Bohachevsky-Chomiak, M. (1988). *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta [in English].
10. Boiko, Yu. (1974). Natsionalizm na Skhidnoukrainskykh zemliakh u dobi Konovaltsia. In O. Hrytsai, S. Shakh, O. Zinkevych (Eds.), *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (pp. 577–617). Munich: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia [in Ukrainian].
11. Boiko, Yu. (1991). Yevhen Konovalets i Oseredno-Skhidni Zemli. Ternopil. (Original work «Na chuzhyni» published 1947) [in Ukrainian].
12. Borodach, V. (1970). *Stezhkamy ridnoi zemli*. Brentford; Ontario [in Ukrainian].
13. Cherednychenko, V. P. (Ed.). (1986). *Ukrainskyi burzhuznyi natsionalizm: zahostrennia ideino-orhanizatsiinoi kryzy, krakh antyradianskykh pidstupiv*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
14. Danilenko, S. T. (1972). *Dorohoii hanby i zrady*. (2nd ed.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
15. Danilenko, S. T. (1972). *Uniaty*. Moscow: Politizdat [in Russian].
16. Dmytruk, K. (1982). *Zhovto-blakytyni bankroty: dokumentalni narysy, pamflety, publitsychni statii*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
17. Dmytruk, K. (1974). *Bezbatchenky. Pravda pro uchast ukrainskykh burzhuznykh natsionalistiv i tserkovnykh ierarhiv u pidhotovtsi napadu fashystskoi Nimechchyny na SRSR*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
18. Dmytruk, K. E. (1973). *Svastyka na sutanakh*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].
19. Dmytruk, K. E. (1980). *S krestom i trezubtsem*. Moscow: Polytyzdat [in Russian].
20. Dmytruk, K. E. (1981). *Prychetni: Burzhuzno-natsionalistychni ta uniatski provokatory na posluhakh fashyzmu ta imperialistychnoi reaksii*. Lviv: Kameniar
21. Dmytruk, K. E. (1987). *Utverdzhuiuchy ideolohiiu sotsialistychnoho internatsionalizmu*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].
22. Do problemy kontseptualnykh zasad pivnichnoamerykanskoi istoriografii OUN i UPA. (2002). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: zb. nauk. prats*, 11, 138–153 [in Ukrainian].
23. Dobretsova, V. V. (1976). *Natsionalizm i relihiia na sluzhbi antykomunizmu: Pro kontrrevoliutsiinu diialnist burzhuzno-natsionalistychnykh i klyerykalnykh orhanizatsii na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 20–30-kh rokakh ta borotbu proty nashykh prohresyvnykh syl*. Lviv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
24. Dobretsova, V. V. (1978). *Burzhuznyi natsionalizm – znariaddia reaksii*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].
25. Dobretsova, V. V., & Maianska, L. P. (1979). *Zlovisnyi soiuz ukrainskoho burzhuznogo natsionalizmu ta uniatskoi tserkvy*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
26. Druzhyiny Ukrainskykh natsionalistiv v 1941–1942 rokakh. (1953). [B. m.]: Nasha Knyhozbornia [in Ukrainian].

27. Fedenko, P. (1959). *Ukrainskyi rukh u 20 stolitti*. London: Vyd-vo «Nashe slovo» [in Ukrainian].
28. Futala, V. (2005). Diskusiini pytannia istorii OUN (1929–1939): porivnialnyi analiz dorobku ukrainskoi i polskoi istoriohrafii. *Problemy humanitarnykh nauk. Naukovi zapysky drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu im. I. Franka*, 16, 74–83 [in Ukrainian].
29. Futala, V. (2010). *Istoriia vyvchennia suspilno-politychnoho zhyttia ukraintsiv u mizhvoienii Polshchi (1921–1939)*. Drohobych: «Kolo» [in Ukrainian].
30. Futala, V. (2008). Vzaiemyny Provodu Ukrainskykh Natsionalistiv i Kraiovoi Ekzekutyvy OUN u 1929–1939 rr. kriz pryzmu bachennia ukrainskykh i polskykh istoriykiv. *Halychyna: Vseukrainskyi naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys: «100 rokiv vid dnia narodzhennia Romana Shukhevycha»*, 14, 489–497 [in Ukrainian].
31. Futala, V. (2011). *Suspilno-politychne zhyttia ukraintsiv u mizhvoienii Polshchi: istoriohrafia [Socio-political life of Ukrainians in interwar Poland: historiography. (Extended abstract of Doctor's thesis)*. Kyiv [in Ukrainian].
32. Hai, Yu. I. (1980). *Z kym i proty koho: Hanebnyi shliakh petliurivshchyny ta yii «spadkoiemtsiv»*. Kyiv: Molod [in Ukrainian].
33. Haivas, Ya. (1971). *Volia tsiny ne maie*. Toronto; Ontario: Sribna Surma [in Ukrainian].
34. Halamai, S. P. (1993). *Borotba za vyzvolennia Ukrainy. 1929–1989*. Lviv: Kameniar. (Original work published 1991) [in Ukrainian].
35. Hamolskyi, L. V. (1977). *Tryzub i «zirka» Davyda*. (2nd ed.). Dnipropetrovsk: Promin [in Ukrainian].
36. Herasymenko, M. P., & Dudykevych, B. K. (1955). *Borotba trudiashchykh Zakhidnoi Ukrainy za vozziednannia z Radianskoiu Ukrainoiu (1921–1939 rr.)*. Kyiv: Derzhpolityvdav URSS [in Ukrainian].
37. Holiash-Mar, S. (1993). Pidpilni drukarni ta yikh drukovane slovo. In V. Makar (Comp.), *Boiovi druzi: zbirka spohadiv z dii OUN (1929–1945)* (Vol. 2, pp. 48–83). Toronto: Vyd-vo Vydavnychoi Spilky «Homin Ukrainy» [in Ukrainian].
38. Hrytsai, O., Shakh, S., & Zinkevych, O. (Eds.). (1974). *Yevhen Konovalets ta yoho doba*. Munich: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia [in Ukrainian].
39. Hunchak, T. (1993). *Ukraina: persha polovyna XX st.: Narysy politychnoi istorii*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
40. Hurladi, N. S. (1959). *Protyfashyzmu i viiny, za vladu rad i vozziednannia z Radianskoiu Ukrainoiu. (Z istorii revoliutsiinoho rukhu molodi v Zakhidnii Ukraini 1929–1939 rr.)*. Lviv [in Ukrainian].
41. Ivanenko, V. V., & Yakunin, V. K. (2006). *OUN i UPA u Druhii svitovii viini: problemy istoriohrafii ta metodolohii: monohrafia*. Dnipropetrovsk: «ART-PRES» [in Ukrainian].
42. Kalba, M. (1992). *Druzhyny Ukrainskykh Natsionalistiv*. Detroit: Vydannia DUN [in Ukrainian].
43. Kalba, M. (Comp.). (1982). *U lavakh druzhynnykiv: Spohady uchasnykiv*. Denver: Vydannia DUN [in Ukrainian].
44. Kandyba, O. (1939). *Voiaky – budivnychi: pro orhanizatsiiu natsionalnoi syly Ukrainskoi Natsionalnoi Oborony ta «oboronnoi orhanizatsii ukrainstva» – vlasnoi*

- zbroinoi syly Karpatskoi Derzhavy. In *Karpatska Ukraina v borotbi: zbirnyk*. Vienna: Vydannia Ukrainskoi Presovoi sluzhby [in Ukrainian].
45. Kandyba, O. (1985). Voiaky-budivnychi. In K. Melnyk, O. Lashchenko, V. Veryha (Eds.), *Na zov Kyieva: Ukrainyski natsionalizm u II svitovii viini: zbirnyk statei, spohady i dokumentiv* (pp. 37–46). Toronto; New York: Vyd-vo «Novyi Shliakh» [in Ukrainian].
  46. Karpenko, O. Yu. (1955). *Selianski povstannia v Polshchi v 1932–1933 rr.* Kyiv: Vyd-vo AN URSS [in Ukrainian].
  47. Kharkevych, M. (1997). *Ya vas ne zabuv. Spomyny 1935–1945*. New York; Chicago: Nakladom Ukrainsko-Amerykanskoi Fundatsii «Volia» [in Ukrainian].
  48. Knysh, Z. (1953). *Dryzhyt pidzemnyi huk: spohady z 1930–1931 rokiv u Halychyni*. Winnipeg [in Ukrainian].
  49. Knysh, Z. (1958). *Hovoryt Pidhiria: Rozpovid Volodymyra Moklovycha, kolyshnoho boiovoho referenta Okruzhnoi Komandy UVO v Stanyslavovi*. Chicago: Ukrainian American Printing and Publishing Co., Inc. [in Ukrainian].
  50. Knysh, Z. (1958). *Vyaskyni leva: Ukrainets u polskomu pidpilli. Na pidstavi zapysok i materiiativ Tadeia Hordona*. Toronto: The New Pathway [in Ukrainian].
  51. Knysh, Z. (1965). *Boiovi dii v pochatkakh OUN. Tak pero pyshe...: vybranni statti*. Toronto: Sribna Surma [in Ukrainian].
  52. Knysh, Z. (1967). *Vohon rodytsia z iskry...: Rozpovid Stepana Kasiiiana (Karpa), yoho spohady z pidpillia i partyzanky*. Toronto: Sribna Surma [in Ukrainian].
  53. Knysh, Z. (1973). *Horodok*. Toronto: Sribna Surma [in Ukrainian].
  54. Knysh, Z. (1975). *V sutinkakh zrady. Ubyvstvo Tadeusha Holufka na tli zrady Romana Baranovskoho*. Toronto: Sribna Surma [in Ukrainian].
  55. Knysh, Z. (1983). *Z taiemnykh dokumentiv polskoi okupatsii Zakhidnoi Ukrainy*. Toronto: Sribna Surma [in Ukrainian].
  56. Knysh, Z. (1986). *Varshavskiy protses OUN*. Toronto: Sribna surma [in Ukrainian].
  57. Knysh, Z. [b. r.]. *Holos z pidpillia: Rozpovid Kryvonosa*. Toronto: Sribna Surma [in Ukrainian].
  58. Komar, L. (1991). *Protsey 59-iy* (2nd ed.). Newark; New Jersey: PROLOH [in Ukrainian].
  59. Kosyk, V. (1993). *Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini* (R. Osadchuk, Trans.). Paris; New York; Lviv: Atlas [in Ukrainian].
  60. Kovalchuk, P. (1965). *Antysemitska diialnist ukrainskykh natsionalistiv*. Kyiv: Tovarystvo kulturnykh zviazkiv z ukrainsiamy za kordonom [in Ukrainian].
  61. Kravchenko, B. (1997). *Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini XX st.* (V. Ivashko, V. Korniienko, Trans.). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
  62. Kravets, M. M. (1959). *Narysy robitnychoho rukhu v Zakhidni Ukraini v 1921–1939 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
  63. Krypiakievych, I., Kapustianskyi, M., & Hnatkevych, B. (1953). *Istoriia ukrainskoho viiska*. (2nd rev. ed.). Winnipeg: Vydavets Ivan Tyktor [in Ukrainian].
  64. Kushchynskyi, A. (1981). *Zakarpattia v borotbi: Spohad*. Buenos Aires: Vyd-vo Yuliiiana Serediaka [in Ukrainian].
  65. Kutko, Ya. (1952–1953). *Pekelna mashyna v Rotterdami: Istoriia ubyvstva polk. Yevhena Konovaltsia na osnovi tohochasnykh materiiativ ta suchasnykh svidchen*

- (Vols. 1-3). New York; Detroit; Scranton: Ukrainiska Vilna Hromada v Amerytsi [in Ukrainian].
66. Kvitkovskiy, D. (1974). V kuzni ideinoi zbroi OUN. In Z. Knysh (Ed.), *Nepohasnyi ohon viry: zbirnyk na poshanu polkovnyka Andriia Melnyka, holovy PUN* (pp. 371–382). Paris: Natsionalistychne vyd-vo v Yevropi [in Ukrainian].
67. Kvitkovskiy, D. (1993). Yevhen Konovalets i Bukovyna. In V. Veryha (Comp.), *Borotba za ukrainsku ideiu: zb. publ. tvoriv* (pp. 19–37). Detroit; New York; Toronto [in Ukrainian].
68. Kvitkovskiy, D. (1993). *Borotba za ukrainsku ideiu: zb. publ. tvoriv* (V. Veryha, Comp.). Detroit; New York; Toronto [in Ukrainian].
69. Lapychak, T. (1962). *Ukrainskyi natsionalizm. Krytyka i oborona*. New York: East side press [in Ukrainian].
70. Makar, V. (2001). *Spomyny ta rozdumy: zibrannia tvoriv* (Vol. 4). Toronto; Kyiv [in Ukrainian].
71. Makar, V. (Comp.). (1993). Boiovi druzi: zbirka spohadiv z dii OUN (1929–1945) (Vol. 2). Toronto: Vyd-vo Vydavnychoi Spilky «Homin Ukrainy» [in Ukrainian].
72. Makukh, I. (1958). *Na narodnii sluzhbi* (S. Dovhal, Ed.). Detroit: Vydannia Ukrainskoi vilnoi hromady Ameryky [in Ukrainian].
73. Malashchuk, R. (1987). *Z knyhy moho zhyttia: spomyny* (Vol. 1). Toronto: Homin Ukrainy; Studiiium [in Ukrainian].
74. Martovych, O. (1950). *Ukrainian Liberation Movement in modern times*. Edinburgh: Scattish League for European freedom [in English].
75. Martynets, V. (1949). *Ukrainske pidpillia: Vid U.V.O. do O.U.N.: spohady i materialy do peredistorii ta istorii ukrainskoho orhanizovanoho natsionalizmu*. Winnipeg [in Ukrainian].
76. Martynowych, O. (1985). *The Ukrainian Bloc Settlement in East Central Alberta, 1890–1930: A history*. Alberta: Culture and Multiculturalism [in English].
77. Marunchak, M. (Ed.). (1992). V borotbi za Ukrainsku derzhavu. Lviv: Memorial. (Original work published 1990) [in Ukrainian].
78. Maslovskii, V. I. (1978). *Dorooha v bezodniu*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
79. Maslovskii, V. I. (1984). *V borbe s vragami sotsyalizma. Ocherki istorii klassovoi borby na sele v period postroieniia osnov sotsyalizma v zapadnykh oblastiakh Ukrainy 1939–1945*. Lviv: Vyshcha shkola [in Russian].
80. Mechnyk, S. (1958). *Pid troma okupantamy: spohady ukrainskoho revoliutsionera-pidpilnyka*. London: Ukrainiska Vydavnycha Spilka [in Ukrainian].
81. Mirchuk, P. (1954). «Z moho dukha pechattiu»: U 25-littia borotby OUN. New York; Toronto: Orhanizatsiia Oborony Chotyrokhs Svobid Ukrainy; Liha Vyzvolennia Ukrainy [in Ukrainian].
82. Mirchuk, P. (1954). *Ukrainska vyzvolna sprava i ukrainska emihratsiia*. Toronto: Liha Vyzvolennia Ukrainy [in Ukrainian].
83. Mirchuk, P. (1968). *Narys istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv* (Vol. 1). Munich; London; New York: Ukrainske Vyd-vo [in Ukrainian].
84. Mirchuk, P. (1985). *Revoliutsiinyi zmah za USSD. Khoto taki «banderivtsi», «melnykivtsi», «dviikari»* (Vol. 1). New York; Toronto; London: Soiuz ukrainskykh politviazniv [in Ukrainian].

85. Misylo, Ye. (1991). *Bibliohrafiia ukrainskoi presy v Polshchi (1918–1939) i Zakhidno-Ukrainskii Narodnii Respublitsi (1918–1919)*. Edmonton: Vyd-vo Kanadskoho in-tu ukrainskykh studii Alberta skoho un-tu [in Ukrainian].
86. *Murdered by Moscow: Petlura – Konovalts – Bandera: Three leaders of the Ukrainian National Liberation Movement assassinated at the orders of Stalin and Khrushchov*. (1962). London: Published by the Ukrainian Publishers Limited [in English].
87. Myhovych, I. I. (1981). *Uniatska tserkva i ukrainskyi burzhuaznyi natsionalizm*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
88. Myhovych, I. I. (1985). *Prestupnyi aliats: O soiuzi uniatskoi tserkvi i ukrainskoho burzhuaznoho natsyonalizma*. Moscow: Politizdat [in Russian].
89. Mykhalchuk, V. (Ed.). (1989). *Tudy de bii za voliu: Zbirnyk viiskovo-politychnykh materiiativ u pamiat Maksyma Skorupskoho – Maksy Kurinnoho UPA*. London; Paris: Persha Ukrainska Drukarnia u Frantsii [in Ukrainian].
90. Nadurak, N. M. (2014). *Ukrainskyi pravoradykalnyi rukh 1920–1941 rr. [Ukrainian right-wing radical movement 1920–1941]. (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Pereiaslav-Khmelnitskyi [in Ukrainian].
91. Nych, V. (1954). *Zvernennia do ukrainskoho narodu v spravi rozdoru*. New York [in Ukrainian].
92. Nych, V. (1956). *Provokatory UVO-OUN. Druhe zvernennia do ukrainskoho narodu v spravi rozdoru*. New York [in Ukrainian].
93. Okseniuk, R. N. (1970). *Narysy istorii Volyni. Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok, revoliutsiinyi ta natsionalno-vyzvolnyi rukh trudiashchykh (1861–1939)*. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho un-tu [in Ukrainian].
94. Onatskyi, Ye. (1983). *Shliakhom na Rotterdam*. Buenos Aires: Vyd-vo Yuliana Serediaka [in Ukrainian].
95. Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv 1929–1954: zbirka statei u 25-littia OUN. (1955). Paris: Na chuzhyni; Vydannia Pershoi Ukrainskoi Drukarni u Frantsii [in Ukrainian].
96. Ostroverkha, M. (1957). *Obnizhkamy na bytyi shliakh*. New York [in Ukrainian].
97. Panchuk, M. I. (1979). *U polumi klasovykh bytv. (Pro borotbu KPZU za internatsionalne zghurtuvannia zakhidnoukrainskykh trudiashchykh, proty burzhuaznoho natsionalizmu)*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].
98. Pankivskyi, K. (1970). *Vid derzhavy do komitetu* (2nd ed.). New York; Toronto [in Ukrainian].
99. Pankivskyi, K. (1983). *Roky nimetskoj okupatsii. 1941–1944* (2nd ed.). New York; Paris; Sydney; Toronto [in Ukrainian].
100. Pavlykovska, I. (1956). *Na hromadskyi shliakh: Z nahody 70-littia ukrainskoho zhinochoho rukhu*. Philadelphia: Nakladom Svitovoi Federatsii Ukrainskykh Zhinochykh Orhanizatsii [in Ukrainian].
101. Pelenskyi, Z. (1974). Mizh dvoma konechnostiamy. In O. Hrytsai, S. Shakh, O. Zinkevych (Eds.), *Yevhen Konovalts ta yoho doba* (pp. 502–524). Munich: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia [in Ukrainian].
102. Potichnyj, P. J. (Ed.). (1980). *Poland and Ukraine. Past and Present*. Edmonton; Toronto: The Canadian Institute of Ukrainian Studies [in English].
103. Prokop, M. (1981). *Ukraina i ukrainska polityka Moskvy* (Pt. 1). (3rd ed.). [B. m.]: Suchasnist [in Ukrainian].

104. Pundyk, Yu. (1983). *U polumi druzhnogo slova: zb. vybr. statei* (V. Mykhalchuk, Comp.). Paris: Ukrainske Slovo [in Ukrainian].
105. Rebet, L. (1951). *Formuvannia ukrainskoi natsii*. Munich: Suchasna Ukraina [in Ukrainian].
106. Rebet, L. (1955). *Teoriia natsii*. Munich: Suchasna Ukraina [in Ukrainian].
107. Rebet, L. (1964). *Svitla i tini OUN*. Munich: Ukrainskyi samostiinyk [in Ukrainian].
108. Rimarenko, Yu. I. (1981). *Antikommunisticheskii alians. (Kritika ideologicheskikh i sotsyalno-politicheskikh doktrin mezhdunarodnoho sionizma i ukrainskoho burzhuaznoho natsyonalizma)*. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
109. Rimarenko, Yu. I. (1986). *Burzhuaznyi natsyonalizm i klerykalyzm*. Kyiv: Izd-vo politicheskoi literatury Ukrainy [in Russian].
110. Roman, V. (1983). *Moia pratsia i borotba: spohady chlena OUN*. Munich: Nakladom avtora [in Ukrainian].
111. Rosokha, S. (1996). *Karpatska Sich 1938–1939 rr. Istorii ukrainskoho viiska (1917–1995)* (Ya. Dashkevych, Ed.). Lviv: Svit [in Ukrainian].
112. Rudniev, V. V. (1955). *Ukrainski burzhuazni natsionalisty – ahentura mizhnarodnoi reaksii*. Kyiv: Derzhpolityvdav URSR [in Ukrainian].
113. Rudnytska, M. (Ed.). (1958). *Zakhidnia Ukraina pid bolshevykami IX. 1939–VI. 1941: zbirnyk*. New York: Naukove Товариство im. Shevchenka v Amerytsi [in Ukrainian].
114. Rymarenko, Yu. I., & Panchuk, M. I. (1975). *Zmova prychetnykh. (Spilkuvannia ukrainskykh burzhuaznykh natsionalistiv ta sionistiv)*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
115. Rzhhezach, T., & Tsurkan, V. (1989). *Rozshukuiutsia...* Kyiv: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].
116. Sardachuk, P. D., & Shvahuliak, M. M. (1984). *Nasuvalas voienna hroza...* Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].
117. Senyk, Ya. (2008). Ivan Svit pro ukraintsiv Dalekoho Skhodu. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*, 11, 354–365 [in Ukrainian].
118. Shandor, V. (1997). *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A Political and Legal History*. Cambridge: Harvard University Press [in English].
119. Shankovskyi, L. (1958). *Pokhidni hrupy OUN. Prychynky do istorii pokhidnykh hrup OUN na tsentralnykh i skhidnykh zemliakh Ukrainy v 1941–1943 rr.* Munich: Vyd-vo «Ukrainskyi samostiinyk» [in Ukrainian].
120. Shankovskyi, L. (1996). *Ukrainska Povstanska Armiia. Istorii ukrainskoho viiska (1917–1995)* (Ya. Dashkevych, Comp.). Lviv: Svit [in Ukrainian].
121. Shevtsov, V. D. (1981). *Ukrainskyi burzhuaznyi natsionalizm u korychnevii uniformi*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
122. Sholokh, Ya. L. (2004). Zarubizhna istoriohrafii OUN i UPA (Materialy do bibliohrafii). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: zb. nauk. prats*, 14, 498–518 [in Ukrainian].
123. Shtul-Zhdanovych, O. (1997). *Tsinoiu krovi: Spohady pro diiachiv OUN*. New York; Toronto; Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy [in Ukrainian].
124. Shukhevych, S. (1991). *Moie zhyttia: spohady*. London: Vydannia Ukrainskoi Vydavnychoi Spilky [in Ukrainian].
125. Shysh, A. Z. (1982). *Z chuzhoho holosu*. Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].

126. Skorupskiy, M. (1961). *U nastupakh i vidstupakh: spohady*. Chicago: Vydannia Ukrainskoi Amerykanskoi vydavnychoi spilky i Chicago [in Ukrainian].
127. Slyvka, Yu. Yu. (1966). *Pidstupy mizhnarodnoi reaktsii na Zakarpatti v 1938–1939 rr.* Lviv: Vyd-vo Lvivskoho un-tu [in Ukrainian].
128. Slyvka, Yu. Yu. (1985). *Zakhidna Ukraina v reaktsiinii politytsi polskoi ta ukrainiskoi burzhuzazii (1920–1939)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
129. Smolych, Yu. (1953). *Vorohy liudstva ta yikh naimantsi*. Kyiv: Derzhpolityvydav URSS [in Ukrainian].
130. Solovei, D. (1953). *Holhota Ukrainy* (Vol. 1). Winnipeg: Ukrainskiy Holos [in Ukrainian].
131. Stercho, P. (1965). *Karpato-Ukrainska derzhava: Do istorii vyzvolnoi borotby karpatskykh ukrainsiv u 1919–1939 rokakh*. Toronto: NTSH [in Ukrainian].
132. Stetsko-Romanyshyn, O. (1989). *Natsionalistychne zhinotstvo v dobi Yevhena Konovaltsia. Vyzvolnyi Shliakh: suspilno-politychnyi, literaturnyi i naukovyi misiachnyk*, 5(494), 521–531 [in Ukrainian].
133. Symonenko, R. H. (1977). *Na utrymanni reaktsii. (Ukrainskyi burzhuzaznyi natsionalizm – voroh myru i suspilnoho prohresu)*. Kyiv: Vyd-vo politychnoi literatury Ukrainy [in Ukrainian].
134. Syrota, N. Y. (1959). *Hanebnyi shliakh ukrainskykh burzhuzaznykh natsionalistiv*. Kyiv: Tovarystvo dlia poshyrennia politychnykh i naukovykh znan URSS [in Ukrainian].
135. Torke, H.-I., & Himka, J.-P. (Eds.). (1994). *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press [in English].
136. Troshchynskiy, V. P. (1981). *Naimantsi fashyzmu. (Ukrainski burzhuzazni natsionalisty na sluzhbi hitlerivtsiv u mizhvoiennyi period 1921–1939 rr.)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
137. Tsokh, Y. T. (1973). *Hlshatai vozziednannia*. Lviv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
138. Tverdokhlib, V. Yu. (1974). *Revoliutsiino-vyzvolna borotba trudiashchykh Prykarpattia (1921–1939 rr.)*. Lviv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
139. Tverdokhlib, V. Yu. (1983). *Molod Zakhidnoi Ukrainy u borotbi za vozziednannia (1919–1939)*. Lviv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
140. *Ukrainian resistance: The Story of the Ukrainian National Liberation Movement in Modern Times*. (1949). New York: Ukrainian Congress Committee of America [in English].
141. Vasiuta, I. K. (1988). *Formuvannia robitycho-selianskoho soiuzu v revoliutsiinii borotbi na Zakhidnii Ukraini. 1921–1939*. Lviv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
142. Vovk, O. L. (1984). *Otruta pid solodkym medom: Krytyka emihrantskykh klyerykalno-natsionalistychnykh kontseptsii*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
143. Vovk, O. L. (1985). *Perevertni*. Dnipropetrovsk: Promin [in Ukrainian].
144. Yaremchuk, D. A. (Ed.). (1981). *Pravda pro uniiu: dokumenty i materialy* (3rd ed.). Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
145. Yas, O. (2005). *Ukrainska zarubizhna istoriohrafia 1945–1991 rr. u svitli refleksii yii reprezentantiv. Eidos: almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, 1, 333–358 [in Ukrainian].
146. Zamlynskiy, V. O. (1969). *Shliakh chornoj zrady*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

Nataliia NADURAK

PhD in History, lecturer of

Ivano-Frankivsk College of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5978-1900>

e-mail: nnadurak@ukr.net

THE IDEOLOGICAL CONFRONTATION OF UKRAINIAN FOREIGN AND SOVIET RESEARCHERS IN THE ASSESSMENT OF THE OUN ACTIVITIES

The article analyzes the level and features of research of OUN activities in the 1930–1940s by Ukrainian foreign and Soviet historiography. A historiographical reflection and comparative analysis of works on this problem are carried out, the methodological and ideological confrontation of Ukrainian foreign and Soviet authors is described. The author describes the debatable, the least researched issues and concludes that in the Soviet historiography regarding the Ukrainian nationalist movement, an “image of the enemy” was formed, events were falsified. It was summed up that the generally accepted statements among Soviet historians were charges of the OUN leadership in collaboration with the German intelligence and the Polish government, as well as allegations of leading influence on the OUN of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC). It is emphasized that the Soviet authors introduced the documentary sources of the Soviet special services into scientific circulation, in which many facts of the population’s cooperation with the OUN and information about its activity in Western Ukraine were presented. A large number of historical works on this issue underscore its significance and relevance in the 1950–1980s. The author finds that the first in-depth study of various aspects of the activities of the OUN and the creation of a significant scientific heritage are the main achievements of the Ukrainian foreign historiography on this issue. At the same time, she notes that, from a methodological point of view, these researches were on the border between memoirs and historical studies since they were influenced by authors’ affiliation with a particular group of the Ukrainian nationalist movement. It is pointed out that the specifics of a significant part of Ukrainian foreign publications was the material politicization, the deliberate concealment of unfavorable problems, and facts. However, Ukrainian foreign historians proved that in the 1930–1950s, the Ukrainian nationalist movement, which gained unprecedented development and popularity, was a significant political force in Western Ukraine. The memoirs of participants of the liberation movement, which became an important achievement of Ukrainian foreign historiography, are analyzed. The author concludes that both Ukrainian foreign and Soviet historiography were active representatives of the confrontation of competing political systems, and their research do not meet the criteria of science.

Keywords: Ukrainian foreign historiography, Soviet historiography, modern Ukrainian historiography, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian nationalist movement.

Олександр ПАГІРЯ

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія терору»
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2481-9769>
e-mail: bandusak@ukr.net*

ОУН ТА УПА В КОНТЕКСТІ ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ: СПРОБА КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ

Зроблено спробу аналізу діяльності Організації українських націоналістів (ОУН) й Української повстанської армії (УПА) крізь призму теорії антиколоніалізму із застосуванням історико-порівняльного (компаративного) методу. Зазначено, що попри очевидні впливи фашизму та націонал-соціалізму на ідеологію і програму ОУН у 1930-х – на початку 1940-х років, український націоналістичний рух типологічно більш близький до категорії антиколоніальних і національно-визвольних, аніж фашистських. Вказано, що ідеологія та програмні засади ОУН не були сталими, динамічно розвивалися й еволюціонували від захоплення авторитарними й тоталітарними моделями до демократичного повороту в 1943 р., тоді як незмінними на всіх етапах існування залишались стратегічна мета й завдання – боротьба за незалежність, подолання наслідків чужоземного панування і колоніалізму, створення національної держави. Стверджено, що феномен ОУН та УПА був цілком закономірним на тлі подібних національно-визвольних і антиколоніальних рухів народів Європи, Азії та Африки.

Проведено компаративний аналіз ідеологічно-програмових засад і політичного інструментарію визвольних рухів на підставі спільної бази для їхнього порівняння – бездержавного статусу відповідних народів та їхнього прагнення реалізувати своє право на самовизначення і позбутися підневільного становища. Констатовано, що більшість із них були радикальними, застосовували насильство проти політичних опонентів і майже всі формувалися за принципом жорсткої внутрішньої дисципліни та єрархічності. Зазначено, що така типологізація водночас не знімає усіх контраверсійних питань у діяльності українських націоналістів, зокрема пов'язаних з участю членів ОУН та УПА у воєнних злочинах і злочинах проти людяності.

Ключові слова: ОУН, УПА, визвольний рух, колоніалізм, компаративістика.

Історіографія тематики ОУН і УПА за 28 років незалежності України зробила гігантський крок уперед і, за підрахунками фахівців, тільки на початок 2000-х років нараховувала понад 15 тис. наукових публікацій, які, очевидно, вже встигли подвоїтися. Українські історики дослідили найрізноманітніші аспекти проблемного й регіонального плану діяльності українського самостійницького руху 1920–1950-х років, опрацьовано колосальний масив джерел, введено до наукового обігу величезний

пласт фактологічних та емпіричних даних. Однак при цьому розробка і застосування сучасних теоретико-методологічних засад значно поступаються емпіричному рівню досліджень. Зокрема, у науковому дискурсі залишається слабо артикульованим одне з головних питань: яку природу і типологію мав український націоналістичний рух 1920–1950-х років на тлі подібних рухів інших народів Європи та світу?

Попри спроби окремих науковців розширити аналіз діяльності українського націоналістичного руху в загальноєвропейському та загальносвітовому контексті, не звужуючи її значення винятково до рівня України, тим паче лише її західної частини¹, історичні компаративні дослідження з цієї тематики вкрай нечисленні, хоча щодо інших етапів українського національного руху вже наявні певні розробки² й напрацьована певна теоретико-методологічна база³. Проблема ОУН і УПА досі залишається певною «річчю у собі». Серед авторів, які намагалися розширити горизонт дослідження діяльності цих організацій через проведення аналогій і порівнянь із досвідом боротьби інших визвольних та антиколоніальних рухів народів Європи й Азії, можна назвати Анатолія Русначенка⁴, Володимира В'ятровича⁵, Івана Патриляка⁶. При цьому компаративний аналіз перших двох переважно обмежувався синхронним зрізом – порівнянням із діяльністю антикомуністичних та антинацистських рухів резистансу у Прибалтиці, Польщі й Білорусі.

¹ Див., наприклад: Бондаренко К. Наявні тенденції в історіографії УПА. Білі плями у висвітленні історії УПА. *Матеріали «круглого столу» Української Всесвітньої Координаційної Ради з нагоди 60-річчя УПА*. Київ: Альтерпрес, 2002. С. 55.

² Див., наприклад: Винарчук Т. В. Український національний рух в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (кін. XIX ст. – 1920 р.): компаративний аналіз: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. Запоріжжя, 2002; Каганов Ю. О. Опозиційний рух в Україні і країнах Центрально-Східної Європи (1980-ті – 1991 рр.): компаративний аналіз: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2009.

³ Винарчук Т. В. Історична компаративістика: специфіка наукових досліджень. *Методологія соціального пізнання: здобутки й проблеми: матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 25 травня 2005 року*. Київ; Запоріжжя: Просвіта, 2005, С. 107–109; Винарчук Т. В. Українська компаративістика у пошуках європейського контексту вітчизняної історії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2002. Вип. XV. С. 35–47; Каганов Ю. О. Історична компаративістика крізь призму філософсько-методологічного погляду. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 250–258.

⁴ Русначенко А. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-их рр. Київ: Пульсари, 2002; Русначенко А. Імперія (ї) і національно-визвольні рухи в Центральній і Східній Європі від середини XX століття. *Український визвольний рух*. Львів, 2005. 36. 4. С. 35–42.

⁵ В'ятрович В. Закордонні рейди УПА в контексті реалізації антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец: 07.00.01 «Історія України». Львів, 2003.

⁶ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...». Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. Львів, 2012; Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 рр. Київ, 2004. С. 78–81.

З другого боку, серед деяких західних істориків (Химка Іван-Павло (Jon Paul Himka)⁷, Гжегож Россолінські-Лібе (Grzegorz Rossoliński-Liebe)⁸, Франк Гольчевський (Frank Golczewski)⁹, Францішка Брудер (Franziska Bruder)¹⁰, Пер Андерс Рудлінг (Per Anders Rudling)¹¹, Тімоті Снайдер (Timoti Snyder)¹² та ін.) чітко вималювався компаративний дискурс діяльності ОУН і УПА у світлі порівняльного фашизмознавства (*comparative fascist studies*), який активно розвивають окремі наукові школи на Заході¹³. У межах цього підходу виокремлюється концепт загального (родового) фашизму – *generic fascism*¹⁴, що, зокрема, пропонує теоретичну модель для здійснення наукових екстраполяцій та узагальнень, приписування фашистської природи синхронним із режимами Беніто Муссоліні (Benito Mussolini) й Адольфа Гітлера (Adolf Hitler) праворадикальним рухам і політичним системам 1930–1940-х років.

Канадський історик І.-П. Химка, зокрема, виділяє специфічні риси, притаманні для східноєвропейського фашизму (до якого він зараховує ОУН): антисемітизм, антикомунізм та самодисципліна¹⁵. Найбільш комплексно аргументація тези про фашистське спрямування ОУН представлена в біографічній книзі німецького історика Гжегожа Россолінського-Лібе про очільника ОУН Степана Бандеру¹⁶.

⁷ Himka J-P. The Importance of the Situational Element in East Central European Fascism. *East Central Europe*. 2010. Vol. 37. No. 2–3. P. 353–358.

⁸ Rossoliński-Liebe G. The «Ukrainian National Revolution» of 1941. Discourse and Practice of a Fascist Movement. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2011. Vol. 12. № 1. P. 83–114; Rossoliński-Liebe G. Celebrating Fascism and War Criminality in Edmonton. The Political Myth and Cult of Stepan Bandera in Multicultural Canada. *Kakanien Revisited*. 2010: 1–16. URL: http://www.academia.edu/401300/Celebrating_Fascism_and_War_Criminality_in_Edmonton._The_Political_Myth_and_Cult_of_Stepan_Bandera_in_Multicultural_Canada.

⁹ Golczewski F. *Deutsche und Ukrainer. 1914–1939*. Paderborn: Schöningh, 2010. S. 571–591.

¹⁰ Bruder F. «Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!» (Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUNL). 1929–1948. Berlin: Metropol, 2007.

¹¹ Rudling P. A. Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of the OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists – the Ukrainian Insurgent Army). *East European Jewish Affairs*. 2006. Vol. 36. № 2. P. 163–189; Rudling P. A. Ющенків фашист: культ Бандери в Україні та Канаді. *Стратії за Бандерою*: статті та есе. Київ: «Граніт-Т», 2010. С. 237–309. Per Anders Rudling. The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. Pittsburgh: University Center for Russian and East European Studies (Pittsburgh). 2011. P. 1–71; Rudling P. A. OUN, UPA i Holocaust: Tworzenia mitów historycznych – badanie problem. *OUN, UPA, i zagłada ludności żydowskiej na Wołyniu i w Galicji* / red. W. Tokarczuk. Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2014. P. 214–286.

¹² Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569–1999 / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2012. С. 189–218; Снайдер Т. Фашистський герой у демократичному Києві. *Критика* (Київ). 2010. № 3–4. С. 8.

¹³ Див.: Умланд А. Порівняльне фашизмознавство. *Критика*. 2008. Т. 12. № 7–8(129–130). С. 12–16.

¹⁴ Umland A. Refining the Concept of Generic Fascism/ *European History Quarterly*. 2009. Vol. 39(2). P. 298–309.

¹⁵ Химка Дж. П. О значенні ситуаційного елемента в восточно-центральноевропейском фашизме. *Ab imperio* (Казань) 2010. № 4. С. 108–109.

¹⁶ Rossoliński-Liebe G. *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist: Fascism, Genocide, and Cult*. Stuttgart, 2014.

Дослідники цього напрямку приділяють велику увагу пошуку виявів тоталітаризму, ксенофобії та антисемітизму в ідеологічно-програмових документах і практичній діяльності ОУН та УПА, впливів фашизму й нацизму на їхню діяльність, досліджують факти причетності останніх до воєнних злочинів та етнічних чисток¹⁷, залишаючи на периферії інші сутнісні аспекти й характеристики українського визвольного руху 1920–1950-х років.

Український історик Олександр Зайцев під впливом цього напрямку історіописання зробив спробу запровадити оригінальну концепцію українського усташизму, або протофашизму. Під останнім він розуміє революційний інтегральний націоналізм, який розвивається за відсутності власної національної держави та прагне її здобуття і втримання всіма доступними засобами, зокрема й терором¹⁸. На думку вченого, історія руху хорватських Усташів демонструє, що за певних умов усташизм може набути форми протофашизму, а в разі здобуття власної держави – створити режим фашистського типу. Так, автор виділяє специфічні риси ОУН як протофашистського руху, який у разі приходу до влади міг реалізувати свій «фашистський потенціал». Однак, на думку О. Зайцева, конфлікт ОУН із німецькою окупаційною владою в 1941–1943 рр. запобіг кристалізації українського фашизму і спонукав революційних націоналістів до ґрунтовної ревізії своєї ідеології¹⁹. Як справедливо зазначає Василь Футала, така постановка проблеми та її вирішення у царині інтелектуальної історії варта уваги, однак не враховує подальшої еволюції самої ОУН і її відносин із Німеччиною²⁰.

Водночас не зрозуміло на підставі чого автор вважає, що досвід хорватських Усташів найбільш показовий і є певним *case study* для введення ідеології та практики

¹⁷ Див., наприклад: John-Paul Himka. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd. *Canadian Slavonic Papers* (Edmonton). 2011. Vol. LIII. No. 2–4. P. 209–243; Himka J.-P. The Ukrainian Insurgent Army and the Holocaust / Paper prepared for the forty first national convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Boston, 12–15 November 2009. P. 1–28. URL: http://www.academia.edu/1071581/The_Ukrainian_Insurgent_Army_UPA_and_the_Holocaust; Himka J.-P. Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews during the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors. *The Fate of the European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency* / ed. J. Frankel. New York; Oxford: Oxford University Press, 1997. P. 170–89; Himka J.-P. The Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Police, and the Holocaust / Paper prepared for the Seventh Annual Danyliw Research Seminar on Contemporary Ukraine, 22–22 October 2011. P. 1–23. URL: http://www.academia.edu/1071550/The_Organization_of_Ukrainian_Nationalists_the_Ukrainian_Police_and_the_Holocaust.

¹⁸ Зайцев О. «Інтегральний націоналізм» як теоретична модель дослідження українського націоналістичного руху // Український визвольний рух. Львів, 2011. Зб. 15. С. 24.

¹⁹ Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії. Київ: Критика, 2013. С. 308–326; Зайцев О. ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи. *Український історичний журнал* (Київ). 2012. № 1. С. 89–101; Zaitsev O. Fascism or Ustashism? Ukrainian Integral Nationalism in Comparative Perspective, 1920s – 1930s. *Communist and Post-Communist Studies* (Los Angeles) 2015. Vol. 48. № 2–3. P. 183–193; Зайцев О. Идеология и политическая стратегия ОУН до 1939 года: возникновение и эволюция украинского интегрального национализма в межвоенное время. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. Русское издание. № 2. 2016. С. 125–149.

²⁰ Футала В. Відображення історії ОУН 1929–1939 рр. в сучасному українському наративі. *Український визвольний рух*. Львів, 2014. Зб. 19. С. 126–127.

ОУН у порівняльній контекст? Чому, наприклад, для цього не підходить досвід інших підпільних революційних організацій Європи, Азії та Африки? Чому звужує свій компаративний аналіз лише до міжвоєнного періоду, адже ОУН як організована політична сила проіснувала в Україні до середини 1950-х років? Свого часу бандерівці самі відкидали хорватську та словацьку модель маріонеткових держав під покровом Гітлера як неприйнятну в українських умовах. Зокрема, у меморандумі, відправленому від імені Революційного проводу (РП) ОУН під керівництвом С. Бандери в німецьку райхсканцелярію 23 червня 1941 р., зазначено, що для вирішення українського питання немає жодної аналогії. У 1939 р. та 1941 р. в Європі виникли дві держави – відповідно Словаччини й Хорватія. «Не беручи до уваги різницю в площі і кількості населення країн, українська проблема має набагато більше значення, тому що шляхом її вирішення будуть здійснені корінні зміни у політичній та економічній структурі європейського континенту і підняті питання міжконтинентального значення»²¹.

Польський історик Томаш Стрик (Tomasz Stryjek) пішов далі за Олександра Зайцева, зазначаючи, що між 1941 р. та 1944 р. ОУН таки перейшла ту межу, яка відділяла просто авторитарну правницю від фашизму і стала фашистською партією, намагаючись залучити проект незалежної Української держави до планів держав Осі. Натомість у 1944–1945 рр. організація, на його думку, відійшла від фашизму, і до 1991 р. належала до табору авторитарних правих²². Запропонована модель, хоча й виходить за межі хронологічно обмеженої схеми О. Зайцева, пропонує хибну інтерпретацію політичного розвитку ОУН, ігноруючи еволюцію ідеологічно-програмових засад упродовж Другої світової війни. Зокрема, визнаючи дві головні траєкторії розвитку націоналістичних рухів у ХХ ст. – лівицю та правницю, – автор стверджує, що представники першої (здебільша національні рухи в колоніях і на таких залежних територіях, як Індія, Індонезія, Куба, Палестина, Польща й Чехія) пов'язували спосіб організації буття власної нації з ідеєю міжнародної солідарності та соціальної справедливості, натомість представники другої (національно-консервативні рухи в Польщі, Румунії, Угорщині, Хорватії, Україні) поступово тяжіли до фашизму, адже прагнули втілення власної національної держави з конфліктом між націями й ідеєю соціальної ерархії, віддаючи чільну роль національній еліті²³. Однак ще у своєму маніфесті за грудень 1940 р. ОУН під проводом С. Бандери, що на той момент перебувала від впливом авторитарних тенденцій, задекларувала намір створення антибільшовицького фронту поневоленних народів як проєкту міжнародної солідарності національно-визвольних рухів у боротьбі проти імперіалістичної Москви. Програма ОУН, затверджена на III Великому зборі в серпні 1943 р., містила чимало положень про соціальну справедливість. Із другого боку, серед представників національно-визвольних рухів лівого спрямування у країнах «третього світу» були доволі поширені погляди про особливу роль національної еліти («революційної меншості») під час

²¹ Україна в Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних документів / упоряд. В. Косик. Львів, 1997. Т. 1. С. 69–70.

²² Стрик Т. Фашизм чи інтегральний націоналізм? ОУН в сучасних публічних дискусіях і в історіографічній та політологічній перспективі. *Україна модерна* (Львів). 2013. № 20: Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. С. 139–140.

²³ Там само. С.140–141.

боротьби за незалежність (наприклад, так вважав головний ідеолог антиколоніалізму Франц Фанон (Frantz Fanon)).

Беручи на озброєння концепт еліміціонізму американського політолога Деніеля Голдгагена (Daniel Goldhagen), Томаш Стриєк помилково відносить до «однозначно фашистського класифікаційного критерію» скоєння членами певної націоналістичної організації масових злочинів, якщо вони були способом досягнення політичної мети, спричинені національною й/або расовою ненавистю і натхнені діяннями гітлерівської Німеччини та муссолінівської Італії²⁴. Відомо, що масові злочини з політичних, національних і расових мотивів здійснювали в різні періоди також антиколоніальні та визвольні рухи народів Африки, Азії і Близького Сходу. Хоча вони не були пов'язані з країнами Вісі, їхні дії не підпадають під означення фашизму. Щобільше, масові злочини проти цивільного населення та інсургентів здійснювали також і колоніальні держави, які боролися проти цих рухів. Чому причетність ОУН та УПА до воєнних злочинів, зокрема в контексті українсько-польського конфлікту, повинна трактуватися як ознака фашизму, а дії АК (Армії Крайової) і польських парамілітарних формувань як «відплатні акції»? Загалом модель Т. Стриєка принципово не виходить за межі концепту родового фашизму і, на мою думку, не здатна належно пояснити всі етапи еволюції ОУН, зводячи феномен останньої винятково до продукту авторитаризму та фашизму й заперечуючи її антиколоніальні характеристики.

На моє переконання, розглядаючи фашизм як глобальний феномен модерної епохи та використовуючи його для позначення інших праворадикальних ідеологій і політичних утворень, науковці релятивізують саме явище фашизму, що перетворює його швидше на штамп й інструмент політичних технологій, а не пізнавальний науковий метод. Як справедливо зазначає О. Зайцев, коли ми стверджуємо, що той чи той політичний рух був фашистським, то не розкриваємо його «справжньої» природи, а просто використовуємо обрану типологічну схему, щоб поставити досліджуваний рух у компаративний контекст²⁵.

З огляду на викладене, виважене застосування історико-порівняльного методу в дослідженнях історії українського самостійницького руху вкрай важливе у сучасній історіографії. Без цього неможливо з'ясувати, чим був історичний феномен українського націоналізму в його співвідношенні з націоналізмами інших народів. Поряд із цим порівняння з досвідом інших народів сприяє не тільки повноцінному входженню української історії в європейський та світовий контекст, але і її більш глибокій інтерпретації, подоланню концепції про унікальність та винятковість, деміфологізації історії України загалом²⁶. Як зазначав один із прихильників цього напрямку в українській історіографії Вадим Ададуrow: «Важливо розглядати ті чи інші явища української історії як невід'ємну частину загальноєвропейських процесів, не як відблиск, а зумовлену специфікою того чи іншого регіону, адаптацію універсального явища, особливість якої обумовлюється як дією географічних, біологічних, історичних факторів локального характеру, так і неоднозначним досвідом позарегіональних,

²⁴ Стриєк Т. Фашизм чи інтегральний націоналізм?.. С. 144.

²⁵ Zaitsev O. De-mythologizing Bandera: Towards a Scholarly History of the Ukrainian Nationalist Movement. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. 2015. Vol. 1. No 2. P. 413.

²⁶ Каганов Ю. О. Опозиційний рух в Україні і країнах Центрально-Східної Європи (1980-ті – 1991 рр.): компаративний аналіз: автореф. дис ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2009. С. 24.

універсальних культурних обмінів. Наприклад, для того, щоб дослідити інтегральний націоналізм, необхідно зруйнувати доволі міцну у нашій історичній свідомості тезу про особливий характер українського різновиду цього явища»²⁷.

Історико-порівняльний метод дає можливість виокремити загальні та спільні риси в розвитку країн і народів, які перебувають на одному стадіальному рівні розвитку. Застосування історичної компаративістики можливе лише за наявності спільної бази, однотипності явищ порівнюваних одиниць. На моє переконання, попри очевидні впливи фашизму та націонал-соціалізму на ідеологію і програму ОУН у 1930-х – на початку 1940-х років український націоналістичний рух не можна типологічно заархівувати до фашистського й розглядати в межах концепту *generic fascism*.

Мета цієї статті – вести проблему діяльності ОУН і УПА до ширшого порівняльного контексту із застосуванням теорії антиколоніалізму та компаративного методу.

ОУН постала та розгорнула діяльність у період становлення фашистського руху у Європі, коли континент ще не знав масштабних злочинів ні фашистського уряду Муссоліні, ні націонал-соціалістичного режиму Гітлера. Діячі ОУН, як і інші європейські політики 1930-х років, захоплювалися успіхами цих режимів (швидким оздоровленням економіки, консолідацією суспільства, відродженням військової могутності). Однак вони захоплювалися і тим, як спритно більшовики здійснили революцію й утримали свою нову форму державності (на відміну від діячів доби Української Народної Республіки (УНР)), а також ірландцями, які вибороли частину незалежності від могутньої Британської імперії, фінами, поляками, балтійськими народами, які зуміли утвердити свої держави після 1918 р.²⁸

Найбільш влучно різницю між українським націоналізмом і фашизмом ще в 1920-х роках сформулював Євген Онацький, який у «Листах з Італії» наголошував: «Італійський фашизм завжди мав свою державу, яку потрібно було тільки підперти, підремонтувати, змурувати нові фундаменти, встановити повибивані вікна, підфарбувати стіни і гарно їх перебудувати. Перед молодим українським націоналізмом стоїть цілковито інше завдання: він має спершу здобути свою державу, служити якнайшвидшому і найщасливішому її народженню й твердою рукою підтримати, тоді коли вона почне спинатися на власні, ще слабенькі, ноги. Фашизм є націоналізмом державного народу, який вороже ставиться до будь-яких незалежницьких рухів та готовий всіх і все принести в жертву культу своєї вже створеної держави. Український націоналізм є, навпаки, націоналізмом народу недержавного, який живе тільки незалежницькими прагненнями і готовий принести в жертву всіх і все заради зруйнування тих держав, що не дають йому жити»²⁹.

Найближчих родичів українського націоналізму, на думку Івана Лисяка-Рудницького, треба шукати не в німецькому нацизмі чи італійському фашизмі, які були продуктами індустріальних, урбанізованих суспільств, а швидше серед радикальних

²⁷ Ададуrow В. Вписування української історії в європейський контекст і його методологічні застави. Текст промови, виголошеної на випускних урочистостях студентів-магістрів історичної програми Гуманітарного факультету УКУ. Львів: УКУ, 2013. С. 28.

²⁸ Україна модерна. 2013. № 20: Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. С. 30–31.

²⁹ Онацький Є. Листи з Італії. Дещо про фашизм. *Розбудова нації* (Прага). 1928. № 3. С. 95.

націоналістичних рухів в аграрних, економічно відсталих, традиціоналістських народах Східної і Центральної Європи³⁰.

Визнаючи, що ОУН мала багато спільного з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом у світогляді, ідеології й інколи політичній практиці, український дослідник Григорій Касьянов вважав, що ОУН не можна зараховувати ні до фашизму, ні до націонал-соціалізму (які, зрештою, були самостійними історичними явищами) й ототожнювати їх. Автор стверджував, що, беручи до уваги певний набір зовнішніх і функціональних ознак у певний період існування організації (наприклад, культ вождя, прагнення монопартійної диктатури, побудова чіткої партійної єрархії, культ дії, надання ідеології рис релігійного світогляду тощо), то з неменшим успіхом можна ототожнювати ОУН, наприклад, з ідеологією та практикою радянського тоталітаризму 1930-х років чи з фундаменталістськими релігійними течіями³¹.

Сучасні наукові дискусії про природу та типологію українського націоналізму надмірно сконцентровані на ідеологічно-світоглядних вимірах цього явища³², відтісняючи на другий план розгляд його як суспільного руху (феномена) й інструменту соціальної мобілізації. Суто «ідеологічний» підхід до проблеми має, на мою думку, обмежений пізнавальний потенціал, особливо зважаючи на те, що націоналізм ніколи не існує «в чистому вигляді» – завжди охоплює елементи інших соціальних та політичних доктрин. Адже сама ідеологія націоналізму, наприклад, автоматично не дає відповіді на запитання про майбутній соціально-економічний лад і політичну систему, а зосереджується радше на досягненні або утриманні «автономії, єдності та ідентичності» населення, яке вважається «нацією»³³.

Щобільше, ідеологія та програмні засади ОУН не були сталими, а динамічно розвивалися й еволюціонували від захоплення авторитарними та тоталітарними моделями до демократичного повороту, закріпленого на III Надзвичайному зборі ОУН у серпні 1943 р. Відтак, трактувати ідеологічні настанови ОУН як фашистські (або протофашистські) можна з таким самим успіхом, як і марксистські чи соціал-демократичні (у її програмі були положення про колективну власність на засоби виробництва та низка соціалістичних пунктів³⁴), або ліберальні (зважаючи на проголошене ще в

³⁰ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. *Історичні есе*. Київ: Основа, 1994. Т. 2. С. 251.

³¹ Касьянов Г. До питання про ідеологію ОУН: Аналітичний огляд. Київ, 2003. С. 25.

³² Див.: Стрик Т. Фашизм чи інтегральний націоналізм? ОУН в сучасних публічних дискусіях і в історіографічній та політологічній перспективі. *Україна модерна*. 2013. № 20: Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. С. 123–150.

³³ Anthony D. Smith. *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Second edition. Cambridge: Polity, 2010. S. 9.

³⁴ Погляди лідерів ОУН на вирішення робітничого питання, індустріалізацію та розвиток нових технологій були дуже подібні до повоєнної програми європейських соціал-демократів. Загалом економічна платформа українських націоналістів залишалася практичною незмінною від моменту створення ОУН у 1929 р. В її основі лежали ідеї німецького економіста Фрідріха Ліста про «економічний націоналізм», що пропонував третій шлях між марксизмом і капіталістичною системою, маючи на меті захистити національного виробника та підготувати його до світової конкуренції на засадах вільного ринку. Шляхом «економічного націоналізму» свого часу пройшли такі країни, як США, Німеччина, Франція, Італія, Чехословаччина й Польща. Економічний націоналізм передбачав політику, в якій допускалося використання елементів класичного

1940 р. бандерівською фракцією гасло «Свобода народам! Свобода людині!» й закріплення основних положень про права людини і громадянина у програмі ОУН(СД) у серпні 1943 р.)³⁵.

Як стверджує американський політолог та історик Олександр Мотиль, націоналісти й націоналістичні рухи завжди виявляли подиву гідну політичну гнучкість, демонструючи готовність змінювати свою політичну ідеологію там і тоді, де і коли цього вимагали обставини. Їхня ідеологія завжди принципово байдуже ставиться до виду режиму чи політичної системи, що виникає в новоствореній державі. Саме в існуванні країни автор вбачає засадничу різницю між фашизмом та націоналізмом. Перший він визначає як вид режиму, політичної системи або держави, який виникає у вже сформованих унаслідок прагнення змінити наявні не-фашистські режими на фашистські, а другий – як ідеологію або рух, групу чи організацію, що виправдовує та підтримує національне визволення і створення національної держави для якоїсь певної нації. Відтак, дослідник вважає за доцільніше порівнювати ОУН з іншими національно-визвольними рухами (американськими революціонерами 1776 р., Організацією визволення Палестини, алжирським чи в'єтнамським Фронтом національного визволення, Ірландською республіканською армією, Усташами тощо), ніж із фашистськими державами чи рухами (італійський фашизм, німецький нацизм, «Залізна гвардія», «Схрещені стріли» тощо)³⁶.

Виходячи з цього, ідеологія чи політична програма не може виступати маркером для визначення типології і природи українського націоналістичного руху. Такими можуть бути лише його мета та завдання – боротьба за незалежність, подолання наслідків чужоземного панування і колоніалізму, створення національної держави, а вони залишалися незмінними на всіх етапах розвитку ОУН. Незважаючи на широкий діапазон національно-визвольних рухів із погляду історичного контексту, соціальної бази, стратегії та конкретних завдань, спільна об'єднувальна риса для них – це боротьба за визволення від іноземного панування і зв'язок із націєтворчими процесами.

капіталізму та принципів вільного ринку, з одного боку, і захисних методів та державного регулювання окремих сфер господарського життя в інтересах нації – з другого (див.: Панченко В. Економічна стратегія ОУН 1920–1950-ті: розробка та реалізація. Київ, 2011. 80 с.). Оунівські теоретики вважали ефективне й самодостатнє функціонування економіки другою після національного суверенітету умовою успішного існування нації. Вони оголошували національну революцію також соціальною, вважаючи неприпустимою експлуатацію людини капіталом (Рибак А. І. Українська держава у планах ОУН (1939-й – 1950-ті роки). Острог, 2007. С. 201–203).

³⁵ У поглядах на державне будівництво ОУН пройшла еволюцію від доктрини націократичної держави з авторитарним політичним режимом, винятковою роллю ОУН у суспільстві, запереченням загальних виборів і суспільної рівності людей, дискримінації національних меншин до концепції «поміркованого» демократичного політичного устрою на засадах багатопартійності, загальних, прямих виборів, поділом влади на три гілки, місцевим самоврядуванням, дотримання усіх прав і свобод громадян та нацменшин з боку держави тощо. Наріжним каменем концепції державотворення українських націоналістів була ідея суверенного існування нації у власній державі на своїй етнічній території (детальніше див.: Рибак А. І. Українська держава у планах ОУН... 224 с.).

³⁶ Мотиль О. Який зв'язок між фашизмом і націоналізмом (якщо він узагалі існує?). *Україна модерна*. 2013. № 20: Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. 2013. С. 26–29.

Про обмеженість «ідеологічного» методу під час здійснення компаративного аналізу націоналізмів говорив ще в середині 1960-х років американський дослідник Констянтин Сіммонс-Сімонолевич (Konstantin Symmons-Symonolewicz). Він, зокрема, поділяв усі форми націоналізму на дві великі категорії: 1) більшості, яка утримує політичну владу на відповідній території (фашизм і нацизм тут як найбільш наочні приклади, хоча націоналізм у них виступав лише одним з елементів); 2) поневолених народів, які змагаються за політичну та культурну емансипацію. Якщо в першому випадку націоналізм виникає внаслідок міжнародної політики (конфлікти через кордони, політичне й економічне суперництво, воєнні поразки тощо), то у другому – йдеться про реакцію на підневільне становище, відмову в доступі до політичного та культурного самовираження і насадження ворожого правління чи звичаїв. Саме другу категорію автор вважав справжнім націоналістичним рухом, у сенсі суспільного, мета якого – національне визволення. Дослідник стверджував, що «націоналізм є ані хорошим, ані поганим, ані ліберальним, ані неліберальним, ані демократичним, ані антидемократичним, а як рух являється серією етапів у боротьбі певної солідарної групи за самовираження». Згідно з класифікацією К. Сіммонса-Сімонолевича, український націоналізм належить до категорії визвольного з підкатегоріями відновлювального та відроджувального рухів (прагнув, з одного боку, відновити втрачену національну державність, а з другого – відродити соціальну структуру й історичну традицію української нації)³⁷.

Український націоналістичний рух, який зародився у міжвоєнний період, мав чимало спільних рис, притаманних багатьом національно-визвольним рухам бездержавних народів Європи, Азії, Африки й Латинської Америки, чію тяглість можна простежити від часів формування модерних націй у ХІХ ст. до антиколоніальної боротьби у країнах «третього світу» у другій половині ХХ ст. Попри надзвичайну строкатість визвольних рухів із погляду історичного контексту, соціальної бази, ідеології, стратегії, конкретних завдань, тривалості спільною базою для їхнього порівняння виступає бездержавний статус цих народів, прагнення реалізувати своє право на самовизначення та позбутися підневільного становища. Всі вони представляють різні типи розвитку процесу боротьби за визволення, які мають і загальні, і особливі, специфічні, риси.

Зароджуючись в умовах польського панування на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, УВО (Українська військова організація) та ОУН опирались на попередній досвід діяльності таємних революційних організацій бездержавних націй у ХІХ – на початку ХХ ст. ОУН не була класичною партією парламентського зразка, а виникла як політичний рух із власною оригінальною ідеологією та методами боротьби. Сама модель конспіративної організації наслідувала діяльність таємних товариств балканських народів, які боролися за возз'єднання своїх земель і звільнення від османського та габсбурзького панування. Серед історичних аналогів ОУН можна згадати грецьку «Філікі Етерію», болгарські комітети, Внутрішню македонську революційну організацію (ВМРО), Призрінську лігу та Комітет визволення Албанії, сербські «Чорну руку» та «Народну оборону».

Поряд із цим можна також провести історичну паралель із діяльністю ірландських таємних національно-визвольних організацій, які мали тривалий досвід боротьби проти британської колоніальної адміністрації за національні права Ірландії

³⁷ Symmons-Symonolewicz K. *Nationalist Movements: An Attempt at a Comparative Typology. Comparative Studies in Society and History* (Cambridge). 1965. Vol. 7. № 2. P. 221–230.

з кінця XVIII ст.: «Об'єднанні ірландці», «Молода Ірландія», рух феніїв, Ірландське республіканське братство. Для більшості з них були притаманні: наявність чіткої єрархічної організаційної структури, власної символіки, ритуалів посвят, клятв³⁸, суворой конспірації, військової дисципліни, орієнтації на підпільні та партизанські методи боротьби, підготовку повстань, застосування терористичних засобів боротьби проти чиновників ворожих адміністрацій. У лавах революційних організацій гуртувалася радикально налаштована молодь, представники інтелігенції, селяни та військові.

Про те, що діячі УВО й ОУН уважно вивчали визвольний і державотворчий досвід інших народів та надихалися їхніми прикладами, свідчать, зокрема, матеріали публікацій в офіційних органах УВО й ПУН (Проводу українських націоналістів) – часописі «Сурма» (1927–1934) та газеті «Розбудова нації» (1928–1934). Увагу діячів українського націоналістичного руху привертала не тільки народи Європи, зокрема чехи, поляки, литовці, латвійці, естонці, фіни, росіяни, македонці, греки, грузини, вірмени, італійці й ірландці, але і Північної Америки та Азії³⁹. У центрі уваги

³⁸ Порівняй присяги членів сербської «Чорної руки», ОУН, Ірландського республіканського братства та ВМРО:

Присяга члена сербської революційної організації «Об'єднання або смерть» («Чорна рука»): «Я ..., вступаючи до лав організації “Об'єднання або смерть”, клянусь сонцем, яке мене зігріває, та землею, яка мене годує, Богом та кров'ю моїх предків, своєю честю та всім своїм життям від цього моменту і аж до смерті, що я вірно служитиму меті організації і буду завжди готовим піти задля цього на будь-які жертви. Клянусь Богом, честю і своїм життям, що заберу із собою в могилу всі таємниці організації. Нехай Бог та мої товариші судять мене, якщо я свідомо або ненавмисно порушу цю клятву вірності або не зможу її виконати».

Присяга члена ОУН: «Прирікаю і зобов'язуюся перед Богом, перед українським народом – перед власним сумлінням, як член Революційної ОУН – працювати й боротися за Українську Самостійну Соборну Державу, за здійснення ідей і Програм ОУН, для добра й величі України, українського народу, людини, а через це – для добра всього людства. Прирікаю в тій праці й боротьбі віддати свої сили для всього, що вона вимагає в кожную хвилину, і, як треба, своє життя. Зобов'язуюся точно і совісно сповняти всі обов'язки члена ОУН та виконувати всі її накази й доручення. Так мені, Боже, допоможи».

Присяга члена Ірландського республіканського братства: «Перед лицем Всемогутнього Бога, я (ім'я та прізвище) урочисто клянусь й прирікаю, що ризикуючи всім, навіть своїм життям, буду робити все можливе, щоб зробити Ірландію незалежною та демократичною республікою, що буду беззастережно слухатися свого проводу у всьому, що не суперечить законам моралі, та зберігати всі таємниці товариства. Хай допоможе мені Бог, Амінь».

Присяга члена Внутрішньої македонської революційної організації: «Присягаю перед Богом та Святим Хрестом бути відданим нашому гаслу «Свобода або смерть», в іншому випадку нехай я буду покараний цією зброєю, на якій присягаю».

³⁹ Карліс Кальнінш. Латвія. *Розбудова нації* (Берлін). 1928. Ч. 6. С. 223–229; Шальцінос М. Здобутки литовської республіки за перше десятиліття незалежності. *Розбудова нації*. 1929. Ч. 5(17). С. 150–152; Ф.Ш. Визвольні змагання Ірландії. *Розбудова нації*. 1933. Ч. 5–6. С. 123–129; Кожевників П. Корейці. *Розбудова нації*. 1928. Ч. 1. С. 15; Есад Бей. Азербейджанська республіка. *Розбудова нації*. 1928. Ч. 5. С. 177–180; Дещо про провокацію. *Сурма* (Прага). 1928. Ч. 1. С. 5–6; 3 визвольної боротьби Фінляндії. *Сурма*. 1928. Ч. 4. С. 7–8; Фінляндія. *Сурма*. 1929. Ч. 1. С. 2–3; *Сурма*. 1929. Ч. 2–3. С. 5–6; *Сурма*. 1929. Ч. 4. С. 3–4; *Сурма*. 1929. Ч. 5–6. С. 4; *Сурма*. 1929. Ч. 7. С. 4–5; *Сурма*. 1929. Ч. 8. С. 3–5; *Сурма*. 1929. Ч. 9. С. 4–6; *Сурма*. 1929. Ч. 10. С. 3–4; *Сурма*. 1929. Ч. 11. С. 3–5; *Сурма*. 1929. Ч. 12. С. 7–9; *Сурма*. 1930. Ч. 1–2. С. 4–5; *Сурма*. 1930. Ч. 3.

українських революціонерів були тактика й методи підпільної боротьби, способи здійснення терористичних і саботажних актів, конспірація, пропаганда, поведження на допитах, перебування у в'язницях та таборах тощо.

Особливо захоплювала визвольна боротьба ірландців, які в 1921 р. досягли політичної свободи від Лондона. «Історія геройської Ірландії – це незглибима керница наук, примірів і досвіду для кожного народу, який бореться за свою державність. Вона вчить нас, що тільки силою духа і силою зброї може поневолений нарід добути собі волю», – писав часопис «Сурма»⁴⁰, який у 1927–1928 рр. присвятив ірландському питанню цілий цикл статей⁴¹. Говорячи про події в Ірландії, невідомий автор із неприхованим запалом описував образ ірландського революціонера, що певно мав слугувати взірцем для наслідування в українському контексті: «Це люди віри, люди не зимного рахунку, але фанатики, люди, що вірять у перемогу правди над силою. Це люди самопожертви, які не знають, що це особисте щастя – дім, родина, спокійне життя. Це справжні лицарі абсурду; це люди, що вірять, що справді можна мур перебити головою. Це люди, що будуть та хочуть бути погноєм для нового життя нації. Це люди Сінн-Фейн. Поставити справу Ірландії у всю широчінь перед світом і вийти з англійського смітника – це була ціль Сінн-Фейн»⁴².

Перемога маленької Ірландії над могутньою Британською імперією спричинила подив і захват не тільки в середовищі українських націоналістів. У міжвоєнний період багато представників української інтелігенції у Східній Галичині розглядали ірландський визвольний рух як рольову модель для наслідування недержавними народами. Водночас лунали також певні застереження щодо можливості прямого копіювання ірландського досвіду на українському ґрунті⁴³.

Чи не найбільш наближеною до українських історичних реалій була діяльність польських національно-визвольних підпільних організацій XIX – початку XX ст. (Патріотичне товариство, Польське демократичне товариство, Об'єднання польського народу, Загальна конфедерація польської нації, Народна ліга, Польська військова організація), які в різні періоди діяльності створювали свої організаційні структури на західноукраїнських землях. Саме польський досвід неабияк вплинув на формування засад українського підпілля у 1920–1930-х роках.

Наприкінці 1920-х років підпільне видання УВО «Сурма» вмістило цілий цикл статей про польський досвід визвольної боротьби, головними героями яких були державні

С. 3–4; Дещо про тактику визвольної боротьби. *Сурма*. 1928. Ч. 5. С. 3–5; Як російські революціонери тікали з в'язниць. *Сурма*. 1928. Жовтень. С. 2–3; Життя російських революціонерів на засланні й у сибірських каторгах. *Сурма*. 1928. Ч. 7. С. 2–3; Війна імпровізованими військами. Там само. С. 3–5; Легіони. *Сурма*. 1928. Листопад. С. 2–3; Македонці. *Сурма*. 1932. Ч. 10–11. С. 2–5; Геройська Грузія. *Сурма*. 1930. Ч. 5. С. 2–3.

⁴⁰ Революційний рух Ірландії. *Сурма*. 1927. № 2. С. 4.

⁴¹ Див.: *Сурма*. 1927. Ч. 3. С. 4–5; *Сурма*. 1927. Ч. 4. С. 6–7; *Сурма*. 1927. Ч. 5. С. 2–3; *Сурма*. 1928. Ч. 2. С. 5–6; *Сурма*. 1928. Ч. 3. С. 3–4; *Сурма*. 1928. Вересень–серпень. С. 2–3; *Сурма*. 1929. Ч. 5–6. С. 2–3.

⁴² Ф.Ш. Визвольні змагання Ірландії. *Розбудова нації*. 1933. Ч. 5–6. С. 126.

⁴³ Детальніше див.: Шукалович А. Ірландська модель державотворення: критерії успіху ірландців очима українців Східної Галичини. *Історична панорама: зб. наук. статей*. Чернівці, 2015. Вип. 20. С. 81–94.

очільники – колишні революціонери. Ось перелік деяких назв: «Як Пілсудський організував атентат на варшавського генерал-губернатора Скалона?», «Як Пілсудський карав провокаторів?», «Як Пілсудський переводив експропріації?», «Як польські боєвики вбили шефа царської жандармерії»⁴⁴ тощо. В одній зі статей автори пояснювали свій намір: «Коли ми часто згадуємо про акцію польських боєвиків, то не робимо цього, щоб їх величати. Польська конспірація користувалась революційним досвідом других народів і примінювала його до свого ґрунту. А тому акти польського терору подаємо до відома з метою, щоб можна порівнювати наш рух з польським революційним рухом і також, як доказ, що тільки боротьба веде до наміченої цілі»⁴⁵. Мемуари польських революціонерів, які боролися проти царського режиму за незалежність Польщі, були улюбленим читвом українських націоналістів у польських тюрмах. Під час судових процесів проти заарештованих оунівців адвокати не раз зверталися до лави присяжних з апеляціями про подібний досвід боротьби поляків проти царату на початку ХХ ст.⁴⁶.

Застосування у міжвоєнний період індивідуального терору УВО й ОУН проти представників польської адміністрації, поліції та осіб, що співпрацювали з ними, проведення актів саботажу (підпалів майна, руйнування телеграфних і телефонних сполучень), диверсій на комунікаціях, підкладення бомб й експропріації майна державних установ (т. зв. ексів), нападів на військові та цивільні об'єкти – доволі поширена тактика, прийнята на озброєння в діяльності низки революційних антиурядових організацій у новітній час. Тут можна назвати російських народників, есерів, більшовиків, анархістів, польських соціалістів у Російській імперії, хорватських Усташів у Югославії, Внутрішню македонську революційну організацію на Балканах, В'єтнамську націоналістичну партію в Індокитаї, Ірландську республіканську армію на Британських островах, єврейську підпільну організацію «Іргун» у Палестині. Терор в українському випадку був не самоціллю, а лише засобом політичної боротьби. ОУН не переоцінювала й не абсолютизувала індивідуальний терор і стверджувала, що шлях до самостійної України прокладуть тільки загальні дії мас, українська національна революція⁴⁷. Цим вона, наприклад, відрізнялася від групи «Народної волі» та партії есерів у царській Росії.

Спроби ОУН залучити іноземну силу – Німеччину – до вирішення «українського питання» напередодні та на початковому етапі Другої світової війни теж не

⁴⁴ Сурма. 1928. Ч. 1. С. 3–4; Сурма. 1928. Ч. 2. С. 3–5; Сурма. 1928. Ч. 4. С. 2–3; Сурма. 1929. Ч. 2–3. С. 2–3.

⁴⁵ Як польські боєвики вбили шефа царської жандармерії Сурма. 1929. Ч. 2–3. С. 2.

⁴⁶ Липовецький С. «Борці за незалежність» проти «борців за незалежність». URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/02/27/114519/>

⁴⁷ Реагуючи на критику УВО щодо використання індивідуального терору як «неморального» засобу політичної боротьби, часопис «Сурма» в 1927 р. писав: «Ми є далекі від одностороннього возвеличування терору, від ілюзій та надто оптимістичних надій в його єдиноспасаемість. Не хочемо також, щоб він становив щось в собі замкненого, що одиноко ціхувало б цілу нашу визвольну боротьбу проти Польщі. Для нас являється індивідуальний терор лише частиною і то помічною частиною цієї ж боротьби, він тісно мусить в'язатися з іншими засобами нашої боротьби і тим самим бути зв'язаним в цілу систему відпору. Тому не прив'язуємо індивідуальному теророві того значіння, яке ми прив'язуємо підготовці до збройного загального виступу й тому не вкладаємо цілої нашої енергії для виконання поодиноких терористичних актів» (Роля індивідуального терору в підпольній боротьбі. Сурма. 1927. Ч. 3. С. 3–4).

були ініціативою, що виросла винятково на українському ґрунті. До пошуку союзників у таборі ворогів держав-поневолювачів вдавалися у різні історичні періоди національно-визвольні рухи й організації багатьох бездержавних народів. Тут можна навести приклад ірландців, які неодноразово шукали зовнішньої підтримки в боротьбі проти емансипації Лондона поза межами британських островів (у наполеонівській Франції під час антибританського повстання в Уексфорді 1798 р., у Німеччині під час Пасхального повстання 1916 р. та США під час війни за незалежність 1919–1921 рр.). Або ж звернутися до ближчого польського досвіду: Юзеф Пілсудський (Józef Piłsudski) й очолювана ним революційна фракція Польська партія соціалістична (ППС) від початку Першої світової війни до 1917 р. робили ставку на Німеччину та Центральні країни у відродженні незалежності Польщі, а згодом опинилися в таборі переможців. У роки Другої світової війни лідери багатьох національно-визвольних рухів азійських народів шукали зовнішньої підтримки в милітаристській Японії на протипагу європейським колонізаторам⁴⁸. Антикомуністичні підпільні рухи балтійських народів, що боролися проти радянської окупації в 1940–1941 рр., розраховували, як і українські самостійники, використати напад Німеччини на Радянський Союз для підняття збройного повстання та відновлення незалежності власних держав.

У цьому контексті, співпраця ОУН із Німеччиною у формуванні легіону Сушка та Дружини українських націоналістів (ДУН) як ядра майбутньої української армії виходила з аналогічного досвіду поляків, чехів і фінів під час Першої світової війни. Останні з успіхом використали свої національні підрозділи у складі армій протиборчих союзів (Антанти й Четвертого союзу) для створення регулярних армій і відродження національних держав після розпаду Австро-Угорської та Російської імперій.

Можна також говорити і про національно-визвольні рухи як самостійних «нелегітимних акторів» міжнародної політики, що дотримувалися власних зовнішньополітичних орієнтирів та розрахунків залежно від зміни розстановки сил на геополітичній «шахматній дошці». Український самостійницький рух у цьому не виняток, і він був змушений визначатись у своїй зовнішньополітичній, орієнтації.

Завдяки розгортанню збройної боротьби УПА проти німців і їхніх союзників у 1943–1944 рр. на території Західної та Правобережної України український самостійницький рух став невід’ємною частиною загальноєвропейського антинацистського руху Опору у Другій світовій війні. Однак, на відміну від інших європейських рухів резистансу, його природа й завдання більш складні та багатовекторні.

Антигітлерівські рухи Опору в Західній, Центральній і Південній Європі виникли в результаті окупації Німеччиною та її союзниками країн континенту та запровадження на їх території людиноненависницького нацистського режиму. Одні з них опиралися на підтримку національних урядів у вигнанні та матеріально-фінансову й політичну допомогу з боку західних союзників («Вільної Франції» Шарля де Голля (Charles de Gaulle), АК у Польщі, «Югославських військ на батьківщині» Драже Михайловича (Dragoljub-Dražica Mihailović), Національної республіканської грецької ліги (EDES) Наполеона Зерваса (Ναπολέων Ζέρβας), пробенешівських підпільних організацій у Чехословаччині тощо). Їх головне вістря спрямовувалося проти німецької

⁴⁸ Див.: Майоров М. Азійське віддзеркалення українського визвольного руху під час Другої світової війни. URL: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-azijske-viddzerkalennya-ukrayinskogo-vizvolno-gu-rohu-pid-chas-drugoyi-svitovoyi-vijni.html>

окупації за відновлення суверенного державного статусу власних народів. Водночас комуністичний рух Опору в Європі, організований і спонсорований Кремлем, був не тільки чинником антинімецької збройної боротьби поза лінією фронту, а й потужним знаряддям утвердження комуністичних режимів у повоєнному світі. Національно-визвольна армія Югославії (НВАЮ), Національно-визвольна армія Греції (ELAS), Народно-визвольна повстанська армія (НВПА) у Болгарії, Народна армія (Armia Ludowa) в Польщі, Рух національного визволення (LNC) в Албанії, комуністичні рухи Опору в Італії, Франції та Бельгії працювали не тільки на повалення фашизму, а й на поширення світової комуністичної революції.

Особливою рисою УПА було те, що вона, на відміну від інших аналогічних синхронних рухів Опору в Європі, виникла на основі високої організованості населення, звідки черпала всі свої сили та ресурси. Якщо радянський партизанський рух та інші комуністичні рухи Опору фінансувалися, матеріально і кадрово забезпечувалися Кремлем, а національні резистансу на кшталт АК, «Вільної Франції» Шарля де Голля чи «Югославських військ на батьківщині» Драже Міхайловіча підтримувалися своїми еміграційними урядами в Лондоні та західними альянтами, то УПА виникла цілком на власному ґрунті. Не маючи системного матеріального, кадрового та фінансового забезпечення, за доволі короткий період вона змогла не тільки розбудувати свою структуру, розгорнути бойові загони, налагодити матеріальне забезпечення та підготовку кадрів, а й чинити найтриваліший у Центрально-Східній Європі збройний опір сталінській імперії. Так, УПА стала єдиною повстансько-партизанською формацією в період війни, яка виникла без будь-якої зовнішньої підтримки й опиралася у діяльності винятково на допомогу місцевого населення та сили організованого націоналістичного підпілля.

З другого боку, боротьба УПА в роки війни була не лише виявом загальноєвропейського антинацистського руху Опору, а й одним з етапів українського визвольного руху (в його національних і соціальних формах) за здобуття Української незалежної держави та водночас різновидом антиколоніального збройного руху бездержавної нації. Від моменту формування антинімецький фронт у діяльності УПА був одним із головних, однак не визначальним. Бої та збройні акції українських повстанців проти німців спрямовані на перешкоджання нацистському колоніальному визиску України та її господарському пограбуванню, звільнення від окупаційного адміністративного апарату цілих територій. Водночас стратегічним завданням, яке визначало дії УПА на завершальному етапі Другої світової війни, було, з одного боку, не допустити повернення радянської влади в Україну, а з другого – протидіяти намаганням польського підпілля та еміграційного уряду відновити польський режим на західноукраїнських землях.

Водночас наріжним ідейним постулатом боротьби УПА була широка антиімперіалістична боротьба проти двох тоталітарних імперій – нацистської Німеччини та сталінського Радянського Союзу. Шлях до повалення цих держав-«монстрів» вбачався у скоординованій боротьбі поневолених народів за свою самостійність проти будь-яких форм іноземної залежності. До цієї боротьби українські повстанці закликали приєднатись усі народи Європи й Азії з метою визволення їх від колоніального визиску та поневолення, побудови нової кооперативної моделі міжнародних відносин, яка би ґрунтувалася на співпраці між незалежними державами, створеними на основі етнічних кордонів. Оунівці активно виступали на захист національних і соціальних прав усіх поневолених народів світу, розгорнувши цим конструктивну

критику системи імперіалізму та колоніалізму у світі. Реалізуючи стратегію на повалення радянської імперії шляхом національних революцій народів СРСР, діячі українського визвольного руху, очевидно, усвідомлювали, що імперії зазнають краху тоді, коли периферії починають взаємодіяти між собою⁴⁹.

Постання на початку 1943 р. УПА та боротьба її бойових відділів аж до остаточного згортання за наказом УГВР (Української головної визвольної ради) у вересні 1949-го були якісно новим етапом в історії українського визвольного руху, у якому поєднувалися національні та соціальні завдання, антиколоніальна й антитоталітарна боротьба проти двох імперій-тиранів: сталінського СРСР та нацистської Німеччини. До лісу йшли, з одного боку, ті, хто був національно свідомим і хотів відновлення незалежності України, а з другого – ті, хто виступав проти безмежного свавілля окупантів, прагнув соціальної й економічної свободи, обстоював людські права. Саме залучення до складу УПА вихідців із багатьох регіонів України, представників різних соціальних прошарків і політичних угруповань, національних меншин та іноземців значно розширили горизонти та завдання українського визвольного руху. Останній став більше орієнтуватися на розгортання демократичних антитоталітарних революцій серед народів Радянського Союзу, у чому вбачав єдиний ефективний шлях до повалення сталінської імперії і відновлення на її руїнах незалежної України та держав інших поневолених народів, набувши відтак типових антиколоніальних рис.

Зважаючи на це, пошук історичних паралелей у діяльності українського національного резистансу в роки Другої світової війни треба шукати не так у західно-європейських рухах Опору, як в антиколоніальній національно-визвольній боротьбі бездержавних народів Азії та Африки.

У багатьох азійських народів антияпонський рух Опору в роки війни переріс у національно-визвольний і в подальшому виступив потужним чинником тиску на метрополію для здобуття незалежного статусу власних країн. Рухи Опору в Південно-Східній Азії формувалися у дещо відмінних від європейських умовах японської окупації, яка була порівняно з нацистським режимом менш жорстокою. Багато азійських народів із великою долею прихильності зустріли прихід японців, убачаючи в них противагу європейським колонізаторам. Активне використання Токіо азійських національно-визвольних та антиколоніальних рухів у політиці під гаслами «Азія для азійців» сприяло формування прояпонських настроїв у середовищі політичних еліт низки східних народів. Звідси – значна пасіонарність східноазійських рухів Опору, його формування на більш пізніх стадіях війни. Так, у Бірмі лідер антибританського радикального руху «такінів» Аун Сан (အောင်ဆန်း) організував у 1941 р. за підтримки японців Армію незалежності Бірми. У 1943 р. Бірма одержала номінальну незалежність, створено лояльний до Токіо уряд. Однак, розчарувавшись у політиці Японії, такіни в серпні 1944 р. створили Антифашистську лігу народної свободи на чолі з тим самим Ауном Саном, яка, опираючись на армію та партизанські загони, у березні 1945 р. підняла повстання проти японців і сприяла визволенню країни від окупантів. У 1947 р. британці були змушені погодитися на надання Бірмі статусу незалежної держави.

Історики розходяться щодо того, чи можна загалом колоніальну (відтак й антиколоніальну) парадигму застосовувати щодо України, і чи розвиток України

⁴⁹ Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. Київ: Критика, 2009. С. 39.

був пришивдшений завдяки контактам із Росією, чи, навпаки, затриманий внаслідок її політичної залежності⁵⁰? Зокрема, точаться дискусії про те, чи можна вважати Радянський Союз реінкарнацією Російської імперії? Американський історик Олександр Мотиль (Oleksandr Motyl) вважав СРСР «єдиною тоталітарною імперією у світі», у якій імперія і тоталітаризм підтримували одне одного, оскільки мали ідентичні структури й чітко перетиналися⁵¹. Водночас відомий канадський дослідник Степан Величенко (Stephen Velychenko) зазначав, що Україна, попри гноблення та інтегрованість до імперії, не була подібна до колоній «третього світу», а радше до малих периферійних країн Західної Євразії. Він пропонував порівнювати українську історію швидше з історією Ірландії, Шотландії, Греції, Литви, Чехії чи скандинавських країн, а ніж із заморськими колоніями європейських держав⁵². Незважаючи на цю думку, порівняння з останніми мені видається так само логічним у контексті історії національно-визвольних та антиколоніальних рухів «другого» і «третього» світів.

На сьогодні в історіографії існують ґрунтовні дослідження, присвячені антиколоніальному/антиімперіалістичному дискурсу в середовищі українських лівих партій, зокрема УПСР (Української партії соціалістів-революціонерів), УСДРП (Української соціал-демократичної робітничої партії), УКП (Української комуністичної партії) та ін.⁵³, у той час, як антиколоніальні наративи української правниці практично відсутні. Дарма, адже у другій половині 1940-х років у середовищі українського підпілля набула все більшого звучання антиколоніальна риторика, яка зображувала СРСР як імперію, а Україну – як її колонію⁵⁴. Зокрема, один із визначних публіцистів ОУН Осип Дяків

⁵⁰ Величенко С. Питання російського колоніалізму в українській думці. Політична залежність, ідентичність та економічний розвиток. *Схід-Захід*: історико-культурологічний збірник. Харків: ТОВ «НТМТ», 2009. Вип. 13–14. Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / за ред. В. Кравченка. С. 300–344.

⁵¹ Мотиль О. Підсумки імперії... С. 72–73.

⁵² Величенко С. Постколоніалізм, Європа та українська історія. *Україна модерна*. 2005. Ч. 9. С. 244–248.

⁵³ Velychenko S. *Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918–1925*. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2015. 277 p.; Velychenko S. *Ukrainian Anticolonialist Thought in Comparative Perspective. A Preliminary Overview*. *Ab Imperio* (Казань). 2012. № 4. С. 339–371; Величенко С. Чи була Україна російською колонією? Деякі зауваження щодо поняття колоніалізм. *Україна модерна*. 2009. № 14(3). С. 266–281.

⁵⁴ У міжвоєнний період окремі діячі ОУН пропонували взяти на озброєння імперіалізм як доктрину територіальної експансії та підпорядкування сусідніх народів. Найбільш послідовно імперіалістична програма викладена у «Воєнній доктрині українського націоналізму» Михайла Колодзінського (1938). Автор застерігав не обмежуватися етнічними кордонами під час боротьби за створення незалежної держави, а поширити впливи України в Молдові, значній частині Румунії, Польщі, Білорусі, Росії, Північному Кавказі, Центральній Азії (Детальніше див.: Зайцев О. Воєнна доктрина Михайла Колодзінського. *Україна модерна*. 2013. № 20: Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. С. 247–256). Однак цю тезу в 1940 р. відкинули представники радикального напрямку ОУН на чолі зі С. Бандерою, які взяли на озброєння гасло визвольної боротьби поневолених Московією народів в авангарді з Україною. Зокрема, Маніфест ОУН(б), прийнятий у грудні 1940 р., проголошував: «Тільки через повний розвал московської імперії і шляхом Української Національної Революції та збройних повстань усіх поневолених народів

(«Горновий») у брошурі «СССР – країна найжорстокішого гноблення народів і визиску працюючих» доводив, що радянські союзні республіки не мали «ні тіні самостійних держав», будучи колоніями російської метрополії у складі СРСР⁵⁵. Аналізуючи економічний розвиток останнього у статті «Четверта сталінська п'ятирічка», автор доходив висновку про колоніальне становище союзних республік та імперський вимір економіки СРСР, побудованій на викачуванні сировини із залежних республік і постачанні сюди готової продукції із Росії. УРСР він характеризував як «сировинну базу та аграрний придаток сталінської метрополії»⁵⁶. «Всі народи СССР знають, що тільки на руїнах сталінської імперії може справді вільно розквітнути дружба народів, що тільки в системі вільних і незалежних держав можлива справжня економічна співпраця між народами, що тільки така система, вільна від імперіялістів, від колоніального поневолення, забезпечить справжній політичний, економічний і культурний розвиток, що тільки при такій системі буде ліквідована постійна небезпека війн і перегини в озброюванні, а тим самим буде можливий справжній і тривкий мир і добробут працюючих»⁵⁷, – оптимістично підсумовував автор.

Керівник Головного осередку пропаганди ОУН Петро Федун («Полтава») у статті «Чому СССР повинен бути перебудований на принципі незалежних національних держав всіх підсовєцьких народів» спростовував міф про рятівну місію СРСР, який мав нібито принести трудівникам усього світу визволення від капіталістичного рабства, і стверджував, що «СРСР – це найжахливіша тюрма народів, країна найжорстокішого національного, політичного і соціального гноблення, бо головною причиною злиднів народних мас є більшовицький російський імперіалізм, який далі проводить політику царату»⁵⁸.

Детальніший аналіз зовнішньої політики радянської влади, яка перейняла досвід царизму в поневоленні інших народів, містить реферат Катерини Зарицької «Шляхи російського імперіалізму». Розглядаючи територіальну експансію СРСР у роки Другої світової війни, авторка дійшла висновку, що політика Радянського Союзу була ще більше великодержавна й загарбницька, ніж царської імперії. «Більшовицькі вельможі однаково, як колись царі, примушують російський народ поневолювати інші народи і виростати їхнім коштом на світову потугу»⁵⁹.

Національно-визвольні рухи – складний феномен. Вони часто сильно відрізнялися між собою за формою, організаційною структурою та ідеологією, мали власну унікальну історію генези, розвитку та діяльності. Щоби зрозуміти певний визвольний рух, потрібно поставити його в певний історичний, геополітичний, національно-

---

здобудемо Українську Державу та визволимо поневолені Москвою народи» (Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 376. Т. 4. Арк. 17–18). Надалі «територіальні апетити» українських націоналістів обмежувалися винятково українськими етнографічними територіями.

⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 14. Арк. 476–570.

⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 33. Арк. 294–312.

⁵⁷ Там само. Арк. 312.

⁵⁸ Архів Центру досліджень визвольного руху (м. Львів). Ф. 9. Т. 47. Арк. 1–16.

⁵⁹ Детальніше див.: Онишко Л. «Нам сонце всміхалося крізь ржаві ґрати...». Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. Львів; Торонто: Літопис УПА, 2007. С. 109–110. (Літопис Української Повстанської Армії. Бібліотека. Т. 8).

культурний та економічний контекст. Відтак, дуже важко говорити про них як про певне родове явище. Попри свої специфічні особливості, національно-визвольним рухам притаманні спільні риси. Їх поява була певною захисною реакцією на гноблення, експлуатацію, насильство й несправедливість із боку чужої держави. Всі вони прагнули реалізувати право на самовизначення певного народу чи національної групи у формі регіональної автономії чи незалежної держави. Ці рухи неодмінно опиралися на активну підтримку населення, чий інтерес воліли представляти і без мобілізації якого були б тільки маленькими групами ізольованих борців.

Попри надзвичайно широкий діапазон ідеологічних орієнтацій (від марксистських і соціалістичних течій до праворадикальних рухів і роялістів) спільна «архетипна» риса – поєднання в їх ідеології націоналізму, антиімперіалізму й антиколоніалізму. Більшість національно-визвольних рухів були радикальними і застосовували насильство проти політичних опонентів, а також виникали на засадах ерархічності та внутрішньої дисципліни. Жоден зі збройних визвольних рухів (від ірландських бойовиків ІРА (Ірландської республіканської армії) до єврейських повстанців у Палестині та членів ОУН і УПА в Україні) не носив «білих рукавиць» та не мав цілком незаплямованої репутації, будучи нерідко причетним до воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Часто насильство, яке застосовували учасники збройних визвольних рухів для досягнення своїх цілей, до сьогодні залишається джерелом гарячих дискусій і суперечок щодо легітимності й моральності такої практики. Зазвичай визвольні рухи мілітаризувалися після усвідомлення того, що всі шляхи для мирного врегулювання закриті й, особливо, коли окупаційні режими застосовували брутальну силу у відповідь на їхні вимоги та протести. У таких умовах збройна боротьба була майже неминучою⁶⁰.

⁶⁰ Дослідник І. Гомза пов'язує причини успіху радикальних націоналістів у Західній Україні наприкінці 1930-х років із відкриттям структури політичних можливостей у міжвоєнній Другій Речі Посполитій для трансгресивної змагальницької політики (передбачає використання нелегальних форм політичної боротьби у вигляді політичного екстремізму, актів саботажу, тероризму, повстання тощо) внаслідок провалу плану «нормалізації» у відносинах між поляками й українцями, блокуванням легальних каналів для вирішення «українського питання» у Польщі, посиленям авторитарної, репресивної та асиміляційної політики Варшави щодо національних меншин. Ці процеси запустили механізми каталітичної мобілізації, внаслідок чого напередодні Другої світової війни ОУН вдалося згенерувати значні матеріальні, кадрові й культурні ресурси, створити неформальні соціальні мережі та сконструювати альтернативні інтерпретаційні фрейми, завдяки яким польське домінування в Галичині й Волині виглядало нелегітимним і сумнівним. Поразка проекту поміркованих націоналістів призвела до стрімкого відтоку їхніх прихильників у табір радикальних націоналістів, унаслідок чого на початку Другої світової війни ОУН виявилася найбільш організованою та життєздатною силою українського національно-визвольного руху (Гомза І. Каталітична мобілізація радикальних українських націоналістів у добу II Польської республіки: вплив структури політичних можливостей. *Україна модерна*. 2013. № 20: Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. С. 151–170; Гомза І. Каталітическая мобилизация радикальных украинских националистов во Второй Речи Посполитой: роль структуры политических возможностей. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. Русское издание. 2016. № 2. С. 150–180). Очевидно, що запропоновану автором формулу можна з успіхом використовувати щодо інших збройних визвольних рухів, поява яких була значною мірою зумовлена заблокованістю легальних шляхів для вирішення національних питань.

Стратегії визвольних рухів загалом визначалися їхньою організаційною потугою та реакцією влади на цю діяльність. Ті режими, які вдавалися до силового сценарію у протидії цим рухам, спонукали останніх прийняти радикальні стратегії, що охоплювали такі форми збройної боротьби, як партизанка і тероризм. Особливо ця стратегія набула поширення у колоніях, де великий відсоток населення становили іноземні поселенці⁶¹. Прикладами для порівняння тут слугують саботажно-терористична діяльність ОУН у міжвоєнний період на Галичині й Волині, де польський уряд активно здійснював «осадницьку» політику, вбивства бойовиками ІРА британських поліцейських, військових і т. зв. лоялістів в Ірландії 1919–1921 рр., війна сіоністської підпільної організації «Іргун» проти британської адміністрації у Палестині 1944–1948 рр., повстання Мау-Мау проти англійських колонізаторів у Кенії 1952–1960 рр. тощо.

Як і багато антиколоніальних рухів аграрних народів Африки й Азії, український націоналістичний робив ставку на селянство як рушійну силу визвольної боротьби, а також виступав за насильство проти колонізаторів-поневолювачів. У цьому плані погляди діячів праворадикальної ОУН не сильно розходилися з ідеями лідерів антиколоніальних рухів, що тяжіли до соціалізму. Один із визначних теоретиків деколонізації і діячів алжирського визвольного руху Франц Фанон вважав, що для боротьби проти системи імперіалістичної експлуатації застосування насильства пригноблених проти насильства гнобителів закономірне, а найбільш крайня і послідовна його форма – збройна боротьба. У відомій книзі «Гнані та голодні» (1961), якою надихалися національно-визвольні рухи Африки та Латинської Америки, він писав: «Колонізована людина визволяється в насильстві і через його посередництво. Ця практика відкриває йому очі, оскільки показує йому засоби та цілі ... Насильство серед колонізованих зростатиме пропорційно до насильства з боку колоніального режиму, з котрим вони борються ... Ця насильницька практика охоплює всі сфери життя, адже кожна особистість становить насильницьку ланку великого ланцюга, великого організму насильства, що є відповіддю на первинне насильство з боку колонізатора»⁶². Як і діячі ОУН та УПА, алжирський революціонер певною мірою абсолютизував збройну боротьбу, проголошуючи її єдиним можливим способом забезпечення справжньої незалежності. «Під час боротьби, – писав автор, – відбувається духовне розкріпачення народних мас, маси виходять на політичну арену, перетворюються з об'єкту політики на суб'єкт, повертаються до активного творення історії». Він відстоював необхідність тотального розриву з колоніалізмом, який для повного визволення колонізованого (чи його одужання, оскільки Ф. Фанон розглядав колонізованого не тільки як пригноблену, але і як психічно травмовану особистість) має супроводжуватися насильством. Автор вважав, що тільки селянство, на відміну від буржуазії та інтелігенції, мало імунітет від «колоніальної культури» й виступало рушійною силою революції, і при цьому стверджував, що селянство не може стати авангардом боротьби через свою слабкість – вузькість історичного горизонту та деградацію традиційних інститутів. Саме тому Ф. Фанон відводив керівну роль над

⁶¹ Goodwin J., Hetland G. Liberation Movements. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 2008. URL: <http://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/liberation-movements>

⁶² Fanon F. *The Wretched of the Earth*; prefro J.-P. Sartre / trans. C. Farrington. New York: Grove Press, 1963. P. 88–89.

повсталими масами «революційній меншості», якою в Алжирі став ФНВ (Фронт національного визволення)⁶³, а в Україні таку функцію на себе приміряла ОУН. Попри деякі ідеологічні розбіжності – ФНВ ґрунтувався на соціалізмі, ісламі й націоналізмі, а ОУН орієнтувалася на інтегральний націоналізм, – їх об'єднувала національно-визвольна та антиімперіалістична орієнтація. Обидві організації були причетні до вбивства цивільних і колонізаторів⁶⁴.

Партизанська тактика, якою активно послуговувалися національно-визвольні рухи від Латинської Америки до Східної Європи та Південно-Східної Азії, була асиметричною відповіддю на військову, економічну, людську і технічну перевагу противника. Її мета – не завдати поразки ворогові на полі бою (хоча це також допускали), а створити нестерпні умови для його перебування на захоплених територіях, збільшити ціну утримання політичного контролю над останніми, підірвати його позиції на міжнародній арені та змусити піти на переговори про відступ із загарбаних земель. Арсенал національно-визвольних рухів охоплював широкий набір засобів: партизанська війна, терор, саботаж, бойкот, пропаганда тощо, які мали створити для іноземної держави/імперії «клімат колапсу», послабити її волю до продовження боротьби за контроль над територіями. Більшість війн за національне визволення – конфлікти «без правил», т. зв. «брудні війни», які вели всі сторони без дотримання норм міжнародного гуманітарного права⁶⁵.

У післявоєнний період збройний опір УПА та націоналістичного підпілля радянському режиму в Західній Україні не був поодиноким на теренах Центрально-Східної Європи. До 1947 р. підпільну боротьбу за незалежність Польщі продовжували залишки АК, що не змирилися зі встановленням підконтрольної Москві влади Польської Народної Республіки (ПНР). На теренах Балтії до середини 1950-х років опір комуністичному режиму чинили литовські, латиські й естонські «лісові брати». Окремі спалахи антирадянської боротьби в повоєнний період також спостерігалися на теренах Західної Білорусі, у Болгарії, Румунії, Словаччині й Угорщині. Однак найпотужнішою за розмахом і масштабами, тривалістю, організаційними формами, ідеологічними й програмними засадами діяльності була боротьба націоналістичного підпілля в Україні. Керівництво ОУН та УПА намагалося перебрати на себе роль лідера й організатора антирадянської збройної боротьби на теренах усієї Центрально-Східної Європи, здійснивши в повоєнні роки резонансні пропагандивні рейди на терени сусідніх держав (у Польщу, Чехословаччину, Румунію, Білорусь, Балтію). Платформою для об'єднання антикомуністичних рухів Опору мала слугувати розроблена в середовищі українського підпілля концепція антитоталітарних революцій поневолених народів Європи й Азії за свою незалежність. Незважаючи на те, що в 1940–1950-х роках ця боротьба зазнала поразки, визвольні інтенції народів Центрально-Східної Європи були успішно реалізовані під час хвилі антикомуністичних революцій на зламі 1980–1990-х.

⁶³ Тиса Р. Фанон Франц. *Історія політичної думки*: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищих навч. закл. / за наук. ред Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2014. С. 652–653.

⁶⁴ Див.: Martin E. *Algeria: France's Undeclared War*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

⁶⁵ Sluka J-A. *National Liberation Movements in Global Perspective. Proceedings of the Conference on Tamils in New Zealand*. Wellington. 1996. URL: <http://tamilnation.co/conferences/cnfNZ96/jeffsluka.html>

Підсумовуючи, можна зазначити, що подібний ОУН та УПА інструментарій у політичній боротьбі використовували більшість антиколоніальних, революційних і національно-визвольних рухів від Ірландії до Індонезії та від Фінляндії до Південної Африки. Більшість із них були радикальними, застосовували насильство проти політичних опонентів і майже всі формувалися за принципом жорсткої внутрішньої дисципліни та ерархічності. Феномен ОУН та УПА цілком закономірний на тлі подібних рухів народів Європи, Азії й Африки, а тому типологічно належить до категорії антиколоніальних і національно-визвольних. ОУН – не так продукт «епохи фашизму» (хоча в певний період її ідеологія та політична програма мала помітний відбиток останнього), як вияв загальносвітової тенденції до подолання наслідків імперіалізму, колоніалізму й іноземного панування, побудови національних держав. Проведений ескізний аналіз засвідчує цілком «нормальний», природний вимір українського визвольного руху 1920–1950-х років в європейському та світовому контекстах. Водночас це твердження не знімає усіх контрверсійних питань у діяльності українських націоналістів, зокрема пов'язаних з участю членів ОУН та УПА у воєнних злочинах і злочинах проти людяності. Зрештою, суперечлива історична спадщина нависає над більшістю збройних революційних рухів, які часто мають справу з накинутими ярликами «терористів», «бандитів», «фашистів». Це вкотре дає підстави говорити про їхню однотипність.

REFERENCES

1. Adadurov, V. (2013). *Vpysuvannia ukrainskoi istorii v yevropeiskyi kontekst i yoho metodolohichni zasady. Tekst promovy, vyholoshenoї na vypusknykh urochystostiakh studentiv-mahistriv istorychnoi prohramy Humanitarnoho fakultetu UKU*. Lviv: UKU [in Ukrainian].
2. Bondarenko, K. (2002). Naiavni tendentsii v istoriohrafii UPA. Bili pliamy u vysvitlenni istorii UPA. *Proceedings of the «Round Table» of the Ukrainian World Coordination Council Dedicated to the 60th Anniversary of the UPA*. Kyiv: Alterpres [in Ukrainian].
3. Bruder, F. (2007). «*Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!*» (*Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929–1948*). Berlin: Metropol [in German].
4. Dshcho pro provokatsiiu. (1928). *Surma (Prague)*, 1, 5–6 [in Ukrainian].
5. Dshcho pro taktyku vyzvolnoi borotby. (1928). *Surma*, 5, 3–5 [in Ukrainian].
6. Esad, Bei. (1928). Azerbeidzhanska respublika. *Rozbudova natsii*, 5, 177–180 [in Ukrainian].
7. F.Sh. (1933). Vyzvolni zmahannia Irliandii. *Rozbudova natsii*, 5–6, 123–129 [in Ukrainian].
8. Fanon, F. (1963). *The Wretched of the Earth; rrefiu J-P. Sartre* (C. Farrington, Trans.). New York: Grove Press [in English].
9. Finliandiia. (1929). *Surma*, 1, 2–3 [in Ukrainian].
10. Futala, V. (2014). Vidobrazhennia istorii OUN 1929–1939 rr. v suchasnomu ukrainskomu naratyvi. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 19, 126–127 [in Ukrainian].
11. Golczewski, F. (2010). *Deutsche und Ukrainer. 1914–1939*. Padeborn: Schöningh [in German].
12. Goodwin, J., & Hetland, G. (2008). Liberation Movements. In *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Retrieved from <http://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/liberation-movements> [in English].

13. Heroiska Hruziia. (1930). *Surma*, 5, 2–3 [in Ukrainian].
14. Himka, J-P. (1997). Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews during the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors. In J. Frankel (Ed.), *The Fate of the European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency* (pp. 89–170). New York; Oxford: Oxford University Press [in English].
15. Himka, J-P. (2009, November 12–15). The Ukrainian Insurgent Army and the Holocaust. *Paper prepared for the forty first national convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies*. Retrieved from http://www.academia.edu/1071581/The_Ukrainian_Insurgent_Army_UPA_and_the_Holocaust [in English].
16. Himka, J-P. (2010). O znachenii situatsyonnoho elementa v vostochno-tsentralnoevropeiskom fashyzme. *Ab imperio (Kazan)*, 4, 108–109 [in Russian].
17. Himka, J-P. (2010). The Importance of the Situational Element in East Central European Fascism. *East Central Europe*, 37(2–3), 353–358 [in English].
18. Himka, J-P. (2011). The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd. *Canadian Slavonic Papers (Edmonton)*, LIII(2-3-4), 209–243 [in English].
19. Himka, J-P. (2011, October 22-23). The Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Police, and the Holocaust. Retrieved from http://www.academia.edu/1071550/The_Organization_of_Ukrainian_Nationalists_the_Ukrainian_Police_and_the_Holocaust [in English].
20. Homza, I. (2013). Katalitychna mobilizatsiia radykalnykh ukrainskykh natsionalistiv u dobu II Polskoi respubliki: vplyv struktury politychnykh mozhlyvosti. *Ukraina moderna*, 20, 151–170 [in Ukrainian].
21. Homza, I. (2016). Kataliticheskaia mobilizatsiia radikalnykh ukrainskikh natsyonalistov vo Vtoroi Rechi Pospolitoi: rol struktury politicheskikh vozmozhnosti. *Forum noveishei vostochnoevropeiskoi istorii i kultury. Russkoe izdanye*, 2, 150–180 [in Russian].
22. Kahanov, Yu. O. (2009). Opozytsiinyi rukh v Ukraini i krainakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (1980-ti – 1991 rr.): komparatyvnyi analiz [Opposition Movement in Ukraine and Central and Eastern Europe (1980s–1991): A Comparative Analysis]. (*Candidate's thesis*). Zaporizhia [in Ukrainian].
23. Kahanov, Yu. O. (2009). Opozytsiinyi rukh v Ukraini i krainakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (1980-ti – 1991 rr.): komparatyvnyi analiz [Opposition Movement in Ukraine and Central and Eastern Europe (1980s–1991): A Comparative Analysis]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Zaporizhia [in Ukrainian].
24. Kahanov, Yu. O. (2010). Istorychna komparatyvistyka kriz pryzmu filosofskometodolohichnoho pohliadu. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, XXIX, 250–258 [in Ukrainian].
25. Kalninsh, K. (1928). Latviia. *Rozbudova natsii (Berlin)*, 6, 223–229 [in Ukrainian].
26. Kasianov, H. (2003). *Do pytannia pro ideolohiiu OUN: Analitychnyi ohliad*. Kyiv [in Ukrainian].
27. Kosyk, V. (Ed.). (1997). *Ukraina v Druhii svitovii viini. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh dokumentiv* (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
28. Kozhevnykiv, P. (1928). Koreitsi. *Rozbudova natsii*, 1, 15 [in Ukrainian].
29. Liegiony. (1928, Lystopad). *Surma*, 2–3 [in Ukrainian].
30. Lypovetskyi, S. «Bortsi za nezalezhnist» proty «bortshiv za nezalezhnist». Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/02/27/114519/> [in Ukrainian].

31. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Natsionalizm. Istorychni ese* (Vol. 2). Kyiv: Osnova [in Ukrainian].
32. Maiorov, M. Aziiske viddzerkalennia ukrainskoho vyzvolnoho rukhu pid chas Druhoi svitovoi viiny. Retrieved from <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-azijske-viddzerkalennya-ukrayinskogo-vizvolnogo-ruhu-pid-chas-drugoyi-svitovoyi-vijni.html> [in Ukrainian].
33. Makedontsi. (1932). *Surma*, 10–11, 2–5 [in Ukrainian].
34. Martin, E. (2012). *Algeria: Frances Undeclared War*. Oxford: Oxford University Press [in English].
35. Motyl, O. (2009). *Pidsumky imperii: zanepad, rozpad i vidrodzhennia*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
36. Motyl, O. (2013). Yakyi zviazok mizh fashyzmom i natsionalizmom (iakshcho vin uzahali isnuie?). *Ukraina moderna*, 20, 26–29 [in Ukrainian].
37. Onatskyi, Ye. (1928). Lysty z Italii. Deshcho pro fashyzm. *Rozbudova natsii. (Prague)*, 3, 95 [in Ukrainian].
38. Onyshko, L. (2007). «*Nam sontse vsmikhalosia kriz rzhavii graty...*». *Kateryna Zarytska v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi*. Lviv; Toronto: Litopys UPA [in Ukrainian].
39. Panchenko, V. (2011). *Ekonomichna stratehiia OUN 1920–1950-ti: rozrobka ta realizatsii*. Kyiv [in Ukrainian].
40. Patryliak, I. (2004). *Viiskova diialnist OUN(B) u 1940–1942 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
41. Patryliak, I. (2012). «*Vstan i borys! Slukhai i vir...*». *Ukrainske natsionalistychnie pidpillia ta povstanskyi rukh 1939–1960 rr.* Lviv [in Ukrainian].
42. Revoliutsiinyi rukh Irlandii. (1927). *Surma*, 2, 4 [in Ukrainian].
43. Rolia indyvidualnoho teroru v pidpolnii borotbi. (1927). *Surma*, 3, 3–4 [in Ukrainian].
44. Rossoliński-Liebe, G. (2014). *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist: Fascism, Genocide, and Cult*. Stuttgart [in English].
45. Rossoliński-Liebe, G. (2010). Celebrating fascism and war criminality in Edmonton. The Political Myth and Cult of Stepan Bandera in Multicultural Canada. Retrieved from http://www.academia.edu/401300/Celebrating_Fascism_and_War_Criminality_in_Edmonton._The_Political_Myth_and_Cult_of_Stepan_Bandera_in_Multicultural_Canada [in English].
46. Rossoliński-Liebe, G. (2011). The «Ukrainian National Revolution» of 1941. Discourse and Practice of a Fascist Movement. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12(1), 83–114 [in English].
47. Rudling P. A. (2011). The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, 1–71 [in English].
48. Rudling, P. A. (2006). Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of the OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists – the Ukrainian Insurgent Army). *East European Jewish Affairs*, 36(2), 163–189 [in English].
49. Rudling, P. A. (2010). Yushchenkiv fashyst: kult Bandery v Ukraini ta Kanadi. In *Strasti za Banderou: statti ta ese* (pp. 237–309). Kyiv: «Hranit-T» [in Ukrainian].
50. Rudling, P. A. (2014). OUN, UPA i Holokaust: Tworzenia mitów historycznych – badanie problem. In W. Tokarczuk (Ed.), *OUN, UPA, i zagłada ludności żydowskiej*

- na Wołyniu i w Galicji* (pp. 214–286). Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego [in Polish].
51. Rusnachenko, A. (2002). *Narod zburenyi: natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–1950-ykh rr.* Kyiv: Pulsary [in Ukrainian].
  52. Rusnachenko, A. (2005). Imperiia (i) i natsionalno-vyzvolni rukhy v Tsentralnii i Skhidnii Yevropi vid seredyny XX stolittia. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 4, 35–42 [in Ukrainian].
  53. Rybak, A. I. (2007). *Ukrainska derzhava u planakh OUN (1939-y – 1950-ti roky)*. Ostroh [in Ukrainian].
  54. Shaltsiuis, M. (1929). Zdobutky lytovskoi respublyky za pershe desiatylittia nezalezhnosti. *Rozbudova natsii*, 5(17), 150–152 [in Ukrainian].
  55. Shukalovych, A. (2015). Irlandska model derzhavotvorennia: kryterii uspikhu irlandtsiv ochyma ukraintsiv Skhidnoi Halychyny. *Istorychna panorama: zb. nauk. statei*, 20, 81–94 [in Ukrainian].
  56. Sluka, J-A. (1996). National Liberation Movements in Global Perspective. Proceedings of the Conference on Tamils in New Zealand. Wellington. Retrieved from <http://tamilnation.co/conferences/cnfNZ96/jeffsluka.html> [in English].
  57. Smith, A. D. (2010). *Nationalism: Theory, Ideology, History* (2nd ed.). Cambridge: Polity [in English].
  58. Snaider, T. (2010). Fashystskyi heroi u demokratychnomu Kyievi. *Krytyka (Kyiv)*, 3–4, 8 [in Ukrainian].
  59. Snaider, T. (2012). Peretvorennia natsii. Polshcha, Ukraina, Lytva, Bilorus. 1569–1999. Kyiv: «Dukh i litera» [in Ukrainian].
  60. Stryiek, T. (2013). Fashyzm chy intehralnyi natsionalizm? OUN v suchasnykh publichnykh dyskusiiakh i v istoriohrafichnii ta politolohichnii perspektyvi. *Ukraina moderna*, 20, 123–150 [in Ukrainian].
  61. Surma. (1927), 3, 4–5 [in Ukrainian].
  62. Surma. (1927), 4, 6–7 [in Ukrainian].
  63. Surma. (1927), 5, 2–3 [in Ukrainian].
  64. Surma. (1928), 1, 3–4 [in Ukrainian].
  65. Surma. (1928), 2, 3–6 [in Ukrainian].
  66. Surma. (1928), 3, 3–4 [in Ukrainian].
  67. Surma. (1928), 4, 2–3 [in Ukrainian].
  68. Surma. (1928, Veresen–Serpen), 2–3 [in Ukrainian].
  69. Surma. (1929), 10, 3–4 [in Ukrainian].
  70. Surma. (1929), 11, 3–5 [in Ukrainian].
  71. Surma. (1929), 12, 7–9 [in Ukrainian].
  72. Surma. (1929), 2–3, 2–3; 5–6; [in Ukrainian].
  73. Surma. (1929), 4, 3–4 [in Ukrainian].
  74. Surma. (1929), 5–6, 2–4 [in Ukrainian].
  75. Surma. (1929), 7, 4–5 [in Ukrainian].
  76. Surma. (1929), 8, 3–5 [in Ukrainian].
  77. Surma. (1929), 9, 4–6 [in Ukrainian].
  78. Surma. (1930), 1–2, 4–5 [in Ukrainian].

79. Surma. (1930), 3, 3–4 [in Ukrainian].
80. Symmons-Symonolewicz, K. (1965). Nationalist Movements: An Attempt at a Comparative Typology. *Comparative Studies in Society and History* (Cambridge), 7(2), 221–230 [in English].
81. Tysa, R. (2014). Fanon Frants. In N. M. Khoma (Ed.), *Istoriia politychnoi dumky: navch. entsykl. slovnyk-dovidnyk dlia studentiv vyshchyykh navch. zakl.* (pp. 652–653). Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].
82. Ukraina moderna. (2013), 20, 30–31 [in Ukrainian].
83. Umland, A. (2008). Porivnialne fashyznavstvo. *Krytyka*, Vol. 12, 7–8(129–130), 12–16 [in Ukrainian].
84. Umland, A. (2009). Refining the Concept of Generic Fascism. *European History Quarterly*, 39(2), 298–309 [in English].
85. Velychenko, S. (2005). Postkolonializm, Evropa ta ukrainska istoriia. *Ukraina moderna*, 9, 244–248 [in Ukrainian].
86. Velychenko, S. (2009). Chy bula Ukraina rosiiskoiu koloniiieu? Deiaki zauvazhennia shchodo poniattia kolonializm. *Ukraina moderna*, 14(3), 266–281 [in Ukrainian].
87. Velychenko, S. (2009). Pytannia rosiiskoho kolonializmu v ukrainskii dumtsi. Politychna zalezhnist, identychnist ta ekonomichnyi rozvytok. *Skhid-Zakhid: istoryko-kulturolo-hichnyi zbirnyk*, 13–14, 300–344 [in Ukrainian].
88. Velychenko, S. (2012). Ukrainian Anticolonialist Thought in Comparative Perspective. A Preliminary Overview. *Ab Imperio (Kazan)*, 4, 339–371 [in English].
89. Velychenko, S. (2015). *Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918–1925*. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press [in English].
90. Viatrovych, V. (2003). Zakordonni reidy UPA v konteksti realizatsii antytotalitarnoi natsionalno-demokratychnoi revoliutsii narodiv Tsentralno-Skhidnoi Yevropy [UPA foreign raids in the context of the implementation of the anti-totalitarian national-democratic revolution of the peoples of Central and Eastern Europe]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Lviv [in Ukrainian].
91. Viina improvizovany my viiskamy. 1928. *Surma*, 7, 3–5 [in Ukrainian].
92. Vynarchuk, T. V. (2002). Ukrainska komparatyvistyka u poshukakh yevropeiskoho kontekstu vitchyznianoï istorii. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, XV, 35–47 [in Ukrainian].
93. Vynarchuk, T. V. (2002). Ukrainskyi natsionalnyi rukh v konteksti vyzvolnoi borotby narodiv Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (kin. XIX st. – 1920 r.): komparatyvnyi analiz [Ukrainian national movement in the context of the liberation struggle of the peoples of Central and Eastern Europe (late nineteenth century - 1920): A Comparative Analysis]. (*Candidate's thesis*). Zaporizhia [in Ukrainian].
94. Vynarchuk, T. V. (2005). Istorychna komparatyvistyka: spetsyfika naukovykh doslidzhen.. Proceedings of the Ukrainian Scientific-Theoretical Conference: *Metodolohiia sotsialnoho piznannia: zdobutky i problemy*. (pp. 107–109), Zaporizhia, 25 travnia 2005. Kyiv; Zaporizhia: Prosvita [in Ukrainian].
95. Yak polski boievyky vbyly shefa tsarskoi zhandarmerii. (1929). *Surma*, 2–3, 2 [in Ukrainian].
96. Yak rosiiski revoliutsionery tikaly z viaznyts. (1928, Zhovten). *Surma*, 2–3 [in Ukrainian].

97. Z vyzvolnoi borotby Finliandii. (1928). *Surma*, 4, 7–8 [in Ukrainian].
98. Zaitsev, O. (2011). «Intehralnyi natsionalizm» yak teoretychna model doslidzhennia ukrainskoho natsionalistychnoho rukhu. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 15, 24 [in Ukrainian].
99. Zaitsev, O. (2012). OUN i avtorytarno-natsionalistychni rukhy mizhvoiennoi Yevropy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Kyiv)*, 1, 89–101 [in Ukrainian].
100. Zaitsev, O. (2013). *Ukrainskyi intehralnyi natsionalizm (1920–1930-ti roky)*. *Narysy intelektualnoi istorii*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
101. Zaitsev, O. (2013). Voienna doktryna Mykhaila Kolodzinskoho. *Ukraina moderna*, 20, 247–256 [in Ukrainian].
102. Zaitsev, O. (2015). De-mythologizing Bandera: Towards a Scholarly History of the Ukrainian Nationalist Movement. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, 1(2), 413 [in English].
103. Zaitsev, O. (2015). Fascism or Ustashism? Ukrainian Integral Nationalism in Comparative Perspective, 1920s – 1930s. *Communist and Post-Communist Studies (Los Angeles)*, 48(2-3), 183–193 [in English].
104. Zaitsev, O. (2016). Ideologiiia i politicheskaia strategiia OUN do 1939 goda: vozniknovenie i evoliutsiia ukrainskoho intehralnogo natsyonalizma v mezhvoennoe vremia. *Forum noveishei vostochnoevropeskoii istorii i kultury – Russkoe izdanye*, 2, 125–149 [in Russian].
105. Zhyttia rosiiskykh revoliutsioneriv na zaslanni y u sybirskykh katorhakh. (1928). *Surma*, 7, 2–3 [in Ukrainian].

Oleksandr PAHIRIA

Doctor of Philosophy,

Senior Researcher at the

Memorial Museum of Totalitarian Regimes «Territory of Terror»

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2481-9769>

e-mail: bandusak@ukr.net

THE ORGANIZATION OF UKRAINIAN NATIONALISTS AND THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY IN THE CONTEXT OF LIBERATION MOVEMENTS: AN ATTEMPT OF COMPARATIVE ANALYSIS

The article examines the activities of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) through the prism of anti-colonialism theory with the application of the historical-comparative method. Despite the obvious influences of fascism and national-socialism on the OUN ideology and program in the 1930s – early 1940s, the Ukrainian nationalist movement typologically is closer to the category of anti-colonial and national liberation rather than fascist movement. The OUN ideology and program had not been static and dynamically evolved from admiring authoritarian and totalitarian models to the democratic turn in 1943. While on all stages of its activities, the organization pursued one strategic goal and tasks – to fight for Ukraine’s independence, to overcome the legacy of foreign rule and colonialism, and to establish a nation-state. The OUN and UPA phenomenon was inherent against the backdrop of similar national liberation and anti-colonial movements in Europe, Asia, and Africa. The article comprises a comparative analysis of ideologies, programs, and the political toolbox of various liberation movements that operates from the common comparative

base – the stateless status of the respective nations and their desire to exercise their right to self-determination and to liberate from national subjugation. Most of the liberation movements were radical and practiced violence against their political opponents, and almost all developed a rigid internal discipline and hierarchy. At the same time, such typology does not eliminate all controversial issues surrounding Ukrainian nationalists' history, including the involvement of OUN/UPA members in war crimes and crimes against humanity.

Keywords: the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), the Ukrainian Insurgent Army (UPA), liberation movements, colonialism, comparative studies

ПОСТАТІ

УДК 82-940.Бочковський:94(437:=1612):323.1(477)

DOI: 10.33402/nd.2019-7-178-216

Іван ПАТЕР

доктор історичних наук, професор

головний науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>

e-mail: I.Pater@nas.gov.ua

ОЛЬГЕРД БОЧКОВСЬКИЙ: СТАВЛЕННЯ ЧЕХІВ І ТОМАША ГАРРІГА МАСАРИКА ДО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ

Проаналізовано праці Ольгерда Іполита Бочковського про будителів чеського національного відродження: Франтішека Палацького (František Palacký), Франтішека Ладислава Рігера (František Ladislav Rieger), Яна Коубека (Jan Koubek), Карела Гавлічека-Боровського (Karel Havlíček Borovský), які хоч і були палкими слов'янофілами та в певних діяннях щирими русофілами, але при тому реально й правильно оцінювали українську справу, вперше вивели українське питання на міжнародний форум, виступили на захист української мови й прав українців у 1849 р. в австрійському післяреволюційному парламенті проти польських і російських фальсифікацій, боронили самостійність українського народу серед слов'ян, виступали проти російських зазіхань на українські землі Галичини, Буковини та Закарпаття, антиукраїнської політики царизму, відстоювали провідну роль України щодо остаточного вирішення справи міжслов'янських відносин.

Розкрито публіцистичну діяльність О. Бочковського в часописах різних європейських країн. Особливу увагу приділено висвітленню українського питання, становища галицько-буковинських українців, національному розвитку слов'янських народів.

Наголошено на ідейному впливі видатного чеського вченого і громадсько-політичного діяча Томаша Гарріга Масарика (Tomáš Garrigue Masaryk) щодо наукового спрямування Ольгерда Бочковського як соціолога й націолога. У працях О. Бочковського наголошено на трактуванні Т. Масариком перед війною українського питання, виходячи передусім із його реального змісту і життєвих сил українського руху. Акцентовано на абсолютному безсумнівному праві українців на самовизначення і політичну самостійність. Зазначено перевагу у ставленні Т. Масарика до українського питання суто політичних моментів. Констатовано, що О. Бочковський довів скорегованість життям і новішою історією застережень Т. Масарика проти самостійності України під час війни. Виокремлено тактику й методику чехословацької визвольної акції як вершину націотворчого мистецтва Т. Масарика, зразковий приклад для України в її дальших визвольних прямуваннях, запоруку майбутнього тріумфу українського самостійництва.

Ключові слова: Ольгерд Бочковський, Томаш Масарик, Україна, українське питання, українці, чехи, самостійність, державність.

У когорті українських дослідників національного питання у ХХ ст. визначна роль належить відомому соціологу, націологу, публіцисту і політичному діячеві Ольгерду Іполиту Бочковському¹. Він уперше теоретично обґрунтував націологію як науку про націю, увівши поняття «націологія», скрупульозно досліджував проблему поневолених і недержавних народів, передбачив створення Союзу європейських народів, ще на початку 1930-х років привернув увагу європейської громадськості до нехтування й обмеження демократії у СРСР і поширення у країні культу особи, гостро виступав проти Голодомору в Україні, працював у вищих українських школах у Чехословаччині, проводив велику й активну громадсько-політичну працю серед українських емігрантів у Європі та на Американському континенті.

¹ О. Бочковський (14.03.1885–9.11.1939) народився на станції Долинська Херсонської губернії (тепер – м. Долинська Кіровоградської обл.) у сім'ї службовця імператорської російської залізниці. Батько – Аполлон походив з українського спольщеного роду, мати – Анна (народжена Раєцька) – з литовського. Рідними для нього були литовська і польська мови, а багатомовність середовища, в якому він формувався, дало результат – у зрілому віці вчений знав близько 20 мов (Див.: Канєвська І. Ольгерд Іполит Бочковський – нарис біографії. *Бочковський О. І. Вибрані твори та документи*. Київ: Генеза, 2018. Т. I. С. 12–13).

Хоч Ольгерд народився і ріс у сім'ї, що належала до польської культури й католицької віри, він ніколи не показував ні своєї релігійності, ні атеїзму, відносячи це питання до сфери найінтимніших виявів людської душі. Будучи польсько-литовського походження, але вирісши в Україні, О. Бочковський не пішов ні до поляків, ні до литовців, а прийшовши до українства від чужої мови і культури, назавжди зв'язав свою долю, працю та любов з українським народом. Національна різноманітність краю, де народився О. Бочковський, як згодом відзначали його приятелі, дала початок пильному зацікавленню національною справою загалом, з чого пізніше з'явилася низка наукових праць про національне питання (Див.: Друг. Ольгерд Бочковський. *Свобода* (Джерсі Сіті). 1939. 11 грудня. Ч. 287).

Закінчивши земське реальне училище в Єлисаветграді (тепер – м. Кропивницький) на «відмінно», О. Бочковський у 1903–1905 рр. навчався в Лісовому інституті Санкт-Петербурга. Тут приєднався до соціал-демократичного руху, якому був відданий до кінця життя. Реакція царизму на революційні події 1905 р., які охопили й студентство, не дала продовжити навчання, оскільки його, за згадкою товариша Панаса Феденка, за виступи на студентських вічах переслідувала поліція (Див.: Феденко П. Ісаак Мазепа. Лондон, 1954. С. 134).

У Празі, куди він переїхав на початку 1906 р., у 1909 р. закінчив філософський факультет Карлового університету, на якому викладали визначні тогочасні професори Любор Нідерле (Lubor Niederle), Ярослав Бідло (Jaroslav Bidlo) й ін. Тут входить до української студентської громади, швидко і детально вивчив чеську мову. У спогадах його друга про цей період життя О. Бочковського зазначено: «Тут він перемінює предмет своїх студій. Відходить від ботаніки та лісової інженерії і захоплюється найскладнішою наукою – наукою про закони суспільного життя людей – соціологією» (Див.: Друг. Ольгерд Бочковський. *Свобода* (Джерсі Сіті). 1939. 11 грудня. Ч. 287). У 1908–1939 рр. – співробітник низки чеських і українських часописів, що виходили в Чехословаччині. Член дипломатичної місії УНР у 1918–1920 рр., відповідальний секретар Української дипломатичної місії у 1922–1923 рр., активний пропагандист української справи й української революції. Викладач (1922–1924), доцент соціології Української господарської академії (УГА) у Подєбрадах, а з 1936 р. по 1939 р. – професор соціології Українського технічно-господарського інституту (УТГІ) у Празі. 1933 р. очолив «Протиголодовий комітет» у Празі, написав відомий «Одвертий лист» французькому прем'єр-міністрові Едуарду Ерріо (Édouard Herriot) з приводу того, що той заперечував існування Голодомору в 1932–1933 рр. в Україні. Помер і похований О. Бочковський у Празі.

Наукові надбання й діяльність О. Бочковського належно оцінили ще його сучасники – як українські, так і закордонні вчені: Іван Брик, Павло Дубрівний, Панас Феденко, Борис Мартос, Адольф Черни (Adolf Černý). У сучасній українській історичній літературі появилoся чимало видань, присвячених науковій спадщині та громадсько-політичній діяльності вченого, зокрема публікації Степана Віднянського, Віталія Пономарьова, Володимира Потульницького, Олександри Гнатюк, Ірини Каневської, Івана Патера, Володимира Панченка, Івана Гатя, Катерини Шудрі тощо. Дуже добре, що у 2018 р. опубліковано «Вибрані твори та документи» О. Бочковського у 2-х томах, що, очевидно, спонукатиме дослідників до ґрунтовнішого вивчення творчої спадщини вченого. Надзвичайно приємно, що про нього знято змістовний документальний фільм, який дасть змогу ширшій аудиторії пізнати його як вченого і людину.

Історіографія вивчення великої громадсько-політичної, науково-педагогічної та публіцистичної діяльності визначного чехословацького державного і політичного діяча, вченого й гуманіста Томаша Гарріґа Масарика² надзвичайно обширна. Тому

² Томаш Масарик (7.03.1850–14.09.1937) – перший президент Чехословаччини, один із найвпливовіших європейських політиків-демократів першої половини ХХ ст., погляди й діяльність якого впливали на формування нового політичного устрою в Центрально-Східній Європі після Першої світової війни. Народився в м. Годонин у Маровії (тепер – Чехії) у словацько-німецькій родині. 1865 р. вступив до німецької гімназії у м. Брно, а в 1869 р. продовжив навчання в Академічній гімназії Відня. Освіту здобув у Віденському і Лейпцизькому університетах. 1876 р. захистив докторську дисертацію, став доцентом, а згодом – професором філософського факультету Віденського університету. 1882–1914 рр. – професор Карлового університету у Празі. Допомоґав українським студентам Львівського університету, які на знак протесту проти заборони австрійською владою заснувати український університет покинули навчання (т. зв. сецесія) і продовжили 1901–1902 рр. у Празі.

Т. Масарик брав активну участь у чеському національному русі, був послом до австрійського парламенту 1891–1893 рр. і 1907–1911 рр., у якому співпрацював із галицькими українськими діячами С. Дністрянським, О. Колесою, К. Трильовським, Є. Петрушевичем та ін. 1902 р. виступив у парламенті на захист національно-культурних прав галицьких українців від москвофільства та польських утисків, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), підтримував дружні зв'язки з І. Франком, цікавився працями М. Драгоманова.

З вибухом Першої світової війни Т. Масарик перебував на еміґрації, де створив й очолив чехословацьку самостійницьку акцію в таборі Антанти. 1917–1918 рр. перебував у Росії й Україні, на території яких формувався Чесько-Словацький легіон. Після утворення Української Народної Республіки (листопад 1917 р.) як голова Чехословацької Національної Ради налагодив офіційні відносини з українськими діячами: М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульґіним, виступав на політичних мітингах, зборах, у пресі.

Влітку–восени 1918 р. Т. Масарик перебував у США, де заснував Середньоевропейську демократичну спілку з представників пригноблених національностей Австро-Угорщини, до якої увійшли галицькі (М. Січинський, Л. Цегельський) й закарпатські українці (Г. Жаткович). Останніх переконав у необхідності приєднання до майбутньої Чехословацької держави на правах автономії, що підтвердила Паризька мирна конференція у 1919 р.

Після проголошення Чехословацької Республіки (ЧСР) 28 жовтня 1918 р. Т. Масарика обрано її першим президентом і згодом, у 1920, 1927 і 1934 рр., переобрано. Сприяв перетворенню ЧСР у розвинуту демократичну державу, що мало й позитивні наслідки для розвитку Закарпаття – «Підкарпатської Русі».

Як президент, Масарик підтримував діяльність українських еміґрантів у країні. У Чехословаччині після невдачі національно-визвольних змагань знайшли по суті свій другий дім багато

виокремлю тільки сучасних українських вчених, які в публікаціях менше чи більше досліджували його діяльність: Степан Віднянський, Олексій Підлуцький, Віктор Киркевич, Іван Мельниченко, Антон Котенко, Олександр Кравчук, Роман Кривонос, Михайло Нагорняк, Андрій Панов, Руслан Постоловський, Василь Туряниця, Ірина Тюрменко, Василь Худанич, Юрій Бисага, Іван Гранчак, Микола Мушинка, Микола Вегеш та ін. Вважаю, що детальне вивчення зазначеної теми, її правильне розуміння дасть можливість, по-перше, чіткіше досягнути значення українського питання у міжнародному вимірі в одному з найвідповідальніших і найскладніших періодів в історії українського народу й України загалом, а по-друге, певною мірою заповнити деякі упущення у вивченні українсько-чехословацьких відносин на початку ХХ ст., особливо в часі національно-визвольних змагань, і сприятиме сучасним добросусідським українсько-чеським та словацьким стосункам.

Передусім вважаю за потрібне коротко проаналізувати праці О. Бочковського про каменярів чеського національного пробудження – «будителів»: Ф. Палацького, Ф. Л. Рігера, Я. Коубека, головно К. Гавлічека-Боровського, які з геніальною інтуїтивністю зрозуміли суть української справи, що тоді почала вимальовуватися на культурному фоні слов'янського ренесансу, а тому були рішучими й безкомпромісними визнавцями та захисниками української мови й народу, як щодо Москви, так і Польщі³.

Власне ці чеські «будителі» вивели вперше українське питання на міжнародний форум, виступивши на захист прав українського народу в 1849 р. в австрійському післяреволюційному парламенті. Серед них був великий чеський історик Франтішек Палацький (1798–1876) – безперечно, центральна й велична постать чеського національного ренесансу середини ХІХ ст., якого чехи називали «*otec narodu*» («батько народу»). Після 1848 р. він виступав за перебудову Австро-Угорщини на засадах союзної держави, лише у федерації зі всіма народами, що її заселяли. Власне у здійсненні цієї національної програми, на думку Ф. Палацького, – єдина політична рація існування Австро-угорської держави в новій добі.

«Вільність, рівність і братерство всіх живучих у державі ...», – так сформулював він 1848 р. цей постулат. У дусі цих засад гаряче захищав свою національну програму на історичному засіданні Віденського парламенту в 1848 р. і 1849 р., де йому довелося виступити на захист українського народу після нападу на українців поляків⁴.

Зазначу, тоді (1849) у дебатах над проектом Конституції Австрійської держави галицькі українці зажадали утворення зі східної, української, частини Галичини автономного краю, окремого від західної, польської. Всі поляки, виходячи із заборчої (загарбницької) ідеї про «польське державне право» на українські землі, спротивились цьому, добираючи при цьому таких аргументів, нібито галицькі русини – це тільки

українських інтелектуалів: Д. Дорошенко, Д. Антонович, С. Рудницький, О. Бочковський, С. Смаль-Стоцький, О. Олесь, С. Черкасенко, С. Русова, Є. Маланюк, В. Королів-Старий, С. Сірополко, М. Шаповал, Н. Королева, У. Самчук, О. Теліга, О. Ольжич та багато інших. Прага, по суті, до 1945 р. була найактивнішим центром української еміграції в Європі.

У грудні 1935 р. Т. Масарик після важкого інсульту передав президентську владу своєму соратникові та послідовникові Е. Бенешу й останні два роки життя перебував у своєму маєтку в Ланах поблизу Праги, де і помер.

³ Н. В. Чесько-український парадокс. *Тризуб* (Париж). 1927. Ч. 45. С. 5–6.

⁴ Бочковський О. І. Фр[антішек]Палацький – «*otec národa*». *Наша громада*. 1926. Ч. 5/6. С. 42.

мова чи обрядова відміна «неділимої» польської нації, подібно як згодом ще «*mutatis mutandis*» (змінивши те, що можна змінити) говорили російські «об'єдинителі», що українці – це відміна «русского народу». Українські послы під проводом Галицького митрополита Григорія Яхимовича протестували проти цього твердження, доводячи, що галицькі русини – частина окремого слов'янського народу з окремою мовою та історією, що під назвами «русини», «малороси» або українці 15-ма мільйонами душ заселяють Східну Галичину, Північну Буковину та Південну Росію аж по Дон⁵. «І сталося тоді, – писав згодом “Вістник СВУ” у зверненні до чеського народу, – що в цей спір двох слов'янських народів – поневоленого і пануючого – втрутився третій, осторонь стоячий та ідеєю свободи народів проїнятий слов'янин – чех»⁶.

Це сталося 28 лютого 1849 р. у конституційній комісії австрійського парламенту після виступу польського посла Флоріана Земялковського (Flogian Ziemiałkowski), що дозволив собі зробити кілька безличних (безсоромних) натяків на штучне спричинення і підтримування українського національного руху. Зокрема, заперечував окремішність галицьких українців (русинів) від поляків, кажучи, нібито вигадав їх граф Франц Стадіон (Franz Stadion) як інтригу проти поляків⁷.

Ф. Палацький негайно й рішуче відповів на цей безпідставний наклеп поляків, говорячи: «Я був здивований й неміло вражений, коли Земялковський сказав, що русинський народ був винайдений минулого року. Є малоруси, яких у Росії живе понад 10 мільйонів. Русини – це окремих нарід (*ein eigenes Volk*), що перед роком був визволений й це мабуть гадав Земялковський, кажучи про його винахід. Цей народ досі був поневолений урядом і поляками. Тепер хіба він розвине свої чималі здатності, робитиме швидкий поступ та братиме участь у дарунках західно-європейської освіти... тоді русини в руках австрійського уряду будуть творити оруже проти ворогів держави, що має тим більше значення, коли візьметься до уваги їх вплив на побратимів у Росії»⁸.

Так, Ф. Палацький вперше й у міжнародному вимірі підніс українську справу перед європейським загалом, що йому, зрештою, після цього виступу закидав Ф. Земялковський.

Потрібно відзначити, що Ф. Палацький віддавна цікавився українським питанням. Із журналом, який він заснував, – «Часописом Чеського музею» («Časopis českého Musea») співпрацювали представники «Руської трійці» – Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. Ще 1830 р. на його сторінках видатний чеський історик захищав самостійність українського народу серед слов'ян. Зокрема, наголошував: «Русинський народ щодо мови відрізняється від росіян та поляків. Вже віддавна він затратив свою самостійність, будучи поневолений цими сусідами, або литовськими князями. Через те сталося, що він скрізь є лише селянським, бо шляхта та міщани на землях русинських, звичайно, говорять між собою по-польськи або по-російськи. Вся т. зв. Мала Чорна й Червона Русь є власне русинською, а лише Велика Русь є російською, або як ми кажемо – руська. На південь русинський народ поширюється

⁵ Союз визволення України до чеського народу. *Вістник Союзу визволення України* (далі – Вістник). Відень. 1915. Ч. 11–12. С. 13.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Бочковський О. І. Фр[антішек]Палацький – «otec naroda». С. 42; *Вістник*. 1915. Ч. 11–12. С. 13.

аж до Угорщини; вся Східна Галичина є русинська. Звідти русини поширюються на Поділля, Волині та Україні геть аж за Дніпро до Полтави та південній Русі аж до річки Кубань. Все козацтво по походженню є русини, а не москалі, але віддавна вже мова російська (московська) між ними поширюється»⁹.

Отже, ще всередині XIX ст. великий чех чітко й цілком правильно з'ясував українське питання у всій національній ширині, предметно обґрунтовуючи його етнографічно, правильно освітлюючи історично.

У 1926 р. чехи вшановували пам'ять Ф. Палацького – 50 років від дня смерті. З цього приводу О. Бочковський констатував: «Доводиться дійсно дивуватися, коли сьогодні, півстоліття після його смерті, багато поважних слов'янофілів та чимало ще його земляків все-таки дивляться на українську справу крізь окуляри Земляковського, трактуючи український національний рух як протиприродний та штучний, мовляв, якусь політичну інтригу за якісь чужі гроші...». Вчений закликав українців «не лише зі слов'янського обов'язку, але з почуття національної вдячності прилучитися до цього чеського свята пам'яті того, хто так чесно й справедливо вирішив українське питання перед сто роками та хто так лицарськи боронив право українського народу на національну самостійність»¹⁰.

24 лютого 1849 р. у Кромерживському австрійському парламенті разом із Франтішеком Палацьким на захист української справи у відповідь на безсоромний антиукраїнський напад польського посла Флоріана Земляковського рішуче виступив Франтішек Ладислав Пієр (1818–1903), визначний чеський національний діяч і політик, один із лідерів першої чеської політичної партії, т. зв. старочеської. Подам окремі витяги з його виступу.

У промові Л. Пієр наголосив: «Я примушений висловитися проти цілком невірної промови посла Земляковського, поскільки вона заперечує самостійний русинський нарід (die eigene Nationalität der Ruthenen). Вважаю русинів самостійним народом (eine selbständige Nation). Знаю Галичину з власного досвіду, знаю також її літературу. Русинська наука має двох родів літературу – одна в латинському, друга в грецькому (кириличному) письмі. Обидві не є особливо багаті (йшлося про 1849 рік), але одначе це є самостійна література (eine einige Literatur)»¹¹.

Далі оратор зазначив, що «три мільйони русинів живе в Галичині, а 13 – у Росії. Народ, що числить 16 мільйонів буде жити, чи розділити Галичину, чи ні. Такого народу не можна заперечувати й так аби як не можна викреслити з мапи. Свобода друку спричиниться до повного виявлення русинської стихії. Його свободою надихана література розтопить льодяну кригу російського (des russischen) абсолютизму та буде архімедовою підоймою, котра розтрощить царат, потягаючи мільйони пригноблених Росією русинів до відпаду від неї. Це найголовніша річ у тому питанню: упадок північної деспотії буде близьким, коли русини стануть до ладу інших слов'янських народів»¹².

⁹ Бочковський О. І. Фр[антішек]Палацький – «otec naroda». С. 42–43.

¹⁰ Там само. С. 43.

¹¹ Чеські «будителі» про національне питання на Сході Європи. Ф. Пієр. *Національне питання на Сході Європи*: матеріали й документи / під ред. Н. Григорієва. Прага, 1925. С. 98–99.

¹² Вістник. 1915. Ч. 11–12. С. 13.

У виступі Л. Рігер наголосив на ще одному важливому моменті ставлення росіян до українців. Він, зокрема, акцентував: «Мені доводилося говорити також з москалями. Вони заперечують аргументами дуже слабо переконливими русинський елемент. Для них – все російське! Галичина, на їх думку, – російська, так само, як Угорщина (тобто Підкарпаття) є російською»¹³.

Л. Рігер іронізував із приводу національної належності польського посла. «Пан Земялковський, – говорив промовець, – зве себе, мимо русинського походження, “поляком” – так само, якби я міг себе назвати “німцем”, коли я так, як Ви, згубив свою національну свідомість, що я чех...»¹⁴. Він вказав на відсутність у русинів шляхти та міщанства. Адже міщани й селяни в них ще не мали змоги себе показати. Однак не потрібно вважати русинський елемент нездібним до освіти. «Багато у нас сміялося, – продовжував доповідач, – коли перед 14–15 роками Й. Юнгманн* (Jungmann) (1773–1847) та інші почали плекати чеське письменство. А сьогодні ми можемо заложити славетний чеський університет та працювати у цій мові у всіх наукових галузях. Це ж саме незабаром станеться у русинів». На жаль, ці слова щодо університету справдилися для галицьких українців майже за 100 років. Він закликав депутатів австрійського парламенту з пошаною ставитися до національних стремлінь русинів, переслідуваних поляками й москалями, покликаних до самостійного існування¹⁵.

За кілька днів цей політик виступив із трибуни австрійського парламенту на захист буковинських українців, кажучи: «... треба визнати русинів народом і боронити їх також у Буковині»¹⁶.

«Так справедливо й слушно, – наголошував О. Бочковський, – дивилися видатні чехи на українську справу... Шкода, що багато сучасних їх нащадків забуло про це або взагалі не знає цього та все ще оперує безпідставними наклепами про германське й штучне витворення новочасного українського національного відродження й руху»¹⁷.

Серед чеських письменників і національних діячів середини XIX ст. Ян Прасослав Коубек належав до тих, хто дуже цікавився українською справою. Він добре і джерельно знав її, присвятивши чимало уваги протягом 20-ти років (1830–1850). Я. Коубек знав українське питання не лише теоретично та з книжок, а з особистого досвіду, з особистих зв'язків і перебування на Підкарпатті й у Галичині¹⁸.

З цього приводу у працях він, з одного боку, наголошував на фактичній різниці щодо мови й культури між Москвою та Україною, відстоюючи національну самостійність українського народу, а з другого – певну близькість щодо мови (беручи практично) та національного побуту, зосібна в історичній ретроспективі – між українцями й чехами.

¹³ О.І.Б. Др. Л. Рігер про українську справу в р. 1849. *Українське життя*. 1926. 12 серпня. Ч. 2. С. 2.

¹⁴ Вістник. 1915. Ч. 11–12. С. 13.

* Славетний чеський *«buditel»*: автор «Історії чеської літератури», яка вийшла двома виданнями в 1825 р. і 1849 р., 5-томного фундаментального «Чесько-німецького словника» (1835–1839) й одночасно підручника та хрестоматії чеської літератури «Словесність» (1820).

¹⁵ О.І.Б. Др. Л. Рігер про українську справу в р. 1849. С. 2.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ О.І.Б. Я. П. Коубек про Україну. *Українське життя*. 1926. 2 вересня. Ч. 5. С. 2.

Для Я. Коубека теж було очевидним, що доки існуватиме царизм із його проти-українською політикою, природним національно-культурним П'ємнтом України може бути лише Галичина. Він вважав, що «русинська мова може здивувати своєю подібністю й спорідненістю з чеською. Бо оскільки малоруське наріччя взагалі з нашою рідною мовою часто й певно згоджується, то червонорусська (галицька) його відміна (варіант) своєю згідністю (відповідністю), а часто навіть тотожністю звуку та значення червонорусських слів з нашою чеською мовою відзначається понад всі слов'янські сестри»¹⁹.

Варто зазначити, що Я. Коубек, за словами О. Бочковського, «не був у цих справах лише дилетантом та випадковим аматором; навпаки, як публіцист знав їх добре фахово, а щодо української, зокрема, то й спеціально був підготований». Адже впродовж шести років (1830–1836) перебував серед українського населення по обох боках Карпат, уважно ознайомлювався з його мовою та побутом, як казав сам Я. Коубек, й «цих мало відомих братів навчився знати»²⁰.

У листі від 1833 р. до відомого чеського національного діяча і літератора Вацлава Ганки* (Václav Hanka) він писав: «Мова русинів є тепер предметом моїх головних занять, які для чеха мають в собі дуже багато приємного».

Я. Коубек також добре знав московську мову та літературу, перекладаючи на чеську російських класиків першої чверті XIX ст. Будучи чеським русофілом, він із великою повагою ставився до української справи, а його майже стихійне українофільство завжди було ширим і прихильним.

Напередодні «Весни народів» 1848 р. чехи підбивали підсумки слов'янської і національної ідеології як основи для дальшого їх відродження та самоозначення. У зв'язку з цим Я. Коубек 1847 р. мав у Чеському науковому товаристві спеціальний виклад про панславизм, де чимало уваги присвятив й українському питанню, висвітлюючи його документально та в історичній ретроспективі. Він згадував про Переяславський договір для характеристики фактичних і правових відносин між Україною та Москвою.

Я. Коубек стверджував «особливу різницю між велико- та малоруською мовою», наголошував, що «малоруська мова здавна була мовою дипломатичною, бо раніше була розвинута, ніж московська, в літературну мову удосконалена і через те в урядах вживана...». Відтак з'ясував справу повільного занепаду української мови як культурної та літературної, аж доки вона не стала селянською, й із цього приводу зазначав: «Наша чеська мова й література лізла тим самим раковим ходом, як і малоруська, й вона теж опинилася в дрібноміщанській та селянській хаті»²¹.

¹⁹ О.І.Б. Я. П. Коубек про Україну. *Українське життя*. 1926. 2 вересня. Ч. 5. С. 2.

²⁰ Там само.

* Вацлав Ганка (1791–1861) разом із поетом-романтиком Йозефом Ліндою (Josef Linda) (1789–1834) створили славетні т. зв. Кральовдвірський (1817) і Зеленогірський (1818) рукописи, видавши їх за давньочеські епічні твори. Талановито написані, вони відіграли значну роль у пропаганді національно-патріотичних ідей. Підробка розкрита у другій половині XIX ст. Українські переклади зробили М. Шашкевич та І. Вагілевич, про них із великою приємністю згадував Я. Коубек. (Див.: Краткая история Чехословакии с древнейших времен до наших дней. Москва, 1988. С. 162–163; О.І.Б. Я. П. Коубек про Україну. *Українське життя*. 1926. 2 вересня. Ч. 5. С. 2).

²¹ Чеські «будителі» про національне питання на Сході Європи. Ян Коубек. *Національне питання на Сході Європи*. Матеріали і документи. Прага, 1925. С. 97.

Я. Коубек знову наголосив на близькості і спорідненості української та чеської мов, а з другого боку, обґрунтував національну самостійність українців щодо росіян. Він зробив цікавий загальний висновок про українців із погляду слов'янської ідеології: «Народ малоруський до слов'янської єдності здібний, в ній зріс і виховався, зійшов у Польщі на хлопів, а в Росії на хахлів, бо тут і там шляхта і міщани зрадили своїй національності. Однак народ малоруський може ще колись стати поважним чинником слов'янства»²².

У 1850 р. Я. Коубек опублікував у Гавлічеківському органі «Слован» («Slovan») спеціальну розвідку, в якій подав статистично-політичний огляд європейських народів і мов, особливо слов'янських. Він констатував, що російська мова витіснила українську зі шкіл, установ, війська, літератури і залишилася мовою простого люду, адже «великоросійська мова є великим органом російської централістичної системи» і вона «як малоруську, так і польську в Росії спрокволо, але послідовно буде здушувати і відсувати чим далі, то сильніше стискати і впихати у вужчі та тісніші межі (границі)»²³.

Я. Коубек песимістично дивився на майбутній розвиток української мови в Росії. По-перше, через урядовий утиск, по-друге, через байдужість української інтелігенції, для якої рідна мова – хлопська, а московська – панська.

Навіть появу нової літератури українською мовою від часів Івана Котляревського, ніхто в підросійській Україні не сприйняв як наріжний камінь окремої літератури, що мала би стати початком якогось перевороту в духовному житті українців. «Все ще, – з сумом стверджував чеський “будитель”, – вважається дилетантизмом та веселою розвагою»²⁴.

Далі він звернув увагу на такий прикрий факт, що чимало письменників українського походження писали російською, побоюючись закидів у провінціалізмі, намагалися писати ультракоректною великоросійською мовою, яка забезпечувала їм різні службові та особисті вигоди і користувалася, мовляв, монопольними правами у всій Росії. «Якщо малоруська мова не дочекається в Галичині та Північній Угорщині кращого та ряснішого розвитку, – наголошував Я. Коубек, – не можемо, відтак, сподіватися успіху для малоруської мови взагалі»²⁵.

Із приводу ставлення Я. Коубека до української справи О. Бочковський, виходячи з тогочасної позиції чехів до українців, наголошував: «Здається, що сучасній Чехословаччині для того, щоб знайти вічеве і справедливе відношення до українського питання, доведеться вернутися до думок і поглядів, з цього приводу, їх т. зв. “buditelu” та в них шукати вихідної точки для слушного вирішення українсько-чеських взаємин на близьке майбутнє»²⁶.

Геніальний чеський публіцист Карел Гавлічек-Боровський (Karel Havlíček Borovský) (1821–1856) одним із перших серед чеських діячів національного відродження пізнав східнослов'янські відносини. Він збагнув суть не лише російсько-

²² Чеські «будители» про національне питання на Сході Європи... С. 97.

²³ Там само.

²⁴ О.І.Б. Я. П. Коубек про Україну. С. 3.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

української, але й українсько-польської проблеми. На його думку, від вирішення українського питання залежало майбутнє слов'янської ідеї загалом.

У знаменитій статті «Slovan a Čech» («Слов'янин і чех»), написаній та опублікованій 1846 р. у газеті «Pražský Noviny» («Празькі новини»), редактором якої він був, К. Гавлічек висловився проти расового, але за національний принцип як основу для модерного національного відродження та розвитку, вдався до класичного аналізу українського питання в історичній ретроспективі.

К. Гавлічек зазначав, що все майбутнє ідеї слов'янства вирішували відносини між росіянами, українцями й поляками. Коли розглядати історію слов'янського сходу й долі цих трьох великих народів, то відразу очевидно як один за одним стреміли вони осягнути верховенства та гегемонії над іншими двома²⁷.

Автор наголошував спершу на могутності Київської держави і зазначав, що здавалося, ніби Польща й решта тодішньої Росії будуть прилучені до неї. Однак з упадком держави Володимира Великого зникла й можливість малоруського народу на самостійність. Відтак одночасно почали виникати польський і великоросійський. З огляду на те, що їхні центри – Краків та Москва – були віддалені, спочатку вони один одного не турбували. Але що більше поширювалася їх могутність, то більше відносини ставали напруженими. Поволі сформувалася така національна ненависть, що один народ спричинився до руїни іншого. Дотепер між поляками і росіянами наявна ворожнеча. К. Гавлічек як поет-сатирик дуже влучно схарактеризував це ворогування: «... вовк з вовком гризуться, а малорус є між ними вівцею». Колись поляки прагнули загибелі Росії, а тепер навпаки. Ворогування й боротьба між польським та російським народами не можуть затихнути і скінчитись²⁸.

«Малорусь–Україна, – акцентував К. Гавлічек, – є постійним прокляттям, які самі над собою виголосили поляки та росіяни, є яблуком сварки (розбрату), що доля кинула між двома народами; є причиною постійної ненависті між обома, доки один не буде цілком підбитий (підкорений)»²⁹.

Поет припускав, що відносини, у які спочатку вступила Польща, а потім Москва з Україною, ніколи не увінчаються порозумінням. «Так, – наголошував він, – над Польщею та Росією мститься задушена свобода України»³⁰. Він вважав, що тільки несприятливі обставини не дозволили Б. Хмельницькому визволити український народ з-під панування польської шляхти й утворити самостійну Малоруську державу, і тому він змушений був звернутися до Москви.

Гетьман Іван Мазепа також хотів використати обставини та закласти вільну цілком самостійну Малоруську державу, але Петро Великий перемиг, а Катерина II знищила останню іскру малоруської свободи³¹.

«Так погас хоробрий нарід, – узагальнював К. Гавлічек, – маючи панамі з одного боку поляків, а з другого москвинів, і став найнищою голотою у рідному краю,

²⁷ Чеські «будителі» про національне питання на Сході Європи. Карло Гавлічек-Боровський. *Національне питання на Сході Європи*. Матеріали й документи. Прага, 1925. С. 99.

²⁸ Там само. С. 100.

²⁹ О.І.Б. Карел Гавлічек про українське питання. *Українське життя*. 1926. 19 серпня. Ч. 3. С. 3.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

що так довго захищався кров'ю власних предків. Страшні, лицарські думи й пісні будуть вічно голосити світові про нещасливу долю малоруського народу»³². Автор констатував, що «дух малоруського народу поховали поляки та росіяни» й прийнялися «ділити його велике тіло» і, як звичайно буває при поділах, почали сваритися й «до нині ще не закінчили»³³.

Зазначу, що влітку 1842 р. К. Гавлічек побував у Галичині, а восени дорогою до Москви, де за посередництвом П. Шафарика погодився стати виховником дітей відомого теоретика й оборонця російської «офіційної народності» проф. М. Погодіна, кілька тижнів перебував у Львові. Тут він гостював у чеського письменника, слов'янофіла, автора твору «*Cesty a procházka po Halické zemi*» («Дороги й прогулянки по галицькій землі»), міського урядовця й великого приятеля українців Карела Запа (*Karel Zap*), що у 1836–1844 рр. перебував у Львові. Для пізнання українського життя ці два місяці для К. Гавлічека були надзвичайно плідними. У домі Карела Запа панував український дух; молода 15-річна пані Гонората Запова, полька, родом із Буковини, ні слова не знала німецькою, зате, крім рідної мови, володіла ще французькою й українською. У домі Запа Карел Гавлічек познайомився з Денисом Зубрицьким і Яковом Головацьким. Останній тоді саме працював над галицько-українською літературою і залучав до того К. Гавлічека, що користувався усними вказівками Я. Головацького для з'ясування побутових рис українського народу³⁴.

Сам К. Гавлічек про перебування у К. Запа писав: «Від пань навчаюсь польської мови й танцювати краків'яка, від панів – бібліографії й говорити українською мовою»³⁵. К. Гавлічек пильно придивлявся до галицьких відносин. Вже тоді він зауважив у колах, з якими міг зіткнутися у Запа, зародки дивоглядного москвофільства, що било поклони перед російським царем і чиновниками. На основі тих вражень він написав 1844 р. у Москві дуже їдку епіграму:

«Патрони Галичини
Від Бога маю пісок і вовків,
Від Казимира шляхту і жидів,
Від Франца езуїтів і швабів,
Микола дасть мені чини і чиновників».

Зі Львова через Київ поїхав К. Гавлічек до Москви, де опинився 5 січня 1843 р. і пробув там до літа 1844 р., повернувшись до Чехії³⁶. Зазначу, що перед приїздом до Москви він думав, що в Росії (слов'янській країні) знайде не лише слов'янську мову, а й ідеальну слов'янську атмосферу. Однак те, що він побачив, його глибоко розчарувало.

Оцінюючи систему державного будівництва слов'янської Росії, він акцентував: «... батіг тут буде панувати довше, ніж у нас, у Чехії, канцелярія бюрократів і

³² Чеські «будителі» про національне питання на Сході Європи... С. 100.

³³ Там само.

³⁴ Омельченко Г. Біографія Карла Гавлічка-Боровського. *Гавлічек-Боровський К. Вибір поезій*. Переклад Івана Франка. З життєписом Гавлічка. Ілюстроване видання. Прага: Вид-во чесько-українська книга. 1929. Вип. 2. С. 21.

³⁵ Там само. С. 22.

³⁶ Гавлічек-Боровський К. Вибір поезій. Переклад Івана Франка. З життєписом Гавлічка. Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1901. С. X–XIII.

чиновників». Безпосередньо спостерігаючи за ідеологами слов'янофільства та практиками-державниками, К. Гавлічек зробив невідрадли висновки. Зокрема, наголошував: «Росіяни ніколи, в чому я пересвідчився особисто, зі слов'янами по-братськи не поступали, а завше поводяться надзвичайно егоїстично. Як смішно, як непрактично було б з тайним ворогом своїм, котрий лише за братерські слова ховається брататися! Щодо нас, то ми не хочемо стати ні німцями, ні мадярами, ні росіянами»³⁷.

К. Гавлічек на власні очі переконався, у якій духовній темряві Росія тримала підлеглі їй народи, і назавжди залишився послідовним у своєму ставленні до Росії. Він був противником того, що російські слов'янофіли, а з ними й усі зачаровані Росією, приймали витворену в ній формулу: злиття різних слов'ян у слов'яно-російському морі. К. Гавлічек, знаючи Росію, був далеким від цієї думки – визнавав, що кожне слов'янське плем'я повинно користуватися одне в одного однаковою пошаною: «Я пан – ти пан» – ось його святіша формула слов'янської спілки³⁸.

Після побуту у Львові й Києві, побачивши ставлення українців до росіян та поляків, К. Гавлічек, напевно, мав право сказати: «Малоруси ненавидять і москаля (кацапа) й поляка (ляха) і значно відрізняються від обох всіма своїми властивостями. Населення Східної Галичини є русинське (малоруське) й разом з угорським [русинським] числить три мільйони»³⁹. Відповідно до свого зрозуміння тогочасних національних відносин наголошував, що «це є єдині малоруси, що не є під впливом російського народу. Їх національність ніким не була визнана й тим менше підтримувана чи плекана». Виходячи з таких міркувань, висловлював здогад: «Якщо б колись їх національність була визнана, запевнена й підтримувана на основі малоруської історії та малоруської мови, ці національно вільні та самостійні русини природнім шляхом сталися б головними супротивниками (антагоністами) великоросіян і, навпаки, велика частина решти малорусів їм би симпатизувала»⁴⁰.

Зазначу, К. Гавлічек критикував поляків за їхню зверхність до українців та литовців і те, що не можуть позбутися ягеллонської ідеї. «Ці пани, – констатував поет у статті у “Narodnich Novinach” (“Народніх новинах”) 29 листопада 1848 р., – не можуть забути, що колись панували над русинами та литвинами (литовцями), і увесь час мріють про колишню аристократичну 20-мільйонову Польщу, котра ніколи не була сильною. Багато часу упливе, поки призвичаються поляки вважаючи своєю тільки ту землю, що заселена лише поляками»⁴¹. Як актуально звучать ці слова великого чеха, сказані 170 років тому, для частини польського суспільства сьогодні.

У липні 1849 р., ставши депутатом австрійського парламенту, К. Гавлічек виступив на захист прав пригнічених слов'ян, зокрема українських депутатів із Галичини. Так, на засіданні 11 вересня 1849 р., коли румунські послы подали внесення, щоби всі німецькі резолюції їм перекладали, К. Гавлічек доповнив: «Я ще до того додаю своє внесення, щоби перед кожним голосуванням, коли того забажає 10 послів, кожную справу, що підлягає голосуванню, виголошувано в мовах польській та українській.

³⁷ Омельченко Г. Біографія Карла Гавлічка-Боровського. С. 26–30.

³⁸ Там само. С. 31.

³⁹ Чеські «будителі» про національне питання на Сході Європи... С. 100.

⁴⁰ О.І.Б. Карл Гавлічек про українське питання. С. 3.

⁴¹ Чеські «будителі» про національне питання на Сході Європи ...С. 100.

Це річ конечна: 40 галицьких послів сидять між нами, не розуміючи ані слова, про віщо йде мова»⁴².

У жовтні 1849 р. він подав до австрійського міністерства освіти проєкт про запровадження у Празькому університеті поряд із польською ще української та південно-слов'янських мов⁴³.

Відзначу, що національність К. Гавлічек вбачав, перш за все, у використанні рідної мови. Про нього німецьке громадянство жартома говорило, що він вимагав навіть «чхати» по-чеськи. І справді, все життя найперше обстоював чеську мову, доводив, що урядовці в усій Чехії повинні знати чеську й німецьку, присвятив найпошум'яніші рядки статей на захист рідної мови, доводив конечність послуговуватися лише нею не тільки в щоденному побуті, але й у літературі та науці⁴⁴.

К. Гавлічек-Боровський у працях безоглядно таврував тогочасні чеські часописи, що ганьбили український рух наклепами про його берлінське й штучне походження. Він нагадував чехам, що їм самим ще недавно доводилося боротися проти подібних ворожих закидів на адресу національного відродження. «Всі ще добре пам'ятаємо, – нагадував співвітчизникам К. Гавлічек на сторінках “Narodnich Listov” (“Народних листів”) 19 грудня 1848 р., – як самі з того стану ледве вибрили, з якого народ русинський сьогодні змагається вийти. Нам швидше личило в тім його стремлінні подати руку помочи, ніж ганьбити у спілці з його неприятелями та заперечувати такими аргументами його існування, якими наше буття ще недавно не визнавали німці». Поет наголошував: «Хто гідний свободи сам, той уміє поважати свободу кожного»⁴⁵.

«Скільки дійсно геніальної інтуїції та зрозуміння слов'янської проблеми треба було мати, – писав про погляди К. Гавлічека з приводу українського питання О. Бочковський 1926 р., – щоб до дна збагнути (майже перед сто роками) таємницю східнослов'янської минулості, по-віщунському передбачити роль східно-галицького П'ємонту в українському відродженню, розшифрувати основу московсько-польсько-українського антагонізму, піднести провідну роль України для остаточного вирішення справи міжслов'янських взаємин, словом продумати й з'ясувати все те, чого досі не можуть зрозуміти та належно оцінити польські й російські фахові вчені та українологи...»⁴⁶.

Як бачимо, каменярі чеського національного відродження хоч і були палкими слов'янофілами й у певних діях щирими русофілами, але при тому реально й правильно дивилися та оцінювали українську справу, добре усвідомлюючи, що без вільної України неможливо здійснити ідеали слов'янської єдності.

Приїхавши до Праги, О. Бочковський 1908 р. розпочав публіцистичну діяльність у часописі «Slovanský Přehled» («Слов'янський огляд») першою статтею «Ruské politické strany a skupiny» («Російські політичні партії та групи»). Власне тут він сформувався як публіцист, науковець, дослідник і журналіст. О. Бочковський у 1908–1914 рр. співпрацював із багатьма різномовними виданнями: чеськими, російськими,

⁴² Омельченко Г. Біографія Карла Гавлічека-Боровського. С. 43.

⁴³ Там само. С. 55.

⁴⁴ Омельченко Г. Карель Гавлічек-Боровський та Іван Франко. *Карель Гавлічек-Боровський. Вибір поезій*. Переклад Івана Франка. З життєписом Гавлічека. Ілюстроване видання. Прага, 1929. Вип. 2. С. 78.

⁴⁵ Чеські «будителі» про національне питання на Сході Європи... С. 101.

⁴⁶ О.І.Б. Карел Гавлічек про українське питання. *Українське життя*. 1926. 19 серпня. Ч. 3. С. 3.

польськими, однак саме у «Слов'янському огляді» вперше виступив як політолог, соціолог і філософ.

1909 р. О. Бочковський став празьким кореспондентом київського часопису «Рада» – першої щоденної української газети, що виходила з 15 вересня 1906 р. по 2 серпня 1914 р. Її видавав і фінансував меценат Євген Чикаленко. Часопис висвітлював українське національне життя з усіх українських етнічних земель, відгукувався на всі громадсько-політичні та культурні вияви, спричинившись цим до піднесення національної свідомості українців у передвоєнний час.

У кореспонденціях О. Бочковський особливу увагу приділяв висвітленню українського питання, національному розвитку слов'янських народів: словаків, сербів, хорватів. Окремо виділяв становище галицько-буковинських українців, повідомляв про чеське громадсько-політичне, культурне та господарське життя тощо. Загалом у «Раді» вийшло понад 150 його публікацій під криптонімом Н. В.⁴⁷. Виокремлю тільки деякі з них, що заторкують відносини чехів з українцями й українське питання. У дописах до «Ради» О. Бочковський зосереджувався на висвітленні україністики в чеських інформаційних виданнях, сприйнятті відомими чеськими діячами української справи, житті української громади у Празі тощо.

Завдяки публікаціям О. Бочковського чеське громадянство все більше цікавилось українським питанням. Проте найбільше з чеських часописів присвячував уваги українській справі поважний місячник «Слов'янський огляд», редактором якого був відомий учений-славіст Адольф Черни. Зазначу, часопис прагнув об'єктивно з'ясувати слов'янські проблеми. «На жаль, – писав учений, – про нього не можна сказати, що він відомий. Бо навіть або ліпше головню професіональні слов'янофіли ніколи не чули про існування цього місячника»⁴⁸.

У часописі існував відділ україніки (Ukrainic-u), у якому українську рубрику спочатку називали малоросійською. Із другого числа її перейменовано на українську. Крім того, відділ інформував читачів про найважливіші українські наукові та публіцистичні праці, друкуючи рецензії або короткі реферати.

Представляючи читачам «Ради» огляд публікацій про україністику 11-го річника, О. Бочковський, зокрема, виділив такі статті: чеського вченого К. Кудлеца про М. Грушевського, його роль у змаганні українців за свої національні права; О. Грушевського про українську літературу в 1908 р., В. Гнатюка про 40-річчя «Просвіти», а також про переклад відомої поеми Т. Шевченка «Єретик» з посвятою П. Шафарикові.

Вчений наголошував, що жоден слов'янський і деякі українські часописи не могли похвалитися таким систематичним оглядом подій та фактів із тогочасного українського життя. «Кожний, хто цікавиться українською справою, – відзначав О. Бочковський, – знайде в цій рубриці все найголовніше та важніше, що відноситься до культурного, політичного та громадянського життя всіх українців, як австро-угорських, так і російських та американських... а російські та польські часописи, які здебільшого дуже байдуже відносяться до української справи – могли б багато навчитися від “Слов'янського Пржегляду”, як мали б вони трактувати українське питання»⁴⁹.

⁴⁷ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... С. 30–31.

⁴⁸ Н.В. Ukrainica у «Слов'янському Пржегляді». *Рада* (Київ). 1909. № 271. С. 1.

⁴⁹ Там само. С. 2.

Ставлення чеського суспільства до української справи, на жаль, здебільша було не дуже прихильним і маловтішним. Чехи занадто довго перебували під впливом російського панславізму або неославізму, лідером і засновником якого був Карел Крамарж (Karel Kramář), обраний на слов'янському конгресі у Празі (липень 1908 р.) головою постійного виконавчого комітету панславістів Австро-Угорщини і Росії. Тому вони недобррозичливо ставилися до таких національних течій у житті слов'янських народів, які, на їхню думку, так чи так не сприяли найстаршому слов'янському братові, тобто Росії. З цього приводу О. Бочковський писав про ставлення до українського руху: «... лейб (того, що перебуває при чомусь) органу у слов'янських справах – “Narodni Listy”, які завжди, здається, з засади тримали сторону сильніших слов'янських братів, а крім цього завжди боронили все, що лишень було реакційного у слов'янському русі. Під час російської революції 1905–1906 рр. “Narodni Listy” писали про “легендарні японські мільйони”, внутрішніх ворогів, які старалися використати тимчасову слабкість Росії задля полагодження особистих рахунків». «Словом, – резюмував вчений, – у “Narodnich Listach” можна було читати те саме, що у “Новом Времени”»⁵⁰.

Також він наголошував, що, незважаючи на перехід «Народних листів» під духовне керівництво чеського політика д-ра К. Крамаржа, дотеперішні ідеологічні основи й погляди часопису загалом і у слов'янських справах зокрема не зазнали особливих змін. Щодо українського питання, то позиція цього чеського часопису була хамеліонівською, нечіткою, і надалі мовилося про «продажність рутенців». «Чому не русинів або малоросів, коли не українців?», – запитував учений⁵¹.

Чеське суспільство переважно дивилося на українську справу як на антиросійську інтригу або сепаратизм. Зважаючи на це, О. Бочковський наголошував: «Ні українці, ні українське питання не належали до дуже популярних серед чехів. Власне кажучи, загальні відомості чехів про український народ і справу були ще дуже таки недокладні та невеликі. Зрештою, серед чехів досить сильно вкорінилося русофільство, наслідком того на українську справу дивилися вони вельми часто очима “общерусских” централістів. З такого погляду зрозуміло, для них українське питання уявлялося як сепаратизм або пруська інтрига»⁵². Відтак очевидно, що щирих прихильників української справи серед чехів було не багато. Чеське громадянство і преса при всьому своєму слов'янолюбстві найменше цікавилися, а тому й найменше були ознайомлені з українським питанням, яке серед слов'янських справ було для більшості тільки другорядним. «Отже, – зазначав О. Бочковський, – не можна дивуватись, що у всіх принагідних чеських статтях про українську справу було багато неясного, хаотичного, від чого на чеському ґрунті ця справа ставала ще більше заплутаною, ніж у дійсності»⁵³. Лише в 1910-х роках можна констатувати, що це неприхильне, точніше індіферентне, ставлення чехів до українців загалом, а чеської преси до українських справ зокрема потрохи змінилося на краще – вже стають помітними деякі зміни в цьому питанні.

Так, проф. А. Черни у студіях про слов'янські з'їзди 1908 р. спеціально писав про українську справу. Він цілком природно обурювався тим, як поставилася до

⁵⁰ Н.В. Чехи й українці (з приводу афери Раковського). *Рада*. 1910. № 148. С. 1.

⁵¹ Там само.

⁵² Н.В. Шевченкові роковини у чехів. *Рада*. 1911. № 56. С. 1.

⁵³ Н.В. Чехи й українці (з приводу афери Раковського). С. 1.

українців й української справи Празька слов'янська конференція (липень 1908 р.). Професор зазначав, що її не можна вважати всеслов'янським з'їздом, оскільки не було представлено всіх слов'янських народів. А. Черни наголошував...: «щодо української справи, то з'їзд закрив зовсім очі, якби її взагалі не було. Для нього вона була дуже дражливою та небезпечною; навіть більше – нам здавалося, що організатори з'їзду загалом противилися проти цього. Питання, що вони були дуже пристрасно настроєні проти українського руху взагалі, що в цій справі вони аргіоті (без перевірки) зайняли позицію “Narodnich Listou” або правих російських партій»⁵⁴.

А. Черни, зазначивши ставлення української преси до празького з'їзду («Діло», «Рада», брошура В. Кушніра «Der Neopanslavismus» («Неопанславизм»)) та представивши думки деяких польських і російських часописів про цю позицію українців у слов'янській справі (алюзії (натяки) щодо німецько-фінських симпатій українців), звернув особливу увагу на цей останній закид. Він наголошував, що «коли б навіть існувала якась entente cordiale (сердечна угода) між німцями та українцями, яка була б на шкоду слов'янам, то треба було б шукати фактичних причин цього явища, а не робити з нього якісь недотепні вигадки». Закінчуючи свої зауваги про відносини українців до слов'янської справи, А. Черни зазначав: «... одні слов'яни доконче гнітять українців, а другі ставляться на сторону тих, хто зовсім нехтує їх право на самостійність. Що ж тут дивного, що радість з цього мають німці?»⁵⁵.

О. Бочковський виділяв ще одного доброго прихильника українців – чеського історика проф. Ярослава Бідло (Jaroslav Bidlo). Він у викладах з історії слов'янських народів багато разів заторкував українське питання й висловив щодо нього власний погляд. Зокрема, професор наголосив, що щодо самостійності або несамостійності українців як народу не може бути ніяких суперечок. Адже ще в XIV ст. це питання позитивно вирішене для українців, а дальший історичний розвиток «ще більше зазначив та поглибив різницю між українцями та пізнішими великоросіянами». А сам факт існування двох окремих народностей – української та великоросійської – «не може тепер в науці бути об'єктом суперечок».

Далі О. Бочковський зазначив, що історик, висвітлюючи національне відродження слов'ян, наголошував на відродженні українців як нормальному і природному факті, притаманному всім слов'янським народам, що було спричинене тими ж причинами у всій тогочасній Європі. Щодо системи русифікації українців, то проф. Я. Бідло вважав безглуздими ці заходи царизму, адже упродовж століть, що українці перебували під російським пануванням, царський уряд фактично не міг їх зрусифікувати, а до того потрібно додати, що українці проживають, окрім Росії, і в інших краях, де не могли бути зрусифікованими. Навіть якщо б у майбутньому русифікаційні експерименти, маючи на меті денаціоналізацію українців, спричинилися до розірвання народного організму на дві частини, до відізвання російських українців від решти українського народу, яка проживає поза межами великоросійського впливу та, зрозуміло, у будь-якому випадку не згодилася б потонути в російському морі.

Тому, на думку проф. Я. Бідло, весь проєкт русифікації українців *apriori* приречений на фіаско, а українці не тільки «не могли, але навіть не сміли бути

⁵⁴ Ukrainica у «Слов'янському Пржегледі». Рада. 1909. № 271. С. 1–2.

⁵⁵ Там само. С. 2.

зрусифікованими». Так, резюмував Я. Бідло, відродження українців – природне й необхідне явище їх національного існування.

О. Бочковський із цього приводу наголошував, що «в чеській науці вище згадане становище професора Бідло є, здається, першим науковим та об'єктивним викладом українського питання, а тому натурально, прихильним для справи українського народу»⁵⁶.

Чехи все більше цікавилися українцями й українським питанням, влаштовуючи відповідні цикли лекцій. Передовсім українська справа досить детально обговорена у великому циклі викладів про слов'янщину, її тодішній стан та історичний розвиток. Їх організував ще з 1908 р. чеський народний університет (Univesity Extension – Univesithe Extense).

У циклі з порівняльної історії слов'янщини українське питання захопливо висвітлив проф. Я. Бідло. Згодом тут надзвичайно цікавими були лекції проф. Карела Кадлеца (Karel Kadlec) про тогочасне політичне становище східних і західних слов'ян. Він добре знав українську мову й уважно стежив за розвитком українського народу.

О. Бочковський зазначав, що один зі своїх викладів – другий (перший був про росіян) – професор присвятив українцям. Зробивши загальний огляд національного відродження українського народу, він після того дуже чітко схарактеризував політичну сторону українського питання в Росії, спеціально висвітлив політичний розвиток галицьких українців, звернувши також увагу на українсько-польські відносини в Галичині. Визнавши дуже сумне становище австрійських українців, проф. К. Кадлец розкрив усі кривди та систематичні порушення їх громадянських і політичних прав у Галичині. Він наголосив, що українські політичні вимоги цілком справедливі, а відповідно до чисельності українців – навіть скромні⁵⁷.

Варто зазначити, що завдяки наполегливості О. Бочковського, його публіцистичній діяльності, збільшувався інтерес і ставлення чехів до українців та української справи. Якщо перед 1910 р. про українців й українську справу висловлювався тільки «Слов'янський огляд», то тепер про це досить часто писали в різних поступових чеських часописах і журналах, наприклад, у «Чесько-моравському огляді» («Česko-Moravsky Revue»), бернській щоденній газеті «Народні новини» («Lidove Noviny»), празькому масариківському органі «Час» («Čas»), у щоденній газеті «Самотність» («Samotnost»), про українське шкільництво – у спеціальному місячнику «Педагогічні огляди» («Pedagogické Přehledy») й у щомісячному додатку до «Часу» («Času»), який виходив під редакцією проф. Франтішка Дртіна (František Drtina) – «Глід» («Hlidko»). З провінційної чеської преси про українців писали «Освітні люди» («Osvětný Lidu», Пардубиці), «Напря́м» («Směr», Пльзен), «Іскра» («Iskra», Табор). Також чеська студентська преса уважно та досить регулярно стежила за діяльністю українських студентських громад і взагалі за студентськими справами серед українців, особливо цікавилася заснуванням українського університету.

О. Бочковський зауважував, що хоч чехи цікавляться новою українською літературою, проте менше, ніж інших слов'янських націй. Тому й переклади українських творів становлять найменший відсоток. Перекладено праці І. Франка, О. Котляревського, В. Стефаніка та М. Коцюбинського.

⁵⁶ Н.В. Чеський історик, проф. Бідло, про українську справу. *Пада*. 1910. № 23. С. 1.

⁵⁷ Н.В. Чехи та українці. *Пада*. 1910. № 293. С. 2.

Зазначу, що впродовж 1909 р. завдяки доброму знанню чеської мови О. Бочковський, маючи офіційний дозвіл від М. Коцюбинського, перекладав його твори. Однак видання дещо затрималося через переклад оповідання «В дорозі». Проблематичним став підбір відповідних ботанічних термінів. Остаточний варіант книги під назвою «Z hlubin dušě» («З глибин душі») виданий 1910 р. коштом чеської спілки «Česka Expedice» («Чеська експедиція») з передмовою О. Бочковського. До книги ввійшли такі оповідання: «З глибини», «Intermezzo», «Цвіт яблуні», «У грішний світ», «Сміх», «Невідомий», «Persona grata» і «В дорозі»⁵⁸.

Книга, а головне якість перекладу, сподобалися Михайлові Коцюбинському і він попросив Ольгерда Бочковського переслати три примірники в подарунок: Василеві Стефаникові до Відня, Альфредові Єнсену до Стокгольма та Максимові Горькому на Капрі. У квітні 1912 р. О. Бочковський за згодою М. Коцюбинського переклав оповідання «Сон» для щомісячника «Ruský obzor» («Руський огляд»). Чеське інтелектуальне середовище дуже позитивно сприйняло перекладену книгу. Так, чеський історик слов'янських літератур, професор Карлового університету Ян Махал (Jan Máchal) у кінці січня – на початку лютого 1911 р. присвятив творчості Михайла Коцюбинського кілька лекцій і написав розділ до книжки «Слов'янщина», на яку О. Бочковський опублікував розлогу рецензію в «Раді»⁵⁹.

Зазначу, що «Слов'янський огляд» подавав систематичні щорічні огляди української літератури, а бернські «Народні новини» 1910 р. присвятили спеціальне святкове видання про дитячу літературу слов'янських народів. У додатку, який вийшов при різдвяному числі «L.N.», була невелика інформаційна стаття О. Бочковського про українську дитячу літературу та декілька уступів української літератури для дітей із київського дитячого журналу «Молода Україна» і львівського ілюстрованого двотижневика для дітей і молоді «Дзвінок»⁶⁰.

Чеська народно-просвітня інституція «Svanz Osvětový» («Просвітній союз») також приділяла українцям самостійні виклади, влаштовуючи популярні цикли лекцій у провінційних містах – прослов'янські наради. Перший такий відбувся 8 квітня 1909 р. у м. Гумпольці, де референтом запрошено О. Бочковського.

Лекцію вчений прочитав згідно з розробленим планом. Передовсім ознайомив слухачів із питанням окремішності українського народу, його мови, пояснив назви «малороси», «русини» й «українці», що застосовували до цього народу. Розказавши про походження українського народу, подав короткий нарис його історії, починаючи від Київської держави аж до кінця XVIII ст., виклав історію його відродження від деяких реформ австрійського уряду на користь галицьких та угорських українців після 1772 р.

Історію українського відродження також викладав відповідно до опрацьованої схеми. Відродження підросійської України: «Енеїда» І. Котляревського та її значення в історії української літератури й народу. Апостоли українського народу: П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка, П. Куліш, Т. Шевченко («Кобзар»), Кирило-Мефодієвське братство. Перша фаза переслідування українського руху в Росії. «Основа». Друга фаза

⁵⁸ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... С. 31.

⁵⁹ Н.В. Нова чеська справа про Словянщину. *Рада*. 1912. № 80. С. 1–2; № 81. С. 1–2; № 84. С. 2; № 86. С. 1–2; № 95. С. 2.

⁶⁰ Н.В. Чехи та українці. *Рада*. 1910. № 293. С. 2.

переслідування українців (Валуєвський указ, закон Юзефовича 1876 р.). Відродження галицької України. Галицька трійця (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький). «Русалка Дністровая». Ставлення австрійського уряду до українського відродження. Австрійські українці після 1861 р. Українці та москвофіли. «Просвіта», Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Загальний огляд культурного, економічного та політичного життя австрійських українців. Українсько-польський конфлікт у Галичині. Буковинські й угорські українці. Українська еміграція. Життя російських українців після 1905 р.

Лектор також розповів про географічне розташування українського народу, психо-фізичні ознаки, національну та релігійну статистику і його соціальну структуру, визначив засадничі елементи новішої української культури й літератури: гуманізм, демократизм, автономізм. Окрім того, зробив загальний огляд білоруського питання, окреслив завдання поступового слов'янства щодо українців і білорусів⁶¹.

О. Бочковський був здивований, що для більшості слухачів українське й білоруське питання – справа зовсім невідома, чули вони про неї вперше і навіть гадки не мали, що чисельність українців 38 млн осіб, а білорусів – аж 8. Майже зовсім незнаною для них виявилася давня історія українського народу, про українське відродження також знали мало та ніколи не думали, що цей процес захопив і підросійську Україну. Менш-більш знайомі їм були галицькі русини, але невідали, що «русини» та «малороси» – це лише різні етноніми одного народу.

«На цьому прикладі, – акцентував учений, – можна добре бачити, як різні напрямки та течії слов'янофільства ще дуже мало причинились до дійсного взаємного пізнання слов'янських народів. Тому, з тим більшою радістю можна повітати почин гумполецького просвітнього союзу, що перший зробив у чехах цей добрий почин, улаштувавши, цикл лекцій про слов'янські народи. Можна лише побажати, щоб і серед інших слов'янських народів, ця гарна думка знайшла наслідувачів. Така розумна праця певно що принесла б всім слов'янам більше користи, ніж дотеперішнє загальнослов'янське “празднословіє” та бенкетування»⁶².

Аналогічні цикли лекцій про українців відбулися у листопаді–грудні 1910 р. у Таборі, а згодом видруковані в поступовому (масариківського напрямку) таборському тижневику «Іскра». У січні 1911 р. такий же цикл відбувся у Костельці над Орлицеєю. Знову ж окремою лекцією про українців.

Поволі зацікавлення українцями ввійшло у стіни Карлового університету. Під час весняного семестру 1910 р. чеський славіст проф. Їржі Полівка (Jiří Polívka) організував український семінар, на якому читали й літературно аналізували «Енеїду» Івана Котляревського.

«Так взагалі, – зазначав О. Бочковський, – уявляється відношення та зацікавлення серед чехів українцями та українським питанням. Справа порушена тут має ще й іншу сторону, а саме, на скільки українці зі свого боку спричиняються до чеської праці»⁶³.

12 листопада 1911 р. відбулася українська вечірка у Празі за ініціативи місцевого чеського товариства «Рускій кружок». О. Бочковський зазначав, що перед роком кружок був звичайним чеським товариством «любителей русского языка» та старої

⁶¹ Н.В. Прага (од власного кореспондента). Чеська лекція про українців. *Рада*. 1910. № 73. С. 1.

⁶² Там само. С. 2.

⁶³ Н.В. Чехи та українці. *Рада*. 1910. № 293. С. 2.

Росії. Він наголошував, що тоді йому довелося там виступати зі звітом про становище політв'язнів у Сибірі, то «старі пани русофіли вчинили здоровенний бенкет, закидуючи референтові тенденційність та бажання дискредитувати велику російську державу».

Однак за рік лице цього «кружка» цілком змінилося завдяки новому керівництву, особливо одному росіянинові з Києва. Тепер це одне з нечисленних чеських товариств, яке відгукувалося на всі злободенні питання тодішньої Росії і досить систематично ознайомлювало своїх членів із найголовнішими програмами громадянського, культурного й політичного життя країни.

Члени кружка запросили О. Бочковського на дві лекції про Україну й українське питання, на яких той представив огляд еволюції українського народу від найдавніших часів аж до відродження, самого відродження та загальний огляд українців з антропологічного, статистичного, культурного й соціального погляду. Цей відчит став приводом для влаштування української вечірки. До Праги приїхав представник одного українського видавництва, який був присутній на лекції і гарно продекламував із Тараса Шевченка «Б'ють пороги», «Минають дні», «Заповіт», Олександра Олеся «Яка краса» й інших українських поетів.

О. Бочковський відзначав, що ці твори колосально вразили присутніх, із яких більшість уперше чула українську мову та бачила справжнього українця з Росії, для них переважно українець взагалі був дивним чоловіком. Особливо сприйняли декламацію Шевченкового «Заповіту».

Після декламації два українці-буковинці, присутні на лекції, організували імпровізований хор і заспівали декілька українських пісень. О. Бочковський підсумовував, що «без жодних спеціальних заходів з проєктованого лиш відчиту про українське питання, вийшла гарна й симпатична вечірка». Він сподівався, що успіх цієї першої спроби заохотить керівництво «Русского кружка» до влаштування таких українських вечорів, на яких українське питання буде представлене з різних сторін і становищ⁶⁴.

Однак зазначу, хоч досить значна частина чеського громадянства позитивно сприймала українську справу, все-таки ще існували певні несприятливі для неї обставини. Незважаючи на те, варто відзначити, що на 50-ті роковини від дня смерті великого генія українського народу хоч і слабенько, все-таки відгукнулися чеська преса та суспільність.

Так, щоденна масариківська газета «Час» надрукувала цікаву статтю д-ра І. Брика, який тоді працював в архіві Празького національного чеського музею, під заголовком «Тарас Шевченко». У статті автор, накресливши життєписний образ поета, з'ясував національне та загальнолюдське значення, спеціально наголосив на соціальному мотиві в його творах. Окрім цього, І. Брик написав статтю про Т. Шевченка до місячника «Pokrova Revue» («Поступовий огляд») – органу радикальної партії. Назва статті «Basnik Ukrainy» («Поет України»).

Увагу пам'яті українського велетня приділив празький тижневик «Zlata Praha» («Золота Прага»). Ознайомивши читачів із життям і великим національним звучанням творів автора «Кобзаря», анонімний автор замітки переказав план запланованого святкування 50-х роковин у Києві, та перешкодили цьому російські шовіністи й уряд.

⁶⁴ Н.В. Українська вечірка в Празі. *Рада*. 1911. № 275. С. 2.

До цієї інформації долучено фотопортрет Т. Шевченка та фотокопію автографа його поеми «Єретик».

Симпатичну й цікаву характеристику творчості та самої особистості українського поета помістив пльзенський поступовий тижневик «Sineg» («Напрям»).

На самі роковини, 10 березня 1911 р., у празькому тижневику «Narodni Obzor» («Народний огляд») вийшла стаття О. Бочковського під назвою «Taras Ševčenko – ukrajinsky genius-věštec» («Тарас Шевченко – український геній-віщун»), у якій після короткого життєпису поета, здеталізовано національну сторону його поетичної творчості, спеціально звернено увагу на значення у цьому напрямі «Кобзаря», потім з'ясовано слов'янські ідеали, урешті зазначено загальнолюдськість його гуманітарних і соціальних прагнень.

Окрім цього, О. Бочковський написав характеристику літературної творчості й індивідуальності Т. Шевченка до літературного органу моравських та сілезьких чехів «Moravsko-Šlezska Revue» («Мораво-Сілезького огляду»). Статтю про Т. Шевченка помістив і празький літературний часопис «Zvon» («Дзвін»).

12 березня 1911 р. у Празі відбулося святкування роковин Т. Шевченка, яке організувала місцева російська Читальня ім. Л. Н. Толстого. Головним доповідачем був професор Празького чеського університету д-р Я. Махал, який прочитав лекцію про життя та твори поета. Опісля прочитали в оригіналі та чеському перекладі уривки з поезій автора «Кобзаря». Читальня ім. Л. Н. Толстого видала своїм коштом листівки з портретом Т. Шевченка, які продавали під час академії. Свято відбувалося в аудиторії Чеського політехнічного інституту. На ньому мовилося і про побудову пам'ятника Т. Шевченкові.

Тоді ж, 12 березня 1911 р., О. Бочковський проводив лекцію про українців у Костельці над Орлицею, яку присвятив пам'яті великого українського поета, накресливши образ життя і творчості апостола українського відродження.

О. Бочковський відзначив, що чеською мовою у перекладі Р. Есенської вийшов збірник вибраних поезій Т. Шевченка під назвою «Vybor básni», а саме у «Sbornik svitove poezie» («Збірнику всесвітньої поезії»), виданий коштом Чеської академії наук літератури й умілостей⁶⁵.

Ольгерд Бочковський особисто познайомився з Томашем Масариком 1908 р. Пізніше він згадував: «... з приводу справи, яка відіграла в моєму житті фатальну роль та з якою теоретично і публіцистично я все ще не можу жадним робом розплутатися»⁶⁶. Мовиться про його першу статтю – своєрідний трактат-протест «Геть кару смерті», яку він надіслав Т. Масарикові як редактору чеського часопису «Naše Doba» («Наш час») для публікації. Приводом для написання став факт прилюдної страти в Саксонії жінки (Грети Байер (*Gretta Bayer*)), засудженої на смерть, яку саксонський король не помилював. О. Бочковського надзвичайно вразила публічна страта, майже театральний ритуал її проведення... Словом, наймодерніший європейський канібалізм...

Тому Європа, яка замолоду була для О. Бочковського духовною батьківщиною, куди він із московської в'язниці втікав, немов додому, на жаль, при ближчому

⁶⁵ Н.В. Шевченкові роковини у чехів. *Рада*. 1911. № 56. С. 1.

⁶⁶ Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика. *Тризуб* (Париж). 1929. № 29–30. С. 22.

особистому знайомстві виявилася далекою від того ідеального образу, який у нього втворюється «там над Дніпром в сутінку бібліотек та, головне, у призмі книжок про неї».

Сам факт страти надзвичайно вразив молодого О. Бочковського, який не міг спати декілька ночей. «Моя fata morgana культурної Європи, – наголошував він, – розвіювалося на очах»⁶⁷.

Від Т. Масарика отримав відповідні поради та літературу щодо подальшого доопрацювання статті, проте рукопису так і не переробив, а «залишив його свідомо на пам'ять, як живу вказівку, як слід на будуче працювати». Ідейний вплив Т. Масарика полягав передусім у науковому скеруванні О. Бочковського як соціолога, насамперед у розробці національного питання.

Власне свою дебютну працю з національної проблеми «Ukrajinská otázka» («Українське питання») О. Бочковський у 1909–1911 рр. надрукував у журналі «Слов'янський огляд», а 1910 р. – окремою книгою. Написана вона була під впливом монографії Т. Масарика «Česka otázka» («Чеське питання»). Вчений наголошував на її сильному впливі на його подальшу наукову діяльність. Він вказував на інший підхід до національної проблеми, ніж у революційних і соціалістичних колах, а для лівих ортодоксів монографія взагалі була «буржуазним забобоном».

«Česka otázka», – акцентував О. Бочковський, – була, отже, для мене увертурою до досліду питання поневолених народів взагалі, а зокрема – на сході Європи. Далі зазначив, що найкраще національні відносини у Східній Європі він зрозумів із праць М. Драгоманова, а від Т. Масарика сформулював собі «*problem maleho narodu*». «Передовсім і конкретно, – відзначав науковець, – це означало систематичне вивчення національного пробудження приспаних історією східно-європейських народів».

О. Бочковський зазначав, що під впливом Т. Масарика, студіювання його чехознавчих праць, написана розвідка, присвячена спеціально українському питанню й аналізу українського національного відродження «Ukrajinská otázka» («Українське питання»). До її написання автора спонукало те, що українське питання займало особливе місце у плеяді спірних слов'янських проблем, його систематично ігнорували, нехтували, часто тенденційно і неправильно інтерпретували й оцінювали. Внаслідок цього для більшості слов'ян воно буквально *terra incognita*. До того ж велика частина слов'янської спільноти вороже ставилася до українців (малоросів або русинів), бачачи в їхніх стремліннях національної і культурної незалежності сепаратистський рух, неzapеречно антислов'янський, який інспірували та підтримували давні вороги слов'ян⁶⁸.

Зазначу, ще 1915 р. трохи видозміненою та суттєво відцензурованою, за сприянням Союзу визволення України (СВУ), вийшла удруге чеською мовою праця О. Бочковського «Ukrajinská otázka». Не вдаючись до детального аналізу цієї роботи, зауважу, що тут представлено географічне розташування України, її природні умови, демографічну картину – розселення українців, зокрема в Росії, на Американському континенті, вказано їх загальну тогочасну чисельність, наголошено на соціальному становищі, зайнятості в сільському господарстві, навіть на антропологічній відмінності українців від росіян.

⁶⁷ Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика. *Тризуб* (Париж). 1929. № 29–30. С. 23.

⁶⁸ Boczkowski H. Ukrajinská otazka. *Slovanský Přehled*. 1909. № 2–3. S. 77–78.

Характеризуючи царський абсолютизм найбільшим і найзапеклішим ворогом українського народу, вчений наголошував на його найголовнішій життєвій меті – цілковитому знищенні та викоріненні українського національного руху як найсильнішої загрози деспотичному російському режиму. У цьому йому допомагало, по суті, все російське суспільство: від реакціонерів до лібералів, а їхні публіцисти стали важливою психологічною зброєю царизму в його антиукраїнських злочинах, стверджуючи: «Україна – це Ахіллесова п'ята царської імперії. Росія може втратити Польщу, Фінляндію, навіть Кавказ, але зістанеться могутньою державою. Але царська імперія без України буде тільки московською державою»⁶⁹. Тому вчений зробив висновок, що в Росії ані тепер, ані найближчим часом українці не зможуть зреалізувати своїх національних стремлінь.

Однак тогочасне становище українців після Великої війни й боротьби за свої права, як і міжнародне політичне визнання, призвело до того, що українське питання перестало бути внутрішнім у Росії та залежним від політики царської імперії, а стало міжнародною політичною проблемою – його враховуватимуть при найближчому упорядкуванні відносин у Європі. Адже досі європейський політикум недооцінював державно-політичного чинника українського питання, а утворення самостійної України абсолютно несправедливо найчастіше вважали анахронізмом або утопією. О. Бочковський акцентував, що утворення самостійної Української держави – це не тільки суб'єктивна національна потреба українців – у ній повинна бути одночасно зацікавлена й Європа⁷⁰.

Науковець висловлював сподівання, що в «...Новій Європі, представленій за національним принципом, Україні та українцям має бути признане самостійне місце, як самотуній національно-політичній єдності. Тепер вже є незаперечним, що українці є винятковим народом, не тільки в етно-антропологічному, але й в політичному і культурному розумінні»⁷¹. Він вірив, що українське питання раніше чи пізніше повністю й остаточно буде вирішене на користь українського народу.

1913 р. О. Бочковський опублікував у московському журналі «Українське життя» («Украинская жизнь»), редагованому С. Петлюрою, першу «масарикознавчу розвідку» («Проф. Т. Г. Масарик про українське питання») («Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе») ⁷². Підставою для її написання став виступ проф. Т. Масарика 1908 р. в австрійському парламенті, де той став на захист української справи. Полемізуючи з німецькими москвофілами про російсько-українську проблему, Т. Масарик відкидав їхні філологічні аргументи, натомість наголошував на значенні суспільно-політичного моменту в національному питанні, передовсім національної свідомості, проти чого, на його думку, теоретична філологія зрештою буде змушена відступити⁷³. «Це був цікавий захист самостійності української нації, – писав у спогадах О. Бочковський, – соціологічною метою та належна відправа всім тим політичним спекулянтам, котрі

⁶⁹ Boczkowski H. *Ukrajinská otázka*. Praha, 1915. S. 53.

⁷⁰ Ibid. S. 54.

⁷¹ Ibid. S. 53.

⁷² Бочковський И. П. Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе. *Украинская жизнь* (Москва). 1913. № 4. С. 42–53.

⁷³ Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика. С. 25.

хотіли хитро зневажити авторитет науки (славістики) – для повалення нелюбої їм української справи»⁷⁴.

Згодом, згадував учений, проф. Масарик надіслав йому текст цієї промови у стенографічному протоколі з відповідного парламентського засідання, власноручно запрогололювавши її «*Polen und Ruthenen*». Під час обшуку й арешту О. Бочковського на початку Всесвітньої війни поліція чомусь вилучила в нього цю стенограму. Однак на той час він вже детально зреферував виступ Т. Масарика в названій статі⁷⁵.

Передусім О. Бочковський подав декілька загальних думок Т. Масарика про слов'янство з його монографії «*Česká otázka*» («Чеське питання»), зокрема «дев'ять методологічних правил, якими керувався автор при оцінці та вивченні народів, особливо... слов'янських». Вони розділялися на загальні (всього три) і соціальні (шість), які винятково стосувалися слов'янських народів та ставлення слов'янського світу до німецького загалом⁷⁶.

У першому масариківському принципі сказано: «... про народи і про свій народ можна судити безпристрасно і немає необхідності боготворити народ... ознайомлення з дійсним становищем не повинно перешкоджати природній любові до свого народу, мови, нації... визнання переваг інших народів, не повинно впливати на національні почуття... моральним обов'язком мусить бути: цілком відкрито висловлюватися про свій і чужий народ: національне чванство шкодить власному поступу»⁷⁷.

У другому правилі Т. Масарик, рішуче осуджуючи занадто поспішні та поверхові узагальнення національних характерних і типових рис та властивостей, наголошував, що достатньо оцінити окремі громадські установи, деякі особні духовні й фізичні властивості, але в жодному випадку не можна огульно підтримувати чи осуджувати тих, хто тепер наживається на національних пристрастях і викликах.

У третьому методологічному принципі проф. Т. Масарик зазначав, що душа і дух є як у кожного індивіда, так і в нації. Мову не вважав святою, а засобом, який служить духу для доброго та злого. Рідна мова – найдорожчий і найкорисніший засіб. У національних незгодах його найбільше цікавила духовна боротьба – ідеї та почуття, а етичні цілі для нього вирішальні. У відібранні мови вбачав варварство матеріалізму, позбавленого духа, і політичної несвідомості. Професор акцентував, що «мораль–людяність повинні бути метою кожної окремої людини і нації, а особливо національної етики не існує»⁷⁸.

Зі спеціальних масариківських правил О. Бочковський виділив четверте, п'яте й дев'яте. У четвертому зазначено: «Не потрібно задовольнятися слов'янофільством і слов'янством, а вивчати всі слов'янські нації. Не треба дуже поспішно узагальнювати; тільки ті якості, які дійсно в однаковій мірі притаманні всім слов'янським народам, можна вважати слов'янськими, всеслов'янськими»⁷⁹. Щодо п'ятого, то в ньому наголошував на вивченні тодішнього слов'янства, щоби краще збагнути минуле. Він

⁷⁴ Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика. С. 25.

⁷⁵ Там само. С. 25–26.

⁷⁶ Бочковський И. П. Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе. С. 42–43.

⁷⁷ Там само. С. 43.

⁷⁸ Там само. С. 44.

⁷⁹ Там само.

вважав порівняльне вивчення слов'ян надійнішим, ніж застарілий історизм, який залюбки віддавав перевагу найбільш темним і найменше відомим епохам. Т. Масарик закликав вносити в дослідження слов'ян досягнення тодішньої науки, наголошував на хибності думки, якщо діяти у зворотному напрямі.

У дев'ятому правилі розкрито погляди Т. Масарика на взаємовідносини між слов'янським і німецьким світом. Зокрема, він звертав увагу на те, що німецькі впливи не порушили чеського характеру настільки, як вважало багато слов'янофілів. Адже з національного і політичного поглядів, штучне створення національних відмінностей виявляється зайвим, бо політичний розвиток керується більше дійсністю, ніж вигадками.

«Проти впливів чужого духу, – наголошував учений, – не має іншого засобу, крім протиставлення їм впливів свого духу. Це робиться несвідомо. Однак як тільки люди починають про це розмірковувати, не залишається іншого виходу, як лише найбільш добросовісне і точне само вивчення та вивчення чужого, щоб згодом свідомо робити те, що робиться несвідомо»⁸⁰.

О. Бочковський зазначав, що у Віденському парламенті Т. Масарикові доводилося практично мати справу з українським питанням в його австрійському аспекті. З огляду на це, він відзначив найбільш маркантний (дуже означений) вияв Т. Масарика – його знамениту парламентську промову 25 травня 1908 р. із приводу хронічного польсько-українського протистояння у Галичині. Виступ чеського посла на захист галицьких українців ґрунтувався на двох нагальних інтерпеляціях (публічних запитках) з українського боку у справі надуживань і гвалтів під час виборів до Галицького сейму 25 лютого 1908 р.* та поведінки галицької адміністрації загалом. Варто також пригадати, що ця славетна «галицька дебата» відбувалася під свіжим враженням від вбивства 12 квітня 1908 р. студентом Львівського університету М. Січинським галицького намісника графа А. Потоцького.

О. Бочковський відзначав, що Т. Масарик у цьому розгляді був головним промовцем невідкладності українського запиту. Він наголошував: «Чеський клуб у віденському парламенті не апробував цього виступу посла, гадаючи, що йому не варто було активно втручатися у спір між двома слов'янськими народами». Молодо-чеська і національно-соціалістична преса закидала Т. Масарикові особисті мотиви виступу, хоч пояснювали це дуже просто: непереборною потребою професора завжди та при будь-яких обставинах відстоювати правду і справедливу справу. «Орган Масарика “Čas”, – іронізував О. Бочковський, – мусів цим присяжним слов'янофілам давати лекції справжньої взаємності; зокрема національним соціалістам, що так радо при всіх нагодах декорувалися слов'янським прапором»⁸¹.

Т. Масарик, знаючи своїх земляків, уже на початку промови відреагував на ці закиди: «Не є моїм звичаєм мовчати там, де розходиться про важні справи. Я хочу відверто і лояльно сказати, що я почувуюся у цій боротьбі, як чех і слов'янин. Я не

⁸⁰ Бочковський І. П. Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе. С. 43–44.

* Йшлося про вбивство жандармами 6 лютого 1908 р. у с. Коропець на Бучаччині під час передвиборчої компанії агітатора одного з кандидатів до сейму від радикальної партії С. Даниловича – члена Народного комітету національно-демократичної партії М. Каганця.

⁸¹ Бочковський О. І. Т. Г. Масарик і галицькі українці. *Т. Г. Масарик. Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації)*. Подєбради, 1930. С. 120.

думаю, що мені не треба встрявати до цього спору. Ми маємо і мусимо згідно з обставинами втручатися до нього, щоб впливати в напрямі замирення»⁸².

Також Т. Масарик прокоментував вчинок М. Січинського, зрозуміло, осуджуючи політичний терор як засіб боротьби загалом. Він апелював до польських послів про його помилування, нагадавши їм афоризм Кавура*, що політика помсти – це найгірша й недоцільна політика. Т. Масарик вважав, що такий вчинок із польської сторони поклав би початок примирення між обома народами, закликав парламентарів із повагою ставитися один до одного, дорікав за несправедливе ставлення до українців. «Тому я думаю, – акцентував Т. Масарик, – незважаючи на все можна і потрібно приступити до примирливої політики»⁸³.

Оратор критикував політику австро-угорського уряду за його ставлення до польсько-українського питання і безпосередньо пов'язане з цим внутрішнє становище в Галичині, закликав уряд не підтримувати адміністративної сваволі у краї й зайняти в цій справі цілком визначену та рішучу позицію⁸⁴.

Промова Т. Масарика своїм вічевим і безстороннім критицизмом спровокувала деяких з поляків на безпідставні репліки на його адресу. Він нагадав їм стару польську популярну теорію про те, що русини та русинська мова – це тільки якась відміна польського народу й мови... Зрозуміло, стверджував повну безпідставність цього погляду та зазначав, що було би помилкою, якби «хтось ще й тепер визнавав цю теорію». «Русини, – говорив Т. Масарик, – як народ, цілком відрізняється від поляків. Але я запитую, чи вони відрізняються також від росіян, чи, як кажуть старорусини, їхня мова є лише діалектом московської і чи вони мають право плекати свій діалект, як мову і закладати свою окрему літературу?»⁸⁵.

У частині промови, безпосередньо адресованій українцям, Т. Масарик чітко сформулював свій погляд на українське питання як на національну проблему. Покликаючись на німецького філософа Йоганна Готфріда Гердера (Johann Gottfried Herder), який «підносив талановитість малоруського народу», тобто українців, був захопленим та щирим українофілом і тому «примістив на Україні Ельдорадо культури...», чеський посол наголосив, що в чисельному відношенні українці – великий народ і представляють для кожного мислителя, політика й тих, хто цікавиться історико-філософськими спостереженнями, спеціальний інтерес: «... вони бачать тут (а можна тут цілком реально відчутти), як постає народ, як народ хоче бути». І тут же Т. Масарик поставив риторичне запитання: «... що це значить, що цей народ доперва хоче постати? Чи є русини окремим народом, чи відрізняються вони від росіян, тобто від великоросів, чи мають право бути окремим народом?»⁸⁶.

Реагуючи на заяви з цього приводу москвофільських послів, зокрема М. Глібовицького, Т. Масарик зазначав, що вони забували просту річ, говорячи про русинську

⁸² Slovanská politika v parlamentě. Čas (Praga). 1908. 31 maj. Č. 150.

* Кавур – граф Камілло Бензо – de Savour (1810–1861) – італійський державний діяч, активний учасник руху за об'єднання Італії в середині XIX ст. (Енциклопедический словарь. С.-Петербург, 1894. Т. XIII. Имидозфиры-Кадайлович. С. 864–865).

⁸³ Бочковський І. П. Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе. С. 51–52.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Бочковський О. І. Т. Г. Масарик і галицькі українці. С. 121.

⁸⁶ Там само.

мову як лише відмінний діалект, тому що «нація з точки зору мови – не є тільки філологічною справою». Він наголосив, що політичні, економічні та соціальні основи формували не тільки народ, а й літературну мову. Зовсім помилково припускати, що мовознавство і література самі утворювали народ, адже більш важливі політична централізація та концентрація політичних сил. І якщо українці відчувають себе нацією, мають для цього силу й політично консолідуються, то мовознавці не повинні вмішуватися у цю справу – філологічні міркування не можуть у цьому випадку бути вирішальними⁸⁷.

Т. Масарик наводив приклад американців і англійців, у яких одна мова (існує близько 20 тис. американізмів), але американець чувається американцем, а не англійцем, бо в нього інші економічні, культурні й історичні спогади. Зрозуміло, українці також мають власні історичні спогади та чини, як би парламентарі до цього не ставилися. Тому в суперечці, який народ вважати народом, а який – ні, філологія мало допоможе – тільки сила й міць. Політик зазначив, що філологією не можна заперечувати історію, економічні та суспільні відносини, культурний розвиток.

Він відзначив релігійні розбіжності серед українців: між православними й унітатами. Різницю між Римом і Москвою/Візантією вважав різницею двох світів: Сходу та Заходу. Очевидно, в українському питанні це відіграє надзвичайно важливу роль, яку не можна ігнорувати⁸⁸.

Промовець розглянув ставлення чехів (поступових верств суспільства) до українського питання загалом і галицьких українців зокрема. Акцентував, що чехам, які не мали національної шляхти, дуже імпонує, що українці не просто демократична нація, але народ хліборобів, як і вони. На жаль, такий чудовий тип селянської нації досі без великої промисловості, хоч уже з'являється якась індустрія та інтелігенція. Все це формувало не лише політичні, а й загальнокультурні симпатії. Оратор згадав також про українських студентів у Празі, по-братськи прийнятих після відомої сецесії у Львівському університеті 1902 р.

Т. Масарик закинув українським політикам їхні помилки у слов'янській політиці, чим пояснив українофобію чеських слов'янських кіл. Він відзначив важливі риси українських політичних партій національної орієнтації, констатує правильність їхньої політичної лінії, але дорікав браком парламентської дипломатії у тактиці. Особливо наголосив на надмірному радикалізмі й агітаторстві. З легкою іронією зауважив, що сьогодні козацькі традиції «Січі» (очевидно, йшлося про К. Трильовського) в політиці непридатні, тому українські радикали повинні напрацювати нові методи – «козацький метод» мусить еволюціонувати і «козаки також мусять підлягати еволюції».

«Повірте мені, – продовжував промовець, – що маючи 32-х послів у парламенті, зайва річ робити замаху і стріляти. Отже, не *vivat seguens*, але *vivat omnes!* (не одобрення нападу, але одобрення всіх). У політиці треба мати терпець, панове!»⁸⁹.

Покликаючись на гасло Карела Гавлічка: «Давніше патріоти вмирили для добра свого народу. Ми будемо жити й працювати для свого народу!», – Т. Масарик, звернувшись до українців, що поділяли це гасло, сказав: «І дайте можливість, щоби всі жили». Він радив українським послам наполегливіше вимагати від уряду збільшення

⁸⁷ Бочковскій І. П. Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе. С. 48.

⁸⁸ Там само. С. 49.

⁸⁹ Там само. С. 50.

народних шкіл, більше, ніж досі, підтримувати народну освіту. Словом, «робити політику дрібної праці» – щоденну кропітку працю для свого народу. Радив українцям трохи приборкати свої історичні спогади, адже всі слов'яни мусять їх гальмувати⁹⁰.

Т. Масарик охарактеризував старорусинську партію як консервативну. Тому їй і симпатизували чеські та південно-слов'янські консервативні й клерикальні кола. У зв'язку з цим про москвофільського лідера М. Глібовицького він сказав, що його промова справила на нього «дуже погане враження саме тому, що він спокійно і свідомо виступав проти партії своїх противників з такими обтяжливими і зовсім не обгрунтованими аргументами»⁹¹. Т. Масарик розкритикував проросійські погляди К. Крамаржа щодо українського питання, заявивши, щоби «не здавалося, що його погляди є для Чехії виключно керівними». Він наголошував, що для нього достатньо, якщо весь український народ вважає себе нацією⁹².

Т. Масарик рішуче виступив проти денаціоналізаторської політики царизму не тільки щодо українців, а взагалі до т. зв. «інородців». Звинуватив у цьому російське самодержавство і висловився проти політичного союзу з офіційною абсолютистською Росією⁹³. На закінчення промовець заявив про негайне прийняття української інтерпеляції і про намір голосувати як за це, так і за її важливість.

«Ця промова (1908 р.), – писав згодом О. Бочковський, – у свій час викликали велике обурення у польських шовіністичних сферах, на думку яких, професор Масарик занадто прихильно поставився до “гайдамаків”, а попереду усього дуже нетактично зробив, що звів розмову на “локальну” галицьку справу»⁹⁴.

Так, наголошував О. Бочковський, для характеристики ставлення Т. Масарика до українського питання ця промова – одна з найяскравіших заяв як із засадничого, так і національного погляду. Лідер чеського культурного та політичного реалізму дивився й оцінював українське питання позитивно, признавав і брав до уваги правдиві факти й реальне життя, зовсім не переймаючись санкціями та схваленням, за словами О. Бочковського, «наукового бюрократизму». Він відзначав методологічне значення підходу Т. Масарика до українського питання як до національної проблеми.

О. Бочковський, досліджуючи питання ставлення Т. Масарика до України, зазначав, що «не має автентичних його заяв щодо історії цього відношення, як і щодо психологічної його мотивації. Доводиться, отже, гіпотетично на основі фактичного матеріалу про це та, розуміється, у зв'язку із загальним світоглядом Масарика, а передовсім із його націоналістичною ідеологією, конструювати правдоподібну історію цього відношення»⁹⁵.

Вчений припускав, що питання хронологічного порядку зацікавлення Т. Масарика Україною, бодай побічного, виникло в кінці 1880-х років. Тоді він, перебуваючи в

⁹⁰ Бочковській І. П. Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе. С. 51.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само. С. 53.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Рада. 1910. № 69. С. 4.

⁹⁵ Бочковський О. Шляхи ознайомлення Масарика з українською справою. *Т. Г. Масарик. Національна проблема та українські питання (Спроба характеристики та інтерпретації)*. Подєбради. 1930. С. 112.

червні 1887 р. у Липську, познайомився зі своєю майбутньою дружиною – американкою Шарлотою Гарріг, чиє прізвище взяв як друге ім'я, найкращою приятелькою якої була малоруска Кірпотина. Тому, зазначав О. Бочковський, можна припустити, що факт приятелювання її з українкою, міг певною мірою стимулювати інтерес до краю і народу його товаришки. «В кожному разі, – наголошував він, – хронологічно це найстарша, хоч і побічна згадка Масарика про українців»⁹⁶.

Вже з першої подорожі Т. Масарика до Росії (1887) виявляється його зацікавлення Москвою і Польщею, що, цілком очевидно, мало привести до ознайомлення з Україною як традиційним джерелом московсько-польського конфлікту. Підтвердження цієї гіпотези – факт, що Т. Масарик слушно відзначав роль українського чинника в російсько-польському спорі⁹⁷.

Зрештою, це припущення підтверджували й інші джерела ознайомлення Т. Масарика з українським питанням. З'ясовуючи хронологічно розвиток його поглядів щодо української проблеми, потрібно констатувати, що йому відразу, очевидно, довелося з нею зіткнутися у славістичних, зокрема чехологічних, працях. Зрозуміло, на нього мало вплинути й наявне українофільство визначних чеських будителів першої половини ХІХ ст., головно К. Гавлічка і Ф. Палацького, від яких чимало взяв націоналістично. Про вплив на Т. Масарика цього теоретичного ознайомлення з українською справою важко судити безпосередньо з праць, спеціально присвячених чеському національному відродженню та його керманічам. Зокрема з монографії «Česká otázka. Snahy a tužbyň a rodniho obrozeni» («Чеське питання. Прагнення і сподівання національного відродження»), опублікованій у Празі 1895 р., а відтак у монографії про К. Гавлічка-Боровського «Snahy a tužby politického probuzeni» («Прагнення і сподівання політичного пробудження»), виданій у Празі 1896 р., який був одним із найкращих знавців-чехів української проблеми, безкомпромісного її вирішення, згідно з засадою самовизначення народів⁹⁸.

З цього приводу О. Бочковський наголошував: «Тому, трохи дивно, що в його великій монографії про Гавлічка, українофільство цього геніального чеського публіциста і журналіста майже не узгляднено, якщо не рахувати однієї цитати: “Спочатку він (Гавлічек) симпатизував полякам і ненавидів москалів, але коли він пізнав цей нарід, себто шляхту, тоді його любов змінилася у ненависть і москалі видавалися йому кращими... Спокійно обсервуючи, він зрозумів, що москалі і поляки при всім спорідненні з нами є чужими народами для нас. Що ж до їхніх спорів і боїв, то він почав розуміти, що тут не йде про боротьбу вовка з ягням, але вовка з вовком, і що ягням при цім є Малорусь”»⁹⁹.

Конкретно, зокрема в австро-угорському політичному аспекті, Т. Масарикові ознайомитися з українською справою довелося 1891 р., коли вперше його обрано послом до Віденського парламенту, а згодом вдруге – від 1907 р. аж до вибуху війни. Цікавлячись національною проблемою Австро-Угорщини, він мусив бути *aucourant* (в курсі) польсько-українського протистояння в Галичині, щоразу ознайомлюючись із

⁹⁶ Бочковський О. Шляхи ознайомлення Масарика з українською справою... С. 114.

⁹⁷ Там само. С. 112.

⁹⁸ Бочковський І. Життя і світогляд Т. Г. Масарика. Масарик про Україну. Київ; Відень. 1921. С. 17.

⁹⁹ Бочковський О. Шляхи ознайомлення Масарика з українською справою. С. 113.

національним становищем і політичними пріоритетами галицько-буковинських українців. Як австрійський політик, він цікавився українським питанням у Габсбурзькій монархії, а також і в контексті з Росією загалом¹⁰⁰.

У 1893 р. Т. Масарик у Відні познайомився з І. Франком. Це дало змогу ближче й особисто ознайомитися з українським національним рухом у Галичині. У 1896 р. він вислав І. Франкові свою монографію про К. Гавлічка з поштівкою такого змісту: «Шановний пане докторе. Я знаю, що Ви любите Гавлічка і тому посилаю Вам свою книжку. Гадаю, що Гавлічек ще й досі є добрим порадиником in politicis, зокрема для народів менших і несамостійних; я певний, що і Ви там знайдете те, що все ще припадєть у Ваших відносинах. Бажаю Вам всього кращого. T. G. Masaryk. 10.10.96»¹⁰¹.

За п'ять років, у 1901, видавши «Вибір поезій» з Карла Гавлічка-Боровського, Іван Франко присвятив їх авторові «Česke otázky» («Чеське питання») з такою дедикацією: «Високоповажаному професору Т. Г. Масарику, на доказ широкій прихильності присвячує перекладач»¹⁰².

У вступному слові до книги І. Франко писав: «Подаючи українсько-руській громаді перекладом отсей вибір Гавлічкових поезій, я бажав би вкріпити в неї ту думку, яку так ясно та проречено розвиваєте Ви, шановний Пане, у своїх писаннях, що розвій національності мусить іти невідлучно з розвитком свободи думок і свободи політичної; що голосити себе поступовцем, радикалом чи соціалістом і рівночасно ігнорувати або дусити розвій якої будь національності для якихось “вищих, загальніших ідеалів”, значить завдавати брехню тій поступовості, тому радикалізмови чи соціалізмови, що нація, котра в ім'я чи то державних чи яких інших інтересів гнобить, дусить та спиняє в свободнім розвитку другу націю, копле гріб сама собі і тій державі, якій нібито має служити те гноблення»¹⁰³.

Варто зазначити, що для популяризації поглядів Т. Масарика серед галицьких українців та українського народу загалом у 1902 р. «Видавнича спілка» у Львові видала його брошуру «Ideály humanitni» («Людські ідеали») (Praga, 1902), яку переклав І. Кривецький під псевдонімом Королевський¹⁰⁴.

Близько познайомитися з українцями, пізнати їхні думки й погляди, Т. Масарикові довелося як професорові Празького університету, де після відомої сецесії української молоді з Львівського університету (1901) чимало студентів із великим захопленням слухали його лекції.

Про вплив Томаша Масарика на галицьку українську молодь згодом згадував один із львівських сеціоністів і його празьких слухачів Іван Брик. У спогадах він писав: «Ясні, незабутні хвилини! Чи тільки тому, що це хвилини юних днів, днів весни? Ні. Ця частина молоді вийшла на еміграції найліпше. Вона попала під вплив великого професора безпосередній і посередній, через його студентів, реалістів – масариківців». Щоправда, І. Брик змушений був констатувати велику плутанину уявлень чеського

¹⁰⁰Бочковський О. Шляхи ознайомлення Масарика з українською справою. С. 114.

¹⁰¹Franko I. Moje styky s Masarykem. Ювілейний збірник «T. G. Masarykovi 60 narozeninám». Praga, 1930. P. 16.

¹⁰²Гавлічек-Боровський К. Вибір поезій. Переклад Івана Франка. З життєписом Гавлічка. Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1901. 127 с.

¹⁰³Там само. С. VII.

¹⁰⁴Бочковський О. Масарик і галицькі українці. С. 118.

загалу про Україну, зазначаючи одночасно реальні адекватні погляди, велику допомогу й розуміння цього чеських товаришів-реалістів, тобто прихильників Т. Масарика¹⁰⁵.

О. Бочковський наголошував, що у працях Т. Масарика спеціально та вперше згадано українців і їхні відносини з великоросами у викладах про «Національну філософію новітнього часу» (1905). Аналізуючи сутність нації та різnorodність елементів, які її обумовлювали, і наголошуючи спеціально на впливі економічного чинника на диференціацію народів, Т. Масарик акцентував: «Для малоруса великоросійська мова є зовсім штучною. Малоруси* відрізняються від великоросів не лише діалектом, але господаркою, землею, кліматом і багатством. Малорус має інший характер, ніж великорос внаслідок свого світогляду, це добре з'ясував Гоголь»¹⁰⁶.

Політично Т. Масарикові довелося висловитися з приводу української справи, як уже зазначено, у Віденському парламенті (1908) під час «галицької дебати». Ще раз наголошує, тоді галицькі українці опинилися під перехресним вогнем польсько-московфільського союзу, що був, власне, логічним наслідком польсько-московського порозуміння у Празі на ґрунті Крамаржівського неославізму. Галицькі москвофіли тоді спробували легалізувати російську у Віденському парламенті як «краєву мову» (*Landsprache*), якщо не «розговірну мову» (*Umgangssprache*)¹⁰⁷.

Т. Масарик у великій праці «Росія і Європа» також розглядав українське питання, присвятивши йому окрему увагу при висвітленні національних проблем у Східній Європі. Однак з історичного погляду він трактував розвиток Східної Європи відповідно до загальноросійської історіографічної схеми, тобто додав і київський період до російської історії, зв'язуючи його з пізнішим московським. «Взагалі видно, – наголошував О. Бочковський, – що Масарик користувався в цій своїй монографії, головню, російськими науковими джерелами, і що спеціально українські історіографічні праці та матеріали не були ним використані, а може і не були взагалі йому відомі»¹⁰⁸.

¹⁰⁵Брик І. Тома І. Масарик. *Діло*. 1925. 10 березня.

* Тут потрібно з'ясувати термінологію Т. Масарик щодо України й українського народу. Оскільки Європа українське питання трактувала як національну проблему, то аж до світової війни переважно вживали традиційні в той час терміни: «малоруська справа» – про Наддніпрянщину та «русинська» – для австро-угорських українців. Т. Масарик у працях і заявах також користувався ними. Під час перебування в Україні 1917–1918 рр. та у післявоєнних публікаціях і виступах використовував іменник «українці» та прикметник «український». Однак не надавав їм ніякого політичного забарвлення, про що свідчить його принципове зауваження в одній із приміток до праці «Нова Європа», у якій 17 разів згадано Україну й українців (Віднянський С. Т. Масарик про Україну і українців. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*: міжвід. зб. наук. праць. Київ, 1993. Вип. 4. С. 136). «Термінологія, – зазначав у ній Т. Масарик, – є дуже неусталена. Поодинокі означення: малоруси, русини, українці, руснаки мають політичний сенс. Українець не хоче називатися малорусом; частина народу, що почуває себе католицькою (тут йдеться про уніатів) і автономічною, не хоче, щоб її називали українською і т. д. Я вживаю тут назви: малорус, малоруська мова, без будь-якого політичного забарвлення для етнографічного і мовного визначення людей, що заселяють Україну. Східну Галичину, Буковину і Угорську Русь» (Masaryk T. *Nová Evropa (Stanovisko Slovanske)*. Praha, 1930. С. 141).

¹⁰⁶Бочковський І. Життя і світогляд Т. Г. Масарика. С. 17–18.

¹⁰⁷Там само. С. 18.

¹⁰⁸Там само. С. 17–18.

Конкретно з приводу українського питання чеський професор висловився так: «Ми не знаємо точно, коли та як українці відокремилися щодо мови і взагалі не знаємо, коли та як українці відрізнялися від великоросів з антропологічного та етнологічного боку і до якої міри. Можливо, що на малоросів під расовим оглядом, мали вплив литовці, поляки, а почасти і чехи, отже арійські та просто слов'янські племена; але все це тільки припущення.

Між великоросами і малоросами існує різниця в характері подібно до того, як вона буває аналогічно між населенням північних і південних країн у багатьох народів; чи впливи клімату, землі та господарювання сильніше діяли в напрямі диференціації обох цих племен більше, ніж можливі расові впливи, це не є вирішено»¹⁰⁹.

Так дивився на українську проблему проф. Т. Масарик до війни. О. Бочковський акцентував: по-перше, для характеристики ставлення Т. Масарика до України неприйнятний традиційний класифікаційний поділ – українофобія і українофільство; по-друге, він не був ані українофілом у звичному розумінні цього слова, тобто лише платонічним прихильником, ані українофобом, що абсолютно заперечував право народу на самовизначення, отже, і на політичну самостійність; по-третє, трактував українське питання лише з погляду реального його змісту, тобто фактичних життєвих сил українського руху; по-четверте, завжди й рішуче відкидав його філологічне вирішення, слушно констатує, що не можна, полемізуючи, використовувати граматичні аргументи, поборювати національно-визвольні прагнення якогось народу; і, по-п'яте, з огляду на це тільки життєздатність та реальні сили кожної нації могли бути єдиним критерієм для вирішення¹¹⁰.

Вчений стверджував, що таке ставлення Т. Масарика до українського питання повністю узгоджувалося з його науковим і філософським світоглядом, тобто з творчим реалізмом. Проте О. Бочковський відзначив: 1) неможливість Т. Масарика перед війною у своїй політичній і, головне, у науковій діяльності спеціально зацікавитися українською проблемою; 2) він не був близько і детально ознайомлений із нею безпосередньо з чималих наукових та політичних українських джерел; 3) ця обставина власне й позначилася відтак на всьому його ставленні до українського питання, передусім, як до загальнонаукового; 4) ставлення Т. Масарика до української справи було б іншим, якби він у такому обсязі та з таким політичним зацікавленням ставився до неї, як до проблеми південних слов'ян перед війною¹¹¹.

Під час Першої світової війни Т. Масарик зайняв антиавстрійську позицію і пов'язував надії та вирішення чеської проблеми з перемогою Антанти. У 1915 р. організував Чеський комітет у Парижі, пропонував вирішити національне питання у Центрально-Східній Європі наданням самостійності народам Австро-Угорської монархії й автономії народом Російської імперії.

Зазначу, що в часі війни Т. Масарик мав певні сумніви не тільки щодо державної, а й національної самостійності України. Головними були такі: 1) національне відокремлення України – це новий та чи не зайвий розкол у лоні слов'янщини; 2) це очевидне ослаблення великодержавної міцї і сили Росії, що Т. Масарик рішуче вважав

¹⁰⁹Masaryk T. G. *Nova Evropa. Stanovisko slovanské*. Praha, 1920. Т. 1. Р. 18–19.

¹¹⁰Бочковський І. *Життя і світогляд Т. Г. Масарика*. С. 19.

¹¹¹Там само.

небажаним, бо він вірив у те, що Москва «спам'ятається і сконсолідується та буде грати велику політичну роль, більшу, ніж в добі царизму; Росію потребуємо не тільки ми і решта слов'ян, але її потребує цілий світ»; 3) самостійну Україну використає пангерманізм для політичних планів Німеччини¹¹².

Війна роз'єднала чеських й українських самостійників, особливо у ставленні до Росії. Перші пов'язали своє визволення з Антантою і стали ще більшими русофілами, вбачаючи у великій могутній Російській державі головне забороло проти пангерманської небезпеки. Позиція українських самостійників, зрозуміло, мусіла бути антиросійською, принаймні доти, доки існував російський царизм – головний і непримиренний ворог України й українського народу. Аж до лютневої революції в Росії чеські й українські самостійники були в різних, ворожих, політичних таборах. Здавалося, після повалення царизму дійде до природного політичного порозуміння і навіть кооперації, однак цього не сталося з різних причин, але це виходить за межі статті.

Можна узагальнити, що, з одного боку, на перешкоді порозуміння після розпаду царської імперії було усвідомлення чехами пангерманської небезпеки, а з другого – Берестейський мир, що відразу й рішуче вбив симпатії до української справи в чеському суспільстві. Однак варто зазначити, що з поваленням царизму і перед Берестям українське питання деякий час чехи толерували.

У роки Великої війни Т. Масарик мав можливість ближче і детальніше ознайомитися з українською справою. Перебуваючи з травня 1917 р. по березень 1918 р. у Росії, він тричі побував у Києві, де розгорнув активну діяльність формування чехословацького військового корпусу з полонених вояків австро-угорської армії. Став свідком революційних подій в Україні та становлення Української Народної Республіки (УНР), контактував з її визначними діячами: М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульгіним. Окрім того, спілкувався з українською громадськістю, займався публіцистичною й громадсько-політичною роботою. 14 разів виступав перед чехословацькими легіонерами, українською громадськістю, давав інтерв'ю київським газетам, у яких друкували окремі його промови та статті. При цьому більше чи менше порушував у них українське питання, ставлення до УНР, її урядів, виданих універсалів. 12 грудня 1917 р. Т. Масарик організував і провів у київському цирку мітинг поневолених народів, на якому виступив із великою промовою і вперше висловився за право українців поряд з іншими європейськими народами на державну незалежність та соборність¹¹³.

Т. Масарик прихильно ставився до Центральної Ради, український уряд визнав єдиноправочинним представництвом Чехії Національну Раду, уклав із нею угоду, що забезпечувала екстериторіальний статус чехословацькому легіону й гарантувала йому українську матеріальну допомогу*. Негативно оцінював гетьманщину, але визнав як президент Чехословаччини Директорію. Однак після проголошення Центральною Радою 22 січня 1918 р. IV Універсалу про самостійність і особливо після підписання Берестейського мирного договору 9 лютого 1918 р. із Центральними державами його ставлення змінився на негативне.

¹¹²Бочковський О. Т. Г. Масарик. Національна проблема та українське питання. С. 223–224.

¹¹³Віднянський С. Т. Масарик про Україну і українців. С. 133.

* Після IV Універсалу і Берестейського договору Т. Масарик оголосив скасування українсько-чехословацької умови. Під час війни УНР із радянською Росією чехословацькі частини зберігали нейтралітет і згодом зовсім покинули Україну, прокладаючи собі шлях на Далекий Схід.

У праці «Нова Європа» Т. Масарик пояснив своє ставлення до описаних подій так: «Політично Україна сама у III Універсалі (1917) визнала центральну російську державу, а себе проголосила лише частиною Російської федерації; зрозуміло, що несформований зовсім український політичний організм відчував потребу опертися на російську цілісність. Лише пізніше Українська Рада (IV Універсал) проголосила Україну самостійною державою, від Росії незалежною. У цьому її підтримували, звичайно, німці й австрійці. Німецькі і австрійські пангерманісти пам'ятали про Україну і призначали українцям антиросійське завдання. Австрійська політика використовувала галицьких і буковинських малорусів (русаків) не тільки проти Росії, але й проти поляків, а на українців (Україну) вона дивилася лише як на засіб для свого клерикального імперіалізму (меморандум Шептицького*)»¹¹⁴.

О. Бочковський зазначав, що власне після IV Універсалу Т. Масарик 27 лютого 1918 р. у Москві висловився проти абсолютного відокремлення України від Росії. Його заява звучала так: «Ми визнали Україну, що III-ім Універсалом проголосила себе самостійною державою, але в рамках федеративної Росії. Це ми могли акцентувати (схвалювати) з чеського і слов'янського становища. Але 25 січня (!) 1918 року українці видали IV Універсал, в якому проклямували себе зовсім самостійною державою, вже не в межах Росії. Я сам особисто, оскільки би мав право взагалі говорити про це, не можу признати самостійну Україну mimo рамок Росії за правно політичну формацію, це є проти моєї думки розбивати Росію, це на мій погляд просто працювати для Прусії. Я гадаю, що ми всі є такого погляду. Я нерадо робив би щось лише персонально»¹¹⁵.

Вчений визнавав, що таке ставлення Т. Масарика до справи української самостійності продиктоване, головню, привидом пангерманської небезпеки – це видно зі всієї його праці (йдеться про «Нову Європу»). Він спеціально обґрунтовував значення великої Росії для забезпечення існування недержавних і малих середньо- та східно-європейських народів¹¹⁶. «Не тільки Україна, але й Польща, – писав Т. Масарик, – та решта народів на Сході потребують опертя на сильну Росію, бо інакше, під покриттям самостійності, економічно і політично вони будуть під курателею (опікою) Німеччини. Буде мати велике значення, як і до якої міри ці народи на Сході потраплять між собою порозумітися (відносини між українцями і поляками, поляками і литовцями, литовцями і латишами)»¹¹⁷.

З огляду на це, у проєкті вирішення державних та політичних справ «Нової Європи» Т. Масарик щодо України висловлювався так: «Україна буде автономною співчастиною Росії, бо спроба осамостійнення показала українцям, що відокремлення від Росії приводить їх під курагелю (опіку) німців»¹¹⁸. Таким був його погляд на вирішення справи колишньої підросійської України. Щодо українців за кордоном, то

* Йдеться про меморандум, підготований А. Шептицьким і переданий 15 серпня 1914 р. для австро-угорського уряду щодо військового, політичного та церковного устрою в Україні у випадку зайняття її австро-угорською армією.

¹¹⁴Masaryk T. Nova Evropa. P. 140.

¹¹⁵Бочковський І. Життя і світогляд Т. Г. Масарика. С. 22.

¹¹⁶Там само.

¹¹⁷Masaryk T. Nova Evropa. P. 141.

¹¹⁸Ibid. P. 219.

відносно колишньої підугорської України він брав до уваги її бажання приєднатися до Чехословацької держави на автономних правах. Щодо колишніх австрійських українців, то тільки загально формулював їхні справи: «Українці Галичини і Буковини вирішать про своє майбутнє і, зокрема, про їх відношення до Польщі та України»¹¹⁹.

О. Бочковський певною мірою хотів виправдати таке ставлення Т. Масарика до українців. Він зазначав, що «це, очевидно все було писано в тодішніх спеціальних відносинах і не представляло напевно остаточну дефініцію (визнання) становища Масарика до української справи». Як доказ наводив такий факт: коли гетьман П. Скоропадський зрікся влади і Директорія стала на чолі УНР, то Т. Масарик висловився за визнання Української самостійної держави де-факто з чеської сторони, і взагалі, досить прихильно, принаймні спочатку, дивився на зміну політичної ситуації в Україні після приходу до влади нового уряду¹²⁰.

Уряд Директорії УНР встановив неофіційні дипломатичні відносини з Чехословацькою Республікою (ЧСР). Надзвичайна дипломатична місія УНР розпочала роботу 19 січня 1919 р. під керівництвом М. Славинського і тривала до березня 1923 р., тобто до заяви міністра закордонних справ ЧСР Едварда Бенеша (Edvard Beneš) про недоцільність її подальшої роботи. У цій місії активно працював О. Бочковський: спочатку очолював пресовий відділ, потім був її секретарем, а згодом – аташе. Свої обов'язки він виконував до 1 жовтня 1922 р.

3 грудня 1918 р. уряд ЗУНР також був репрезентований окремою дипломатичною місією, спершу очолюваною С. Смаль-Стоцьким, згодом – Є. Левицьким.

3 1921 р. Чехословаччина визнала де-факто УСРР, повноважним представником якої у Празі був М. Левицький. У Харкові впродовж 1921–1922 рр. діяли чехословацькі торговельна й дипломатична місії.

Зазначу, Т. Масарик добився післявоєнного визнання й набуття державно-правового устрою Закарпаття. Перебуваючи влітку і восени 1918 р. у США, 25 жовтня у Філадельфії він досяг порозуміння з діячами підкарпаторусинської еміграції, зокрема Г. Жатковичем. Це відіграло вирішальну роль у рішеннях Паризької мирної конференції за Сен-Жерменським договором від 10 вересня 1919 р. про приєднання Закарпаття на правах автономії до ЧСР (утворена 28 жовтня 1918 р., перший президент – Т. Масарик). Політика Чехословаччини щодо Підкарпатської Русі, незважаючи на її непослідовність і багато в чому суперечливі дії, загалом сприяла соціально-економічному й культурно-політичному розвитку краю та національному відродженню його корінного населення, яке в 20–30-ті роки ХХ ст. піднялося у національному усвідомленні від «підкарпатських русинів» до «закарпатських українців», до власної державності – Карпатської України. У 1921 р. президент Т. Масарик відвідав Закарпаття і виявив добру обізнаність та турботу про його розвиток¹²¹.

Зазначу, що за часів президенства Т. Масарика чехословацький уряд фінансував утримання на своїй території чотирьох таборів для біженців-українців, а також близько восьми тисяч колишніх вояків Української Галицької армії (УГА), яким

¹¹⁹Masaryk T. Nova Evropa. P. 217.

¹²⁰Бочковський І. Життя і світогляд Т. Г. Масарика. С. 23.

¹²¹Віднянський С. Т. Масарик про Україну і українців. С. 134.

виплачувалася зарплата, рівнозначна чеській армії¹²². Крім того, українські студенти на чехословацькі кошти навчалися у відкритих у Празі Українському вільному університеті (1921), Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (1923), Українській господарській академії (1922) у Подєбрадах, яка згодом трансформувалася в Український технічно-господарський інститут – спочатку до 1935 р. як установа заочного навчання при академії, а з 1936 р. як окремий навчальний заклад, Українській студії пластичного мистецтва (1923). Так було збережено значний український науковий і культурний потенціал, збагачена скарбниця духовних цінностей українського народу, зроблено помітний внесок у світову науку й культуру.

Виступаючи 9 травня 1923 р. перед професорсько-викладацьким складом і студентами Української господарської академії в Педєбрадах, Т. Масарик сказав: «Я досить добре поінформований про вашу школу і ваші успіхи. Недавно я дістав звіт про це. Тішить мене, що ви в нас знайшли хоч не батьківщину, зрештою, ви її не можете тут знайти, але добре сусідство братнього народу, серед якого можете жити спокійно. Ви й самі кажете, що ви тут спокійні й щасливі. Я особливо тішусь тим, що при всьому нещастю, яке впало Росії й Україні, ми все-таки наші слов'янські програми, що були в нас перед війною, можемо фактично тепер втілювати... Поки це буде залежати від мене, я радо підтримуватиму вас та ваших студентів»¹²³.

Так, у міжвоєнний період Чехословаччина, особливо Прага, була одним із головних осередків культурного, наукового і громадсько-політичного життя української еміграції в Європі й, по суті, залишалася ним аж до 1945 р. Цілком зрозуміло, що в цьому велика заслуга першого президента Чехословацької Республіки Т. Г. Масарика.

Отже, О. Бочковський у працях розкрив діяльність представників чеського національного відродження середини ХІХ ст. щодо захисту української мови й прав народу від російських і польських кривотолків, наголосив, що вони вперше вивели українську справу на міжнародний рівень, піднесли значення українського чинника у слов'янському світі. Бачимо, що публіцистична праця у різних європейських пресових виданнях, зокрема в київській «Раді», була спрямована на висвітлення українського питання, становища галицько-буковинських українців, ставлення чеського громадянства до українців. Особливо треба відзначити його перекладацьку роботу, а також великий вплив Томаша Масарика на подальшу наукову працю О. Бочковського, передусім у розробці національного питання. Цікавою виявилася еволюція ставлення самого Т. Масарика до українського питання в різних періодах його науково-творчого і громадсько-політичного життя до Першої світової війни, в роки українських національно-визвольних змагань і післявоєнний час. Проте потрібно наголосити, що з цим іменем пов'язана історія українського народу завдяки політичному розуму й високій людяності чеського президента.

¹²²Худаніч В. Т. Масарик і Україна. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Історія»*. Ужгород, 2002. № 7. Томаш Масарик – видатний вчений, політик, державний діяч: матеріали наукових читань, присвячених 150-річчю від дня народження Т. Г. Масарика (1850–1937) (Ужгород, 17 березня 2000 р.). С. 7; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Історія. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. С. 329.

¹²³Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР. 7/VII.1921–7/VII.1924. Прага, 1924. С. 41.

REFERENCES

1. Boczkowski, H. (1915). *Ukrajinská otázka*. Prague [in Czech].
2. Boczkowski, H. (1909). Ukrajinská otázka. *Slovanský Přehled*, 2–3, 77–78 [in Czech].
3. Bochkovskii, Y. P. (1913). Prof. T. H. Masaryk ob ukraïnskõm voprose. *Ukrainskaia zhyzn (Moscow)*, 4, 42–53 [in Russian].
4. Bochkovskiy, I. (1921). Zhyttia i svitohliad T. H. Masaryka. Masaryk pro Ukraïnu. Kyiv; Vienna [in Ukrainian].
5. Bochkovskiy, O. I. (1930). T. H. Masaryk i halytski ukraïntsi. In O. I. Bochkovskiy (Ed.), *T. H. Masaryk. Natsionalna problema ta ukraïnske pytannia (Sproba kharakterystyky ta interpretatsii)* (pp. 120–121). Poděbrady [in Ukrainian].
6. Bochkovskiy, O. I. (1926). Fr[antishek]Palatskyi – «otec národa». *Nasha hromada*, 5/6, 42–43 [in Ukrainian].
7. Bochkovskiy, O. (1929). Iz spohadiv pro T. H. Masaryka. *Tryzub (Paris)*, 29–30, 22–25 [in Ukrainian].
8. Bochkovskiy, O. (1930). *T. H. Masaryk. Natsionalna problema ta ukraïnske pytannia (Sproba kharakterystyky ta interpretatsii)*. Poděbrady [in Ukrainian].
9. Bochkovskiy, O. (1930). Shliakhy oznaiomlennia Masaryka z ukraïnskoïu spravoiu. In *T. H. Masaryk. Natsionalna problema ta ukraïnski pytannia (Sproba kharakterystyky ta interpretatsii)* (pp. 112–113). Poděbrady [in Ukrainian].
10. Bryk, I. (1925, Berezen 10). Toma G. Masaryk. *Dilo* [in Ukrainian].
11. Cheski «budyteli» pro natsionalne pytannia na Skhodi Yevropy. Karlo Havichek-Borovskiy. (1925). In N. Hryhoriiev (Ed.), *Natsionalne pytannia na Skhodi Yevropy: materialy i dokumenty* (p. 99). Prague [in Ukrainian].
12. Cheski «budyteli» pro natsionalne pytannia na Skhodi Yevropy. F. Riger. (1925). In N. Hryhoriiev (Ed.), *Natsionalne pytannia na Skhodi Yevropy: materialy i dokumenty* (pp. 98–99). Prague [in Ukrainian].
13. Cheski «budyteli» pro natsionalne pytannia na Skhodi Yevropy. Yan Koubek. (1925). In N. Hryhoriiev (Ed.), *Natsionalne pytannia na Skhodi Yevropy: materialy i dokumenty* (p. 97). Prague [in Ukrainian].
14. Druh. Olgerd Bochkovskiy. (1939, Hruden 11). *Svoboda (Jersey City)*, 287 [in Ukrainian].
15. Entsyklopedicheskii slovar. (1894). (Vol. XIII: Imidoeffiry-Kadailovich, pp. 864–865). Saint Petersburg [in Russian].
16. Fedenko, P. (1954). *Isaak Mazepa*. London [in Ukrainian].
17. Franko, I. (1930). Moje styky s Masarykem. In *Yuvileinyi zbirnyk «T. G. Masarykovik 60 narozeninám»* (p. 16). Prague [in Czech].
18. Havlichek-Borovskiy, K. (1901). *Vybir poezii. Pereklad Ivana Franka. Z zhyttieypysom Havlichka*. Lviv: Nakladom ukraïnsko-ruskoï vydavnychoï spilky [in Ukrainian].
19. Kanevska, I. (2018). Olgerd Ipolyt Bochkovskiy – narys biohrafii. In *Bochkovskiy O. I. Vybrani tvory ta dokumenty* (Vol. 1, pp. 12–13, 30–31). Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
20. Khudanych, V. T. (2002). Masaryk i Ukraïna. *Naukovyi visnyk UzhNU. Serii «Istoriia»*, 7, 7 [in Ukrainian].
21. Kratkaiia istoriia Chekhoslovakii s drevneishykh vremen do nashykh dnei. (1988). Moscow [in Russian].
22. Masaryk, T. G. (1920). Nova Evropa. Stanovisko slovanské (Vol. 1). Prague [in Czech].
23. Masaryk, T. G. (1930). Nová Evropa (Stanovisko slovanské). Prague [in Czech].

24. N. V. Česko-ukrainskyi paradoks. (1927). *Tryzub (Paris)*, 45, 5–6 [in Ukrainian].
25. N.V. Ukrainica u «Slovianskomu Przhehliadi». (1909). *Rada (Kyiv)*, 271, 1 [in Ukrainian].
26. N.V. Nova česka sprava pro Slovianshchynu. (1912). *Rada*, 80, 1–2 [in Ukrainian].
27. N.V. Nova česka sprava pro Slovianshchynu. (1912). *Rada*, 81, 1–2; [in Ukrainian].
28. N.V. Nova česka sprava pro Slovianshchynu. (1912). *Rada*, 84, 2; [in Ukrainian].
29. N.V. Nova česka sprava pro Slovianshchynu. (1912). *Rada*, 86, 1–2; [in Ukrainian].
30. N.V. Nova česka sprava pro Slovianshchynu. (1912). *Rada*, 95, 2 [in Ukrainian].
31. N.V. Praha (od vlasneho korespondenta). Česka leksiia pro ukraintsiv. (1910). *Rada*, 73, 1 [in Ukrainian].
32. N.V. Ukrainska vechirka v Prazi. (1911). *Rada*, 275, 2 [in Ukrainian].
33. N.V. Českyi istoryk, prof. Bidlo, pro ukrainsku spravu. (1910). *Rada*, 23, 1 [in Ukrainian].
34. N.V. Čekhy i ukraintsy (z pryvodu afery Rakovskoho). (1910). *Rada*, 148, 1 [in Ukrainian].
35. N.V. Čekhy ta ukraintsy. (1910). *Rada*, 293, 2 [in Ukrainian].
36. N.V. Shevchenkovi rokovyny u čekhiv. (1911). *Rada*, 56, 1 [in Ukrainian].
37. O.I.B. (1926, Serpen 12). Dr. L. Ryger pro ukrainsku spravu v r. 1849. *Ukrainske zhyttia*, 2, 2 [in Ukrainian].
38. O.I.B. (1926, Serpen 19). Karel Havlichek pro ukrainske pytannia. *Ukrainske zhyttia*, 3, 3 [in Ukrainian].
39. O.I.B. (1926, Veresen 2) Ya. P. Koubek pro Ukrainu. *Ukrainske zhyttia*, 5, 2 [in Ukrainian].
40. Omelchenko, H. (1929). Biohrafii Karla Havlichka-Borovskoho. In *Havlichek-Borovskyyi K. Vybir poezii* (I. Franko, Trans.) (p. 21). Prague: Vyd-vo česko-ukrainska knyha [in Ukrainian].
41. *Rada*. (1910), 69, 4 [in Ukrainian].
42. Slovanská politika v parlamenté. (1908, Maj 31). *Čas (Prague)*, 150 [in Czech].
43. Soiuz vyzvolennia Ukrainy do česko-ho narodu. (1915). *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 11–12, 13 [in Ukrainian].
44. Try roky pratsi Ukrainskoho Hromadskoho Komitetu v CHSR. 7/VII.1921–7/VII.1924. (1924). Prague [in Ukrainian].
45. Ukrainica u «Slovianskomu Przhehliadi». (1909). *Rada*, 271, 1–2 [in Ukrainian].
46. Vidnianskyi, S. (1993). T. Masaryk pro Ukrainu i ukraintsiv. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky: mizhvid. zb. nauk. prats*, 4, 133–136 [in Ukrainian].
47. *Vistnyk*. (1915), 11–12, 13 [in Ukrainian].
48. Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923. Istoriiia. (2001). Ivano-Frankivsk: Siversiia [in Ukrainian].

Ivan PATER

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Chief Researcher of the Department of Modern History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>
e-mail: I.Pater@nas.gov.ua*

OLGERD BOCHKOVSKYI: THE ATTITUDE OF THE CZECHS AND TOMÁŠ GARRIGUE MASARYK TO THE UKRAINIAN ISSUE

The author analyzes works of Olgerd Ipolyt Bochkovskyi about such «awakeners» of the Czech national revival as František Palacký, František Ladislav Rieger, Jan Koubek, Karel Havlíček Borovský, Karel Havík Janophiles who were Slavophiles and in individual actions Russophiles, but at the same time really and correctly assessed the Ukrainian issue, for the first time brought it to an international forum. They supported the Ukrainians' language and rights in 1849 in the Austrian post-revolutionary parliament against Polish and Russian fraud, the independence of the Ukrainian people among the Slavs. The «awakeners» were against Russian claims to the Ukrainian Galicia, Bukovina and Transcarpathia, the anti-Ukrainian policy of tsarism, and defended the leading role of Ukraine in the final settlement of inter-Slavic relations.

O. Bochkovskyi's journalistic activity in different European magazines is revealed. Special attention is paid to the coverage of the Ukrainian issue, the situation of Galician-Bukovynian Ukrainians, the national development of the Slavic peoples.

The ideological influence of the notable Czech scientist, public and political figure Tomáš Garrigue Masaryk on the scientific way of Olgerd Bochkovskyi as a sociologist and nationalist is highlighted. In the works of O. Bochkovskyi, it was emphasized that T. Masaryk, before the war interpreted the Ukrainian question, based primarily on the real content and vitality of the Ukrainian movement. He emphasized the absolute undoubted right of Ukrainians to self-determination and political independence. It is noted that concerning the Ukrainian issue T. Masaryk had mainly political reasons. It is stated that O. Bochkovskyi proved T. Masaryk's warnings against Ukraine's independence during the war by recent history and the adjustment of life. The author singled out tactics and methods of the Czechoslovak liberation action as the top of T. Masaryk's nation-building art, a perfect example for Ukraine in further liberation directions, the guarantee of the future triumph of Ukrainian independence.

Keywords: Olgerd Bochkovskyi, Tomáš Masaryk, Ukraine, Ukrainian issue, Ukrainians, Czechs, independence, statehood.

Микола ПОСІВНИЧ

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5555-0753>
e-mail: posiv@yahoo.com*

ОТЕЦЬ СТЕПАН ОНИШКЕВИЧ: ТВОРЕЦЬ І БУДІВНИЧИЙ ЗУНР

Зазначено, що на початку ХХ ст. постать греко-католицького священника Степана Онишкевича (21.12.1861–16.12.1944) яскраво виділялася серед інших відомих особистостей Галичини. На основі спогадів та інших джерел проаналізовано його основні віхи життя й діяльності. Зокрема, окреслено роботу послом австро-угорського парламенту, громадсько-політичну діяльність у Рудківському повіті під час творення і будівництва Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), працю членом Центрального комітету Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) та її місцевим очільником.

Окремою сторінкою життя виділено його економічно-підприємницьку діяльність зі створення різного роду кооперативів (молочарного, позичкового, кошикарського), громадських і молодіжних організації («Рідної школи», товариства «Січ», пожежної команди тощо), театральних гуртків, постійний юридичний захист і допомогу українським селянам у судах, пропагування об'єднання селянських господарств.

Зазначено, що завдяки активній просвітницькій і господарській діяльності, національному вихованню о. Степана Онишкевича після закінчення сільської школи молодь продовжувала навчання в гімназіях та ремісничих школах, різних університетах, а села, де служив отець, ставали одними з найбільших громадсько-культурних осередків Галичини. Констатовано, що восьмеро його дітей стали активними членами українського визвольного руху та громадсько-політичними діячами, науковцями в еміграції, а сам о. Онишкевич через таку діяльність постійно зазнавав переслідувань і репресії від окупаційних влад.

Ключові слова: душпастирська і політична діяльність, Західноукраїнська Народна Республіка, громадські організації, кооперативний рух.

У сучасних умовах розбудови української державності та формування основ громадянського суспільства об'єктивне висвітлення і неупереджене осмислення минулого відіграють особливу роль. Вивчення ідейно-теоретичних засад й історичного досвіду українського визвольного руху ХХ ст. – необхідна умова віднайдення шляхів успішного розвитку країни.

Громадсько-культурна діяльність, робота депутатом австро-угорського парламенту С. Онишкевича заслуговують на особливу увагу дослідників. Адже разом із

Михайлом Грушевським, Іваном Франком, Володимиром Охримовичем та іншими він заснував Націонал-демократичну партію і був одним з її чільних діячів. У період становлення Західноукраїнської Народної Республіки Степан Онишкевич – посол Української Національної Ради (УНРади), яка працювала й проводила свої сесії у Станіславові. Однак його особа й надалі залишається маловідомою та недослідженою в українській історіографії. Дослідники лише частково згадують про нього в контексті суспільно-політичних подій того часу¹.

Попри велику кількість праць, присвячених ЗУНР, у вітчизняній історіографії недостатньо фахових біографічних досліджень, адже більшість учених зосереджують увагу на політичних і військових аспектах. Перебуваючи у складі УНРади (тимчасового парламенту), С. Онишкевич активно долучився до закладання економічно-аграрних і правових підвалин новоствореної держави – ЗУНР. Саме висвітленню громадсько-політичної діяльності у Рудківському повіті, державотворчих аспектів під час творення й будівництва незалежної держави присвячено це дослідження. Мета – розкрити особливості характеру та діяльності, зокрема громадсько-політичної, о. Степана Онишкевича. Методологічна основа – комплексний підхід до аналізу вказаної проблематики.

Степан (Стефан) Онишкевич народився 21 грудня 1861 р. у м. Угнів (тепер – Сокальського р-ну Львівської обл.) у міщанській родині Івана Онишкевича і Мокрини Косоноги. Навчався у народній школі рідного міста та Львівській академічній гімназії. Проходив строкову військову службу у Відні. Там налагодив контакти зі студентським товариством «Січ» і заприятелював із Ярославом Окуневським й Іваном Косом. Після служби в армії вступив до Львівської духовної семінарії. Активно долучився до праці в товаристві «Дружній лихвар», яке з 1882 р. змінило назву на «Академічне братство». Одружився зі Софією Фолис, згодом у них народилося 12 дітей, з яких вижило 8. Після висвячення в 1887 р. деякий час був парафіяльним сотрудником у таких селах: Літиня (1887–1888, Дрогобицький повіт), Яструбичі (1888–1892, Сокальський повіт), Ременів (1892–1894, Львівський повіт). За спогадами ременівських парафіян о. Онишкевич застав парафію в занепаді, був щирим патріотом і викорінював у селі аморальність, його боялися і за це не дуже любили².

У 1894 р. С. Онишкевича переводять на парафію в с. Хишевичі Рудківського повіту (тепер – Городоцький р-н). Молодий священник одразу активно входить у його громадське життя. У м. Комарно його обрано головою Рудківської головної ради. Рудківський повіт довгі роки був під тотальним впливом москофільства. С. Онишкевич показав себе безкомпромісним борцем із цією політичною течією за

¹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 86; Адамович С. Стосунки наддніпрянської політичної еміграції з Головною Українською Радою: спроба консолідації українського національного руху (1914–1915 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2002 Вип. IV. С. 66–67; Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 років. URL: <http://www.history.ivfr.net/article.php?id=965>

² Блажейовський Д. Історичний шематизм Перемиської єпархії з включенням Апостольської Адміністрації Лемківщини (1828–1939). Львів: Каменяр, 1995. С. 790; Лев В. О. Степан Онишкевич. *Угнів та Угнівщина: Історико-мемуарний збірник*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1960. Т. 16. С. 422; Лист Любомира Онишкевича (США) до М. Посівнича від 17.08.2009 р. Приватний архів Миколи Посівнича у Львові.

національне усвідомлення і впливи на українське населення повіту. Свою роботу почав з організування селян та створення потужної економічної бази. Для ведення активної громадсько-політичної роботи отець залучає і згодом постійно навчає місцевих селян: Івана Савицького, Олексу Щупака, Михайла Цяпка, Івана Турчина, Теодора Цигилика, Василя і Семена Лопадчаків із Хишевич, Степана Ярка з Коропужа, Юрія Пастерника з Конюшок Семенівських, які й стали його опорою в національно-патріотичній діяльності. Він годинами, до пізньої ночі, переважно взимку, навчав їх у себе вдома основам загальної освіти та ведення громадської роботи. Створивши навколо себе потужну і свідому групу селян, С. Онишкевичу вдалося досягнути неімовірного успіху: його учні ставали у проводі громадських організацій та кооператив, а найголовніше – почали навчати інших й залучати до громадських робіт. У селі часто відбувалися різні збори, засідання, читання, постановки вистав, колядування на «Рідну школу» тощо. Завдяки ініціативі й організаторським здібностям отця створено: споживчий кооператив «Нива», театральний гурток, кружок «Рідної школи», товариство «Січ», пожежну команду тощо³.

У виборах до Державної Ради 1897 р. С. Онишкевич активно підтримував та агітував за кандидатуру Івана Франка в Рудківському повіті на депутата в боротьбі з польським графом Михайлом Тишкевичем. Зокрема, під час агітаційного виступу в м. Комарні отець зумів унеможливити арешт І. Франка жандармами, забравши його до себе в гості у с. Хишевичі. Отець Онишкевич на таких зборах і вічах здобув репутацію найкращого промовця повіту⁴.

Отець провадив не тільки просвітницьку діяльність (спершу ходив ранком по хатах збирати молодь до церкви й опісля Служби Божої навчав релігії і виховував у національному дусі), зразково вів господарство на 100 моргах землі. Він постійно ходив до селян і навчав, як вести господарку, згідно з новими досягненнями науки, на прикладі власного. Також навчав і примушував місцевих селян дотримуватися особистої гігієни, господинь – як варити різні страви, щоб ті були поживні та корисні, садити і доглядати городину, а потім – як її правильно зберігати. Коли в когось на подвір'ї чи в хаті був безлад і він бачив, що до нього йде пан-сгомосць, то господині замикали все на ключ та втікали, щоб не бути зганьбленою на всю округу.

У 1894–1895 рр. заходами отця (як секретаря) та Івана Савицького (як голови), Олекси Турчина, Стаха Мамчака побудовано дерев'яну читальню «Просвіти», а в 1899 р. – великий цегляний дім. Тут перебувала заснована й очолювана о. Онишкевичем позичково-ощадна «каса Стефчика». У ній позичали гроші селяни з цілої округи. Також у 1894 р. він заснував і очолив молочарню, яка збирала продукцію з цілого району. Вироблене масло щотижня відправляли у Стрий. У 1904–1905 рр. С. Онишкевич заснував кошикарську школу, дещо згодом – кооператив та заохочував селян вирощувати лозину. За його сприяння куплено дві машини, котрі дали змогу виготовляти і плести не тільки кошики, а й ліжка, куфри, крісла, колиски тощо. Для збуту продукції отець знайшов місця у Відні, що давало небачені досі прибутки для села і робітників⁵.

³ Комарно-Рудки та околиця. Збірник історично-мемуарних, географічних та побутових матеріалів / гол. ред. В. Лев. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1987. С. 75, 622. (Український архів. Т. 43).

⁴ Там само. С. 68, 426.

⁵ Пастух І. Спогад про село Хишевичі. *Комарно-Рудки та околиця...* С. 622.

Степан Онишкевич був одним із засновників та чільних діячів Національно-демократичної партії. У травні 1907 р., за рекомендацією І. Франка, бере участь у виборах до Державної Ради від Комарна й округи, де його обрано депутатом. На агітаційних виступах і дискусіях отець говорив дуже переконливо й різко, немов би диктував усім іншим свої думки-плани. Йому вдалося здійснити неможливе до цього часу – домовитися з місцевими священниками-москофілами про підтримку його кандидатури проти поляка графа Скарбка (ім'я не встановлено). На виборах у лютому 1908 р. до Галицького сейму через фальсифікацію поляками підрахунку голосів він не став депутатом⁶.

У 1909 р. о. Онишкевич – один із чільних керівників у Львові та засновників у Рудківському повіті товариства «Сільський господар». Зусиллями його й д-ра Григорія Величка, які об'їхали майже всю Галичину, ініційовано створення 71 філії «Сільського господаря» у 39 повітах. Був прихильником комасації (об'єднання) селянських земельних наділів. На цю тему в 1905 р. у Львові видав брошуру «Про комасацію ґрунтів» накладом «Просвіти» й активно співпрацював із цієї проблематики з о. Титом Войнаровським. У 1910–1911 рр. о. Онишкевич став ініціатором заснування в Хишевичах кооперативи для видобування і продажу торфу, яка почала давати великі прибутки. Крім цього, для села це був вихід зі скрутного становища, бо громада не мала власного лісу й купувала дрова для опалення. Для збільшення обсягів видобутку закупив дві машини для копання і пресування торфу, що дало змогу максимально збільшити прибутки. Був активним членом кредитної кооперативи «Народний дім» у Рудках. У 1910–1912 рр. намагався створити в рудківському повіті спілку з продажу і збуту худоби, але через протидію євреїв-скупників цю ідею не вдалося реалізувати. У Львові майже 40 років був членом ради страхових компаній «Дністер», «Карпатія», видавничої спілки газети «Діло»⁷.

Завдяки такій активній просвітницькій і господарській діяльності місцевого священника було збудовано велику муровану церкву та школу. Він заохочував селян після закінчення сільської школи віддавати дітей до гімназій і ремісничих шкіл, а згодом – університетів. Про активну національно-просвітницьку діяльність С. Онишкевича свідчить той факт, що з Хишевич прийнято п'ять добровольців (найвідоміший із них Іван Цяпка) до лав Українських січових стрільців (УСС), а село було одним із найбільших культурних осередків повіту⁸.

На позачергових виборах 19 червня 1911 р. у 53-му окрузі (Комарно–Рудки–Самбір–Судова Вишня) до австро-угорського парламенту переконливу перемогу здобув о. Онишкевич. Як депутат, він відзначався надзвичайною працьовитістю та енергією, умів полагоджувати проблемні питання, був добрим порадником у критичних ситуаціях⁹. У спогадах д-р Олександр Марітчак зазначав, що «сама поява о. С. Онишкевича

⁶ Комарно–Рудки та околиця... С. 76; Голинський П. Рудки у днях 1 і 2 листопада 1918 р.

Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Вінніпег: Видав хорунжий УССД. Микитюк, 1976. Т. 5. Над Сяном: матеріали до історії Укр. Галиц. Армії: у 50-річчя її участі у Визвол. Змаганнях. С. 44.

⁷ Лев В. О. Степан Онишкевич... С. 423; Комарно–Рудки та околиця... С. 238–240, 426, 379–381, 617; Левицький К. Українські політики. Сильветки наших давніх послів і політичних діячів. Львів, 1936. Ч. 2. С. 76.

⁸ Комарно–Рудки та околиця... С. 623.

⁹ Там само. С. 80, 427.

чи в місті Рудки, чи на зборах українських громадських організацій, викликувала пошану для його особи і щиру відданість його поглядів. Енергійний, майже високого росту, з доброзичливим виразом лица, з короткою вмілою аргументацією на зборах, отець Степан Онишкевич мав очевидну сугестивну силу, яка примушувала не тільки наших повітових діячів, але також поляків до повної пошани до його особи і поглядів»¹⁰.

Під час виборів до Галицького сейму 30 червня 1913 р. Степана Онишкевича обрано головою виборчої комісії Рудківського повіту. На них переміг його соратник Гриць Тершаківець. У 1913 р. о. Онишкевича перевели на парафію до с. Купновичі Рудківського повіту (тепер – Самбірського р-ну). У 1914 р. за доносом його заарештували угорські військові як таємного прихильника русофільства¹¹.

За дорученням Української парламентської репрезентації (УПР), Є. Петрушевич, С. Голубович і С. Онишкевич увійшли до комісії, яка проаналізувала діяльність Союзу визволення України (СВУ) за 1914 р. і зробила висновок, що він відданий національній справі й тому немає підстав переносити його діяльність в інші країни. У 1915 р. С. Онишкевич став членом Загальної Української Ради (ЗУР) у Відні. Своім основним завданням ЗУР проголосила боротьбу за відновлення державності на українських землях, що входили до Російської імперії, та запровадження національно-територіальної автономії у складі Австро-Угорщини¹².

У березні 1918 р. о. Онишкевич увійшов до комітету з 14 осіб (В. і Л. Бачинські, І. Голубович, Є. та К. Левицькі, Т. Окуневський, С. Федак, Л. Цегельський, С. Смаль-Стоцький та ін.) – засновників Українського банку¹³.

Отець продемонстрував увесь свій організаторський хист, досвід і невтомну працю в утвердженні української державності в Рудківському повіті. У спогадах адвокат Олександр Марітчак писав: «До міста і Народного Дому приїжджало в тиждні багато селян і священиків з довколишніх сіл і наша організаційна справа ішла скорим темпом. Цілу організацію повіту твердо тримав у своїх руках посол о. Степан Онишкевич, який тішився великим авторитетом, пошаною і симпатією між своїми, а повагою у чужих»¹⁴.

19 жовтня 1918 р. він брав участь у нарадах Української Національної Ради та Центрального військового комітету, які доручили йому перебрати владу в Рудківському повіті. Він уклав план наступу на Рудки, де мешкало понад 1 500 поляків та 1 800 євреїв, трьома групами. Так основний удар мав бути 1 листопада із «зеленої дороги» під керівництвом о. Онишкевича та десятника УСС Петра Томашівського. Однак лише на 2 листопада вдалося організувати наступ, перед тим відбивши атаки поляків на довколишні села. Зі с. Бенькова Вишня (тепер – Вишня) наступ на Рудки організував чотар австрійської армії Теодор Швець, підстаршина австрійської армії Юрко Пастернак організував із Конношок, Новосілок, Загір'я, Хлопчиць та інших сіл

¹⁰ Марітчак О. Перший листопад 1918 р в Рудках. *Свобода* (Джерзі-Сіті). 1957. 5 листопада. Ч. 213. С. 3.

¹¹ Комарно–Рудки та околиця... С. 83.

¹² Адамович С. Стосунки надніпрянської політичної еміграції з Головною Українською Радою... С. 66–67.

¹³ Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 років. URL: <http://www.history.ivfr.net/article.php?id=965>

¹⁴ Марітчак О. Перший листопад 1918 р в Рудках. С. 3.

300 селян і хорунжий УСС Пачеха (ім'я не встановлено) наступав із Гошан (тепер – Градівка) зі селянами із навколишніх сіл. Основна група на чолі з С. Онишкевичем та селянами з Купнович, Розділович (тепер – Роздільне), Шептич, Воцанців, Михайлович й інших зупинилися за 3 км від Рудок. Полякам повідомили «татарськими вістками», що 6-тисячний відділ С. Онишкевича готовий штурмувати місто і чекає їх негайної капітуляції. Насправді він нараховував понад 200 селян, 5 усусів, 20 колишніх воєнків австрійської армії. Польська Народна Рада звернулася до отця-декана Айталя Ковальського, отця-совітника Семена Кульчицького (Воцанці), д-ра Олександра Марітчака і директора «Народного дому» Івана Роздольського про проведення переговорів. Для полагодження всіх справ вислано українців-делегатів Петра Голинського й Михайла Фецина. В імпровізованому таборі о. Онишкевич проводив виховну бесіду з українським ополченням, яке закликав поводитися гідно, не мститися полякам і всі справи залишити для упорядкування новій владі. Делегатам від польської сторони заявив: «Ідіть назад і скажіть, що від нині всю владу в Східній Галичині перебрала Українська Держава! Поляки мають скласти зброю. Якщо того не зроблять, будуть відповідати за наслідки. Нехай вийдуть представники поляків і українців до Вістович, де стоїть жидівська корчма, а я їм від імени Української держави подиктую умови»¹⁵.

Поляки вислали своїх чотирьох представників: ксьондза-декана Міхала Войтаса (Michał Woitas), коменданта поліції капітана Генрика Каліновського (Henryk Kalinowski), бургомистра Адольфа Бенецкого (Adolf Benetski) та Йосифа Лясоти (Josef Lasota). З української сторони капітуляцію приймали: посол о. Степан Онишкевич, отець-декан Айталь Ковальський, отець-совітник Семен Кульчицький, д-р Олександр Марітчак, радник Йосиф Кульчицький, поручник Т. Швець та о. Юрій Кміть. У протоколі від 2 листопада зазначено: «Польська сторона складає освідчення, що віддає до диспозиції репрезентації українського населення оружжя і амуніцію своєї міліції, призначеної для міста Рудки, яке то освідчення українська сторона приймає. Віддання оружжя і амуніції має наступити сьогодні»¹⁶. С. Онишкевич на чолі свого війська та делегатів відправився до Рудок, де перед домом міської управи урочисто комендант польської поліції Г. Каліновський склав 27 крісів, а тимчасово керувати містом призначив Т. Швеця, Филімона Цигилика й Олексу Щупака. У місті гучно пролунав український національний гімн і замайоріли прапори. Завдяки дипломатичним навикам отця-воєначальника Рудківського повіту було досягнуто з польською громадою домовленості про виконання розпоряджень нової влади та справної сплати податків. Отець С. Онишкевич від ЗУНР іменував повітовим старостою О. Марітчака, начальником повітового суду – Й. Кульчицького. Він активно допомагав у формуванні з добровольців повіту частин Української Галицької армії (УГА), які увійшли у 8-му Самбірську бригаду спільно зі сином Романом, який служив хорунжим і брав активну участь у боях за м. Городок. Інший його син Іван в ранзі поручника служив у кінному загоні отамана Долуда (ім'я не встановлено) і брав активну участь у боях за Львів та Янів. Третій син Володимир, маючи 17 років, також пішов добровольцем в УГА. У січні 1919 р. на вічі в Рудках його разом з Олександром Марітчаком і Гринем Тершаківцем

¹⁵ Марітчак О. Перший листопад 1918 р в Рудках. С. 3; Голинський П. Рудки у днях 1 і 2 листопада 1918 р. С. 46–47; Комарно–Рудки та околиця... С. 98, 112–113; Голинський В. Рудки. Дрогобич: Коло, 2011. С. 47–49.

¹⁶ Голинський П. Рудки у днях 1 і 2 листопада 1918 р. С. 47–48.

обрано делегатами повіту на з'їзд УНРади в Станіславові, де він активно працював у земельній комісії¹⁷.

За участь в утворенні й розбудові ЗУНР о. Онишкевича польська окупаційна влада арештувала в червні 1919 р. і відправила в тюрму м. Перемишля. На початку липня його та ще 120 інтернованих українців, мов оселедців у бочці, відправили товарними вагонами в Берестейський (Брестський) табір смерті, де вже перебував його син поручник Іван Онишкевич як військовополонений. Він, як і інші товариші, будували собі бараки, щоб не спати на голій землі. Внаслідок вибуху на артилерійському складі отця було поранено. У таборі С. Онишкевич допомагав усім, вирішував різні суперечки та ставав оборонцем прав ув'язнених перед польською військовою адміністрацією, за що здобув великий авторитет. У середині серпня 1919 р. 800 в'язнів із Бреста впродовж 4-х днів доправлено в табір Домб'є біля Кракова, при цьому жодного разу не зупиняючись та не даючи їсти і пити. Як наслідок – багато померло, а 160 доправили в лікарню. У домб'єнському таборі отець знову став на чолі в'язнів бараку й мужньо, наражаючи своє життя на небезпеку, відстоював честь і гідність людей від знущань табірної адміністрації. На передодні Різдва 1920 р. о. Онишкевича звільнили¹⁸.

21 травня 1923 р. о. С. Онишкевича обрано до складу Тіснішого народного комітету, який обрав Народний з'їзд Української народної трудової партії. 3–4 червня 1921 р. брав участь у з'їзді колишніх депутатів і представників інтелігенції у справі відновлення політичного й економічного життя Галичини. Також у 1923 р. за активну політичну позицію його на декілька тижнів заарештувала польська поліція, які він просидів у Самбірській тюрмі¹⁹.

11 липня 1925 р. С. Онишкевич у Львові був одним із багатьох засновників, членом Центрального комітету й очільником у повіті УНДО. У 1935 р. С. Онишкевича обрано до складу Рудківської повітової ради. Дещо згодом важка хвороба прикувала його до ліжка, але він продовжував вести активну діяльність. Важко переживав більшовицьку та нацистську окупації. Також дуже переймався долею наймолодшого сина Богдана, який пішов добровольцем у німецьку дивізію «Галичина»²⁰.

Помер о. Степан Онишкевич 16 грудня 1944 р. у с. Купновичах. Він виховав чотирьох дочок і чотирьох синів, які були гідними послідовниками його національно-патріотичної діяльності й активними учасниками українського визвольного руху. Вдячні нащадки в м. Рудках у місцевому музеї бережуть пам'ять про видатного крайнина, на місцевій Ратуші встановлено на його честь меморіальну таблицю та названо 8-й курінь «Пласту» Національної скаутської організації України.

Отже, як бачимо, все життя о. Степан Онишкевич присвятив душпастирській діяльності. Однак обставини змусили його активно займатися громадсько-політичною

¹⁷ Голинський П. Рудки у днях 1 і 2 листопада 1918 р. С. 48; Голинський В. Рудки. С. 48–49; Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Д. Микитюк, 1958. Т. 1. С. 667–668.

¹⁸ Кривава книга / зладили М. Лозинський, П. Карманський. Відень, 1921. Ч. 2: Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920. С. 238; Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. С. 668; Комарно-Рудки та околиця... С. 132–133, 430.

¹⁹ Комарно-Рудки та околиця... С. 133–134.

²⁰ Лев В. О. Степан Онишкевич. С. 424; Лист Любомира Онишкевича (США) до М. Посівнича від 17.08.2009 р. Приватний архів Миколи Посівнича у Львові; Комарно-Рудки та околиця... С. 187.

й економічно-підприємницькою роботою для захисту українських селян. Сучасники характеризували отця «людиною твердого хрустального характеру, прямих і ясних національно-патріотичних переконань, що ціле життя не тільки словом, але передусім ділом давала свідоцтво великій ідеї служіння народові»²¹.

REFERENCES

1. Adamovych, S. (2002). Stosunki naddnyprianskoi politychnoi emihratsii z Holovnoiu Ukrainskoiu Radioiu: sproba konsolidatsii ukrainskoho natsionalnogo rukhu (1914–1915 rr.). *Visnyk Prykarpatskoho univertsytetu. Istorii*, 4, 66–67 [in Ukrainian].
2. Blazheiovskiy, D. (1995). *Istorychnyi shematyzm Peremyskoi yeparkhii z vkluchenniam Apostolskoi Administratury Lemkivshchyny (1828–1939)*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
3. Holynskiy, P. (1976). Rudky u dniakh 1 i 2 lystopada 1918 r. In *Ukrainska Halytska Armia: Nad Sianom: materiialy do istorii* (Vol. 5, pp. 44–49). Winnipeg [in Ukrainian].
4. Holynskiy, V. (2011). *Rudky*. Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
5. Lev, V. (Ed.). (1987). *Komarنو-Rudky ta okolytsia. Zbirnyk istorychno-memuarnykh, heohrafichnykh ta pobutovykh materialiv*. New York; Paris; Sydney; Toronto [in Ukrainian].
6. Lev, V. O. (1960). Stepan Onyshkevych. In *Uhniv ta Uhnivshchyna: Istoryko-memuarnyi zbirnyk* (Vol. 16, pp. 422–424). New York; Paris; Sydney; Toronto [in Ukrainian].
7. Levytskyi, K. (1936). *Ukrainski polityky. Sylvetky nashykh davnykh posliv i politychnykh diiachiv* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
8. Lozynskiy, M., & Karmanskyi, P. (1921). *Krivava knyha* (Pt. 2: Ukrainska Halychyna pid okupatsiieiu Polshchi v rr. 1919–1920). Vienna [in Ukrainian].
9. Lytvyn, M., & Naumenko, K. (1995). *Istoriia ZUNR*. Lviv [in Ukrainian].
10. Maritchak, O. (1957, Lystopad 5). Pershyi lystopad 1918 r v Rudkakh. *Svoboda (Jersey City)*, 213, 3 [in Ukrainian].
11. Mykytiuk, D. (Ed.). (1958). *Ukrainska Halytska Armia: materiialy do istorii* (Vol. 1). Winnipeg: Vydav khorunzhyi USS D. Mykytiuk [in Ukrainian].
12. Mykytiuk, D. (Ed.). (1976). *Ukrainska Halytska Armia: materiialy do istorii* (Vol. 5). Winnipeg: Vydav khorunzhyi USS D. Mykytiuk [in Ukrainian].
13. Pastukh, I. (1987). Spohad pro selo In V. Lev (Ed.), *Komarنو-Rudky ta okolytsia. Zbirnyk istorychno-memuarnykh, heohrafichnykh ta pobutovykh materialiv*. New York; Paris; Sydney; Toronto [in Ukrainian].
14. Pavlyshyn, O. Sotsialno-politychnyi portret ukrainskoho provodu Halychyny ta Bukovyny v revoliutsii 1918–1919 rokiv. Retrieved from <http://www.history.ivfr.net/article.php?id=965> [in Ukrainian].

²¹ Лев В. О. Степан Онишкевич. С. 424.

Mykola POSIVNYCH*Doctor of Philosophy**Senior Researcher at the Department of Modern History**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies**National Academy of Sciences of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5555-0753>**e-mail: posiv@yahoo.com***FATHER STEPAN ONYSHKEVYCH: THE CREATOR AND BUILDER OF ZUNR**

Rev. Stepan Onyshkevych was the founder and organizer of the Ukrainian People's Republic (UNR) in exile. At the beginning of the 20th century, the personae of a Greek Catholic priest S. Onyshkevych (12/21/1861 – 12/16/1944), brightly stood out among other famous persons of Galicia.

S. Onyshkevych together with Mychajlo Hrushevskyy, Ivan Franko, Volodymyr Okhrymovych and others founded the National Democratic Party which was one of the most popular political parties in Ukraine at that time.

Onyshkevych a leading representative as well as a member of the Ukrainian National Council and its provisional parliament was instrumental in laying down the economic and legal and agrarian foundations of this newly created state known as ZUNR.

Based on his memoirs and different sources, the milestones of his life and activities have been studied and analyzed. For example, the author found out that S. Onyshkevych had been the ambassador to the Austro-Hungarian parliament. He was instrumental in forming local policy in Rudkivskyi County while organizing and founding the UNR in exile, a member of the Central Committee of the Ukrainian National Democratic Alliance (UNDO), and its local leadership.

Another aspect of his life's achievement was economic and entrepreneurial activities like organizing different cooperatives (dairy, loan, basketry coops), public and youth organizations («Ridna Shkola», society «Sich», fire brigade, drama club, etc.). Of great importance was the creation of a legal defense committee for farmers and Ukrainian peasants. He furthered a farmers union.

This research aims to uncover the personae of Stepan Onyshkevych, and his community policies and his involvement as such. A methodical basis for this is a complex approach in analyzing this situation.

Keywords: pastoral and political activity, West Ukrainian People's Republic, public organizations, cooperative movements.

Andrii SOVA

*Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Department of Olympic Education*

I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>

e-mail: andrijsova@yahoo.com

PHYSICAL EDUCATION PROFESSOR STEPAN HAIDUCHOK: THE FORMATION OF A WORLDVIEW

The study presents the first attempt to highlight the formation of Stepan Haiduchok's (1890–1976) ideological orientations based on various sources: private archives of Stepan Haiduchok (Lviv), Klavdii Bilynskyi (Sydney) and Andrii Sova (Lviv); reports of the Lviv Academic Gymnasium; Stepan Haiduchok's personal file, which was preserved at Danylo Halytskyi Lviv National Medical University; periodical of the Ukrainian gymnastic society «Sokil» – «Visti z Zaporozha»; Ivan Boberskyi's works; the memoirs of persons who knew him directly or indirectly.

With the involvement of previously unavailable and little-known documents, his childhood and high school years were reconstructed. The author has demonstrated that Professor of the Lviv Academic Gymnasium Ivan Boberskyi (1873–1947), through the gymnastics classes (physical education), the activities of the Ukrainian Sports Club and the Sokil Gymnastic Society influenced the formation and choice of Stepan Haiduchok's future profession – a physical education teacher.

During the high school years were formed the basis, which let him express himself as an athlete, professor of Ukrainian physical education, public and cultural person, journalist, editor, student, and follower of the «Father of Ukrainian Physical Education». The research methodology based on general scientific principles of historical objectivity, systematicity, reliability, complexity, and scientific nature. By applying the biographical method, it was more likely to reveal the objectives of the study.

Keywords: Stepan Haiduchok, Lviv Academic Gymnasium, Ivan Boberskyi, worldview formation, body education, physical education, sport.

Formation of a worldview, as well as the life way of Stepan Haiduchok (March 13, 1890, Pidtemne village – March 16, 1976, Lviv) – professor of Ukrainian physical education, public and cultural-enlightenment figure, journalist, editor, photographer, a soldier of the Ukrainian Halychyna's Army, athlete, one of the first Ukrainian expert in physical education and sports, a student and follower of the «Father of Ukrainian Physical Education» Ivan Boberskyi, a connoisseur of Ukrainian antiquity, still remains a little-known issue of historiography.

In Ukrainian historiography, there are small essays about the life and work of Stepan Haiduchok by Oksana Vatsaba, Bohdan Yakymovych and Roman Mozola¹, Oleksandra Sluzhynska², Oleksandr Pauk³, Andrii Sova⁴, and others. Researchers' special attention deserves the photo album, which published part of a unique collection of photographs, postcards, and documents collected by Stepan Haiduchok during his life, which are now kept by Lesia Krypiakevych. The photo album has an introduction about the collection, a short biographical essay about his life, the destiny of his daughter Bogdana's family, the era of Professor Stepan Haiduchok⁵. Brief biographical information concerning Stepan Haiduchok is presented in reference books. The first such works appeared after World War II among Ukrainian diaspora, in particular in the «Encyclopedia of Ukrainian Studies»⁶ and the anniversary book of the Lviv Academic Gymnasium⁷. Most are presented in modern Ukrainian encyclopedias, reference books, dictionaries, and guides⁸. In 2017, in the book «Ivan Boberskyi – the Founder of the Ukrainian Physical Education and Sports Tradition», the author of the article noted: «in the near future the works of Professor Ivan Boberskyi and his students Stepan Haiduchok, Taras and Petro Frankiv, Oleksandr Tysovskiy, Oksana

-
- ¹ Вацеба О., Мозола М. Сівач зерна добра на рідній ниві. «Сокіл-Батько»: спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / упоряд. А. Благітка. Львів: Основа, 1996. С. 80–83; Вацеба О., Якимович Б. Сівач зерна добра на рідній ниві. *Гайдучок Степан: Воснні спомини* / уклад. і авт. передм. О. Вацеба, Б. Якимович. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. С. 5–11. (Серія «Мемуари і документи», ч. 2).
- ² Служинська О. Степан Гайдучок – лікар Четвертої Золочівської бригади УГА. *Український інформаційний бюлетень здоров'я*. Львів, 2005. Квітень–червень. С. 79–80.
- ³ Паук О. Згадаймо призабуті імена – Степан Гайдучок. URL: <http://galsports.com/news/zhadaymoriguzabuti-imena-stepan-hayduchok/57221.aspx> (дата звернення: 8.09.2014).
- ⁴ Сова А., Тимчак Я. На пошану професора Степана Гайдучка – одного з перших фахівців тіловиховання і спорту в Україні. *Наш спорт. Неперіодичний спортовий журнал українського спортивно-виховного товариства «Чорноморська Січ»* (Випені) 2016. Чис. 52. С. 26–27; Сова А. Степан Гайдучок – творець та літописець історії українського тіловиховання. *Шлях Перемоги* (Київ; Лондон; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто). 2018. 14 березня. Чис. 11 (3324). С. 7.
- ⁵ Галичина – український здвиг за матеріалами архіву Степана Гайдучка: [Альбом] / авт. ідеї Л. Крип'якевич; упоряд.: Ю. Николишин, І. Мельник; літ. ред. І. Лемко. Львів: Апріорі, 2014. 268 с.
- ⁶ Гайдучок Степан. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1955. Т. 1. С. 338.
- ⁷ Сениця П. Професори Української Академічній Гімназії у Львові. *Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978* / упоряд., літ. та техн. ред. Б. Романенчука. Філадельфія; Мюнхен, 1978. С. 139–140.
- ⁸ Личаківський некрополь. Путівник. Львів, 2006. С. 439; Литвин М. Р. Гайдучок Степан. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2006. Т. 5: Вод–Гн. С. 309; Мовчан С. Гайдучок Степан. *Енциклопедія Львова* / за ред. А. Козицького та І. Підкови. Львів: «Літопис», 2007. Т. 1. С. 437–438; Зіменковський Б. С., Гжеготський М. Р., Луцик О. Д. Професори Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького: 1784–2009. Львів: Наутіліус, 2009. С. 59–60; Сова А. Гайдучок Степан Степанович. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Івано-Франківськ, 2018. Т. 1: А–Ж. С. 309–310.

Sukhovska, Daria Navrotska, and others, will be the theoretical basis for the formation of the national base of physical culture in renewed Ukraine⁹.

Despite the studies mentioned above, the life and creative work of Stepan Haiduchok have not yet become the subject of a separate in-depth scientific study. Considering this, the author prepared an article, which, for the first time, reconstructs the professor's childhood and high school years based on various sources.

The sources for the study were: the personal file of Stepan Haiduchok, which has been preserved in the Danylo Halytskyi Lviv National Medical University; publications of the Ukrainian society «Sokil» – «Visty z Zaporozha»; works of Ivan Boberskyi; reports of the Lviv Academic Gymnasium; private archives of Stepan Haiduchok (Lviv), Klavdii Bilynskyi (Sydney), Andrii Sova (Lviv); memories of people who knew Stepan Haiduchok directly or indirectly.

Stepan Haiduchok was born in the village Pidtemne (now the village in the Pustomyty district of the Lviv region) in a peasant family of Stepan (? – 1893) and Mariia (1856–1916). In his autobiography, dated February 27, 1950, he wrote about his childhood and youthful years: «I was born in 1890-13 / III. in the village Pidtemne, Shchyrets district, Lviv region in a family of middle-class peasants. My father died [leaving] me a child in about 1893, my mother in 1916. I had an older brother and an older sister. Both were peasants. My brother died in 1943, and my sister, apparently in 1946, I do not know the exact year. My father's and mother's family lived in the village Semenivka [now the village in the Pustomyty district of the Lviv region. – A.S.], also peasants. Ukrainian by nationality»¹⁰. From the quote, we can conclude that Stepan Haiduchok lost his father at the age of three. He and two other children, an older brother and sister, were raised by their mother. As for information about the middle peasants: in 1950, Stepan Haiduchok worked at the Lviv State Medical Institute and deliberately had to submit such data not to expose himself to unnecessary trouble. In fact, according to residents of Pidtemne, Stepan Haiduchok's family was among the richest in the village. Today the lands they owned in the late 20th – early 20th century called «Haidukivka», «Haidukova Dolyna», etc¹¹.

On March 13, 1890, Stepan Haiduchok received the sacrament of baptism and confirmation in the church of Pidtemne (unfortunately, the church has not survived to this day). «The Birth and Baptism Certificate of Stefan Haiduchok» stated that his parents were Stefan Haiduchok and Mariia (maiden name Dyky), who lived in Pidtemne in the house № 57; godparents: Vasyl Dyky and Yevdokiia – wife of Semen Senkiv, midwife – Mariia Makovska; baptized and confirmed the local pastor Yevstakhii Merunovych¹². Firstly, he studied at a primary school in his native village Pidtemne, and from 1901 to 1910 at the Lviv Academic Gymnasium. In 1902/1903, he had a break from school. From high school reports, we found out that Stepan Haiduchok studied well. In 1904, as a student of the 2nd

⁹ Сова А., Тимчак Я. Иван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції / за наук. ред. Є. Приступи. Львів: ЛДУФК; Априорі, 2017. С. 206.

¹⁰ Особова справа Степана Гайдучка. *Архів Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького*. Спр. 8413. Арк. 18.

¹¹ Спогади Кулик Ольги / записав А. Сова 20.03.2014 р. у с. Підтемному Пустомитівського р-ну Львівської обл.: відеозапис. *Приватний архів Андрія Сова (м. Львів)*.

¹² Свідectво уродин і хрещення Стефана Гайдучка. *Приватний архів Клавдія Білінського (м. Сідней)*.

grade, he finished the year with honors (out of thirty-seven, six were honor students)¹³. The following school year, Stepan Haiduchok attended gymnastics class (ruhanka) taught by Ivan Boberskyi on Mondays. He showed the best results in gymnastics each school year. Thus, in the first half of 1904/1905 A.Y. he was «very good», the second half of 1904/1905 A.Y. – «very good», the first half of 1905/1906 A.Y. – «good», the second half of 1905/1906 A.Y. – «honor student», the first half of 1906/1907 A.Y. – «honor student», the first half of 1907/1908 A.Y. – «honor student with admiration for the subject», the second half of 1907/1908 A.Y. – «honor student with admiration for the subject», for 1908/1909 A.Y. – «very good with special admiration», for 1909/1910 A.Y. – «very good»¹⁴. The acquaintance with the physical education and Professor Ivan Boberskyi had such an impact on his future life that he became interested in this subject, began to specialize in this field, and later became a gymnastics teacher and taught it until his retirement.

Ivan Boberskyi wrote about gymnastics class: «156 students from the following classes attended gymnastics: IIIabv, IVab, V, VIab, VIIab, and VIIIab. Each of the 6 groups practiced 1 hour a week. Exercises took place in the gym of the «Sokil» society. The teacher was their mentor according to the ministry's plan from 1897. Each group was divided into three detachments exercising simultaneously under the orders of leaders chosen from among the students. The first three-quarters of an hour lasted exercises on three devices, the last part of the hour was assigned to ordinary and free exercises or games. In autumn and spring on sunny days, there were games and entertainment. Students left the gymnasium at half-past four, and after a half-hour walk, they reached a field behind the «Imperial Woods». Games lasted from 5 to 7. After seven o'clock, the students returned home. Games took place four times a week, in four classes. Class Iabvg on Tuesday, IIabv, IIIabv on Monday, Vab, V on Friday, VIab, VIIab, VIIIab on Saturday. The first half-hour usually lasted only running games without equipment, such as: «Chorni lytsar», «Chornomorets-Bilomorets», «Напко», «Khody za mnoiu», «Zhhut», «Yastrub», «Tretiak», «Kit i mysh», «Khreshchyk». These were followed by ball games: «Vezha», «Plit», which prepared players for the «Miach kopanyi bez pidnymania», and ball games: «Dobuvana», «Shpurianka». In addition to the gymnastics teacher, other members of the teaching staff also taught games»¹⁵. In 1905, year

¹³ Класифікація учеників за другий піврік року шк. 1903/1904. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1903/1904*. Львів: Накладом наукового фонду, 1904. С. 80.

¹⁴ Свідоцтво шкільне Стефана Гайдучка за перший піврік шкільного року 1904/1905, Свідоцтво шкільне Стефана Гайдучка за другий піврік шкільного року 1904/1905, Свідоцтво шкільне Стефана Гайдучка за перший піврік шкільного року 1905/1906, Свідоцтво шкільне Стефана Гайдучка за другий піврік шкільного року 1905/1906, Свідоцтво шкільне Стефана Гайдучка за перший піврік шкільного року 1906/1907, Свідоцтво шкільне Стефана Гайдучка за перший піврік шкільного року 1907/1908, Свідоцтво шкільне Стефана Гайдучка за другий піврік шкільного року 1907/1908, Свідоцтво шкільне Стефана Гайдучка за шкільний рік 1908/1909, Свідоцтво шкільне Стефана Гайдучка за шкільний рік 1909/1910. *Приватний архів Клавдія Білинського (м. Сідней)*.

¹⁵ [Боберський І.]. Гімнастика. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1904/1905*. Львів: Накладом наукового фонду, 1905. С. 38.

29 students graduated III-b class, which Stepan Haiduchok studied in¹⁶, IV-b in 1906 – 53 students¹⁷, V-b in 1907 – 52 students¹⁸, VIII-b in 1910 – 41 students¹⁹.

In 1909/1910 A.Y. Stepan Haiduchok was taught by the following teachers and professors: Vitovt Vysotskyi – Polish language teacher; professor, a lecturer at Lviv University, member of NTSH Illia Kokorudz – Latin and Greek languages; professor, assistant of the gymnasium director Edvard Kharkevych Yulian Levytskyi – history and geography; professor, adviser, and clerk of the metropolitan consistory with canon honors Rev. Leonid Luzhnytskyi – religion; Professor, Doctor of Philosophy Mykhailo Pachovskyi – Ruthenian (Ukrainian) language; Professor Yosyf Yaniv – mathematics and physics; Professor Liudvik Salio – German language. The «Master of the Class» was Illia Kokorudz. The greatest influence on him had Professor Ivan Boberskyi. The students learned a lot from the German-language library, headed by the professor²⁰. On June 10, 1910, Stepan Haiduchok passed the maturity exam. The document stated: «Pt. 60. Imperial [Royal] Academic Gymnasium in Lviv. Certificate of maturity. Haiduchok Stefan, born on March 13, 1890, in Pidtemne in Halychyna, Greek Catholics, graduated high school education in 1902-1910 from the Imperial [Royal] Academic Gymnasium in Lviv. And he passed the maturity exam based on the ministerial order from February 29, 1908 [year], Part 10.051 (Dn. M. Part 18) for the first time. Based on this exam, he was unanimously recognized as mature for studies at the University. In Lviv on June 10, 1910 [year]»²¹.

The influence of Professor Ivan Boberskyi at the Academic Gymnasium on the formation and choice of Stepan Haiduchok's future profession – a teacher of physical education, revealed itself in the fact that between September 1909 and May 1910 he completed state physical education courses in Prague²². At the same time, he trained guided by Ivan Boberskyi in the «Ukrainian Sports Club»²³ and the teachers' club of the «Sokil-Batko» society²⁴ in Lviv. After graduating from the Lviv Academic Gymnasium on December 28-29, 1910, Stepan Haiduchok passed the state exam at the Lviv University, becoming a physical education

¹⁶ Клясифікація учеників за другий піврік року шк. 1904/1905. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1904/1905*. Львів: Накладом наукового фонду, 1905. С. 73.

¹⁷ Клясифікація учеників за другий піврік року шк. 1905/1906. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1905/1906*. Львів: Накладом наукового фонду, 1906. С. 82.

¹⁸ Клясифікація учеників за другий піврік року шкільного 1906/1907. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1906/1907*. Львів: Накладом наукового фонду, 1907. С. 73.

¹⁹ Клясифікація учеників за рік шкільний 1909/1910. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909/1910*. Львів: Накладом наукового фонду, 1910. С. 76.

²⁰ Збір учительський з кінцем шк. року 1909/10. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909/1910*. Львів: Накладом наукового фонду, 1910. С. 3–5.

²¹ Сьвідоцтво зрілости Стефана Гайдучка. *Приватний архів Клавдія Білинського (м. Сідней)*.

²² Особова справа Степана Гайдучка. *Архів Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького*. Спр. 8413. Арк. 2.

²³ Сова А. Іван Боберський – засновник та ідейний натхненник Українського спортивного кружка в Академічній гімназії у Львові. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній красназвчий часопис (Івано-Франківськ)*. 2017. Чис. 29–30. С. 166–175.

²⁴ Сова А. Іван Боберський – провідний діяч українського сокільського руху. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. редкол. М. Литвин, упоряд. і наук. ред. М. Романюк]. Львів, 2017. С. 3–22.

(ruhanka) teacher. After that, he got the opportunity to work as a physical education teacher at schools and gymnasiums with Polish and Ukrainian languages of instruction²⁵. «The Certificate of Stepan Haiduchok on Passing the Exam in Physical Education» stated: «Pt./443. Certificate of teacher's exam in physical training. Haiduchok Stepan – born in Pidtemne in Halychyna on March 13, 1890, after graduating from Lviv Academic Gymnasium, based on a certificate of maturity from June 10, 1910 pt. 60, got access to the examination based on the order of the Imperial [Royal] Ministry of Education from September 10, 1870, / Diary № II / To show the ability to do the profession of physical education teacher in gymnasiums and teachers' seminaries, passed this exam before the signed Imperial [Royal] Examination Commission on December 28 and 29, 1910 with the following evaluation: Written exam / with an invigilator present /: excellent. Practical exam in calisthenics: excellent. Oral anatomy exam: satisfactory. Oral exam in physiology and hygiene of calisthenics: excellent. Oral exam in the theory of calisthenics: excellent. Based on the exam results, the signed Imperial [Royal] Examination Commission recognized Stepan Haiduchok as a remarkably capable teacher of physical education in gymnasiums and teachers' seminaries, both for men and women, with Polish and Ukrainian languages of instruction. In Lviv, on December 29, 1910, Director of the Imperial Royal Examination Commission; Prof. Dr. Henryk Kadyi by h[is own] h[and] Members of the I[mperial] R[oyal] Examination Commission: Associate Professor Dr. Evhen Piasetski, by h[is own] h[and] R. Kviatkovski by h[is own] h[and]»²⁶.

Thus, Stepan Haiduchok's worldview was formed during high school years. Eventually, this basis let him express himself as an athlete, professor of Ukrainian physical education, public and cultural person, journalist, editor, student, and follower of the «Father of Ukrainian Physical Education». It was Ivan Boberskyi, a professor at the Lviv Academic Gymnasium, who influenced Stepan Haiduchok's choice of physical education teacher profession, through gymnastics classes, the activities of the Ukrainian Sports Club and the Sokil Gymnastics Society.

REFERENCES

1. [Boberskyi, I.]. (1905). Gimnastyka. In *Zvit dyrektsyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1904/1905*. Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].
2. Boberskyi, I., Huzar, O., Kushpirenko, B., Pshepiurskyi, N., Vynnykiv, S., & Sushko, Z. (1911, Mart 30). Zvit «Sokola-Batka» u Lvovi za rik 1910. *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh i pozharnykh tovarystv*, 54–55, 8 [in Ukrainian].
3. Kliasyfikatsyia uchenyiv za druhyi pivrik roku shk. 1903/1904. (1904). In *Zvit dyrektsyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1903/1904* (p. 80). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].
4. Kliasyfikatsyia uchenyiv za druhyi pivrik roku shk. 1904/1905. (1905). In *Zvit dyrektsyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1904/1905* (p. 73). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].

²⁵ Звіт «Сокола-Батька» у Львові за рік 1910. Вісти з Запорожа. Часопис руханкових і пожежарних товариств / Боберський І., Гузар О., Кушпиренко Б., Пшепюрський Н. та ін Львів, 1911. 30 марта. Чис. 54–55. С. 8.

²⁶ Особова справа Степана Гайдучка. Архів Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького. Спр. 8413. Арк. 20.

5. Kliasyfikatsiia uchenykyv za druhyi pivrik roku shk. 1905/1906. (1906). In *Zvit dyrekt-syi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1905/1906* (p. 82). Lviv: Nakladom naukovo-ho fondu [in Ukrainian].
6. Kliasyfikatsiia uchenykyv za druhyi pivrik roku shkilnoho 1906/1907. (1907). In *Zvit dyrekt-syi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1906/1907* (p. 73). Lviv: Nakladom naukovo-ho fondu [in Ukrainian].
7. Kliasyfikatsiia uchenykyv za rik shkilnyi 1909/1910. (1910). In *Zvit dyrekt-syi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1909/1910* (p. 76). Lviv: Nakladom naukovo-ho fondu [in Ukrainian].
8. Krypiakevych, L. (2014). *Halychyna – ukrainskyi zdvyh za materialamy arkhivu Stepana Haiduchka: [Albom]* (Yu. Nykolyshyn, Comp.). Lviv: Apriori [in Ukrainian].
9. Kubiiovych, V. (Ed.). (1955). Haiduchok Stepan. In *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna* (Vol. 1, p. 338). Paris; New York: Molode Zhyttia
10. Lychakivskyy nekropol. Putivnyk. (2006). Lviv [in Ukrainian].
11. Lytvyn, M. R. (2006). Haiduchok Stepan. In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* (Vol. 5, p. 309). Kyiv [in Ukrainian].
12. Movchan, S. (2007). Haiduchok Stepan. In A. Kozytskyi, I. Pidkova (Eds.), *Entsyklopediia Lvova* (Vol. 1, pp. 437–438). Lviv: «Litopys» [in Ukrainian].
13. Pauk, O. Zghadaimo pry zabuti imena – Stepan Haiduchok. Retrieved from <http://galsports.com/news/zhadaymo-pry zabuti-imena-stepan-hayduchok/57221.aspx> [in Ukrainian].
14. Senytsia, P. (1978). Profesory Ukrainskoi Akademichnii Himnazii u Lvovi. In B. Romanenchuk (Comp.), *Yuvileina knyha Ukrainskoi Akademichnoi himnazii u Lvovi. Na 100-richchia persho-ho ukrainskoho ispytu zrilosty 1878–1978* (pp. 139–140). Philadelphia; Munich [in Ukrainian].
15. Sluzhynska, O. (2005, Kviten–cherven). Stepan Haiduchok – likar Chetvertoi Zolochivskoi bryhady UHA. *Ukrainskyi informatsiinyi biuleten zdorovia*, 79–80 [in Ukrainian].
16. Sova, A. (2017). Ivan Boberskyi – providnyi diiach ukrainskoho sokilskoho rukhu. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svi-domist, derzhavnist*, 30, 3–22 [in Ukrainian].
17. Sova, A. (2017). Ivan Boberskyi – zasnovnyk ta ideinyi natkhnennyk Ukrainskoho sportovoho kruzhka v Akademichnii himnazii u Lvovi. *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, 29–30, 166–175 [in Ukrainian].
18. Sova, A. (2018). Haiduchok Stepan Stepanovych. In *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Entsyklopediia* (Vol. 1, pp. 309–310). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
19. Sova, A. (2018, Berezen 14). Stepan Haiduchok – tvorets ta litopyssets istorii ukrainskoho tilovykhovannia. *Shliakh Peremohy*, 11 (3324), 7 [in Ukrainian].
20. Sova, A., & Tymchak, Ya. (2016, Sichen). Na poshanu profesora Stepana Haiduchka – odnoho z pershykh fakhivtsiv tilovykhovannia i sportu v Ukraini. *Nash sport. Neperiodychnyi sportovyi zhurnal ukrainskoho sportovo-vykhovnoho tovarystva «Chornomorska Sich»*, 52, 26–27 [in Ukrainian].
21. Sova, A., & Tymchak, Ya. (2017). *Ivan Boberskyi – osnovopolozhnyk ukrainskoi tilovykhovnoi i sportovoi tradytsii* (Ye. Prystupa, Ed.). Lviv: LDUFK; Apriori [in Ukrainian].

22. Vatsaba, O., & Mozola, M. (1996). Sivach zerna dobra na ridnii nyvi. In A. Blahitka (Comp.), «Sokil-Batko»: *sportyvno-rukhanckove tovarystvo u Lvovi. Almanakh 1894–1994* (pp. 80–83). Lviv: Osnova [in Ukrainian].
23. Vatsaba, O., & Yakymovych, B. (2002). Sivach zerna dobra na ridnii nyvi. In (O. Vatsaba, B. Yakymovych Comps.), *Haiduchok Stepan: Voienni spomyny* (pp. 5–11). Lviv: Vydavnychy tsestr LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
24. Zbir uchytelskyi z kintsem shk. roku 1909/10. (1910). In *Zvit dyrektsyi ts. k. akademichnoi gimnazii u Lvovi za shkilnyi rik 1909/1910* (pp. 3–5). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].
25. Zimenkovskiy, B. S., Gzhegotskiy, M. R., & Lutsyk, O. D. (2009). *Profesory Lvivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu imeni Danyla Halytskoho: 1784–2009*. Lviv: Nautilus [in Ukrainian].

Андрій СОВА

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри олімпійської освіти
Львівського державного університету
фізичної культури імені Івана Боберського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>
e-mail: andrijsova@yahoo.com

ПРОФЕСОР ТІЛОВИХОВАННЯ СТЕПАН ГАЙДУЧОК: ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДУ

Вперше на основі різнопланових джерел: приватних архівів Степана Гайдучка (м. Львів), Клавдія Білинського (м. Сідней) та Андрія Сиви (м. Львів); звітів Академічної гімназії у Львові; особової справи Степана Гайдучка, яка збереглася у Львівському національному медичному університеті імені Данила Галицького; видань українського гімнастичного товариства «Сокіл» – «Вісти з Запорожжя»; праць Івана Боберського; спогадів осіб, які безпосередньо чи опосередковано знали Степана Гайдучка (1890–1976) висвітлено формування його світоглядних орієнтирів. Із залученням раніше недоступних та малознаних документів реконструйовано його дитячі та гімназійні роки. Доведено, що саме професор Академічної гімназії Іван Боберський (1873–1947) через уроки гімнастики (фізичне виховання), діяльність «Українського спортивного кружка» та гімнастичного товариства «Сокіл» вплинув на формування та вибір майбутньої професії Степана Гайдучка – учителя фізичного виховання. Саме в гімназійні роки були закладені основи, які дали можливість Степанові Гайдучку проявити себе в майбутньому як спортсмена, професора українського тіловиховання, громадського та культурно-просвітнього діяча, журналіста, редактора, учня і послідовника «Батька українського тіловиховання» Івана Боберського. Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах історичної об'єктивності, системності, достовірності, комплексності та науковості. Завдяки застосуванню біографічного методу вдалося з більшою вірогідністю розкрити поставлені завдання дослідження.

Ключові слова: Степан Гайдучок, Академічна гімназія у Львові, Іван Боберський, формування світогляду, тіловиховання, фізичне виховання, спорт.

Юрій ЗАЙЦЕВ

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1696-5849>
e-mail: yurzaytsev@gmail.com*

МИХАЙЛО СОРОКА – МОРАЛЬНИЙ СИМВОЛ БОРЦІВ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ 1940–1980-х РОКІВ

Констатовано, що дослідження історії українського національно-визвольного руху ХХ ст. передбачає з'ясування не лише глобальних процесів і знакових подій, а, що надзвичайно важливо, ролі конкретних його діячів у контексті політичних обставин реального часу й соціальних змін. Розглянуто достатньо широку джерельну базу, насамперед документи радянських спецслужб, більшість з яких досі не оприлюднені. На фоні складних життєвих перипетій показано духовну й ідейну цілісність характеру Михайла Сороки, його високу інтелігентність, ґрунтовну освіченість, європейськість мислення, лідерські якості, твердість у відстоюванні власних поглядів та ігнорування підступних кадебістських спокус, талант організатора, толерантність у товариських взаєминах, самопошвату величній перспективі створення самостійної демократичної Української держави.

Зазначено, що важливою складовою особистого життя М. Сороки було одруження з відомою членкинею Організації українських націоналістів (ОУН) та її крайового провуду Катериною Зарицькою. Представлено короткий виклад її унікального життєпису, який не в змозі означити всієї багатогранності й трагічності подвижницького чину цієї особи, але переконливо ілюструє антилюдянність більшовицько-комуністичного режиму.

Особливу увагу зосереджено на промові М. Сороки на судовому процесі 1953 р. у Сиктивкарі, який фактично був обвинувальним висновком радянському режиму. У ньому наголошено, що кожен народ має право на гідне життя з «повною свободою совісті, думки, слова та зібрань», а здобути його він зможе лише в самостійній державі. Зазначено, що інструментом досягнення цієї мети М. Сорока вважав передані предками непокірність і почуття справедливості, заявляючи, що «якщо на нас не будуть нападати – безперечно, нам не потрібно боронитись».

Ключові слова: Михайло Сорока, Катерина Зарицька, арешт, суд, ув'язнення, ОУН-Північ, повстання, самостійна Україна, реабілітація.

Національно-визвольний рух українського народу зродив і загартував когорту постатей загальнонаціонального масштабу – людей високоінтелектуальних, європейської культури та державницького мислення, духовно багатих і кришталево чесних, готових за волю вітчизни поступитися не лише добробутом та затишком, сімейним

щастям і материнськими сльозами, а й життям. З-поміж них одне з чільних місць по-сідає Михайло Сорока – самовідданий волонтер армії порятунку України від польської та більшовицької займанщини.

Основне джерело висвітлення зазначеної теми – документи архівів колишнього Комітету державної безпеки (КДБ), зокрема архів Управління Служби безпеки України у Львівській обл. Найґрунтовніша публікація про Михайла Сороку – однойменна книга Лесі Бондарук¹. Багатогранну розповідь про матір Катерину Зарицьку та розділ про батька Михайла опублікував у книзі спогадів їхній син – талановитий графік і не менш обдарований оповідач Богдан Сорока². Про діяльність М. Сороки в таборах Воркути та після звільнення, про судовий процес 1953 р. у Сиктивкарі розповів спів'язень Андрій Білінський³. Із глибокою повагою до М. Сороки писав про спільні концтабірні будні Михайло Осадчий⁴. Цю книгу 1993 р. перевидало у Львові видавництво «Каменярь». Аристократом духу назвав Богдан Горинь Михайла Сороку у книзі «Не тільки про себе»⁵. Із глибокою повагою схарактеризував концтабірну діяльність Михайла Сороки спів'язень Володимир Кук⁶. Долучився до наукового вшанування М. Сороки й автор цих рядків збірником документів «Обвинувачується Михайло Сорока»⁷. Мета статті – всупереч антиукраїнським силам і як взірець для наслідування нащадкам показати на прикладі М. Сороки високість духу, чистоту помислів, благородство й жертвну самопосвяту націоналістів у боротьбі за державну незалежність та соборність України задля будівництва цивілізованого демократичного суспільства.

34 роки з 60 прожитих карався Михайло Сорока в польських та радянських в'язницях і концтаборах, сибірських засланнях. Лише чотири з половиною місяці прожив щасливим подружнім життям з улюбленою донькою львівського професора математики Мирона Зарицького Катериною, яка у вересні 1940 р. в успадкованій енкаведистами тюрмі «Бригідки» народила йому сина Богдана. Батько малюка в цей час перебував під слідством за підозрою в належності до ОУН. Уперше побачив сина за вісім літ. А з дружиною зустрівся лише 28 вересня 1991 р. у спільній могилі на Личаківському цвинтарі.

Із прощальних слів промовців, зокрема політв'язня, заступника голови Львівської обласної ради Івана Гея, зримо постає образ відданого сина України, несхитного борця за її державність і соборність, доброзичливої, завжди усміхненої людини. Мешканці с. Гнилиці Великі Збараського р-ну на Тернопіллі гордяться, що на їхній землі прийшов у світ 27 березня 1911 р. Михайло Сорока, ставши напівсиротою ще

¹ Бондарук Л. В. Михайло Сорока. Дрогобич: Відродження, 2001. 294 с.

² Сорока Б. Спогади. Львів: СПОЛОМ, 2014. 280 с.

³ Білінський А. В концтаборах СРСР. 1944–1955. Спогади і спостереження. Мюнхен; Чикаго: Вид-во «Орлик», 1961. 382 с.

⁴ Осадчий М. Більмо. Автобіографічний нарис. Париж; Балтимор: Українське видавництво «Смо-лоскип» ім. В. Симоненка, 1971. 207 с.

⁵ Горинь Б. М. Не тільки про себе: документальний роман-колаж: у 3-х кн. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, Кн. 2: 1965–1985. 2008. 648 с.

⁶ Кук В. Спомини про Михайла Сороку, Володимира Горбового, Григорія Пришляка та Святосла-ва Караванського. *Зона* (Київ). 2001. № 15. С. 127–134.

⁷ Обвинувачується Михайло Сорока. Слідчі справи 1940–1950-х років / упоряд. Ю. Зайцев. Київ: Смолоскип, 2014. 271 с.

за два місяці до народження. Після закінчення початкової школи, тобто від 1924 р., навчався у Тернопільській українській чоловічій гімназії. Захоплювався спортом. Став членом спортивно-патріотичних товариств «Хортиця», згодом – «Пласту». Деякий час математику гімназисту викладав проф. Мирон Зарицький. До цієї ж гімназії вільною слухачкою вступила його донька Катерина. Діти познайомилися і заприятелювалися⁸.

Від 1927 р. за сприяння свого стрийка, колишнього поручника Української Галицької армії (УГА) Івана Лисого, Михайло продовжив навчання в гімназії у м. Ржевниці поблизу Праги, вступив до товариства «Сокіл», захопився малюванням. У 1933–1936 рр. студіював архітектуру у Празькій політехніці. Познайомився з поетом Олександром Олесем, дружив із його сином Олегом Кандибою (Ольжичем). 1930 р. став членом ОУН. За дорученням організації їздить на Батьківщину, створює нові осередки. Влітку 1933 р. його заарештує польська поліція, на місяць ув'язнює за нелегальний перехід кордону з фіктивними документами, позбавляє польського громадянства і депортує до Праги. Згодом Михайло стає провідником крайової екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях. 9 січня 1937 р. – поновний арешт при спробі перетину кордону, суд і чотирирічне ув'язнення за належність до ОУН. Покарання відбував у тюрмах Чорткова, Станіславова та Гродно, а також у концтаборі в Березі Картузькій. Власне у Станіславові в тюремній капличці випадково зустрів вже змужнілу Катерину Зарицьку. Вибухнуло велике кохання, якого не змогли вже здолати ні тюремні ґрати, ні відстані, ні час⁹.

Народилася Катерина в м. Коломиї 3 листопада 1914 р. Навчалася в Тернополі. 1926 р. із родиною переїздить до Львова, продовжує гімназійні студії, відтак вступає до «Пласту», а згодом і в «Юнацтво» ОУН. З 1932 р. вивчає геодезію в Політехніці. А 1934 р. змушена перервати навчання через арешт у справі замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького (Bronisława Pierackego) – Катерина допомогла виконавцеві атентату Григорію Мацейкові виїхати за кордон. Вирок суду на Варшавському процесі – 8 років в'язниці. Апеляційний суд у квітні 1936 р. скоротив реченець наполовину. Під час Львівського процесу над діячами ОУН (С. Бандерою, Р. Шухевичем, Я. Стецьком і двадцятьма іншими, зокрема й К. Зарицькою) у травні–червні 1936 р. Катерину засудили на п'ять років, із застосуванням амністії – на два з половиною роки, а сумарно за двома процесами – на шість. Звільнилася за амністією у травні 1939 р. Після розгрому Польщі німецькими та радянськими військами 5 листопада 1939 р. у соборі Святого Юра взяла шлюб із другом дитинства Михайлом Сорокою, недавнім політв'язнем Польської держави. Однак уже в березні 1940 р. обоє потрапляють до слідчих камер Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Через вагітність Катерину залишили у львівській в'язниці, а народженого 2 вересня 1940 р. сина дозволили передати їй батькам лише за вісім місяців. У червні 1941 р. вона дивом залишилася живою під час розстрілу політв'язнів львівських тюрем перед здачею Львова німцям: енкаведисти не встигли знищити всіх – пора було самим утікати¹⁰.

⁸ Бондарук Л. В. Михайло Сорока. С. 11–14.

⁹ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). Спр. П-7128. Т. 1. Арк. 7–8; Т. 2. Арк. 3.

¹⁰ Онишко Л. «Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати...». Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2007. С. 19–21, 25, 32, 73, 75, 81–87, 90, 92–94.

Черговий окупант швидко показав своє справжнє обличчя, і Катерина перейшла в підпілля. Опікувалася жіночою організаційною мережею у крайовому проводі ОУН, виконувала доручення генерала Романа Шухевича, створила й очолила Український Червоний Хрест при УПА. Президія підпільного уряду – Української головної визвольної ради (УГВР) – 1945 р. нагородила її Срібним хрестом заслуги. 21 вересня 1947 р. у м. Ходорові при спробі затримання смертельно поранила працівника райвідділу Міністерства державної безпеки (МДБ). Її вдарили по голові прикладом і схопили. У райвідділі К. Зарицька розкусила ампулу з ціаністим калієм, непритомною її сфотографували, видаючи загиблою, щоб дізнатися з повідомлення ОУН послужний список. Насправді ж лікарі її врятували. Після багатомісячних нічних допитів і катувань 20 листопада 1948 р. Особлива нарада при МДБ СРСР засудила її на 25 років концтаборів, але в лютому 1952 р. вирок перекваліфікували на в'язничний. Покару відбувала у Владимирській тюрмі. Тільки 1969 р. клопотаннями світової громадськості вдалося змінити тюремний режим на суворий концтабірний. Поряд, у сусідньому мордовському таборі, у червні 1971 р. помер її чоловік Михайло Сорока, але попроситися з ним не дозволили¹¹.

21 вересня 1972 р. скінчився її чвертьстолітній реченець, однак повернутися додому заборонили. Замешкала з концтабірною подругою Одаркою Гусяк у Волочиську на Хмельниччині – найближче до табуйованої для поселення політв'язнів Західної України. У придбаній Катрусєю хатинці побувало чимало гостей, зокрема найрідніші – син Богдан із дружиною Любою та онуками Соломією й Устею, а також Іван Світличний, подруга повстанських років, співв'язень Галина Дидик, адвокат зі Смоленська, свідок розстрілів енкаведистами полонених польських офіцерів у 1940 р. Борис Меншагін, який через це відбув 25 років ув'язнення у Владимирській тюрмі й там розповів про цей злочин Святославу Караванському. Водночас К. Зарицька надсилала політв'язням до тюрем і концтаборів ліки, харчові пакунки, вітальні листівки, різну літературу. Згодом важко хворіла, однак КДБ не позбавляв її своєї «уваги». Померти дозволили у Львові під час горбачовської демократизації 29 серпня 1986 р.¹²

З початком Другої світової війни й поразкою Польщі М. Сорока звільнився з Гродненської в'язниці та повернувся до Львова. У грудні 1939 р. увійшов до спортивного товариства «Спартак». За допомогою проф. Мирона Зарицького влаштувався на працю помічником бібліотекаря в університеті і водночас готувався до здобуття вищої освіти. У січні 1940 р. став студентом фізико-математичного факультету Львівського університету, а в березні розпочав навчання також на гімнастичних курсах. Водночас був поіменований членом крайового проводу ОУН¹³. Однак 22 березня 1940 р. його заарештували працівники держбезпеки обласного Управління НКВС. В обґрунтуванні постанови про арешт сержант Єлізаров (ім'я не встановлено) без допиту і слідства зазначив (цитую мовою оригіналу), «что СОРОКА является активным участником к/р [контрреволюционной] фашистской организации украинских националистов. Проводит а/с [антисоветскую] агитацию против Сов. власти, заявляя, что коммунизм,

¹¹ Архів УСБУ ЛО. Спр. П-19483. Т. 4. Арк. 90–93.

¹² Онишко Л. «Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати...»... С. 211–214; Бондарук Л. В. Михайло Сорока. С. 22.

¹³ Архів УСБУ ЛО. Спр. П-7128. Т. 1. Арк. 19–20; Т. 2. Арк. 19; Бондарук Л. В. Михайло Сорока. С. 20.

это самый, что есть больше – враг украинского народа, а поэтому необходимо вести против него самую ожесточенную борьбу»¹⁴.

Під час слідства в 1949 р. на допиті 9 липня М. Сорока розповів, що зазначеного дня енкаведисти прийшли арештовувати його дружину Катерину Зарицьку, але обшуком виявили довідку про його звільнення з Гродненської в'язниці в 1939 р. На питання щодо причин ув'язнення він відповів, що був заарештований за підозрою в належності до ОУН. Після цього його затримали разом із дружиною¹⁵.

Від настирливих пропозицій щодо співпраці з органами в обмін на забезпечене життя категорично відмовився. Про наполегливість «вербувальників» свідчить таке. Заповнення анкети заарештованого, висунення обвинувачення й перший офіційний допит відбулися аж 31 травня 1940 р.¹⁶ На допитах Михайло тримається мужньо, заперечує свою причетність до ОУН, намагається вигородити дружину. Не маючи доказів його підпільної, а тим паче керівної діяльності (наступний допит відбувся 16 вересня 1940 р.), М. Сороку засуджують рішенням Особливої наради (ОСО) при Наркоматі внутрішніх справ СРСР від 7 травня 1941 р. «лише» до 8 років позбавлення волі й відправляють освоювати Воркутинський вугільний басейн, уже тоді густо замережаний концтаборами¹⁷.

Михайло створює там підпільну організацію ОУН-Північ, орієнтовану на згуртування і збереження кадрів підпілля, опір сваволі адміністрації та приборкання всевладдя кримінальників. Спеціальність стає у нагоді і його призначають топографом із правом вільного пересування в радіусі 40 км довкруг Воркути та відвідування табірних пунктів. У 1947 р. налагоджує зв'язок між таборами¹⁸.

Після закінчення невільницького речення М. Сорока одержав двомісячну відпустку і в травні 1948 р. відвідав Львів. Він встановлює контакти з підпіллям ОУН, зокрема зі зв'язковою головнокомандувача УПА Романа Шухевича Галиною Дидик. Повернувшись до Воркути, ознайомив однодумців зі ситуацією в Україні, підпільною літературою, ухвалами Великих зборів та конференцій ОУН і розпочав створення таємної організації, названої у січні 1949 р. Українською визвольною організацією (УВО). М. Сорока спромігся дістати секретні відомості про чисельність ув'язнених, вільнонайманих, охорони й адміністрації таборів і передати їх підпіллю. 17 квітня 1949 р. він прибув до Львова, щоб під час відпустки продовжити співпрацю з місцевим підпіллям, побути зі сином. Замешкав, як і минулоріч, у батьків дружини на вул. Куліша (тепер – Зарицьких), 27. За посередництва зв'язкової Романа Шухевича Дарії Гусяк він зустрівся у лисичанському лісі під Львовом із головою штабу УПА Олексом Гасиним і крайовим провідником ОУН Осипом Дяківим («Горновим»). Але повністю утаємничити ці контакти не вдалося. Незадовго перед поверненням до Воркути, 3 червня, М. Сороку затримали, а 29 офіційно заарештували¹⁹.

¹⁴ Архів УСБУ ЛО. Спр. П-7128. Т. 1. Арк. 2.

¹⁵ Там само. Т. 2. Арк. 56.

¹⁶ Там само. Т. 1. Арк. 5–6, 7–10, 11.

¹⁷ Там само. Арк. 15–17, 30.

¹⁸ Сорока М. Силуети непокірних. *Визвольний шлях*. Лондон, 1973. Кн. 4–5(301–302). С. 385; Білинський А. В концтаборах СРСР. 1944–1955. С. 69–70.

¹⁹ Архів УСБУ ЛО. Спр. П-19917. Т. 4. Арк. 59–61; Спр. П-7128. Т. 2. Арк. 8, 17.

На слідстві він вкотре відкинув усі звинувачення у належності до ОУН, але на підставі доданих до кримінальної справи оперативних документів його звинуватили у «причетності до повстанської організації українських націоналістів, яка готує збройне повстання проти радянської влади»²⁰. Проте доказів цієї діяльності слідству зібрати не вдалося. Тому Особлива нарада при міністрі держбезпеки СРСР 26 жовтня 1949 р. «за злочинний зв'язок з націоналістами» заслала його на поселення в с. Долгий Мост Красноярського краю²¹.

13 грудня 1952 р. М. Сороку знову заарештували і звинуватили у створенні у Воркуті підпільної УВО. Слідство щодо 18 залучених до справи осіб провадилося особливо жорстоко. Один з обвинувачених помер, інший (М. Свенціцький) став інвалідом, третій (Я. Семчишин) збожеволів, ще двоє (Лях (ім'я не встановлено) та В. Терех) намагалися покінчити життя самогубством. На процесі в Сиктивкарі, який відбувався 7–16 вересня 1953 р., М. Сорока виголосив промову з визнанням належності до ОУН та свого права, як і всього українського народу, боротися за самостійну державу. З-поміж іншого, він зазначив: «На суді я вважав відповідним заявити про своє відношення до ОУН. Уважаю, що кожний нарід має право розпоряджатись своєю працею і добрами, які сам створює. Кожний нарід має право на таке влаштування життя, яке йому до вподоби. Кожний нарід може лише тоді духовно і фізично розвиватись і рости, якщо його громадяни (члени) користуються повною свободою совісті, думки, слова та зібрань. ... Значить, якщо український народ зможе здобути свої права лиш в самостійній і ні від кого не залежній державі, то я за самостійну державу. Тому, що ОУН є одинока реальна сила, що стремиться до здійснення ідей самостійності українського народу, моє відношення до ОУН є позитивне. ... Наша “провина” заключається лише в тому, що ми вирішили вмерти стоячи, а не лежачи, бо вважаємо негідним віддати своє життя насильникам без протесту. Мимо того, що в нас забрали волю, але гідність ми зберегли і якщо на нас не будуть нападати – безперечно, нам не потрібно боронитись. ... Чи не стидно вам, що забиті тюрми, лягри найздоровішим елементом і армія молодих хлопців сторожить їх, замість, щоб усі вони разом творили цінності, працювали для щастя народу. ... Ми твердимо, що селяни погано живуть, що робітники краще можуть жити, що в державі лише мріють про волю. Переконайте нас, що ми помиляємось, і ми станемо визнавцями сов. устрою. Ми не є суспільними злочинцями, ми не є злодіями, бандитами, нещастям нашим є лиш то, що нас навчили говорити на біле – біле, на чорне – чорне.

Може і горе наше в тому, що наші предки передали нам в крові непокірність і почуття справедливості. Але не було б того, напевно не існувало б сьогодні УРСР, бо ще так недавно твердили, що “Украины не было, нет і не будет!”, а тепер ви самі є свідками того, що Україна є, та ще й не одна, а дві: офіційна і та, що бореться за свої законні права. ... Кривди – свідомо – я нікому ніколи не вдіяв. Якщо й прийшлося кому пережити із-за мене, то всупереч моїм бажанням, стремлінням і вчинкам. Чуюся спокійним, бо моя совість чиста, бо те, за що вже прийшлося багато страждати особисто – називається правдою.

²⁰ Архів УСБУ ЛО. Спр. П-7128. Т. 2. Арк. 68–69.

²¹ Там само. Арк. 72.

Почуття справедливості у власних вчинках завжди буде джерелом рівноваги та спокою душі. ... Доки буде панувати несправедливість, брехня, кривда, утиск – доти мені буде погано жити, бо я буду з тим боротись»²².

Військовий трибунал Біломорського військового округу 15 вересня 1953 р. засудив трьох учасників процесу, серед них і М. Сороку, до розстрілу з конфіскацією всього майна. Проте військова колегія Верховного суду СРСР 14 листопада 1953 р. замінила страту на 25 років ув'язнення²³.

Потяглися довгі роки тюремно-табірного речення в Магадані, Тайшеті, Караганді, Кенгірі. До речі, у Кенгірі М. Сорока став одним з організаторів відомого повстання 16 травня 1954 р., яке придушили проти ночі 26 червня введенням у табірну зону 1 600 військовиків, 98 собак зі собаководами, 3 пожежних машин та 5 танків Т-34, що призвело до численних жертв²⁴.

1961 р. М. Сороку перевели до політичного концтабору в Мордовію, де він провів останні 10 років життя. Цей період відзначається особливо плідною його діяльністю з перетворення засуджених дисидентів-культурників у справжніх націоналістів. Усі вони вважали його своїм учителем, цінували батьківське ставлення до молоді²⁵.

Співв'язень Володимир Кук характеризував концтабірну діяльність Михайла Сороки так: «Він виділювався серед усіх передусім своєю особистістю. Це була людина великого розуму, широких і глибоких знань, з багатим життєвим досвідом, мав багаторічну практику підпільної роботи і боротьби. Він, бачачи, що тягар визвольного руху перемістився на село, і тюрми здебільшого стали поповнюватись сільською молоддю, яка була з початковою і, дуже рідко, середньою освітою, а в тій скрутній ситуації вона прагнула знань, і людей з вищою освітою, які могли б її готувати до подальшої боротьби і повної незалежності Української держави, були одиниці. Тож Михайло і виявився тією самою людиною, що їм була потрібна. Він завжди любив спілкуватися з молодими, намагався передати їм свій досвід, знання все те, що було надбане ним протягом всього життя. І головне – твердо йти шляхом, який вони обрали – шляхом українських націоналістів.

Так у тій тісній, вологій і напівтемній камері, що була схожа на кам'яний мішок, він день у день, після сніданку, оголошував тему своєї бесіди, яку мав з нами провести. А для нього, здавалось, не було такого, чого б він не знав. Це: історія, культура, архітектура, мистецтво, географія, військова справа, спорт тощо. У його розповідях, про що б у них не йшлося, відчувалась велика любов до свого народу, до України»²⁶.

1964 р. кадебісти вкотре спробували зломити Михайла солодким повітрям волі. Його в'язничний одяг замінили вишуканим вбранням, возили Україною, водили вулицями Києва, Львова, Тернополя, попід рідну оселю, до театру, архітектурно-будівельного інституту.

²² Білинський А. В концтаборах СРСР. С. 304–308; Архів УСБУ ЛО. Спр. П-7128. Т. 1. Арк. 32; Сорока М. Силоети непокірних. С. 387–390..

²³ Архів УСБУ ЛО. Спр. П-19917. Т. 4. Арк. 61.

²⁴ Сорока М. Силоети непокірних. С. 388–390; Бондарук Л. Михайло Сорока. С. 40.

²⁵ Горинь Б. Аристократ духу. *Горинь Б. М. Не тільки про себе*: докум. роман-колаж: у 3-х кн. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. Кн. 2: 1965–1985. С. 208.

²⁶ Кук В. Спомини про Михайла Сороку, Володимира Горбового, Григорія Пришляка та Святослава Караванського. *Зона*. 2001. № 15. С. 131.

Про цю спецоперацію КДБ розповів співв'язень Михайло Осадчий: «Тепер подеколи Сороку викликають до Києва чи Львова. Вони натягають на нього “чорний смокінг” і ведуть в театр. Він дивиться Корнійчукові “Сторінки щоденника”. Його ведуть в інститут кібернетики, де сивоволосі професори тиснуть йому руку і знайомлять з наукою. Тоді Михайло Михайлович сміється.

Вони тиснуть руку, – каже він, – і не знають, що це рука зека. Вони забули б про свої науки, якби дізналися, що то за “канадець”!

Його ввели по Львову – елегантно одягнені чоловіки. Він все пригадував і йому було боляче. Це було не ознайомлення з прекрасним життям, а знущання: йому кидали у вічі, що він може більше не побачити усього цього, а може й... Його вибір. Це страшно – двадцять років не йти пішоходом і не дихати людськими парфумами. Він зістарівся, одвиг і все це його зараз стомлює». Але він не зламався, не покався, не відрікся. Повернули до малої зони. У січні 1967 р. стався інфаркт і М. Сорока одержав другу групу інвалідності. Витримати практично позитивний невідлужний реченець було несила. Після другого інфаркту в концтаборі № 17 у с. Озерному 16 червня 1971 р. під час вечірньої прогулянки перед заходом сонця він помер на руках побратима і тезки Михайла Гориня. На місці, де це сталося, політв'язні посадили кущ троянди, який згодом дуже розрісся. Вони ним дуже дорожили, любили біля нього відпочивати, згадуючи побратима²⁷. Поховали його на концтабірному цвинтарі в с. Барашево під табличкою з номером К-8. Лише за 20 років М. Сорока в домовині повернувся на рідну землю²⁸.

1971 р. незадовго перед смертю М. Сорока в названій уже листовній розповіді «Силуети непокірних» пророко зауважив: «По заходах, які ми спостерігали в лягах, догадувались – суперечності між заходом і сходом можуть вилитися в конфлікт...

Ситуація, в якій могла опинитися Україна, виглядала нам незavidною. Найбільшим нещастям для України ми (ті, що сиділи) вважали те, що вона була обезкровленою. Значить, ми вважали, що занадто великий процент українського населення знаходиться поза межами України, щоб можна легковажити, щоб могла Україна без нього обійтися. З другої сторони, знаючи із досвіду минулого, ми були переконані, що ніхто не йшов і не прийде на наші землі, щоб дарувати волю і щастя народові. Усі переслідували свої інтереси. Це ж саме може статись і в майбутньому, де інтереси завойовників можуть зовсім розходитись з інтересами законних господарів української землі – українців»²⁹. У цих словах відображена ситуація, у якій опинилася Україна в 2014–2019 рр.

У некролозі Проводу ОУН від 28 вересня 1991 р. зазначено: «Понад половину свого шістдесятилітнього життя Покійний Михайло провів у польських і московських тюрмах і концтаборах, але і в цих тяжких невідлужних обставинах Він з незламною вірою в остаточну перемогу української Правди продовжував боротьбу проти сил зла, будучи при цьому світлим прикладом для тисячі українських політв'язнів і в'язнів

²⁷ Кандиба І. Хвала незламним борцям бандерівського духу за волю України. *Нескорена нація* (Львів). 1996. Серпень. Чис. 8.

²⁸ Горинь М. Михайло Сорока. *Горинь М. М. Запалити свічу* / Харківська правозахисна група; упоряд. В. В. Овсієнко. Харків: Права людини, 2009. С. 68–69; Сорока Б. Перепоховання тата. *Сорока Б. Спогади*. Львів: СПОЛОМ, 2014. С. 151–154.

²⁹ Сорока М. Силуети непокірних. С. 384–385.

інших поневолених народів, які спільними силами зорганізували в 1950-их роках могутні страйки на великих просторах комуно-російської імперії, що започаткувало її неминучий розпад»³⁰.

Підсумком викладеного можуть слугувати слова колишнього співв'язня Михайла Сороки Анатолія Радигіна: «Він міг би прикрасити будь-яку державу і заснувати будь-яку державність. Я вірю, що настануть часи, коли при його імені будуть вставати з місць і стояти мовчки й урочисто, як встають американці при імені Вашингтона, мадяри при імені Кошута, євреї при імені Герцля»³¹. То ж вшануймо Михайла Сороку мовчки й урочисто як символ нескореності нації у борні за свободу і державність.

REFERENCES

1. Bilynskyi, A. (1961). *V kontstaborakh SRSR. 1944–1955. Spohady i sposterezhennia*. Munich; Chicago: Vyd-vo «Orlyk» [in Ukrainian].
2. Bondaruk, L. V. (2001). *Mykhailo Soroka*. Drohobych: Vidrozhennia [in Ukrainian].
3. Horyn, B. (2008). Arystokrat dukhu. In B. Horyn, *Ne tilky pro sebe: dokum. roman-kolazh: u 3-kh kn* (Vol. 2, p. 208). Kyiv: Univ. vyd-vo PULSARY [in Ukrainian].
4. Horyn, B. (2008). *Ne tilky pro sebe: dokum. roman-kolazh: u 3-kh kn* (Vol. 2). Kyiv: Univ. vyd-vo PULSARY [in Ukrainian].
5. Horyn, M. (2009). Mykhailo Soroka. In M. Horyn, *Zapalyty svichu/Kharkivska pravozakhysna hrupa* (pp. 68–69). Kharkiv: Prava liudyny [in Ukrainian].
6. Kandyba, I. (1996, Serpen). Khvala nezlamnym bortsiam banderivskoho dukhu za voliu Ukrainy. *Neskorena natsiia (Lviv)*, 8 [in Ukrainian].
7. Kuk, V. (2001). Spomyny pro Mykhaila Soroku, Volodymyra Horbovoho, Hryhoriia Pryshliaka ta Sviatoslava Karavanskoho. *Zona (Kyiv)*, 15, 127–134 [in Ukrainian].
8. Onyshko, L. (2007). «*Nam sontse vsmikhalos kriz rzhavii hraty...»*. *Kateryna Zarytska v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi*. Toronto; Lviv: Litopys UPA [in Ukrainian].
9. Osadchyi, M. (1971). *Bilmo. Avtobiohrafichnyi narys*. Paris; Baltimore: Ukrainske vydavnytstvo «Smoloskyp» im. V. Symonenka [in Ukrainian].
10. Radyhin, A. (1974). *Zhyttia v mordovskyykh kontstaborakh zblyzka*. Munich [in Ukrainian].
11. Soroka, B. (2014). Perepokhovannia tata. In B. Soroka, *Spohady* (pp. 151–154). Lviv: SPOLOM [in Ukrainian].
12. Soroka, B. (2014). *Spohady*. Lviv: SPOLOM [in Ukrainian].
13. Soroka, M. (1973). Syliuety nepokirnykh. *Vyzvolnyi shliakh*, 4–5(301–302), 385 [in Ukrainian].
14. V pokloni velykomu synovi Ukrainy sl. p. Mykhailovi Sorotsi. (1991). *Vyzvolnyi shliakh*, 12, 1465–1466 [in Ukrainian].
15. Zaitsev, Yu. (Comp.). (2014). *Obvyuvachuietsia Mykhailo Soroka. Slidchi spravy 1940–1950-kh rokiv*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

³⁰ В поклони великому синові України сл. п. Михайлові Сороці. *Визвольний шлях*. 1991. Кн. 12. С. 1465–1466.

³¹ Радигін А. Життя в мордовських концтаборах зблизька. Мюнхен, 1974. С. 21.

Yurii ZAYTSEV

Doctor of Philosophy,

Senior Researcher at the Department of Modern History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1696-5849>

e-mail: yurzaytsev@gmail.com

MYKHAILO SOROKA IS A MORAL SYMBOL OF FIGHTERS FOR FREEDOM OF UKRAINE 1940–1980S

A study of the history of the Ukrainian national liberation movement of the 20th century involves explaining not only global processes and milestones, but, crucially, the role of specific figures in this movement in the context of real-time political circumstances and social changes. The proposed article is based on a sufficiently wide source base, first of all, on documents of the Soviet special services, mostly unpublished. The author considers his task to show the spiritual and ideological integrity of the character of Mykhailo Soroka, his high intelligence, thorough education, European thinking, his leadership qualities, firmness in defending his views and ignoring the insidious KGB temptations, a talent of the organizer, tolerance in comradely relations, self-initiation to the majestic prospect of creating an independent democratic Ukrainian state.

An important component of M. Soroka's personal life was his marriage to a well-known member and regional leader of OUN Kateryna Zarytska. A brief account of her unique biography fails to outline the multifaceted nature and tragedy of this person's selfless. However, it clearly illustrates the anti-humanity of the Bilshovyk-communist regime.

M. Soroka's speech at the trial of 1953 in Syktyvkar deserves special attention. It was an indictment of the Soviet regime. He stressed that every nation has the right to a dignified life with "full freedom of conscience, thought, speech and assembly." Moreover, he can get it only in an independent state. Soroka considered the ancestry of disobedience and a sense of justice as an instrument of achieving this aim. He stated that "if we are not attacked, we certainly do not need to defend ourselves."

Keywords: Soroka, Zarytska, arrest, court, detention, OUN-North, uprising, independent Ukraine, rehabilitation.

ОСОБЛИВИЙ ПОГЛЯД

УДК 329.80УН:325.8](477)"20"

DOI: 10.33402/nd.2019-7-244-257

Ігор ГАВРИЛІВ

доктор історичних наук, доцент

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6815-520X>

e-mail: havryliv_i@ukr.net

ДО ПИТАННЯ АКТУАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ПРОГРАМИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Зазначено, що втілення у життя національної ідеї усіх українців – це розбудова Української самостійної соборної держави на засадах демократії, законності, справедливості щодо розподілу благ, належний рівень життя громадян, успішне просування української культури та національних надбань, адекватне реагування на світові глобальні виклики й загрози щодо захисту національно-державницьких інтересів тощо. Констатовано, що все це затвердила у своїх ідейно-політичних постулатах у міжвоєнний період і стреміла до втілення у державотворчій програмі Організація українських націоналістів (ОУН) в роки Другої світової війни. Стверджено, коли би провідні держави, учасники війни, прислухалися до засад щодо перебудови світу під гаслом «Свобода народам – свобода людині!», то можна було б уникнути мільйонних людських жертв, масових руйнувань і десятиків років протистояння Заходу та Сходу. Очевидно, що теоретичні та практичні надбання українських націоналістів актуальні й зараз, і це визначає їхню значимість у розбудові України як незалежної держави та сприяє успішній боротьбі проти агресії Росії, ставши своєрідним заборолом щодо збереження надбань євроантлантичної цивілізації. Акцентовано, що прогресивні країни зобов'язані брати до уваги український чинник у подальшому поступі людства щодо забезпечення його стабільності та процвітання.

Ключові слова: Українська самостійна соборна держава, Організація українських націоналістів, національна ідея, державотворча програма, Друга світова війна, українські націоналісти, визвольна боротьба, тоталітарні режими.

Вибори президента та народних депутатів Верховної Ради України 2019 р. показали негативні результати згуртованих націоналістичних політичних сил: Всеукраїнського об'єднання (ВО) «Свобода», Конгресу українських націоналістів (КУН), Правого сектору, Національного корпусу (відповідно: Руслан Кошулинський – 1,62 % (9-те місце); ВО «Свобода» – 2,15 % (11-те місце)). Неприйняття політичної програми націоналістів електоратом свідчить про глибоку кризу праворадикального політичного табору. І це на шостий рік російської збройної агресії проти України, анексії Криму й окупації частини Донбасу, масового підйому патріотизму у всіх регіонах України, коли, за соціологічними опитуваннями, 96 % мешканців країни вважають себе щирими українцями (!?).

Враховуючи злободенність питання, актуально звернутися до недавнього минулого, коли ОУН в умовах окупації та розчленування України розробила конкретну програму державотворення і, незважаючи на несприятливі об'єктивні умови ворожих займанщин, негативних наслідків початку Другої світової війни, вдалося проголосити 30 червня 1941 р. Акт відновлення Української держави, що стало історичним етапом національного державотворення.

Об'єктивному висвітленню діяльності ОУН діаспорній історіографії заважало гостре протистояння опонентів серед різних організаційних структур націоналістичних емігрантських кіл. Так, недоречно стверджено: «Нав'язування наддніпрянцям галицького націоналізму є для них глибокою образою»¹. Адже апологетами українського націоналізму були саме представники Великої України: Микола Міхновський, Дмитро Донцов, Юрій Липа, Микола Сціборський, Дмитро Андрієвський, Дмитро Демчук, Євген Онацький, Роман Бжеський та ін. Із приводу проголошення відновлення Української держави зроблено закид «бандерівцям»: «В Галичині й на Волині пройшли масові арешти бандерівців і небандерівців, яких здеконспірувала хвороблива амбіція деяких “міністрів” – “проголосити” державу у Львові так, наче б Українська Держава не була проголошена 22.1.1918 року»². Опоненти на подібні твердження відповідали: «Українським критикам не важне те, що проголошено, але хто проголосив. Чи положення українського народу було б краще, якщо б Акту 30 червня не проголошено?»³.

Сумнозвісний Віктор Поліщук писав у Канаді, але його постулати виглядають відверто продиктованими з Москви: «В такій державі не мали місце такі добродетності як любов, милосердя, людяність, пошана особистості, рівність щодо права, толерантність, терпимість щодо національних і релігійних меншостей»⁴. Уже в сучасній Україні дехто був переконаний, видаючи бажане за дійсне: «“Гордіїв вузол” “українського питання” був зрештою “розрублений” наприкінці століття. І парадокс у тому, що історичне повалення здійснила аж ніяк не ОУН, яка доклала неймовірних зусиль і понесла неймовірні жертви в боротьбі за українську незалежність, а непримиримому та ненависному суперникові й ворогові українських націоналістів – Радянській владі» («“Гордиев узол” “украинского вопроса” был в конце концов “разрублен” на исходе столетия. И парадокс состоит в том, что историческое свержение принадлежит отнюдь не ОУН, затратившей невероятные усилия и принесшей несчислимые жертвы в борьбе за украинскую независимость, а непримиримому и ненавистному сопернику и врагу украинских националистов – Советской власти»)⁵. Хоча історія не знає умовного часу і способу, але сучасні дослідники поляк Гжегош Мотика (Grzegorz Motyka) та українець Олександр Зайцев ніби в унісон стверджують: «... якби німці дозволили Українську державу, то вона мала би фашистський характер, як Хорватські усташи Павеліча. Української держави не врятував би III Райх, але всі її лідери стали

¹ Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для Галицької землі 1918–1939. Накладом автора. Торонто, 1965. С. 174.

² Шуляк О. В ім'я правди. (До історії повстанчого руху в Україні). Роттердам, 1947. С. 13.

³ Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України. Торонто, 1967. С. 356.

⁴ Поліщук В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (сповідь українця). Харків, 2011. С. 194.

⁵ Коваль М. В. Организация Украинских Националистов (ОУН): уроки истории. *Отечественная история* (Москва). 2003. № 1. С. 53–54.

колабораціоністами, як Квіслінг, А. Власов, Тісо»⁶; «Незалежна держава Хорватія 1941–1945 років – добрий приклад того, якою могла б бути Українська Держава під егідою Третього Райху, якби вона постала»⁷.

Позиція українських дослідників з Інституту історії України НАН України теж дивує своєю заангажованістю, коли вони безпідставно стверджують: «Керівництво емігрантської ОУН були патріотами, однак прагнули панувати над своїм народом. “Українська Самостійна Соборна Держава” (ця формула вживається в усіх документах обох ОУН, нерідко у вигляді аббревіатури – УССД) була потрібна їм тільки для власного ужитку»⁸. Також дехто ставить під сумнів реалістичність і повноту соціально-економічної частини державотворчої програми українських націоналістів та її дієвої імплементації у життя тощо.

Так, можна ствердити, що наявна історіографія не врахувала всіх аспектів діяльності ОУН щодо бачення перспектив і результатів у відновленні української державності, здебільша акцентуючи увагу на деструктивних елементах у динамічному розвитку подій напередодні та на початку Другої світової війни. Автори не використали відповідного методологічного інструментарію і джерельної бази, щоб повною мірою визначити державотворчі потуги українських націоналістів, які в середині 1940-х років висловили власну позицію щодо результатів своєї діяльності: «Ми українські революціонери вступили в УПА свідомі того, що може не один з нас України живим не побачить, але своєю поставою будемо дороговказом майбутнім поколінням і по наших трупах і кістках прийдуть ті, які докінчать це чого доля не дозволить нам закінчити, а знаючи історію ОУН і людей, які її очолюють навіть не сумніваюся в їх вірності і відданості народові і боремося не за уряди чи гонорари, а за велику ідею УССД, а уряди в ній будуть виконувати найкращі сили всіх шарів суспільства»⁹.

Мета статті – розкрити бачення українськими націоналістами перспектив визволення з-під ворожих займанщин та об’єднання усіх українських земель в єдину УССД; на основі трьох Програм ОУН 1929, 1939 та 1941 рр. показати дієвість й актуальність їх бачення розбудови української державності та її внутрішньої і зовнішньої політики щодо перетворення України на значиму потугу в колі розвинутих світових держав.

Ще на етапі розпрацювання ідеологічних основ українського націоналізму, напередодні Установчого конгресу ОУН, один з її ідеологів Дмитро Андрієвський відзначив: «Взаємодія духа і матерії є в усіх на очах. Наколи матеріальна форма направляє дух, дух творить із інертної матерії форму. В тім полягає містерія життя. Ся містерія відбувається в борні, муках, змаганнях. В такій то борні, внутрішніх і

⁶ Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Instytut Studium Politycznych PAN oficyna wydawnicza RYTM, 2006. S. 92.

⁷ Зайцев О. *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії: монографія / наук. ред. Я. Грицак*. Київ: Критика, 2013. С. 324.

⁸ ОУН в 1941 році. Документи: в 2-х ч. / упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 2006. Ч. 1. С. 10–11.

⁹ Польша і Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Варшава; Київ, 2000. Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946 рр. / ред. кол.: М. Вінярчик-Коссаковська, З. Гайовнічек, П. Кулаковський та ін.; упоряд.: З. Гайовнічек, С. Кокін та ін. С. 458.

зовнішніх змаганнях і має статися натхнення нашого етнічного тіла духом нації. Без того нема Нації, нема Держави, нема Самостійности. Буде механічна зліпка осіб, що служитиме погноєм для інших, буде чужеземне агентство, брехня, глум, сором для України... Державність і Самостійність є тими шляхами, що до них мусить стреміти Україна в сю хвилю. Се є аксіомою в свідомості кожного українця, гідного свого краю і свого часу, але не перестає бути метою наших старань, тому що дійсність ще не відповідає глибоким прагненням нашого національного організму...»¹⁰.

На Установчому конгресі були розпрацьовані теоретико-ідеологічні основи націоналізму як державотворчого явища та, серед іншого, зазначено: «Умовою, що забезпечує нації тревалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава... Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулатом є створення політично-правної організації, означеної: Українська Самостійна Соборна Держава...»¹¹. Ідеологічний референт Проводу українських націоналістів (ПУН) Юліан Вассиян наголошував: «Під знаком державного чину стоїть будучність Української Нації, й тільки через нього зможе виявити свою духову й фізичну дозрілість у мірі, вимаганій потребами **повного** політичного визволення. Українці – велика нація, а на землі українській б'ють численні джерела будучого народного багатства. Біологічна сила нації та господарська видайність її землі – це два найголовніші факти, зумовлюючі політику підбою, що його здавна ведуть наші національні вороги»¹².

Важливе місце в роботі Установчого конгресу ОУН, який проходив у Відні з 27 січня по 3 лютого 1929 р., зайняло вироблення і прийняття концепції майбутнього державного ладу в Україні. Її суть така: «а) Україні потрібно пройти етапи державного будівництва: національне визволення, державне закріплення та розвиток; б) в часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції, зможе забезпечити внутрішню силу українській нації та найбільшу її відбірність назовні; в) на час перехідного періоду головна роль належатиме голові держави, який підготує створення законодавчих та виконавчих органів; г) основою адміністративного устрою Української держави буде місцеве самоврядування, кожний край матиме свій представницький законодавчий та виконавчий орган»¹³. Конгрес також зосередив зусилля на розробленні перспектив соціального й економічного розвитку майбутньої України. Щодо промислового, то доміантними мали бути державна, кооперативна та приватнокапіталістична форми власності. Основу аграрної політики становитиме середняцьке приватне землеволодіння, продаж і купівля землі – обмежені державним регулюванням. Загалом розвиток усього господарського

¹⁰ Український націоналізм. Антологія. 2-ге вид. / упоряд. В. Рог. Київ: ФОП Стеблик О. Москва, 2010. Т. 1. С. 76–77.

¹¹ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. Т. 1: 1927–1930 / упоряд.: Ю. Черченко, О. Кучерук; ред. кол. В. Верига та ін. С. 158–159.

¹² Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: документи і матеріали / упоряд. В. Моравський. Львів, 2006. С. 183.

¹³ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр.: зб. док. Мюнхен: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. С. 6.

життя України бачили як поєднання державного з приватним. Широкий розвиток відводили кооперації¹⁴. Конгрес визначив розвинену соціальну політику та забезпечення 8-годинного робочого дня. Українська держава мала сприяти національній Церкві, а релігія – стати на сторожі морального виховання нації. Школа – єдина, безоплатна, обов’язкова. Допускали приватні навчальні заклади під контролем держави. На підставі загальної обов’язкової військової повинності мала бути збудована регулярна армія і військово-морський флот. У перспективі Україна мала стати важливим чинником східноєвропейської політики¹⁵.

Враховуючи труднощі тогочасного розвитку України, націоналісти, цілком слушно, вбачали тільки шлях національної революції для відновлення Української держави, а її забезпечення – лише встановленням національної диктатури. Пояснюючи вимоги цього постулату, оунівці стверджували: «... ми, націоналісти, проти інституту диктатури, як форми державного ладу за нормальних умов життя нації. Ми лише обстоюємо національно-революційну диктатуру, як перехідний етап, бо вона дає можливість українській нації доцільно та раціонально в найкоротший час вибороти собі визволення та незалежну державність. Коли національна диктатура виконає своє завдання, то в Україні встановиться нормальний лад на засадах народоправства. Українська нація цілком вільно зможе виявити свою волю через представницькі органи, а її суверенність буде розділена між головою держави, законодавчим тілом і вищим судом»¹⁶.

Розуміючи будівниче значення національної ідеї в побудові країни, конгрес зазначив, що майбутня Українська держава повинна будуватися на національній ідеї: «Засада великодержавності є для націоналізму невіддільна частина української національної ідеї. Україна – суцільна нація, і кожна її віднога повинна почувати себе нероздільною її часткою, кожна віднога має право і обов’язок в міру своїх сил і здібностей і відповідно до свого положення брати участь у державному будівництві»¹⁷.

Націоналісти добре усвідомлювали, що тільки повне усунення усіх окупантів з українських земель призведе до побудови держави. У зовнішній політиці відкидали орієнтацію на історичних ворогів нації, допускаючи союз із тими країнами, які вороже ставилися до недругів України: «Україна мусить стати наріжним каменем нового ладу на Сході Європи. Той лад має бути побудований швидше на рівновазі сил, а не на московській гегемонії і не на польській контролі... Використовуючи наявність большевизму і виступаючи водночас проти Росії і проти Польщі, Україна дістає слушну нагоду скінчити раз на все з нещасливою традицією хитання між Москвою і Варшавою і, вислизнувши з кліщів наших двох сусідок, здобути підпертя й союз поза ними. Крайня пора для України вийти у світ і голосно заявити свої домагання, усунувши всякі посередництва»¹⁸.

У 1930-х роках у середовищі українських націоналістів продовжувалося вдосконалення концепції державного будівництва майбутньої України. Так, ідеологічний

¹⁴ ОУН в світлі постанов Великих Зборів... С. 7–10.

¹⁵ Там само. С. 12–15.

¹⁶ Розбудова Нації. Орган Проводу Українських Націоналістів (Прага). 1929. Серпень–вересень. Ч. 8–9. С. 255, 257.

¹⁷ Андрієвський Д. Політика націоналізму. *Розбудова Нації* (Прага). 1930. № 9–10. С. 221.

¹⁸ Там само. С. 223, 225.

референт КЕ (крайової ексекютиви) ОУН на ЗУЗ (Західноукраїнських землях) Ярослав Стецько опублікував низку праць, де тлумачив бачення стану справ у середовищі української суспільності та вказував на шляхи вирішення певних негативних явищ: «Чужі від трамтрадрації зокрема мусять бути люди чину і бачити нагу українську дійсність, де ще є рабство, безхарактерність, брак примітивної чесности, де ще перевертні і запродавці навіть у “провідних” кругах українських угруповань не перевелися. Боротьба з запродавством, ренегатством і нікчемністю мусить не уставати... Самовиховання і само опанування – це є основні шляхи росту еліти. Повний тип нової людини, чесної, характерної, в усьому житті, особистому, родинному, громадському, людини героїчної має дати наш рух. Еліта – провідна верства – це явище вічне, як вічне є поняття нації... Націю творить її еліта, зо смертю еліти – гине нація... ОУН ставляє сьогодні конкретні постулати перед кожною ділянкою життя і від кожного українця вимагає вкладу в українську державність теж у його професійній творчості... Вироблення світогляду йде шляхом вишколу інтелекту. Вихованню й вишколові як чинностям – відповідають волеві, етичні й інтелектуальні комплекси в людині, на творення й формування яких є саме спрямовані згадані чинності ОУН»¹⁹.

Окрім виховання проводу нації, оунівці враховували інтереси робітництва та селянства, відзначаючи: «Робітництво – це авангард нових, творчих ідей, втілення самостійної творчої праці, це майбутній організатор промислу в Україні. Село є кормителем міста, – тому й робітництво сильно сприяє розвиткові хліборобства, таким робом практично заіснує солідарна співпраця робітництва й хліборобства, тим більше, що голос серця, землі, однієї ідеї – дух нації їх усіх оживляє і єднає... Український робітник і хлібороб, європеєць по психіці, організує своє життя на власний окцидентальний зразок. Він з цілим світом соціально-культурних ідей – це антипод Москви. Бо за вільну Україну – це означає водночас теж за індивідуально-родовий принцип власности на землю, за верстат праці для українського пролетаріату, за участь у владі його, за право працею здобути індивідуальної власности українського пролетарія, за героїчну культуру, взагалі за нове життя в цілому, в думці, слові й чині... Немає в нас традиції боротьби у внутрі власного народу в змислі руйнної і кровопролитної класової анархії... Без національно-політичної революції немає соціальної»²⁰. Актуально звучать слова щодо московського поневолення: «Терор – це єдине, що ще держить СССР вкупі. За Україну творчости – проти Москви, кочового азіатського паразита – станула українська націоналістична еліта»²¹.

Водночас Михайло Подоляк стверджував: «Устрій, до якого змагає український націоналізм, не тільки позначається дисципліною, творчістю та гієрархією. Його основою ціхою є також демократизм у правдивому розумінні цього слова, як політична й соціальна рівноправність усіх суспільних груп і яко дух солідаризму й товариськості між членами різних станів, що є складниками одної національної спільноти й співтворцем величі та сили спільної Батьківщини.

До динаміки, органічності й багатства суспільного життя Східних Українських Земель, додати націоналістичне наставлення й свідомість національного абсолюту –

¹⁹ Стецько Я. Наші шляхи. [Б.м.в, б.д.в.]. С. 4, 8, 12, 22.

²⁰ Стецько-Карбович Я. Українське робітництво. [Б.д., б.м.] С. 14–15, 19, 23, 27, 36.

²¹ Там само. С. 15–16.

ось історичне завдання Західних Земель при будові нового, націоналістичного суспільства в Самостійній Соборній Державі»²².

Один із членів Проводу ОУН М. Сціборський розвиваючи концепцію державотворення в умовах утвердження в Європі тоталітарних режимів, бачив перспективи досягнення мети в тому, що «... Український націоналізм змагає до створення політичного, соціального та господарського ладу самостійної Української Держави на принципах націократії»²³. Саме ця концепція була закладена в основу розпрацювання програми державотворення II Великим збором ОУН, який проходив у Римі з 27 по 29 серпня 1939 р. У результаті у Програмі ОУН визначено основну мету – змагання за відновлення Української самостійної соборної держави, що мало відбутися за допомогою конструктивної розбудови її внутрішнього ладу й величезних потенційних сил – імперських позицій на Сході Європи. В ідеологічних засадах програми стверджено, що націоналізм стоїть на позиції психологічного суспільного волюнтаризму й чинного ідеалізму в синтезі повноти творчого життя. Він прагне реалізації державного ідеалу зусиллями українців, організованих на принципах чинного ідеалізму, героїчної моралі та індивідуального почину. Щодо майбутнього устрою Української держави, то вказана його побудова на засадах націократії, де єдиною формою політичної організації населення буде Організація українських націоналістів. Свою позицію до національних меншин держава узалежнить від їхнього ставлення до визвольних змагань України та її державності. Організацію духовного життя нації пов'язано з родиною, яка мала відіграти основну роль у вихованні дитини; держава здійснюватиме постійний контроль за освітою, надаватиме всебічну підтримку українським Церквам (Православним і Греко-Католицькій), боротиметься з атеїзмом, виступатиме основним гарантом усебічного соціального забезпечення громадян. У розвитку народного господарства планували утверджувати різні форми власності: державну, громадську та приватну. Право власності на всі матеріальні засоби мало належати нації. Держава регулюватиме продаж і купівлю землі, а селянське господарство буде побудоване на праві приватної власності та спадковості, також забезпечуватиметься розвиток сільськогосподарських кооперативів. Промисловість і торгівля мали функціонувати в різних формах власності, але під фінансовим контролем держави. Збройні сили нації бачили сучасними й регулярними, а національну доктрину – наступальною. В Устрої ОУН теж зазначено, що голову Проводу обирає Великий збір і він одержує «повноваження Вождя, бо відповідає перед Богом, нацією й власним сумлінням». Голова скликає Великий збір ОУН, призначає членів ПУН, генерального суддю, головного контрольного, між сесіями Великого збору має право на законодавчу ініціативу»²⁴.

Очевидно, під впливом тоталітарних режимів, які утверджувалися у світі в 1930-х роках, зазнали змін Програма й Устрій ОУН. Вони віддзеркалювали автократично-елітарну форму організації та її ставлення до української нації. У прогнозованому будівництві країни зростає роль держави, фактично встановлена монополія на ідеологію й організацію політичного життя майбутньої України. Притаманним стає утвердження

²² Подоляк М. Суспільний зміст націоналізму. *На службі нації*. Альманах (Париж). 1938. С. 44.

²³ Сціборський М. Націократія. Український націоналізм. Антологія. 2-ге вид. / упоряд. В. Рог. Київ: ФОП Стебеляк О. М., 2010. С. 115.

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 201. Арк. 72–76.

принципу вождизму в самій ОУН, чого не спостерігалось раніше. «Вождь» був над Великим збором як тоталітарний самодержець.

У зовнішньополітичному питанні націоналісти планували, що Україна стане важливим чинником у східноєвропейській політиці, очолить та організує боротьбу всіх поневолених Москвою народів: «Українська справа є справою європейсько-інтернаціональною. Маємо всі дані ототожнювати наші інтереси з інтересами цілої Європи і спиратися на європейську солідарність проти Сходу»²⁵. Діячі ОУН були переконані: «Самостійність України унормує рівновагу на європейському континенті в трикутнику – Україна–Німеччина–Італія, в парі з трикутником в Азії – Україна–Японія–Англія»²⁶.

Радянське керівництво пильно стежило за очільниками українського визвольного руху. Кремль усвідомлював, що українські націоналісти можуть перешкодити успішній експансії Москви в розгортанні прогнозованої Другої світової війни, тому вирішив завдати удару по Проводу ОУН, ліквідувавши полковника Євгена Коновальця, а згодом послабити дію організації розколом. Із приводу загибелі свого очільника, якого в Роттердамі 23 травня 1938 р. убив енкаведист-терорист Павло Судоплатов, Провід ОУН заявив: «Москва знала кого вбити, Москва розуміла, що Є. Коновалець – це Україна, а Україна – це Є. Коновалець. Але помиляється ворог, коли думає, що вбив ідею, вбиваючи її найбільшого поборника!»²⁷. Впливовий львівський часопис «Діло» зазначив: «Атентат на Євгена Коновальця свідчить про величезну актуальність воєнного конфлікту та про панічний страх перед ним у совітській верхівці»²⁸.

Активні пертурбації у Європі, які відбувалися з ініціативи Німеччини під гаслами побудови нового ладу на континенті на засадах самовизначення поневолених народів і встановлення справедливих кордонів між державами, враховуючи етнічно-історичні землі країн, хотіли використати українці. Так, із розпадом Чехословацької Республіки (ЧСР) постала Карпатська Україна, яка 10 жовтня 1938 р. проголосила автономію, а 15 березня 1939 р. – незалежність. Українські націоналісти брали активну участь у розбудові української державності на Закарпатті та захисті її від посягань угорських і польських противників. Новий очільник ОУН Андрій Мельник видав відповідну відозву до українського народу, у якій стверджував: «Боротьба наша йде далі проти всіх окупантів української землі! Її остаточна мета: Самостійна Соборна Українська Держава Києва, Львова, Ужгороду-Хусту й Чернівців!..

Чин Карпатської України потвердив ту правду нашої програми, що тільки власні сили, а не чужа поміч вирішать справу визволення української нації. Він доказав зайвий раз слушність нашої думки про те, що єдина сила, а ніякі міжнародні оманливі гасла, хоч би про самовизначення, має значення в світі. Він показав, що є слушною наша теза, що зовнішньо-політичні українські концепції мусять бути власнопідметні, окремі, а тільки посередньо зв'язані таким чином чи іншим укладом міжнародних сил, які тільки в означених точках можуть сходитися з нашою концепцією.

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 265. Арк. 75.

²⁶ ЦДАГО України. Ф. 3833. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 49.

²⁷ Гулик І. Євген Коновалець: за Україну, за її волю... *За вільну Україну* (Львів). 1992. 14 червня.

²⁸ Діло (Львів). 1938. 31 травня.

Українці! Націоналісти!

Перед нами зтяжна боротьба! Станьте на висоті завдання, покажіть себе гідними впавших братів! Скріпіть ще могутніше нашу боротьбу й як сказав великий Мазепа: Всі в один гуж, в один такт, щоб було одно стадо й один пастир! Остаточна перемога наша! Всі під прапора Україниського Націоналізму!»²⁹.

У зв'язку з подіями на Закарпатті українське питання опинилося у центрі міжнародної політики. Західна преса широко пропагувала думку, що Німеччина візьме під протекторат Карпатську Україну та здійснить визвольний похід на Схід із метою відродження Великої України як європейської житниці. Справді, на підтвердження цього німецький Райхстаг прийняв закон про заснування у столиці Карпатської України Хусті свого консульства на чолі з Шплеттштесером (ім'я не встановлено)³⁰.

Факт проголошення української державності на клаптику «Срібної Землі» дуже стурбував Кремль. Йосип Сталін (Іосиф Сталин) 10 березня 1939 р. у промові на XVIII З'їзді Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)) висміяв ідею приєднання Радянської України до Закарпаття. При тому зазначив, що західні країни провокують загострення відносин між ССРСР і Німеччиною. У Берліні відразу ж відповідно відреагували, дозволивши мадярам окупувати Карпатську Україну. У результаті «українське питання» призвело до зближення двох агресорів, які підписанням у Москві проти ночі 24 серпня 1939 р. Пакту про ненапад та таємними протоколами щодо сфер впливу на Сході Європи фактично розпочали Другу світову війну. Провід українських націоналістів заявив: «За допущення червоної Москви в Європу – Німеччина несе велику історичну відповідальність. Цим актом вона зокрема (як у випадку з Чехо-Моравією і Карпатською Україною) уневажила нею ж голошені гасла національного самоозначення...»³¹. Водночас оунівці передбачали: «Для Німеччини пакт може послужити початком поразки в майбутньому»³².

Очевидно, події на Карпатській Україні, коли українські патріоти першими вступили у збройну боротьбу з агресором, стали прологом нової світової війни. Незважаючи на поразку, оунівці здобули перший військовий досвід, прозондували можливий розвиток української справи у ближчій перспективі перебігу міжнародних подій. Із розгортанням військових дій у Європі, упадком Польської держави, окупацією більшовиками Західної України, входженням крайньозахідних українських земель до Генерального Губернаторства з центром у Кракові, незважаючи на розкол ОУН, який дещо послабив організацію, вдається Закордонному центру українських націоналістів постійно підтримувати зв'язок із краєм через бойовиків, засланих нелегально через кордон. Весною 1940 р. розроблено й донесено до крайової екізекутиви «Єдиний генеральний план повстанського штабу ОУН». У ньому стверджено, що в Україні назріває революція і мільйони людей візьмуть зброю, щоб підняти збройне повстання для знищення ворога і створення своєї Української держави³³.

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 406. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 1.

³⁰ Там само. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 132.

³¹ ЦДАВО України. Ф. 4331. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 70.

³² ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 338. Арк. 122.

³³ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 22–58.

Незважаючи на несприятливий для України початок світової війни, обидві ОУН мали надію, що з розгортанням воєнних дій позитивно вирішиться питання відновлення державності. ОУН(м) дотримувалася лінії, що прогнозований конфлікт між Німеччиною та СРСР об'єктивно призведе до відновлення незалежності України. Цю позицію підтримували Український центральний комітет на чолі з д-ром Володимиром Кубійовичем у Кракові та Українське національне об'єднання в Берліні, очолюване Тимошем Омельченком. Вони створили Державну комісію, яка працювала над проектом відновлення української державності під німецьким протекторатом.

Натомість Революційний провід (РП) ОУН, очолюваний Степаном Бандерою, у грудні 1940 р. у Маніфесті проголосив: «Існуючий політичний уклад сил у світі, що насильно здавлює вартісні та життєдайні народи, валиться від їх визвольних ударів. Ми, українці, підносимо прапор нашої боротьби за свободу народів та людини. Боремося за визволення українського народу та всіх поневолених Москвою народів»³⁴. На II Великому зборі РП ОУН(б), який проходив у Кракові з 31 березня по 3 квітня 1941 р., була прийнята Політична програма, де вироблено стратегію і тактику діяльності в умовах розгортання воєнних дій. Зокрема, наголошено: «ОУН бореться за Суверенну Соборну Українську Державу, за владу українського народу на українській землі...»³⁵. ОУН(б) створила Комісію державного планування, яку очолив правник Володимир Горбовий. Також проведено відповідні заходи щодо об'єднання усіх українських політичних сил у Всеукраїнську Раду на демократичній парламентарній основі, що мала сприяти створенню майбутніх органів влади в самостійній Україні. З ініціативи ОУН(б) у червні 1941 р. організовано Український національний комітет, до складу якого увійшли представники майже всіх національних політичних сил, за винятком ОУН(м) та УНО (Українського національного об'єднання). У надісланому 15 червня 1941 р. ОУН(б) Меморандумі до вищого керівництва Третього Райху застережено: «Існує багато об'єктивних реальних підстав для створення природного союзу між Німеччиною і Україною, який би ґрунтувався на щирій дружбі, для взаємного плідного співробітництва у всіх галузях... Навіть, якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку будуть вітати як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і відповідними гаслами...»³⁶.

У німецьких військово-політичних колах не було єдиної позиції щодо українського питання. Керівник Абверу Вільгельм Канаріс (Wilhelm Canaris) сприяв українським націоналістам, дозволивши створити два допоміжні формування у складі батальйону «Бранденбург–800» – «Нахтігаль» і «Роланд». В українських колах їх називали Дружинами українських націоналістів – праобраз майбутніх українських збройних сил. Натомість німецька служба безпеки пильно стежила за українськими націоналістами. Так, у донесенні шефа поліції в Берлін від 21 червня 1941 р. ідеться про позицію В. Кубійовича й А. Мельника щодо створення Української держави під

³⁴ Маніфест Організації Українських Націоналістів. (грудень 1940). *ОУН в світлі постанов Великих Зборів...* С. 21.

³⁵ ОУН в світлі постанов Великих Зборів... С. 45.

³⁶ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів у 4-х т. / збір. і порядк. В. Косик. Львів, 1997. Т. 1. С. 58–85.

німецьким протекторатом і позицію С. Бандери за об'єднання усіх українських політичних сил, яке підтримало більшість активних політиків³⁷.

З початком німецько-радянської війни каталізатором національно-державницького відродження став спеціальний загін ОУН(б) у складі близько 20 осіб: Ярослава Стецька, Ярослава Старуха, Івана Равлика, Василя Кука, Лева Ребета й інші, які в авангарді німецьких військ разом із групою «Нахтігаль», очолюваною Романом Шухевичем, увійшли до Львова, де і проголосили 30 червня 1941 р. Акт відновлення Української держави³⁸.

З ініціативи ОУН(б) був створений уряд – Українське державне правління (УДП) на чолі з Ярославом Стецьком на коаліційній основі, передпарламент – Рада сеньйорів, очолювана старійшиною галицького політикуму Костем Левицьким, створено органи управління на місцях, Українську народну міліцію на чолі з Іваном Равликом, Українську революційно-національну армію з керівником лейтенантом Іваном Климівом («Легендою»). Також призначені посли до низки держав. Державотворчі заходи, які дійшли й до околиць Києва, схвально зустріло українське громадянство, благословили їх і єрархи Церков. Вважалося, що УДП – це тимчасовий уряд Української держави, який діятиме до скликання у столиці Всенародних зборів міст і сіл України. Також планували, що місцеві управління та громадські установи творитимуться не з почину уряду, а «методом з низу», тобто з ініціативи мешканців окремих регіонів. Оунівські похідні групи понесли ідею відродження української державності на всі етнічно-історичні землі до Криму й Кубані, повсюдно зустрічаючи розуміння та підтримку від національно свідомого громадянства. Натомість наші противники різко негативно віднеслися до державотворчого прагнення українців. У результаті нацистські кола провели арешти очільників ОУН(б), керівників УДП та низки націоналістичних активістів.

Зважаючи на актуальність основного для української державності та гостросоціального земельного питання, треба наголосити на значимості підготовленого «Проекту земельного устрою УДП», у якому стверджено: «Земля належить українській нації і перебуває в повному розпорядженні держави.

Земля вилучається з товарного обігу, тобто не може продаватися і купуватися.

Держава може передавати землю для користування юридичним особам.

Сільськогосподарську експлуатацію землі українська нація доручає станові українських селян-хліборобів.

Для того земля передається у безтермінове спадщинне користування – не менше 2-х душ. Чоловіки старше 18 р., якщо їх батьки мали власну або орендовану землю і проводили сільське господарство до 1939 р. на СУЗ і до 1941 р. на ЗУЗ.

Жінки – вдови з дітьми, якщо їх чоловіки мали землю.

Діти – сироти.

Чоловіки старше 18 р., які після 1933 р. не менше 5 р. працювали на землі»³⁹.

³⁷ Літопис Української Повстанської Армії. Торонто, 1991. Т. 21: УПА в світлі німецьких документів / ред. П.-Й. Потічний. С. 17–19.

³⁸ Більш детально див.: Гаврилів І. УВО-ОУН: в боротьбі за Українську Державу. Львів: Вид-во «Левада», 2019. С. 343–371.

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1.

Отже, очевидно, що ідейно-теоретичні напрацювання та шляхи реалізації програми державотворення ОУН були адекватними щодо ситуації на українських землях із врахуванням мінливої міжнародної ситуації напередодні та під час Другої світової війни. Вони звучать досить реалістично в наші дні. Тому українському політикуму, представникам влади – як центральній, так і на місцях – бажано ознайомитися із напрацюваннями українських націоналістів та імплементувати їх у свої програми дій щодо втілення у життя національної ідеї – скріплення усіх сфер української державності. А праворадикальним політичним силам можна порадити змінити риторичку, сприяти просуванню на керівні посади в органах влади всіх рівнів, відповідних державних інституцій, людей не з ближчого оточення, а перевірених у справах: компетентних, фахових, патріотично налаштованих, вольових і дієвих особистостей для успішної реалізації мети, поставленої ще 90 років тому, – розбудови й утвердження на всіх етнічно-історичних землях самостійної соборної Української держави.

REFERENCES

1. Andriievskiy, D. (1930). Polityka natsionalizmu. *Rozbudova Natsii (Prague)*, 9–10, 221 [in Ukrainian].
2. Cherchenko, Yu., & Kucheruk, O. (Comps.). (2005). *Dokumenty i materialy z istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv* (Vol. 1). Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].
3. Danylenko, V. & Kokin, S. (Comps.). (2009). *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 – chervni 1941 r.: dokumenty HDA SB Ukrainy*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiiia» [in Ukrainian].
4. Dilo (Lviv). (1938, Traven) [in Ukrainian].
5. Havryliv, I. (2019). *UVO-OUN: v borotbi za Ukrainsku Derzhavu*. Lviv: Vyd-vo «Levada» [in Ukrainian].
6. Hulyk, I. (1992, Cherven 14). Yevhen Konovalts: za Ukrainu, za yii voliu... *Za vilnu Ukrainu (Lviv)* [in Ukrainian].
7. Kosyk, V. (Comp.). (1997). *Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv u 4-kh* (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
8. Koval, M. V. (2003). Orhanizatsyia Ukrainskikh Natsyonalistov (OUN): uroki istorii. *Otechestvennaia istoriia (Moscow)*, 1, 53–54 [in Russian].
9. Kulchytskyi, S. (Ed.). (2006). *OUN v 1941 rotsi. Dokumenty: v 2-kh ch.* (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].
10. Manifest Orhanizatsii Ukrainskyi Natsionalistiv (hruden 1940). (1955). In *OUN v svitli postanov Velykykh Zboriv, Konferentsii ta inshykh dokumentiv z borotby 1929–1955 rr.: zb. dok.* (p. 21). Munich: Vydannia Zakordonnykh Chastyn Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv [in Ukrainian].
11. Moravskiy, V. (Comp.). (2006). *Konhres Ukrainskykh Natsionalistiv 1929 r.: dokumenty i materialy*. Lviv [in Ukrainian].
12. Motyka, G. (2006). *Ukrainska partyzantka 1942–1960. Dzialalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warsaw: Instytut Studium Politycznych PAN oficjna wydawnicza RYTM [in Polish].

13. OUN v svitli postanov Velykykh Zboriv, Konferentsii ta inshykh dokumentiv z borotby 1929–1955 rr.: zb. dok. (1955). Munich: Vydannia Zakordonnykh Chastyn Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv [in Ukrainian].
14. Podoliak, M. (1938). Suspilnyi zmist natsionalizmu. In *Na sluzhbi natsii. Almanakh* (p. 44). Paris [in Ukrainian].
15. Polishchuk, V. (2011). *Hirka pravda. Zlochynnist OUN-UPA (spovid ukraintsia)*. Kharkiv [in Ukrainian].
16. Potichnyi, P.-Y. (Ed.). (1991). *Litopys Ukrainskoi Povstanskoii Armii* (Vol. 21). Toronto [in Ukrainian].
17. Rozbudova Natsii. (1929, Serpen–Veresen). *Orhan Provodu Ukrainskykh Natsionalistiv (Prague)*, 8–9, 255, 257 [in Ukrainian].
18. Shevchuk, S. (1965). *Pora skazaty pravdu pro nashi vyzvolni zmahannia dobytysia voli dlia Halytskoi zemli 1918–1939*. Toronto: Nakladom avtora [in Ukrainian].
19. Shuliak, O. (1947). *V imia pravdy (Do istorii povstanchoho rukhu v Ukraini)*. Rotterdam [in Ukrainian].
20. Stetsko, Ya. (1967). *30 chervnia 1941. Proholoshennia vidnovlennia derzhavnosti Ukrainy*. Toronto [in Ukrainian].
21. Stetsko, Ya. Nashi shliakhy. [B.m.v, b.d.v.] [in Ukrainian].
22. Stetsko-Karbovykh, Ya. Ukrainse robitnytstvo. [B.d., b.m.] [in Ukrainian].
23. Stsiborskyi, M. (2010). *Natsiokratia. Ukrainyski natsionalizm. Antolohiia* (V. Roh, Comp.). (2nd ed). (Vol. 1). Kyiv: FOP Stebeliak O. M. [in Ukrainian].
24. Viniarchyk-Kossakovska, M., Haiovnichek, Z. & Kulakovskyyi, P. (Eds.). (2000). *Polshcha i Ukraina u trydtsiatykh-sorokovykh rokakh XX stolittia. Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhb* (Vol. 2). Warsaw; Kyiv [in Ukrainian].
25. Zaitsev, O. (2013). *Ukrainyskiy intehralnyi natsionalizm (1920–1930-ti roky): Narysy intelektualnoi istorii: monohrafiia* (Ya. Hrytsak, Ed.). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Ihor HAVRYLIV

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6815-520X>

e-mail: havryliv_i@ukr.net

ON THE QUESTION OF THE RELEVANCE OF THE STATE FORMING PROGRAM OF THE ORGANIZATION OF UKRAINIAN NATIONALISTS

Implementation of the national idea of Ukrainians into life is the development of the Ukrainian independent unite state. It is based on principles of democracy, law, equity, in the distribution of welfare, a proper level of life, the successful development of the Ukrainian culture and national achievements, the adequate reaction on global challenges and threats in the protection of national and state interests, etc. All this was worked out in the ideological and political postulates during the interwar period and tried to implement the state-forming program of the Organization of Ukrainian Nationalists in the years of World War II. If the leading states, war participants listened to these principles concerning the building of the world under the motto: «Freedom to Peoples – Freedom to Man!» it would be possible to avoid millions of human victims, mass destruction, and many years of confrontation of the West and East. Theoretical and practical gains of the Ukrainian nationalists are actual at present-day as well and underline

their importance in the development of Ukraine as an independent state. It facilitates the successful struggle against Russia's aggression, becoming the specific protection in saving of the gains of Euro–Atlantic civilization. Progressive countries have to take the Ukrainian factor into consideration in the further progress of humanity in guaranteeing its stability and prosperity.

Keywords: Ukrainian Independent Unite State, Organization of Ukrainian Nationalists, national idea, state forming program, World War II, Ukrainian nationalists, liberation struggle, totalitarian regime.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.33402/nd.2019-7-258-261

Yulia ARTYMYSHYN

Junior research fellow at the

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8095-7379>

e-mail: julialviv1011@gmail.com

[Рец. на:] Roman Kabachyi «Exiled to the Steppes. The Deportation of Ukrainians from Poland to South of Ukraine in 1944–1946»

In 2019 «LUTA SPRAVA Publishing» with the assistance of Ukrainian Cultural Foundation there was published an updated and additional edition of the book by historian and publicist Roman Kabachyi «Exiled to the Steppes. The Deportation of Ukrainians from Poland to South of Ukraine in 1944–1946» (Polish translation was published in 2012)

The main aim of book, as noted by the author in the annotation, is «popularization of knowledge about the history and culture of the inhabitants of the Kholmshchyna, Podlasie, Nadsyannia, Lemkivshchyna and Western Boykivshchyna (territory of Zakerzon) in the 75th anniversary of beginning of the deportation from their native lands». Note this information is also needed to establish communication with «world Ukrainian [synonymous to the word diaspora and definition to characterize the Ukrainians who stayed in the former ethnic territories after the change of borders in The Second World War – *Y. A.*], in particular the Ukrainians from Poland «to whom this issue is important», also to fill in the blanks of knowledge the Ukrainians who come to Poland and know nothing about Ukrainian history and culture in Poland.

The book consists of an introduction and well-structured five chapters in which the author answered the question why The Ukrainians deported from Poland (P. 37–122), how process of resettlement was transformed from relatively voluntary to a forced action, how deported (Ukrainians) and ordinary Polish citizens, and local government (voivodeship, district, county) perceived this movement (P. 122–230), how deported Ukrainians lived in the new political and social reality in the South of the USSR and after illegally leaving the Southeastern regions and moved to the western ones (P. 325–430). Roman Kabachyi paid special attention in chapter «OUN and UPA: defenders and provocateurs» to the ambiguous issue of the attitude of Ukrainian Nationalist Underground (the Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army) to the deportation of the Ukrainians, assistance and counteract to resettlement action (P. 235–321). The last paragraphs of the book united under the name «Strangers among their own» (P. 435–524) outlined the key points in the social adaptation of the deportees. On the one hand, Roman Kabachiy emphasized their professional success and contribution to independence, in particular through participation in the national liberation struggle after moving to the USSR, thereby demonstrated the equality of identity of the Ukrainians from territory of Zakerzon and Ukraine, and he made a brief description of various of Lemko identities. The author also described identity of people

from the Podlasie region. Roman Kabachyi completed the book with analysis of deportees' folklore and literature by authors living in Ukraine and Poland, simultaneously researcher focused on plots devoted to deportation, and reflections on the causes, perpetrators of the tragedy, the image of small homeland.

In the introduction R. Kabachyi briefly defined the main contents of the monograph, took notice to the terminology, for example explained the legitimacy of the use of the term territory of Zakerzon to the Polish-Ukrainian borderland inhabited by Ukrainians (P. 23–26), also resettlement actions, which were formally voluntary, but which were in essence forced displacement (P. 26–28). Historians also explained that «when it comes about to national consciousness of the deported population» in modern understanding it should be noted that citizens of territory of Zakerzon – ethnic/ethnographic had different level of national self-awareness (for instance, population of Nadsyannia felt like Ukrainians and distinctly identified with the Ukrainians, instead inhabitants of Kholmshchyna, Lemkivshchyna, Boykivshchyna, Podlasie had lower level of national self-awareness. Therefore, author of monography summarized «to emphasize an ethnographic approach to displacement, I will continue to use the term «Ukrainian population» «(Ukrainian inhabitants)... in parallel to use the ethnonym «Ukrainians». And in order to distinguish deported people from the rest of the Ukrainians, the term «Polish Ukrainians» will be used (P. 28–29).

The book begins with a consideration of the process of deportation of Ukrainians from Poland as a broader problem to the creation of new (post-war) borders by approaches, policy of the Soviet Union (USSR) (P. 50–70), the Polish emigration government, Polish communist government (P. 70–102). In the same first part the problem of who «decided the displacement of the Poles and the Ukrainians on different sides of the border» has been raised. In the author opinion «there is mutual connection of the Polish Communist on the deportation of Ukrainians with previous theories of the Polish right-wing forces, and later on underground and emigration, and the determination to apply these theories in practice» (P. 72). In particular, the author believed that in the ideas of the National Democratic Party of Poland («endecks») the forerunners of the concept of population transfer. Their («endecks») belief in the correctness of the assimilationist approach to the Ukrainian population in some opinion of party member evolved to the possibility displacement of Ukrainians to the USSR (P. 71–73). R. Kabachyi basing on the research of the Ukrainian historian Igor Iliushyn, noted that at the beginning of the «German-Polish War, it became known about the government plans prepared in 1938–1939 by Marshal Edward Ridz-Smigł and General Tadeusz Kasprzycki with intention of the liberation of the country from the Ukrainian presence (as well as the action of deportation and, possibly, even partly physical extermination of Ukrainians prepared by General Marian Januszajtis) (P. 73). Simultaneously author linked Edward Ridz-Smigł and the later plans of the Polish emigration government, but R. Kabachyi noted that this concept did not immediately become a key one, and the problem of solving the Ukrainian question remained open, as there were thoughts about the possibility of «cultural autonomy for Ukrainians in the restored borders of Poland» (P. 74). Therefore, we think that the author's position on the impact of «endecks» ideas on the government in emigration and, subsequently, the nationalist underground regarding the Ukrainian issue is some harsh and needs more detailed analysis.

Roman Kabachyi described the problem of deportation of the population from the Polish-Ukrainian border to the wider Eastern European context. He showed that that this displacement, as well as the expulsion / resettlement of Germans from Central and Eastern

Europe, is part of the same approach to solving the problem of national minorities and borders during the post-war period (P. 102–122). Innovative for Ukrainian historiography, since it is poorly researched, are also paragraphs devoted to the optation action between the USSR and Czechoslovakia in 1947 (P. 108–117), and the population exchange between Poland and the Byelorussian SSR in 1944–1946 (P. 117–122). When author wrote about optation, He mentioned that the population exchange was not equal, since the Czechs left Volhynia almost three times more than the «Prashov Rusyns», whereas, the initiative of this transfer belonged to the Czechoslovak leadership, but the Slovak authorities were not interested in deserted their land, otherwise the question of the Hungarian minority remained more actual for Slovak government. The movement of Ukrainians from Slovakia and the Volhynia Czechs, the problems of displaced persons from Priashiv region with dwelling, and therefore a some social tension between them and the deported people from Kholmshchyna, who arrived sooner, difficult situations with study (in consequence of they did not have a competent level of Ukrainian language), and hard work in collective farming (P. 108–117) were considered.

The second and fourth parts of the book described in detail and comprehensively all the stages of deportation action in 1944–1946 and even in 1951. On the base of considerable number of archival and ego documents successfully reconstructed life of the displaced persons in the southern territories of the USSR. In the second chapter, the author also drew attention to the first voluntary movements of a part of the inhabitants of Kholmshchyna, Lemkivshchyna. The author thought that people agreed to move out not only through the agitation of the resettlement commissioners (agitators) for a better life, but also to this process influenced the anti-Ukrainian terror during the inter-ethnic conflict (Polish-Ukrainian conflict in the Kholmshchyna) and and devastation after hostilities near Polish-Czechoslovak border in Lemkivshchyna. The researcher also assumed that these voluntary resettlement were connected with the memory of the 1915 refugees from the Kholmshchyna and the will to live in the Orthodox community, as well as the «pro-Russian-left-communist sentiment», «Moscophiles» «pro-Russian symphaty» characteristic of a part of the citizens of Kholmshchyna and Lemkivshchyna. This last thesis is not discussable, but needs some clarification, and the terminological distinction between «pro-Russian»/«Moscophiles» for state formation (before the Bolshevik revolution), or the focus on the Rus-Orthodox (Kyivan Rus') cultural and sacrum heritage in the broader sense of the word, or a belief in communist ideas, agreeable towards to the Soviet state. It is important to consider the material about methods «efforts to persuade» to leave, the forced phase with the involvement of the army, and especially about the ambiguous attitude of local authorities and the Polish population, the church to resettlement.

Special attention should be paid to the thoroughgoing issue about the evolution of the views of the OUN and the UPA towards resettlement actions as not a serious threat to the importance of protecting the population. In the author opinion the turning point came in the fall of 1945, when the UPA not only used slogans against deportation to gain the support of Ukrainians in territory of Zakerzon, but began resisting to resettlement. Why the Ukrainians supported the underground, which areas were their greatest sympathies, the UPA's attitude towards those who agreed to leave, the ambiguity of information about the UPA terror against them, this complex of problems were considered. The issue of agitation of the OUN and UPA against the deportation, the appeal to the soldiers of the Polish army, who participated in the deportation and the Polish population, were also examined. Researcher reviewed actions of the UPA against deportation: «directed contrary to the work

of Committee of resettlement from the USSR: destruction of filled evacuation documents and forms, impossibility of commission work, finally killing of referents and commissioners (agitators); blocking of transport intended for resettlers; protection of Polish Ukrainians during deportations and anti-Ukrainian terror».

The last chapter, entitled «Strangers among their own» has successfully outlined various scenarios – life trajectories deported Ukrainians to the USSR and afterwards, to an independent Ukraine. Simultaneously, the last paragraphs are devoted to the process of self-awareness of inhabitants of Lemkivshchyna, Podlasie with the final one about the key narratives of the resettlement folklore, they reinforce the previous sections, which consider of territory of Zakerzon Ukrainians as a special, somewhat distant and yet branch of the Ukrainians.

Transformation of Lemko and Podlasie regional identities after deportation to Ukraine are considered. Author describe the different type of identification of the Lemkos («Lemko-Russophiles, -Ukrainophiles, -Regionalists»). Simultaneously, R. Kabachiy appeals to their unity (P. 451): «in spite of their ideological diversity ..., the inhabitants and the natives of this region have always felt a strong unity and their differentness, they, so, to say, they made up the Lemko «body» together, (P. 483) «the distinctiveness of Lemkos today is part of their Ukrainian culture». The direction of the Lemkos resettlement directly influenced their further attitude towards the Ukrainians and their own self-identification: if there were many supporters of the Lemko regionalist identities deported to the West, then the descendants of deported to the East [Ukrainian –Y. A.] mostly identify themselves Ukrainians» (P. 487).

Thus, notwithstanding some insignificant remark publication of R. Kabachiy is an innovative and comprehensive research of deportation of Ukrainians from Poland to South of Ukraine in 1944–1946 to the South of Ukraine. The author analyzed a branch of question: from defining the reasons for the deportation of Ukrainians to the identity and folklore of the deportees, in an easy and popular form, without loss of scientific content. Finally, book have impressive graphic and visual design of the book, which contains many photos, and author's work.

Михайло РОМАНЮК

кандидат історичних наук, завідувач відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9407-0066>

e-mail: rmv.lviv@gmail.com

[Рец.]: Історія УПА на Тернопільщині

[на]: Волянук С. Історія воєнної округи УПА «Лисоня».

Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2018. 328 с.

Уже майже 30 років історія українського визвольного руху середини ХХ ст. перебуває в полі зору українських науковців. Написані десятки книг, сотні, якщо не тисячі, наукових статей про різні аспекти цього феноменального явища в історії України та загалом Центрально-Східної Європи, розкрито тисячі псевдонімів народних месників, встановлено безліч конкретних фактів героїчної постави учасників Української повстанської армії (УПА) та збройного підпілля Організації українських націоналістів (ОУН). Широкій читацькій аудиторії доступні надзвичайно змістовні узагальнювальні праці з історії українського національно-визвольного руху тієї доби загалом¹ і чимало цікавих видань про його очільників зокрема².

¹ Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відп. ред.); авт. кол.: Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. Львів, 2007. 352 с.; Патриляк І. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939–1960 рр.): монографія. Київ: ВД АДЕФ-Україна, 2020. 712 с. + 64 с. іл.

² Веденеев Д. В. Одиссея Василия Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. Киев: К.И.С., 2007. 208 с.; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). Київ: ПП Сергійчук М. І., 2007. Т. 1. 640 с.; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1953). Київ: ПП Сергійчук М. І., 2007. Т. 2. 584 с.; Роман Шухевич – пластун. Юнацькі та молоді роки Головного Командира Української Повстанської Армії / упоряд. А. Сова. Київ; Львів; Івано-Франківськ, 2007. 168 с.; Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук – Головний Командир УПА. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. 80 с.; Романюк М. Петро Федун – «Полтава» – провідний ідеолог ОУН та УПА. Львів; Торонто: Видво «Літопис УПА», 2009. 128 с.; Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». Рівне: Видавець Олег Зень, 2009. 168 с.; Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України. Львів, 2008. Т. 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. 720 с., 16 с. іл.; Федун Петро-«Полтава». Концепція Самостійної України. Львів, 2013. Т. 2. Документи і матеріали / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. 896 с.; Ярослав Старух: Документи і матеріали / упоряд. В. Мороз. Київ; Торонто, 2012. 1008 с. (Літопис УПА. Нова серія. Т. 21); Осип Дяків-«Горновий»: документи і матеріали / упоряд. В. Мороз. Київ; Торонто, 2011. 1016 с. (Літопис УПА. Нова серія. Т. 17); Посівнич М. Степан Бандера. Дрогобич: Посвіт, 2018. 332 с. та ін.

Однак, незважаючи на широкий спектр доступної наукової та науково-популярної літератури з історії українського національно-визвольного руху 1940–1950-х років, спостерігається наявність у ній багатьох лакун, поверхове розуміння принципів існування його добре злагодженого механізму, який дав можливість протистояти окупантам понад 10 років. Тому актуальною залишається потреба комплексного дослідження історії УПА й оунівського підпілля, особливостей його функціонування, організаційної структури, форм і методів діяльності тощо. Реалізація цього задуму можлива лише за умови поглибленого та всебічного вивчення цієї сторінки історії України крізь призму макро- та мікроісторичних досліджень, що дасть первинний матеріал для глобальних узагальнень і встановлення реальних результатів боротьби за Українську самостійну соборну державу під проводом ОУН. Дослідження адміністративно-територіальних й організаційних одиниць УПА та збройного підпілля ОУН здатні заповнити наявні прогалини в розумінні процесів і явищ періоду Другої світової війни та повоєнних років, вийти на новий рівень підготовки узагальнювальних праць із політичної історії України вказаного періоду.

З огляду на зазначене, особливий інтерес викликають дослідження військово-територіальних одиниць УПА й адміністративно-територіальних та організаційних збройного підпілля ОУН, яких в Україні на сьогодні ще доволі обмаль. Серед відомих видань із цієї проблематики необхідно назвати фахові праці про діяльність ОУН та УПА на Житомирщині в 1941–1955 рр.³, монографії про Дрогобицьку⁴ й Золочівську⁵ округи та Карпатський край ОУН⁶. Не можна оминати увагою також стислий нарис історії Львівської воєнної округи (ВО) «Буг», який у вигляді вступу вміщений у 12-му томі «Нової серії» «Літопису УПА»⁷.

Саме тому значне зацікавлення серед наукової спільноти та ширшого кола читачів викликала поява друком у 2018 р. в тернопільському видавництві «Навчальна книга – Богдан» дослідження молодого, проте вже добре знаного серед фахівців із тематики українського визвольного руху історика Сергія Волянюка «Історія воєнної округи УПА “Лисоня”». У ньому на основі аналізу архівних документів, опублікованих джерел і наукової літератури вперше здійснено комплексне вивчення історії становлення й боротьби відділів повстанської армії на теренах військово-територіальної одиниці УПА – ВО 3 «Лисоня», яка здебільша співвідносилася з Тернопільською областю ОУН, а відтак – Подільським краєм ОУН.

³ Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2008. 308 с.

⁴ Ільницький В. Дрогобицька округа ОУН: структура і керівний склад (1945–1952 рр.). Дрогобич: Вимір, 2009. 368 с.

⁵ Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953): монографія. Львів, 2016. 608 с.

⁶ Ільницький В. Карпатський край ОУН в Українському визвольному русі (1945–1954): монографія. Дрогобич: Посвіт, 2016. 696 с.

⁷ Мороз В. Вступ. *Воєнна округа УПА «Буг»: Документи і матеріали. 1943–1952.* / упоряд.: В. Мороз, О. Вовк. Київ; Торонто, 2009. С. 9–38. («Літопис УПА. Нова серія. Т. 12, кн. 1).

У доробку автора чимало публікацій з історії ОУН та УПА на Тернопільщині, вже не кажучи про фахово впорядкований збірник повстанських документів про ВО 3 «Лисоня», який у 2012 р. вийшов у видавництві «Літопис УПА»⁸.

Представлене дослідження – результат захищеної в 2016 р. у Науково-дослідному інституті українознавства в Києві кандидатської дисертації на тему «Створення та діяльність воєнної округи УПА “Лисоня”»⁹.

Мету видання автор влучно означив у передмові до книги: «Ми ... прагнули подати лаконічну наукову розвідку, що побудована переважно на архівних документах і матеріалах. У книжці детально розповідається про внесок Організації Українських Націоналістів у розбудову воєнної округи, зокрема роботу військової (організаційно-мобілізаційної) референтури, формування збройних груп Української Народної Самооборони. Дослідження містить інформацію про поділ, структуру, чисельність та командний склад УПА, діяльність її відділів проти німецького і радянського режимів, а також проти польського підпілля. У ній також ідеться про процес розформування “Лисоні” як військово-територіальної одиниці повстанської армії та подальшу участь вояків УПА, членів ОУН і безпартійних патріотів у лавах збройного підпілля. Увесь пласт цього дослідження стосується територій, які охоплювала третя воєнна округа УПА “Лисоня”» (С. 5).

Монографія складається з переліку умовних скорочень, передмови, вступу, трьох тематичних розділів, висновків, документальних додатків і «посилань на джерела». При цьому потрібно зауважити, що, на мою думку, видається дещо зайвою наявність в одній книзі передмови (С. 5) та вступу (С. 6–12), які логічно було б об'єднати, адже актуальність теми та видання представлені і там, і там.

У вступі автор визначив актуальність дослідження, мету, об'єкт, територіальні та хронологічні межі, проаналізував історіографію проблеми й напрацювання попередників по темі, схарактеризував джерельну базу та її видову різноманітність і достовірність.

У першому розділі «Формування третьої воєнної округи УПА “Лисоня”» (С. 13–92) проаналізовано процес створення ВО 3 «Лисоня», її структуру, поділ та устрій. Розкрито організаційно-територіальний поділ підпілля ОУН, який існував у період функціонування ВО «Лисоня» на досліджуваній території (С. 14–24), висвітлено передумови створення УПА в Тернопільській області ОУН, зокрема особливості розгортання відділів УНС (Української народної самооборони) у регіоні, а відтак їхню реорганізацію у відділи УПА (С. 25–42). Окрема увага зосереджена на питанні структурної побудови й кадрового наповнення військового штабу ВО 3 «Лисоня» (С. 43–63). При цьому наголошено на проблемі «кадрового голоду», притаманного військовим штабам не лише «Лисоні», а й усіх теренів поширення УПА, а сама історія подана крізь призму значення окремих особистостей у розбудові керівних осередків УПА на Тернопільщині, людських доль як таких.

Прискіпливо автор віднісся і до відтворення військово-територіального устрою воєнної округи УПА «Лисоня» та структури повстанських відділів (С. 64–75). У книзі

⁸ Воєнна округа УПА «Лисоня». 1943–1952. Документи і матеріали / упоряд. С. Воляннюк. Київ; Торонто, 2012. 848 с. (Літопис УПА. Нова серія. Т. 20).

⁹ Воляннюк С. Б. Створення та діяльність воєнної округи УПА «Лисоня»: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Науково-дослідний інститут українознавства. Київ, 2016. 18 с.

детально, наскільки це дозволив зробити наявний джерельний матеріал, розкрито структуру ВО, підпорядкованих тактичних відтинків (ТВ), що вдало проілюстровано відповідними схемами та картосхемами (С. 69, 71, 72, 75). Автор наголошує, що військово-територіальний устрій ВО безпосередньо залежав від територіального поділу ОУН у регіоні та співвідносився з його територією.

Не залишилася поза увагою С. Волянюка і проблема підготовки підстаршинського складу та формування спеціальних військових одиниць у межах «Лисоні» (С. 76–92). Детально розкривши процес функціонування підстаршинських шкіл і різноманітних вишкільних осередків, особливості підготовки молодшого командного складу для відділів УПА й бойових підрозділів збройного підпілля ОУН, автор відзначив, що попри всі старання штабів та проводів ОУН різного рівня до кінця подолати проблему браку кадрів так і не вдалося.

Поза сумнівом, що широку читацьку аудиторію зацікавить інформація про спеціальні військові підрозділи та служби, які функціонували на теренах воєнної округи, зокрема використання радіозв'язку, кавалерії, артилерії тощо (С. 86–92).

У другому розділі «Військова та пропагандистська діяльність відділів УПА ВО 3 “Лисоня” у другій половині 1943–1944 рр.» (С. 93–180) дослідник розкрив функціонування та діяльність відділів УПА в період найбільшого розгортання, коли боротьбу вели численні відділи повстанської армії і самооборони за підтримки організаційної мережі та допомоги більшості місцевого населення. Особлива увага при цьому зосереджена на висвітленні бойової та пропагандивної діяльності відділів УПА, самооборонних кушових відділів (СКВ) на території Тернопільщини в час протидії нацистському окупаційному режиму. При цьому автор відзначає ту обставину, що на розгортання бойових підрозділів УНС, а відтак УПА в регіоні негативно вплинув факт тривалого перебування тут лінії німецько-радянський фронту і, відповідно, перенасичення терену фронтовими частинами ворога, що унеможливлювало організаційну діяльність теренової сітки ОУН та військових штабів.

Не оминув увагою автор і болючого питання польсько-українського конфлікту періоду Другої світової війни на теренах ВО «Лисоня», апогей якого припадає на 1944–1945 рр. (С. 120–145). При цьому дослідник акцентує на негативному впливі на міжнаціональні відносини в регіоні співпраці шовіністично налаштованих поляків спочатку з нацистськими спецслужбами, а відтак із радянськими репресивно-каральними органами, зокрема в лавах т. зв. винищувальних батальйонів.

Окремо дослідник розглядає початковий період протистояння повстанських загонів УПА на Тернопільщині радянській окупаційній владі, фронтові частини та каральні загоны якої остаточно заповнили регіон у липні 1944 р. (С. 146–180). При цьому наголошує на особливій активності повстанських відділів і груп восени 1944 р., коли було проведено численні бойово-пропагандивні рейди (як внутрішні (всередині території ВО), так і зовнішні (на терени сусідніх воєнних округ)), а також на значенні такого виду бойових операцій, як напади на районні центри, що особливо деморалізувало окупанта.

У третьому розділі «Завершальний етап військового спротиву відділів УПА ВО 3 “Лисоня” радянській репресивно-каральній системі» (С. 181–238) С. Волянюк основну увагу зосередив на висвітленні специфіки військової та пропагандивної діяльності відділів УПА в 1945–1946 рр. – у період т. зв. згортання потуг повстанської армії в регіоні, зміни форм підпорядкованості відділів і підвідділів (С. 182–206).

В окремий параграф автор виділив питання «Розформування військових одиниць та переведення стрільців, підстаршин і старшин УПА в підпілля», акцентуючи на причинах цього явища, специфіці його поетапного проведення, яке розтягнулося на тривалий період (літо 1946 р. – початок осені 1947 р.), та наслідках – припиненні відкритого збройного повстанського протистояння тоталітарній системі та переході до підпільних форм боротьби.

Як доповнення історії воєнної округи УПА «Лисоня» історик в окремому підрозділі книги розкриває питання «Збройна боротьба підпілля ОУН (1947 – середина 1960-х рр.)», що виходить за хронологічні межі дослідження (1943–1947), хоча і вдало доповнює його, показуючи тяглість, тривалість і героїчність боротьби, долю значної кількості стрільців, підстаршин та старшин УПА, які після розформування повстанських відділів продовжили безкомпромісне протистояння більшовицькій окупаційній владі в лавах збройного підпілля ОУН.

У висновках (С. 239–248) С. Волянюк вказує на низку головних моментів в історії функціонування повстанських відділів на теренах ВО 3 «Лисоня» УПА-Захід. Серед основних: створення повстанської армії в регіоні стало можливим завдяки великій підготовчій діяльності організаційно-мобілізаційної (військової) референтури ОУН та постійній її підтримці й опіці; каталізаторами розгортання бойових підрозділів УНС стали оголошення мобілізації до дивізії СС «Галичина», рейд радянського партизанського з'єднання Сидора Ковпака в Карпати й антиукраїнська діяльність польського підпілля ОУН; військово-територіальна структура ВО співвідносилася з територією Тернопільської області ОУН / Подільського краю ОУН, а тактичних відтинків – з округами ОУН; регулярні повстанські відділи на терені воєнної округи ефективно вели боротьбу проти німецьких, польських і більшовицьких окупантів упродовж чотирьох років (від літа 1944 р. і до початку осені 1947 р.); максимальної чисельності УПА у воєнній окрузі досягла в серпні–жовтні 1944 р., коли нараховувала понад 24 сотні із приблизною загальною чисельністю 3 500–4 000 стрільців і командирів; на час початку демобілізації повстанських загонів, що припадає на травень–червень 1946 р., чисельність відділів УПА ВО 3 «Лисоня» становила близько 400 бійців, які після розформування влилися до лав збройного підпілля ОУН; організований спротив збройного підпілля ОУН тривав до 1952 р., тобто до загибелі всієї керівної ланки ОУН, а окремі осередки та групи месників діяли до початку 1960-х років.

Вагоме доповнення авторських текстів – велика кількість фотоілюстративного матеріалу, яким наскрізно засіяна майже кожна сторінка книги. Це – групові повстанські світлини, персональні фотографії діячів українського визвольного руху досліджуваних теренів, скани та фотокопії архівних документів і, зрештою, численні схеми та картосхеми. Не зайвим буде відзначити, що при макетуванні монографії фахівцям із видавництва треба було звернути увагу на розмір ілюстрацій, їхню якість і спосіб розміщення, адже, наприклад, більшість розміщених на полях книги замалого розміру і, відповідно, слабо читабельні, особливо групові.

Доволі цікавий підбір документів додатку до монографії (С. 249–298), які, очевидно, розраховані не так на інформаційне доповнення дослідження, як на ілюстрацію видової різноманітності джерел. При цьому, ймовірно, варто було давати більш зрозумілі для пересічного читача назви документів, адже, наприклад, навряд чи для сторонньої людини щось скаже псевдо «Остап». Мабуть, також можна стверджувати,

що додаток № 1 – це не витяг із наказу, а лише його вільний переказ оперативниками НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ).

Однозначно, виданню бракує науково-довідкового апарату – передусім, іменного та географічного покажчиків. Це значно б полегшило читачам роботу із книгою, адже швидкість і доступність пошуку необхідної інформації є дуже важливими в сучасному інформаційному просторі. Натомість наявний у монографії перелік умовних скорочень (С. 4), до якого здебільша віднесено використані аббревіатури, далеко неповний. Окрім наведених тут, у книзі використано значно більшу кількість скорочень, особливо в додатках, які, очевидно, знані вузькому колу фахівців-дослідників українського визвольного руху, натомість абсолютно невідомі пересічному читачеві. До прикладу, такі: ч. (С. 43), м/л (С. 254), НКВД, НКГБ, ППШ (С. 259), в.о. (С. 260), орг., моб., окр., ком., виш. (С. 263), стр., чот., заст., кулем. (С. 264), віст. (С. 265) та ін.

Попри низку висловлених застережень незмінним залишається той факт, що дослідження Сергія Волянюка комплексно висвітлює історію воєнної округи УПА «Лисоня», зроблене на високому фаховому рівні з використанням великої кількості джерельного матеріалу різного походження, і, що найважливіше, це – перша ластівка серед видань, присвячених окремим військово-територіальним одиницям УПА, якщо не брати до уваги названі на початку дослідження про структурні одиниці збройного підпілля ОУН.

Сподіваюся, поява історії УПА на Тернопільщині спонукатиме дослідників до розпрацювання інших воєнних округ, тактичних відтинків, відділів УПА тощо.

REFERENCES

1. Plynyskyi, V. (2009). *Drohobytska okruha OUN: struktura i kerivnyi sklad (1945–1952 rr.)*. Drohobych: Vymir [in Ukrainian].
2. Plynyskyi, V. (2016). *Karpatskyi kraj OUN v Ukrainському визвольному русі (1945–1954): monohrafiia*. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].
3. Manzurenko, V., & Ishchuk, O. (2008). *Vasyl Kuk – Holovnyi Komandyr UPA*. Rivne: Vydavets Oleh Zen [in Ukrainian].
4. Marchuk, I. (2009). *Komandyr UPA-Pivnich Dmytro Kliachkivskyi-«Klym Savur»*. Rivne: Vydavets Oleh Zen [in Ukrainian].
5. Moroz, V. (2009). Vstup. In V. Moroz (Comp.), *Voienna okruha UPA «Buh»: Dokumenty i materialy. 1943–1952. Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 1, pp. 9–38). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
6. Moroz, V. (Comp.). (2011). *Osyp Diakiv-«Hornovyi»: dokumenty i materialy. Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 17). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
7. Moroz, V. (Comp.). (2012). *Yaroslav Starukh: Dokumenty i materialy. Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 21). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
8. Patryliak, I. (2020). *Iyzvolna borotba OUN y UPA (1939–1960 rr.): monohrafiia*. Kyiv: VD ADEF-Ukraina [in Ukrainian].
9. Posivnych, M. (2018). *Stepan Bandera*. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].
10. Roman Shukhevych u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1940–1950). (2007). (Vol. 1). Kyiv: PP Serhiichuk M. I. [in Ukrainian].
11. Roman Shukhevych u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1940–1953). (2007). (Vol. 2). Kyiv: PP Serhiichuk M. I. [in Ukrainian].

12. Romaniuk, M. (2009). *Petro Fedun – «Poltava» – providnyi ideoloh OUN ta UPA*. Lviv; Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
13. Romaniuk, M. (2016). *Zolochivska okruha OUN u natsionalno-vyzvolnomu rusi (1937–1953): monohrafiia*. Lviv [in Ukrainian].
14. Romaniuk, M. (Ed.). (2008). *Fedun Petro – «Poltava». Kontseptsiiia Samostiinoi Ukrainy* (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
15. Romaniuk, M. (Ed.). (2013). *Fedun Petro-«Poltava». Kontseptsiiia Samostiinoi Ukrainy* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
16. Sova, A. (Comp.). (2007). *Roman Shukhevych – plastun. Yunatski ta molodi roky Holovnoho Komandryra Ukrainskoi Povstanskoï Armii*. Kyiv; Lviv; Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
17. Vedenieiev, D. V. (2007). *Odisseia Vasiliia Kuka. Voенно-politicheskii portret posledneho komanduiushcheho UPA*. Kyiv: K.Y.S. [in Russian].
18. Viatrovykh, V. (Ed.). (2007). *Ukrainska Povstanska Armiiia. Istoriiia neskorenykh*. Lviv [in Ukrainian].
19. Volianiuk, S. (2016). *Stvorennia ta diialnist voiennoi okruhy UPA «Lysonia»* [Establishment and activities of the military district of the Ukrainian Insurgent Army «Lysonya»]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
20. Volianiuk, S. (Comp.). (2012). *Voienna okruha UPA «Lysonia». 1943–1952. Dokumenty i materialy. Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 20). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
21. Zhyliuk, V. (2008). *Diialnist OUN ta UPA na Zhytomyrshchyni u 1941–1955 rr.: monohrafiia*. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

PASITSKA Oksana. Ukrainian individual entrepreneurship in Halychyna in the first third of the 20 th century: state and features of development	3
ФІНОГЕНОВ Олег. «Українське питання» в діяльності Західноукраїнського товариства Ліги Націй	12
ПІДШИБЯКІН Сергій. Операція чи «котел»: Дебальцівські події початку 2015 року у візях української громадської думки	23
ПОПКО Сергій. Військові навчання та миротворчі операції Збройних сил України (2014–2016)	38
ПОЛТАВЕЦЬ Юрій. Культурне життя, організація дозвілля та побуту в Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного	48

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ХХ СТОЛІТТЯ

СТЕФАНІВ Василь. Релігійне питання в ідеології європейських націоналістичних рухів та український інтегральний націоналізм у міжвоєнну добу: порівняльний аналіз	58
ФУТАЛА Василь. Чи була зрада в ОУН? (Історіографічні оцінки причин і передумов розколу націоналістичної організації у 1940 році)	75
БАЛЕЦЬКА Людмила. Протистояння УПА з радянськими партизанами та поляками на Камінь-Каширщині (1943–1944)	89
ДРОГОБИЦЬКИЙ Ігор. Еволюція концепції розгортання збройної боротьби з окупаційними режимами в середовищі ОУН(б) (1942–1944)	100
ІСАЮК Олеся. Мережа спротиву членів ОУН(б), ув'язнених у концтаборі Аушвіц: приклад трансформації тактики виживання в тактику спротиву на основі досвіду підпільного протистояння	108
НАДУРАК Наталія. Ідейне протистояння українських зарубіжних і радянських дослідників в оцінці діяльності ОУН	124
ПАГІРЯ Олександр. ОУН та УПА в контексті визвольних рухів: спроба компаративного аналізу	150

ПОСТАТІ

ПАТЕР Іван. Ольгерд Бочковський: ставлення чехів і Томаша Гарріга Масарика до українського питання	178
ПОСІВНИЧ Микола. Отець Степан Онишкевич: творець і будівничий ЗУНР	217
SOVA Andrii. Physical education professor Stepan Haiduchok: the formation of a worldview	226
ЗАЙЦЕВ Юрій. Михайло Сорока – моральний символ борців за волю України 1940–1980-х років	234

ОСОБЛИВИЙ ПОГЛЯД

ГАВРИЛІВ Ігор. До питання актуальності державотворчої програми Організації Українських Націоналістів	244
---	-----

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

ARTYMYSHYN Yulia. [Рец. на:] Roman Kabachyi «Exiled to the Steppes. The Deportation of Ukrainians from Poland to South of Ukraine in 1944–1946»	258
РОМАНЮК Михайло. [Рец.]: Історія УПА на Тернопільщині [на]: Волянюк С. Історія воєнної округи УПА «Лисоня»	262

УДК 94(477)“19/20”

Новітня доба / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 7. 272 с.

Літературний редактор
Наталія Галевич

Коректор
Світлана Іваник

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Оригінал-макет підготовлено
Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 23.12.2019. Формат 70x100/16.
Обл. друк. арк. 22,04. Друк офсетний